Державна фіскальна служба України
Університет державної фіскальної служби України

МІЖНАРОДНИЙ ЮРИДИЧНИЙ ВІСНИК: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ (ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА)

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЮРИДИЧЕСКИЙ ВЕСТНИК: АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОСТИ (ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА)

INTERNATIONAL LAW HERALD: ACTUAL PROBLEMS OF THE PRESENT (THEORY AND PRACTICE)

Заснований у червні 2014 р.

За редакцією доктора юридичних наук, професора П. В. Цимбала

Випуск 4–5 (8–9) 2017

Ірпінь – УДФСУ – 2017

Видавець і виготовлювач
Університет
державної фіскальної
служби України
(УДФСУ)

Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ № 20778-10578 Р
від 24.06.2014
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ № 22055-11955 ПР
від 22.04.2016

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Рекомендовано до друку Вченою радою Університету
державної фіскальної служби України
(протокол № 16 від 5 грудня 2017 року)

Журнал включено до переліку наукових фахових видань
наказом Міністерства освіти та науки України
від 21.12.2015 № 1328

Внесено зміни до Переліку наукових фахових видань України
наказом Міністерства освіти і науки України
від 23.12.2016 № 1604

Адреса редакції:
Університет державної фіскальної служби України,
вул. Університетська, 31
м. Ірпінь,
Київська обл., 08201
тел. 38(098)878-46-91
e-mail: in_yur_visnuk@ukr.net

ISSN 2521-1196

УДК 34:33(477)(08)

ЗМІСТ

Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

Міжнародне право

УДК 341.1/8

О. С. Калмикова,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри
міжнародного права
Національного
юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

ТЕРОРИЗМ І БОРОТЬБА З НИМ У КОНТЕКСТІ ПРАВ ЛЮДИНИ

Стаття присвячена висвітленню проблеми тероризму, яка, безумовно, досить реально і безпосередньо відбивається на правах людини, позбавляючи людей можливості користуватися правом на життя, свободу і фізичну недоторканність. Також доводиться, що, крім цих людських втрат, тероризм може дестабілізувати уряди, підривати функціонування громадянського суспільства, створювати загрозу миру, безпеки і соціально-економічного розвитку. Усе це не може не відбиватися на можливостях реалізації прав людини.

Ключові слова: *тероризм, права людини, ООН, боротьба із тероризмом.*

Статья посвящена освещению проблемы терроризма, которая, безусловно, очень реально и непосредственно отражается на правах человека, лишая людей возможности пользоваться правом на жизнь, свободу и физическую неприкосновенность. Также доказывается, что, кроме этих человеческих потерь, терроризм может дестабилизировать правительства, подрывать функционирование гражданского общества, создавать угрозу миру, безопасности и социально-экономическому развитию. Все это не может не отражаться на возможностях реализации прав человека.

Ключевые слова: *терроризм, права человека, ООН, борьба с терроризмом.*

The article is devoted to the coverage of the problem of terrorism, which undoubtedly, very realistically and directly affects human rights, depriving people of the right to life, liberty and physical integrity. It is also proved that in addition to these human losses, terrorism can destabilize governments, undermine the functioning of civil society, create a threat to peace, security and socio-economic development. All thisaffect the possibilities of realizing human rights.

Key words: *terrorism, human rights, UN, fight against terrorism.*

Немає такого куточка на планеті, де б люди не гинули від тероризму. Тероризм, безумовно, досить реально і безпосередньо відображається на правах людини, позбавляючи людей можливості користуватися правом на життя, свободу і фізичну недоторканність. Крім цих людських втрат, тероризм може дестабілізувати уряди, підривати функціонування

громадянського суспільства, створювати загрозу миру, безпеки і соціально-економічному розвитку. Усе це не може не відбиватися на можливостях реалізації прав людини.

На сьогодні не існує загальновизнаного визначення тероризму. Не існує на універсальному рівні й угоди загального характеру, спрямованої на боротьбу з тероризмом. Нині здійснюється розробка проекту всеосяжної конвенції про міжнародний тероризм. Проте в рамках ООН було прийнято ряд конвенцій і протоколів до них, присвячених окремим питанням боротьби з тероризмом.

У проекті всеосяжної конвенції про тероризм, який нині розглядається ООН, робиться спроба надати визначення того, що таке терористичне діяння. Визначення тероризму в існуючому на сьогодні проекті конвенції неоднозначне. У статті 2 проекту йдеться: «Будь-яка особа вчиняє злочин відповідно до змісту цієї конвенції, якщо вона будь-яким чином незаконно та умисно заподіює: a) смерть або тяжке тілесне ушкодження будь-якій особі; або b) серйозної шкоди державній або приватній власності, в тому числі місцям громадського використання, державній чи урядовій будівлі, системі громадського транспорту, об'єкту інфраструктури або навколишньому середовищу; або c) шкоди власності, місцям, об'єктам або системам, згаданим у пункті 1 (b) цієї статті, який спричиняє або може спричинити за собою великі економічні збитки, коли мета такого діяння в силу його характеру чи контексту полягає в тому, щоб залякати населення або змусити уряд чи міжнародну організацію вчинити будь-яку дію чи утриматися від скоєння будь-якої дії» [8].

Це широке визначення, що піддалося критиці за неточність. Згідно з ним тероризм означає дію, яка не тільки заподіює смерть або серйозні тілесні ушкодження, а й «серйозної шкоди державній або приватній власності» і будь-який (а не тільки серйозний) збиток, який може спричинити за собою «великі економічні збитки» [9]. Останнє обмежується тією умовою, що мета повинна полягати або в залякуванні населення, або в тому, щоб «примусити уряд або міжнародну організацію вчинити будь-яку дію чи утриматися від вчинення будь-які дії». Погроза вчинення будь-якого із зазначених злочинів, якщо вона «правдоподібна або серйозна», теж є злочином, так само як і спроба здійснення терористичного діяння або сприяння вчиненню злочину тероризму.

Деякі стверджують, що в разі збройних конфліктів проект конвенції також недостатньо захищає тих, хто веде законну визвольну боротьбу, але при цьому надає правовий захист тим, хто незаконно застосовує силу.

Згідно з проектом конвенції, держави зобов'язані:

- внести діяння, які підпадають під визначення, в розряд протизаконних;
- переслідувати або екстрадувати;
- співпрацювати в галузі запобігання та розслідування злочинів.

Відповідно до проекту конвенції держави також зобов'язані відмовляти в наданні притулку (згідно з міжнародним законодавством у сфері прав людини) особам, щодо яких є «серйозні підстави вважати», що вони причетні до діяльності, що підпадає під визначення тероризму, закріплене в конвенції.

Що стосується визначення тероризму як такого, то однією з причин, за якими досі виявилося неможливим прийти до універсально визнаного визначення тероризму, є релятивістський підхід до тероризму. Той, хто є терористом для одних, водночас може бути борцем за свободу для інших. Оскільки мотив тероризму носить політичний характер, на практиці в багатьох

випадках кваліфікація тих чи інших дій як тероризм залежить від політичних і (або) ідеологічних установок того, хто надає таку кваліфікацію.

Таким чином, важливо відмежувати акти тероризму від насильства, що здійснюється у ході збройного конфлікту міжнародного і неміжнародного характеру. Слід також зазначити, що для того щоб встановити, чи стосується та чи інша ситуація до збройного конфлікту або до тероризму, немає необхідності в конкретизації типу збройного конфлікту (міжнародного чи неміжнародного характеру). Вирішення цього питання необхідно для того, щоб встановити, які норми гуманітарного права повинні застосовуватися в цьому збройному конфлікті, однак це питання не належать до проблеми тероризму.

Насильницькі дії, що порушують норми міжнародного гуманітарного права, є протиправними, проте вони повинні кваліфікуватися як порушення законів і звичаїв війни. У зв'язку з цим Л. А. Моджорян вказує на те, що «відступи від правил ведення військових дій не повинні ні за яких обставин залишатися безкарними, але їх слід кваліфікувати не як акти міжнародного тероризму, а як порушення норм ведення воєн» [5].

При виникненні збройного конфлікту стосовно ситуації, що склалася, автоматично стають застосовними норми гуманітарного права. При цьому «згідно з нормами права, що застосовуються до збройних конфліктів, акти війни не кваліфікуються як злочинні чи терористичні», а порушення норм гуманітарного права є використання заборонених засобів і методів ведення війни, а не тероризм. Як вказує Ш. Бассіуні, «порушення законів збройних конфліктів не є предметом міжнародного права світу» [7]. При цьому саме міжнародне право світу регулює питання боротьби із сучасним тероризмом.

Тероризм завжди є загрозою державі. Деякі держави, посилаючись на серйозність цієї загрози, обґрунтовують необхідність зняття обмежень на застосування досить жорстких заходів. Уряди можуть бути схильними об'єднати правоохоронну діяльність з підтримання військової безпеки і застосувати свою військову машину з метою підтримки порядку, накладаючи на збройні сили при цьому менше обмежень, ніж ті, якими керується поліція при виконанні тих же завдань.

У цій ситуації функцією міжнародного права прав людини повинно бути перешкоджання введенню законів і практики, які вторгаються у сферу прав людини під приводом боротьби з тероризмом.

У ряді випадків держави вказували на те, що акти державного тероризму є фундаментальним порушенням міжнародного права, що, в свою чергу, знімає з них обов'язок дотримуватися його норм, оскільки їхнім призначенням є регулювання відносин між цивілізованими націями, кожна з яких пов'язана тими ж стандартами поведінки. У результаті виходить замкнуте коло, коли кожна із сторін виявляється порушником міжнародного права.

Як зазначає К. Уорбрік, застосування міжнародних стандартів у галузі прав людини у ході боротьби з тероризмом є одним з найбільш важких випробувань для ідеї прав людини [6]. Демонізація терористів призводить до виправдання в очах людей менш поважного поводження з ними порівняно з особами, які вчинили «звичайні» злочини. Це виправдання може ґрунтуватися на тому, що самі терористи заперечують стандарти прав людини, верховенство права і демократію. Влада може стверджувати, що суворе дотримання прав людини при боротьбі з тероризмом може наразити на небезпеку права людини в майбутньому, якщо терористи досягнуть своєї кінцевої мети.

Міжнародне право допускає в деяких випадках обмеження або тимчасове призупинення деяких прав людини. При цьому про ці обмеження повинно бути офіційно оголошено, їхнє введення можливо тільки в тому випадку, якщо вони є необхідними в ситуації, що склалася. Вони повинні бути тимчасовими і відповідати критерію пропорційності. Ряд прав не може бути обмеженим за жодних умов. На практиці права людини сприяють тому, щоб контртероризм не вийшов з-під контролю.

Не підлягає сумніву теза, що держави зобов'язані вживати заходи, спрямовані на боротьбу з тероризмом, оскільки тероризм тягне порушення прав людини, він дестабілізує ситуацію в державі в цілому і підриває громадянське суспільство. Важливим, однак, є те, щоб методи, які використовуються в боротьбі з тероризмом, не порушували міжнародні стандарти у сфері прав людини.

Міжнародне право прав людини створює умови для ефективної боротьби з тероризмом. Міжнародно-правові акти у галузі прав людини (ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права людини, а також аналогічні положення регіональних документів) передбачають, що в деяких ситуаціях права і свободи можуть бути обмежені. В окремих випадках тероризм може призвести до такої ситуації. Таке обмеження допускається тільки у випадках і порядку, передбачених у цих документах. Згідно з п. 1 ст. 4 «Під час надзвичайного стану в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується, що беруть участь у (...) Пакті, можуть вживати заходи на відступ від своїх зобов'язань за (...) Пактом тільки такою мірою, якою це потрібно гостротою становища, за умови, що такі заходи не є несумісними з їхніми іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження». При цьому п. 2 ст. 4 Пакту містить перелік статей, відступ від яких не допускається. У цих статтях закріплені такі положення:

1) право на життя (ст. 6);

2) заборона тортур або жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження чи покарання (ст. 7), заборона рабства і работоргівлі, утримання в підневільному стані (пп. 1 і 2 ст. 8);

3) заборона позбавлення волі на тій лише підставі, що особа не в змозі виконати якесь договірне зобов'язання (ст. 11);

4) заборона надання кримінальному закону зворотної сили, крім випадків пом'якшення кримінального покарання (ст. 15);

5) право кожної людини на визнання її правосуб'єктності (ст. 16);

6) право на свободу думки, совісті і релігії (ст. 18).

Оскільки п. 1 ст. 4 Пакту містить положення, згідно з яким держави можуть вживати заходи щодо відступу від своїх зобов'язань за Пактом «за умови, що такі заходи не є несумісними з їхніми іншими зобов'язаннями за міжнародним правом», Комітет з прав людини, проаналізувавши ці та інші зобов'язання, склав список елементів прав, закріплених в інших статтях Пакту (не перерахованих у п. 2 ст. 4), відступ від яких не допускається на підставі п. 1 ст. 4 Пакту. До них Комітет відносить такі елементи положень Пакту:

1) право осіб, позбавлених волі, на гуманне поводження і повагу гідності людської особистості;

2) заборона взяття в заручники, викрадень, а також таємних затримань;

3) деякі елементи прав меншин;

4) заборона депортації або насильницького переміщення населення в порушення міжнародного права;

5) заборона пропаганди війни і підбурювання до національної, расової або релігійної дискримінації, ворожнечі або насильства.

Державам при реалізації контртерористичних заходів не слід виходити за рамки, встановлені міжнародним правом прав людини, ще й тому, що в такому випадку особи, які здійснюють насильницькі дії, яких держава розглядає як терористів, зможуть з більшими підставами стверджувати, що вони є не терористами, а діють у рамках збройного конфлікту.

Право на життя, що захищається міжнародними та регіональними договорами у сфері прав людини, вимагає, зокрема, від держави вживати всіх необхідних і адекватних заходів для захисту життя тих, хто перебуває під її юрисдикцією. Для виконання цього зобов'язання держави повинні створювати ефективні системи кримінального правосуддя і правозастосування, приймаючи в тому числі заходи для попередження і розслідування правопорушень; залучаючи до відповідальності осіб, підозрюваних у скоєнні кримінальних злочинів; надаючи жертвам дієві засоби правового захисту; роблячи інші необхідні кроки для недопущення рецидиву порушень. Крім того, в міжнародному і регіональному праві прав людини визнається, що за конкретних обставин держави несуть позитивний обов'язок вживати превентивних дієвих заходів для захисту одного або декількох осіб, якщо, згідно з наявними відомостями або підозрами, їхньому життю загрожують злочинні дії іншої особи, до числа яких, безперечно, належить і тероризм. Важливо також згадати зобов'язання держав забезпечувати особисту безпеку осіб, які перебувають під їхньою юрисдикцією, коли є підстави говорити про існування для них небезпеки або підозрювати її. Безумовно, йдеться і про терористичні загрози.

Тероризм ставить за мету просто ліквідувати права людини, демократію та законність. Він завдає удар по цінностях, які лежать в основі Статуту Організації Об'єднаних Націй та інших міжнародних договорів: повага прав людини; верховенство права; терпимість між народами і країнами; мирне врегулювання конфліктів. Тероризм безпосередньо відбивається на можливості здійснення деяких прав людини, зокрема права на життя, свободу і фізичну недоторканність. Терористичні акти можуть дестабілізувати уряди, руйнувати громадянське суспільство, підривати мир і безпеку, ставити під загрозу процес соціально-економічного розвитку та надавати особливо сильний негативний вплив на деякі групи населення. Усе це безпосередньо позначається на здійсненні основних прав людини. Згубний вплив тероризму на права людини і безпеку було визнано на найвищому рівні Організації Об'єднаних Націй, у тому числі на рівні Ради Безпеки, Генеральної Асамблеї, колишній Комісії з прав людини і нової Ради з прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Терроризм и права человека. Предварительный доклад, подготовленный Специальным докладчиком г-жой К. К. Куфой. П. 18. Док. ООН E/CN.4/Sub.2/1999/27.

2. Robertson K. G. Intelligence, Terrorism and Civil Liberties II Contemporary Research on Terrorism / Edited by Wilkinson P. and Stewart A.M. – Aberdeen : Aberdeen University Press, 1987. – P. 550.

3. Wilkinson P. Maintaining the Democratic Process and Public Support II Clutterbuck R. The Future of Political Violence: Destabilization, Disorder and Terrorism. – London : The Macmillan Press Ltd., 1986. – P. 177–178.

4. Wardlaw G. Political Terrorism: Theory, Tactics, and Counter-measures. – Cambridge : Cambridge University Press, 1982. – P. 14.

5. Моджорян Л. А. К вопросу о сотрудничестве государств в борьбе с международным терроризмом / Л. А. Моджорян // Советское государство и право. – 1990. – № 3. – С. 121.

6. Warbrick C. Terrorism and Human Rights II Human Rights: New Dimensions and Challenges I Edited by Symonides J. – Aldershot : Dartmouth Publishing Company, 1998. – P. 224.

7. Bassiouni СИ. International Control of Terrorism: Some Policy Proposals II International Review of CriminalPolicy. – 1981. – No. 37. – P. 44.

8. Генеральная Ассамблея ООН, Доклад Специального комитета, учрежденного резолюцией 51/210 Генеральной Ассамблеи : от 17 декабря 1996 г. на своей 6-й сессии (28 января – 1 февраля 2002 г.), документ А/57/37.

9. Andreu-Guzmбn F. Terrorism and Human Rights No. 2: New Challenges and Old Dangers. In: International Commission of Jurists Occasional Papers, No. 3. Geneva, 2003. – P. 34.

Теорія та історія держави і права; конституційне право

УДК 340.15(477)

В. О. Доценко,
доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри філософії та історії Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського,
В. О. Сердюк,
кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Університету державної фіскальної служби України

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СТАНОВИЩА ЕТНОМЕНШИН У ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ 1917–1918 РР.

У статті аналізуються основні напрями правового регулювання становища етноменшин у добу Центральної Ради та УНР 1917–1918 рр., розкриваються особливості правотворчої діяльності керівників Центральної Ради та Генерального Секретаріату (уряду УНР) щодо етноменшин. Окремо робиться спроба встановити фактори й обставини, які визначали принципи та підходи лідерів Української революції до вирішення національного питання упродовж 1917–1918 рр.

Ключові слова: *Центральна Рада, етноменшини, автономія, федералізм, правове регулювання.*

В статье анализируются основные направления правового регулирования положения этноменьшинств в период Центральной Рады и УНР 1917–1918 гг., раскрываются особенности правотворческой деятельности руководителей Центральной Рады и Генерального Секретариата (правительства УНР) в отношении этноменьшинств. Отдельно делается попытка установить факторы и обстоятельства, которые определяли принципы и подходы лидеров Украинской революции в отношении национального вопроса на протяжении 1917–1918 гг.

Ключевые слова: *Центральная Рада, этноменьшинства, автономия, федерализм, правовое регулирование.*

In article analyzes the main directions of the legal regulation of the situation of ethnic minorities in the days of the Central Rada and the UNR 1917–1918, reveals the peculiarities of the law-making activity of the leaders of the Central Rada and the General Secretariat (Government of the Ukrainian People's Republic) regarding ethnic minorities. Separately an attempt is made to determine the factors and circumstances that determined the principles and approaches of the leaders of the Ukrainian revolution to the solution of the national issue during 1917–1918.

Keywords: *Central Rada, ethnic minorities, autonomy, federalism, legal regulation.*

Сьогодні, коли в Україні відбуваються процеси націотворення і суспільство намагається позбутися колишнього російсько-більшовицького імперського минулого, важливим є питання національної консолідації і перетворення поліетнічного населення України на український народ. Влада, як і її попередники періоду Української революції 1917–1920 рр., має вирішити питання політико-правового регулювання становища етноменшин, забезпечивши їх можливостями вивчення рідної мови, сповідування власної релігії та національного представництва в органах місцевого самоврядування. Тут у пригоді сучасним українським керманичам стане досвід українського політикуму доби Центральної Ради. Саме вони зуміли поєднати процес творення національної держави з демократичним розв'язанням міжетнічних проблем.

Питання правового регулювання становища етноменшин доби Центральної Ради піднімалося в дослідженнях В. Верстюка, В. Литвина, В. Солдатенка, О. Пулим. Однак дослідники розглядали питання регулювання національної політики у контексті висвітлення політичних процесів, які відбувалися у зазначений період. Правова сторона етнополітики залишалась поза увагою вчених. Тому метою нашої статті є спроба показати основні напрями правового регулювання становища етноменшин у добу Центральної Ради та УНР 1917–1918 рр. і розкрити особливості правотворчої діяльності керівників Центральної Ради та Генерального Секретаріату (уряду УНР) щодо етноменшин.

Висвітлюючи питання забезпечення на законодавчому рівні статусу і прав, а головне рівності етноменшин, які проживали в українських губерніях, необхідно звернути увагу на розуміння тогочасними українськими політичними лідерами шляхів вирішення національного питання в Російській імперії та майбутній Українській державі.

Українські політичні партії, які на початку революції 1917 р. увійшли до складу Центральної Ради, активно підтримували ідею рівноправності української людності, включаючи й етноменшин, які проживали в українських губерніях Російської імперії. Їхню ідеологічну основу складали твори М. П. Драгоманова, який писав про рівність народів та співпрацю з національними меншинами, побудову української держави.

Представники українських партій у партійних програмах закріпили тези про рівність усіх етноменшин, які проживають в Україні. Зокрема, в програмі Революційної української партії зазначалось, що всі населяючі Україну національності розвиваються на засадах рівноправності та рівності в правах. [3, с. 71–74]. Позицію РУП підтримували і українські соціал-демократи, які в програмі зазначили: «За народами, які живуть на території України (великороси, жиди, поляки та інші), ми визначаємо рівне право з українцями на задоволення їхніх національних, культурних, політичних та економічних потреб».

Противниками урівняння в правах етноменшин з українцями виступали лише представники радикальної Української народної партії. Вони висували власний принцип побудови нової української держави: «Україна з її добрами тільки для українців, а не для чужинців» [10].

Права Українська партія соціалістів-самостійників, очолювана М. Міхновським, виступала з ідеями інтегрального націоналізму, який передбачав побудову етнічно однорідної української держави. Партію підтримували переважно солдати та ветерани, які, за словами Юрія Бориса, були «рішучими сепаратистами … та невеликою групою фанатичних націоналістів» [1, с. 82].

Гасло самостійників М. Міхновського «Україна тільки для українців» жорстко критикували українські соціал-демократи, есери та соціалісти-федералісти. Зокрема, М. Грушевський наголошував: «Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе. Всякий, хто водиться з такими поглядами, дорогий співгромадянин для нас, незалежно від того, хто він не був – великорос, жид, поляк, чех. А хто хоче тільки живитися з праці народної бути паразитом, поїдателем солодких кусків – той нам не потрібен, без ріжниці, чи він неукраїнець, чи українець» [5, с. 109].

Загалом провідники Української революції розуміли потреби життя багатонаціонального населення краю, дбали про те, щоб у майбутній демократичній Україні представники будь-якого етносу мали всі необхідні умови для повноцінного розвитку та життя. Це підтверджували і події березня-квітня 1917 р.

Про підтримку прав етноменшин на власний політичний, економічний і культурно-освітній розвиток на рівні з українцями йдеться в резолюції революційної маніфестації, яка відбулася в Києві 1 квітня 1917 р.

6 квітня 1917 р. під час Українського національного з'їзду активно обговорювалось питання ролі і місця національних меншин не лише в українській революції, а й у майбутній українській державі. Зокрема, першого дня роботи з'їзду було оголошено й обговорено реферат Ф. Матушевського «Автономія широка і обмежена, національно-територіальна й національна. Домагання широкої національної автономії України і права національних меншостей та їх забезпечення». Виступаючі зазначали, що одним із принципів української автономії має стати принцип забезпечення прав етнічних меншин, які проживають поряд з українцями. За результатами обговорення питань першого дня роботи з'їзду, за пропозицією М. Грушевського, було зачитано, обговорено і прийнято резолюцію, в якій наголошувалось на тому, що одним із принципів української автономії має стати повне забезпечення прав національних меншин, які проживають в Україні [12, с. 149].

Наступного дня обговорення питання політико-правового регулювання прав етноменшин продовжила доповідь П. Понятенка «Про забезпечення прав національних меншин». Останнього дня роботи з'їзду 8 квітня було прийнято підсумкову резолюцію з'їзду, де Центральній Раді пропонувалося ввести до свого складу 15 % представників національних меншин [4, с. 205]. Загалом Національний з'їзд засвідчив, що українські політичні діячі розуміють проблеми національних меншин українських губерній Російської імперії і в національній автономії України забезпечать їм захист усіх прав і свобод.

Продовженням проголошених на з'їзді тез про забезпечення прав етноменшин стали Перший та Другий універсали Центральної Ради, а також липнева Декларація новоствореного Генерального Секретаріату, де декларувалась єдність у правах українців і етноменшин. Зокрема, у Першому Універсалі наголошувалось на тому, що українським громадянам

потрібно негайно порозумітися з демократією тих національностей, які проживають разом з ними [14, с. 104–105]. А вже Другий Універсал було видано мовою корінного етносу та мовами трьох найбільших меншин краю: українською, російською, польською та ідишем.

У статуті Генерального Секретаріату принцип толерантності і рівності етноменшин реалізовувався у трьох посадах товаришів секретаря національних справ. Власних представників до секретарства делегували найбільші українські етноменшини – росіяни, євреї та поляки. Крім того, до складу Малої Ради вводилися 18 осіб делегованих різними етноменшинами.

28 червня Центральна Рада прийняла «Постанови комісії у справі проекту поповнення національного складу Української Центральної Ради представниками народів, що живуть на Вкраїні в меншості». У постанові наголошувалось на необхідності перетворення Центральної Ради на Тимчасовий Крайовий Парламент. Також було прийнято рішення про скликання територіальних зборів та поповнення складу Ради представниками національних меншин. 30 липня до складу Центральної Ради увійшли 202 представники національних меншин. Ще 52 особи стали кандидатами до складу Ради [4, с. 206].

Прийняття в червні-липні 1917 р. Центральною Радою правових рішень, які залучали до державного будівництва представників українських етноменшин, засвідчувало, що українські лідери розраховували на те, що справі Української революції можуть послужитися представники національної буржуазії, досвідчені фахівці-управлінці, інженерні кадри. Один із лідерів Української революції В. Винниченко писав про потребу українського руху в досвідчених кадрах: «То де ж ті сили, якими робились би ті (урядові) апарати… Адже треба тисячі досвідчених, освічених і національно-свідомих людей, щоб ними засадити всі урядові посади, всі інституції, починаючи від міністрів і кінчаючи писарчуками в канцеляріях. Де ж вони ті люди, де вони могли взятися, коли ми не мали своєї школи, коли не мали ніякої можливості мати свою масову інтелігенцію, з якої можна було б вибрати тих і досвідчених, і освічених, і національно-свідомих людей. Ну, хай би ще на міністрів вистачило, – а далі?» [2, с. 255–256].

Його підтримував і Михайло Грушевський. Зокрема, він наголошував на тому, що чим більше буде суголосних і солідарних з нами людей з неукраїнців, тим легше буде робота українців [12, с. 176].

Подальший розвиток революції та національна політика Центральної Ради восени 1917 р. підтверджували прагнення її лідерів очолити всеросійський політичний рух етноменшин колишньої імперії.

21 вересня 1917 р. у Києві Центральна Рада скликала З'їзд Вільних народів Росії. На нього зібралося 92 представники 20 національностей, які проживали переважно на території українських губерній. На першому засіданні почесним головою зібрання було обрано М. Грушевського, який у своїй урочистій вітальній промові засудив російський імперський централізм та оголосив на потребі перетворити Росію на федерацію у вигляді союзу братніх народів. Лідер Центральної Ради наголосив на тому, що «в наших руках, в нашій силі є велике завдання загладити старі гріхи історії, які створили нерівність поміж народами, вибраними долею, які горді зі своєї провідної ролі, і народами – пасербами долі, які самі себе називають малими народами, молодими братами» [13; 6, с. 105].

Виступ М. Грушевського викликав жваву дискусію щодо питання майбутньої федерації. На заключній сесії, яка відбулась 28 вересня, учасники з'їзду одностайно проголосували за всі запропоновані резолюції. У них засуджувався російський імперський централізм та шовінізм

і висловлювалась підтримка широкій автономії народів Росії у новоствореній федерації. Було вирішено створити Раду народів, до якої мали увійти по чотири представники кожної національності з правом голосу, без огляду на чисельність її населення.

Що стосується єврейської меншини, яка за висловом делегатів була «розпорошена по всій державі і ніде не має своєї компактної території», вона має скористатися правом на екстериторіально-персональну автономію.

Зачепили делегати з'їзду і мовне питання. Усі виступаючі засуджували примусову русифікацію, яку проводив царський уряд та наголошували на необхідності негайно забезпечити народам Російської республіки право на вживання рідної мови, що відкриває шлях до вільного й рівноправного розвитку самобутніх національних культур [6, с. 105].

Отже, з'їзд Вільних народів Росії підтвердив, що одним із питань, які потребували нагального вирішення і правового регулювання Центральною Радою, є мовне питання. Потрібно було на законодавчому рівні визначити і закріпити принципи та порядок застосування мови етноменшин у роботі українського уряду й органів місцевого самоврядування, особливо в тих національних територіях (округах), де етноменшини проживали компактними групами. Крім того, правового регулювання потребували і питання здобуття освіти мовами національних меншин, діяльність культурно-релігійних та благодійних організацій.

Керівництво Центральної Ради усвідомлювало, що в багатоетнічній країні залучати представників етноменшин до державотворчих процесів можна лише шляхом проведення послідовної демократичної політики, підкріпленої відповідною правовою базою, що свідчило б про наміри влади не на словах, а на ділі вирішувати задекларовані положення [15, с. 84].

Упродовж жовтня 1917 року Генеральне секретарство національних справ провадило підготовку нового законодавства, яке б регулювало становище етноменшин краю. У жовтні на затвердження Тимчасовому уряду в Петроград було направлено Статут Секретарства, однак його не встигли завізувати. Завадив прихід до влади більшовиків. 7 листопада 1917 р., одразу після більшовицького перевороту, Центральна Рада прийняла Третій Універсал, який проголосив Українську Народну Республіку. В універсалі містилися положення про забезпечення свободи слова, друку, віри, зібрань, спілок, страйків і можливостей для вживання місцевих мов у зносинах з усіма установами. Крім того, передбачалося найближчим часом ухвалити закон про національно-персональну автономію для національних меншин [11, с. 65].

2 грудня 1917 р. Центральна Рада прийняла Закон «Про утворення єврейських рад і проведення виборів членів рад». Він став спільним продуктом Генерального секретарства з єврейських справ (структурного підрозділу Генерального секретарства з міжнаціональних справ) і відповідного комітету Центральної Ради. Закон запроваджував у місцевостях зі значним відсотком єврейського населення органи національного самоврядування – єврейські громадські ради та створював правову базу для організації і проведення виборів до рад.

9 січня 1918 р. прийнято Четвертий Універсал, який проголошував і підтверджував «усі демократичні свободи, проголошені Третім Універсалом» і що в УНР всі нації користуватимуться правом національної та персональної автономії…» [8, с. 71].

9(22) січня 1918 р. Центральна Рада прийняла Закон «Про Національно-персональну автономію» національних меншостей України. Документ (складався з десяти статей) як окремий розділ (під назвою «Національні союзи») увійшов до Конституції УНР. Уже перша стаття закону наголошувала на тому, що кожна з національних меншостей, що населяють Україну, має право в межах УНР на національно-персональну автономію [7, с. 43].

Розробники цього законопроекту скористалися ідеями соціал-демократів Австро-Угорщини – однієї з найбільш багатонаціональних держав світу. Ця модель дозволяла задовольнити інтереси особистості, нації й держави водночас, не порушуючи територіальної цілісності країни та не перешкоджаючи прогресивним інтеграційним процесам. Таку автономію називали по-різному: національно-персональною (передбачає входження індивіда в ту чи іншу етнічну спільність на добровільних засадах), екстериторіальною (не пов'язується з конкретною територією) або культурною (зазвичай обмежується саме цією сферою).У світовій практиці це був перший законодавчий акт про національну персональну автономію, який вводив це поняття у загальні конституційні рамки [15, с. 87].

Різні політичні лідери найбільших етноменшин по-різному зустріли закон про Національно-персональну автономію. Позитивно про новий закон висловився секретар єврейських справ в уряді УНР Мойсей Зільберфарб: «Закон, який ми прийняли, можна тільки порівняти із законами великої французької революції. Тоді права людини були здійснені, а сьогодні проголошено права націй». Його підтримав Мойсей Рафес, представник «Бунду», наголосивши, що подібного закону немає в жодній іншій європейській країні [16, с. 73].

Втіленням у життя положень закону стала діяльність реформованого Міністерства єврейських, яке очолював Моше Зільберфарб. Міністерство займалося переважно підготовкою законодавства для розвитку інфраструктури єврейської автономії в Україні та задоволенням прохань населення про допомогу [1, с. 125].

Продовженням реалізації задекларованих положень національного будівництва стала підготовка і прийняття Конституції УНР. 29 квітня 1918 р. Центральна Рада проголосувала за проект Конституції Української Народної Республіки. Стаття 69 гарантувала «Кожній з населяючих Україну націй» право в межах УНР на національно-персональну автономію, тобто право на самостійну організацію свого національного життя, яке мало реалізовуватись через органи Національного Союзу, влада якого поширюватиметься на всіх його членів, незалежно від місця і поселення в УНР. Окремо підкреслювалось, що нації не можуть бути позбавлені прав, передбачених Конституцією УНР. Конституція надавала найбільшим етноменшинам УНР – полякам, росіянам і євреям, право на національно-персональну автономію. Інші народи – білоруси, чехи, молдавани, німці, татари, греки та болгари, отримали можливість зорганізувати та зареєструвати власну національно-персональну автономію, зібравши підписи від 10 тис. осіб і подавши відповідну заяву до Генерального Суду.

Лідери Української революції пропонували неукраїнській демократії співпрацю і брали на себе зобов'язання забезпечити її права, що сприяло підвищенню довіри до українського руху з боку етноменшин. Наприкінці свого існування Українська Центральна Рада виступала вже не тільки як репрезентант українського етносу, а й як загальнонаціональна влада на українській етнічній території [9, с. 140].

Отже, упродовж 1917–1918 рр. українське політичне життя породило нове модерне бачення етнополітики і визначило новий підхід до правового врегулювання становища етноменшин. Українські політичні діячі не просто декларували модні за революційної доби лозунги рівності та братерства, а послідовно втілювали в життя програмні положення. В Україні було напрацьовано модерне законодавство, яке регулювало національне питання, запрацювали на державному рівні представницькі органи українських етноменшин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамсон Г. Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917–1920) / Г. Абрамсон. – К. : Дух і Літера, 2017. – 320 с.

2. Винниченко В. Відродження нації. Історія української революції. – Ч. 3 : Репринтне відтворення видання 1920 / В. Винниченко. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1990. – 348 с.

3. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні : в 2 т. – Т. 1 : Революційна Українська Партія (РУП) / О. Гермайзе. – К. : Книгоспілка, 1926. – 388 с.

4. Грищенко Ю. Національне питання в Україні у 1917–1921 роках / Ю. Грищенко // Український історичний збірник. – 2015. – Вип. 18. – С. 204–221.

5. Грушевський М. Вільна Україна / М. Грушевський // Великий Українець : матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К. : Веселка, 1992. – 551 с.

6. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.

7. Гунчак Т. Українська Народна Республіка і національні меншості / Т. Гунчак // Україна в сучасному світі : матеріали наукової конференції Республіканської асоціації українознавців (Київ, 15–16 червня 1990 р.). – К., 1990. – С. 43–50.

8. Конституційні акти України, 1917–1920. Невідомі конституції України. – К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.

9. Пулим О. В. Політика Української Центральної Ради щодо національних меншин Української Народної Республіки / О. В. Пулим, О. О. Юрчук // Військово-науковий вісник. – 2008. – Вип. 10. – С. 131–141.

10. Робітницька справа в програмі Української народної партії. – Чернівці, 1902. – С. 24–31.

11. Рубльов О. С. Українські визвольні змагання 1917 1921 рр. / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт. – К. : Альтернативи, 1999. – 320 с.

12. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис : монографія / В. Ф. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – 976 с.

13. Стойко В. З'їзд народів у Києві 1917 року / В. Стойко // Український історик. – 1977. – Ч. 3–4. – С. 14–25.

14. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у двох томах. – Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К. : Наукова думка, 1996. – 590 с.

15. Устименко В. М. Формування правничої бази для регулювання міжетнічних відносин у період Української Центральної Ради / В. М. Устименко // УІЖ. – 2012. – № 1. – С. 79–88.

16. Чериковер Л. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918. – Т. 1 : Первый период Центральной Рады и Гетмана: антисемитизм и погромы 1917–1918 гг. / Л. Чериковер. – Берлин : ИЗДАНІЕ «Исторический архив восточного еврейства», 1923. – 335 с.

УДК 340.132:341

А. Є. Шевченко,
доктор юридичних наук,
професор, завідувач
кафедри теорії, історії
права і держави та
конституційного права,
О. О. Січова,
здобувач вищої освіти
Університету державної
фіскальної служби України

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ГРОМАДЯН ЗА КОНСТИТУЦІЯМИ УРСР 1937 ТА 1978 РР.

У статті визначено особливості конституційного закріплення свободи в таких нормативних актах, як Конституції УРСР 1937 та 1978 рр. Також проаналізовано основні відмінності регулювання свободи на кожному відповідному історичному етапі. Здійснено порівняльний аналіз закріплення обсягу свободи в Конституціях УРСР 1937 і 1978 років.

Ключові слова: *свобода, народовладдя, народ, Конституція УРСР 1937 року, Конституція Української РСР 1978 року.*

В статье определены особенности конституционного закрепления свободы в таких нормативных актах, как Конституции УССР 1937 и 1978 гг. Также проанализированы главные отличия регулирования свободы на каждом соответствующем историческом этапе. Произведен сравнительный анализ за-крепления объема свободы в Конституциях УССР 1937 и 1978 годов.

Ключевые слова: *свобода, народовластие, народ, Конституция УССР 1937 года, Конституция Украинской ССР 1978 года.*

The article outlines the peculiarities of the constitutional consolidation of freedom in such normative acts as the Constitution of the Ukrainian SSR in 1937, 1978. The main differences in the regulation of freedom at each relevant historical stage are also analyzed. A comparative analysis of the consolidation of freedom in the constitutions of the Ukrainian SSR in 1937 and 1978 was carried out.

Key words: *freedom, people's power, people, Constitution of the Ukrainian SSR in 1937, Constitution of the RSFSR of the year.*

Український народ завжди прагнув до свободи й протягом усього свого існування боровся за неї. Історія нашої держави є тому яскравим підтвердженням.

Сучасні державотворчі процеси, що пов'язані з проведенням у країні конституційної та адміністративної реформ, вимагають дослідження прав, свобод та законних інтересів громадян

на різних історичних етапах розвитку українського конституціоналізму. Конституція як основний Закон будь-якої держави відіграє важливу роль у її функціонуванні на всіх етапах розвитку. Відтак, особливості проведення в Україні на сучасному етапі конституційної реформи викликають підвищений інтерес серед науковців. І важливим аспектом при цьому має бути проведення історичного порівняльно-правового аналізу з метою недопущення виникнення колізій у законодавстві держави.

Серед авторів, які здійснювали дослідження процесу становлення українського конституціоналізму, слід зазначити: В. Д. Гончаренка, Д. В. Журавльова, В. П. Єрмоліна, І. Б. Коліушко, В. С. Калиновського, Г. В. Лаврик, Н. Р. Нижник, В. М. Шаповала, В. А. Яцюка та інші сучасних вітчизняних вчених.

Також суттєвий вплив на з'ясування проблем, що стосувались аналізу суб'єктного складу учасників податкових правовідносин, мали дослідження О. М. Бандурки, Я. О. Берназюк, А. В. Бризгаліна, Д. В. Вінницького, М. П. Кучерявенка, О. Ф. Мазурик, О. П. Орлюк, М. О. Перепелиці та інших вчених.

Проте з урахуванням наукових праць вищевказаних вчених ключовим залишається проведення детального порівняльно-правового аналізу становлення та розвитку українського конституціоналізму саме за радянських часів, оскільки саме в цей період спостерігається явне втручання держави у приватну сферу життя громадян.

У цій статті спробуємо за допомогою історичного методу здійснити порівняльно-правовий аналіз механізму захисту прав і свобод громадян за Конституціями УРСР 1937 та 1978 рр.

Метою статті є визначення рівня конституційного захисту прав, свобод та законних інтересів громадян УРСР за Конституціями 1937 та 1978 рр.

Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки 1937 р. (далі – Конституція УРСР 1937 року) ухвалена Надзвичайним XIV Українським з'їздом. Вона закріпила свободу слова, преси, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій. Ці права можна було здійснити виключно в інтересах трудящих, з метою укріплення соціалістичного ладу, що дозволяло переслідувати будь-кого, звинувативши в нелояльності. Конституція гарантувала свободу релігійних відправлень та антирелігійної пропаганди. Вперше свобода згадується лише в X розділі «Основні права й обов'язки громадян» у ст. 123: «З метою забезпечення за громадянами свободи совісті церкву в УРСР відокремлено від держави і школу від церкви. Свобода відправлення релігійних культів і свобода антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами» [1, с. 76].

Крім того, в ст. 124 Конституції УРСР 1937 року закріплювалося: «Відповідно до інтересів трудящих і з метою зміцнення соціалістичного ладу громадянам УРСР гарантується законом: а) свобода слова, б) свобода друку, в) свобода зборів і мітингів, г) свобода вуличних походів і демонстрацій» [1, с. 77].

На нашу думку, досить цікавим є той факт, що вже навіть у назві розділу Конституції УРСР 1937 року не вказується на свободи людини, а лише на права й обов'язки. У ст. 126 Конституції УРСР 1937 року закріплюється недоторканність особи, проте там зовсім нічого не сказано про особисту свободу, що характеризує суспільний лад того часу як не зовсім вільний.

Особливістю Конституції 1937 р. є й те, що за цим документом не визнається приватна власність, а лише суспільна, соціалістична власність.

Разом з тим у Конституції 1937 р. зовсім не зазначається про свободу пересування та вільний вибір місця проживання, про вільний розвиток особистості. Закріпивши свободу

слова, законодавець також не визначив про свобо-ду думки. Не визнавалася за часів чинності Кон-ституції 1937 р. і свобода об'єднання в політичні партії, оскільки партія була лише одна, тобто політичної свободи взагалі не було. Право громадян на об'єднання в громадські організації мало гарантувати їхню політичну активність. Комуністичну партію було названо передовим загоном трудящих у боротьбі за зміцнення соціалістичного ладу. Мала місце й повна відсутність свободи літературної, художньої, наукової та технічної творчості. Хоча Конституція передбачала надання політичного притулку іноземцям, які переслідувалися за захист інтересів трудящих, наукову діяльність або національно-визвольну боротьбу. Як бачимо, Конституція УРСР 1937 р. закріплювала досить вузький обсяг свободи, а той, що навіть був закріплений на рівні Конституції, жорстко контролювався.

А. Г. Слюсаренко підкреслює, що в центрі уваги всієї Конституції УРСР 1937 р. є суспільний устрій, тобто питання економічної та політичної основи, а також класової структури суспільства, оскільки вони визначають природу державної влади [1, с. 78].

На нашу думку, однією з основних особливостей Конституції 1937 р. було положення про введення нової виборчої системи, заснованої на загальному виборчому праві, прямих виборах і таємному голосуванні.

Взагалі більшість положень Конституції мала демагогічний характер. Яскравим підтвердженням цьому є трагічна загибель Левка Лук'яненка, який був засуджений до страти за те, що лише хотів скористатися Конституцією СРСР та реалізувати передбачене нею право УРСР вийти зі складу СРСР.

На зміну Конституції УРСР 1937 р. було прийнято Конституцію України 1978 р. (далі – Конституція України 1978 р.), яка підтвердила формальну приналежність влади українському народу [4, с. 24].

Конституція розширювала компетенцію органів Радянського Союзу й тим самим унеможливлювала здійснення державного суверенітету України. Рада Міністрів УРСР виступала у ролі уряду [1, с. 75]. Так само, як у всіх попередніх конституціях, в останній обсяг свободи був не досить широким.

Так, у ст. 9 Конституції України 1978 року йдеться про одну з форм прояву свободи, а саме про свободу слова. Глава 6 закріплює перелік не тільки прав та обов'язків, а й свобод, зокрема, ст. 37 декларує, що громадяни України мають усю повноту соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод. У ст. 45 Конституції України 1978 року зазначено, що громадянам України гарантується свобода наукової, технічної і художньої творчості. Досить цікавим є виклад ст. 48 Конституції України 1978 року: «Відповідно до інтересів народу і з метою зміцнення та розвитку конституційного ладу громадянам України гарантуються свободи: слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій. Здійснення цих політичних свобод забезпечується наданням трудящим та їх організаціям громадських будинків, вулиць і площ, широким розповсюдженням інформації, можливістю використання преси, телебачення і радіо» [3, с. 204].

Уважно проаналізувавши цю стат-тю, бачимо, що перелік свобод, закріплений у першій частині статті, вже в другій частині буде охарактеризований як політичний. Але з таким узагальненням досить важко погодитись, адже, наприклад, свободу слова не можна ототожнювати лише з політичною сферою, бо, наприклад, свобода слова в науковій, творчій чи технічній сферах є досить важливою. На нашу думку, така ознака політичності цього переліку

свобод є передчасною і недоцільною. Вважаємо, що така ознака політичності була б більш доцільною для наступної статті, в якій закріплена свобода об'єднань у політичні партії.

Свобода совісті також гарантувалася Основним Законом 1978 р., як і Конституцією УРСР 1937 р., але на відміну від останньої,не передбачається свобода проведення антирелігійної пропаганди. Цікавим є і той факт, що в Конституціях 1917 і 1918 років свобода совісті не була закріплена зовсім.

Досить незвичним юридичним прийомом закріплена особиста свобода громадян у Конституції 1978 р., а саме використано спосіб не просто формулювання «кожен має право на свободу», а гарантується судовий захист від посягань на особисту свободу громадян.

Основний Закон 1978 р. закріплював принцип демократичного централізму, за яким керівництво комуністичної партії поєднувалося з творчою ініціативою мас. Формально Конституція містила гарантії прав і свобод, закріплювала принцип соціалістичної законності, проте зовсім ігнорувала етнокультурну, історичну і політичну самобутність Української держави, волелюбність українського народу, його прагнення до незалежності та свободи [2, с. 19].

На нашу думку, досить важливим документом на шляху розвитку українського конституціоналізму став так званий Конституційний Договір 1995 р. між Верховною Радою України та Президентом України. Вперше ним було закріплено приватну власність, політичну, ідеологічну та економічну багатоманітність, пріоритетність прав і свобод громадян. Проте в цьому документі не було розділу, присвяченого правам та свободам громадян, а лише норми, спрямовані на регулювання організації й діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування.

Отже, проаналізувавши документи конституційного рівня з 1937 р. до моменту розробки й прийняття Конституції України 1996 р., можна зробити висновок, що свобода багатогранна, й деякі найважливіші для суспільства аспекти були закріплені нормами Основного Закону зовсім по-різному на кожному етапі розвитку української державності. Мабуть, найпершою була закріплена свобода слова, що можна досить чітко прослідкувати у всіх Конституціях України. Свобода совісті та сповідування релігії також одні з перших, що знайшли своє місце серед норм найвищого рівня. Що ж стосується свободи політичної діяльності, свободи вільного пересування та вибору місця проживання, вільного розвитку особистості, то ці елементи свободи стали частиною Основного Закону нещодавно, що свідчить про впевнений розвиток цих аспектів свободи й перспективність їхнього вдосконалення. Їхня розробка й закріплення законодавцем відбувалися вже в 90-х роках минулого століття.

Отже, проаналізувавши конституційні документи українського державотворення радянських часів, можна дійти висновку, що Конституції Радянської України перш за все були політичними документами, спрямованими на задоволення інтересів правлячої партії, а потім уже інтересів кожного громадянина. Аналіз Конституцій радянського періоду надає змогу прослідкувати не лише розвиток конституційного права взагалі, а й тенденції закріплення та розвитку свободи в Україні. Адже саме характеристика спрямованості конституційних актів, їхніх основних цінностей та пріоритетів надає змогу зробити висновок, що хоча свобода й була прописана в Основних Законах періоду Радянського Союзу, але її реалізація фактично була неможливою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гончаренко В. Д. Конституція Української РСР 1937 р. / В. Д. Гончаренко // Вісник Академії правових наук України : збірник наукових праць. – 2012. – № 2. – С. 75–83.

2. Історія українського конституціоналізму (в документах) : матер. до Міжнародного юридичного форуму «Нова Конституція України – шлях до утвердження української державності» (Україна, Богородчанський р-н Івано-Франківської обл., 11–13 січня 1996 р.). – Івано-Франківськ : Б. в., 1996. – С. 24.

3. Конституція (Основний Закон) України (1978 р.). ІІ Хрестоматія з історії держави права Украни. – Том 2. Лютий. – 1997 р. : навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і факульт. : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький; за ред. члена-кореспондента Академії правових наук України В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – 800 с.

4. Речицький В. В. Конституціоналізм. Коротка версія. Читанка з конституціоналізму для зацікавлених / В. В. Речицький. – Х. : Харк. правозах. група; Права людини, 2014. – 264 с.

УДК 340.132:341

Д. Л. Вітюк,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії, історії права і держави та конституційного права,
М. О. Маховка,
здобувач вищої освіти Університету державної фіскальної служби України

ДО ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ПРИРОДИ ВИБОРЧОГО ПРАВА ТА ТРАДИЦІЇ ВИБОРНОСТІ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

У цій статті проаналізовано основні підходи до розуміння природи та сутності виборчого права та формування традиції виборності влади в Україні.

Ключові слова: *держава, влада, виборче право, суб'єктивне виборче право, об'єктивне виборче право, виборче законодавство, виборчі обов'язки.*

В данной статье проанализированы основные подходы к пониманию природы и сущности избирательного права и формирования традиции выборности власти в Украине.

Ключевые слова: *государство, власть, избирательное право, субъективное избирательное право, объективное избирательное право, избирательное законодательство, избирательные обязанности.*

This article analyzes the main approaches to understanding the nature and essence of electoral law and the formation of a tradition of electoral power in Ukraine.

Key words: *state, power, electoral law, subjective electoral law, objective electoral law, electoral law, election obligations.*

Незалежна Україна з 1991 року входить у світову спільноту як рівноправний суб'єкт міжнародного права. Проте при формуванні демократичної держави важливе значення має отримання законодавчим органом своєї легітимності безпосередньо від народу.

Слід зазначити, що в усіх демократичних державах світу, формування законодавчого органу парламенту залежить від типу виборчої системи, що застосовується у країні. Українському виборчому законодавству притаманна досить висока динамічність, що, на жаль, не сприяє стабілізації в політичній сфері. У зв'язку із виборчою боротьбою до парламенту України, що відбувається щоразу з проведення виборів, актуальним сьогодні залишається питання формування виборчої системи України.

На виборах до парламенту України використовувалися різні виборчі технології, не завжди передбачені та врегульовані законодавством. При визначенні загальних засад формування парламенту не можна ігнорувати історичний досвід існування виборчих традицій та технологій

України. Для повноти вивчення сучасних виборчих технологій важливим є аналіз історичного досвіду виборчої боротьби.

Актуальність обраної теми дослідження зумовлюється й тим, що демократичні трансформації та розвиток суспільства зумовлюють необхідність усебічного аналізу особливостей функціонування та ролі виборчого права в процесі становлення сучасної держави. Таке дослідження дозволяє більш детально охарактеризувати процедури реального втілення в життя не тільки волі первісного носія влади, але й особливостей формування центральних органів держави та вироблення дієвого механізму народовладдя. Відтак, обрана тема дослідження відповідає вимогам актуальності.

У науковій літературі дослідженнями природи права в загальному розумінні та виборчого права зокрема займалися такі автори, як: М. О. Баймуратов, В. М. Безчастний, В. В. Дудченко, С. Д. Князев, С. В. Ківалов, Н. В. Мішина, В. С. Нерсесянц, М. П. Орзіх, В. Ф. Погорілко, П. М. Рабінович, В. Н. Руденко, М. І. Ставнійчук, В. Є. Чиркін, Ю. С. Шемшученко.

Метою статті є розкриття природи виборчого права та сутності традиції виборності влади в Україні. Крім того, спробуємо здійснити комплексний науковий аналіз основних понять, термінів і категорій, за допомогою яких описують традицію виборності влади в Україні.

Сучасна демократія є відкритою системою відображення розвитку правління народу *у* відповідності до права. Така система має конструюватися відповідно до існуючих загальносвітових традицій і новацій організації та діяльності виборчої влади. Сам механізм реалізації участі громадян як основних суб'єктів виборчого права в суспільно-політичних процесах передбачає насамперед створення досконалого виборчого законодавства. Таке законодавство дозволить прискорити впровадження в суспільне життя демократичних і прогресивних конституційних засад.

На думку В. М. Безчастного, виборче право – це сукупність юридичних норм, що закріплюють права громадян обирати й бути обраними в органи державної влади, а також право відкликання виборцями обраних осіб, які не виправдали їхньої довіри [4, с. 23].

Традиційна конституційно-правова доктрина визначає поняття «виборче право» в об'єктивному й суб'єктивному значеннях:

– об'єктивне виборче право – це система правових норм, регулюючих порядок організації та проведення ви-борів (інститут конституційного права);

– суб'єктивне виборче право – це система суб'єктивних прав громадянина щодо його участі *у* формуванні представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Слід розрізняти активне й пасивне виборче право. Активне виборче право – це встановлене законом суб'єктивне право громадянина особисто брати участь у виборах; пасивне виборче право – це встановлене законом суб'єктивне право громадянина бути обраним [5, с. 15].

Можливість використання пасивного виборчого права громадянином залежить від ряду умов: місцеві або загальнодержавні вибори, вибори президента чи інші.

Законодавчі вимоги щодо реалізації громадянином свого активного й пасивного виборчого права досить різні. Зокрема, в Україні голосувати на виборах до Верховної Ради України може дієздатний громадянин України, який на момент виборів досяг 18 років. Проте реалізувати своє пасивне виборче право, тобто бути обраним народним депутатом України, може громадянин України, який на момент виборів досяг 21 року [2, с. 187].

Так, у ст. 21 Загальної декларації прав людини зазначено: «Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників.

Кожна людина має право рівного доступу до державної служби у своїй країні. Воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна виявлятися в періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні провадитись при загальному та рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування» [3].

Отже, можемо стверджувати, що виборче право належить до природних прав людини, оскільки Загальна декларація прав людини 1948 року є фіксацією фактичного фундаменту свободи, правосуддя та миру у світі, а також зумовлює цілісний підхід до захисту прав людини, за яким економічні, соціальні та культурні права, громадянські та політичні права є повністю взаємопов'язаними та рівнозначними.

У світлі зазначених положень цілком доцільно припустити необхідність розширення розуміння виборчого права від традиційного (позитивістського) зрівнювання його із системою встановлених та забезпечених державою норм до природного, притаманного людині від народження права, яке потребує регламентації в чинному законодавстві лише для створення належних умов його використання, втілення в життя та захисту.

У цьому аспекті, по-перше, необхідно переосмислити доцільність розгляду виборчого права в об'єктивному та суб'єктивному значенні, а по-друге, розмежовувати такі поняття, як виборче право та виборче законодавство.

На думку Є. М. Черних, у правовій сфері поняття «об'єктивне-суб'єктивне» несуть значно менше відбивне й пізнавальне навантаження порівняно із широтою їхнього філософського використання. З переходом у правову площину поняття «об'єктивне» й «суб'єктивне», як правило, втрачають найбільш цінне філософське значення віддзеркалення справжності буття явищ. Поняття «об'єктивне» та «суб'єктивне» у праві, на відміну від філософії, не мають предметного значення, є виключно якісними, предикативними концептами, що засвідчує відсутність у них будь-якого власного юридичного наповнення, змісту. Догматичні по-няття об'єктивного й суб'єктивного права відображають передусім способи або форми існування права та повною мірою не розкривають сутнісно-змістовної сторони феноменів, що відбивають. Обидва поняття є потенційованими, тому що не вичерпуються наявним буттям: вони вміщують у собі буття майбутнє, тобто можливість, яка до реалізації існує як тенденція. При цьому суб'єктивне право як можливість у цьому сенсі завжди конкретніше порівняно з абстрактним об'єктивним правом. У гранично широкому метафізичному сенсі об'єктивне право може розумітися як деяке трансцендентне та етичне за своєю природою розум-не начало, що нізвідки не виводиться [5, с. 18].

Не слід плутати «об'єктивізацію» права з правом, оскільки існує певна діалектична єдність об'єктивного та суб'єктивного права в описах і поясненнях феномену права. Якщо будемо дотримуватися запропонованих В. В. Дудченко положень, де «об'єктивне право є системою суб'єктивних прав, які захищені законами», то прийдемо до висновку, що не існує суттєвих відмінностей між суб'єктивним та об'єктивним значеннями права. Останнє значення лише відображає сукупність суб'єктивних прав, регламентованих законом.

Виборчі права громадян виступають засобом, який забезпечує відтворення електоральних основ державної влади та потребує відповідної правової регламентації, що знаходить своє вираження в нормах виборчого законодавства.

Виборче законодавство є багатогранним суспільно-політичним явищем, яке за своїми цілями та завданнями спрямоване на державне забезпечення та охорону демократичного

процесу виборів і дотримання правопорядку всіма суб'єктами виборчого процесу під час виборчої кампанії.

У свою чергу, виборче право є природною, невід'ємною та невідчужуваною свободою індивіда брати участь в організації управління соціумом та реалізації народовладдя завдяки можливості обирати (активне виборче право) та бути обраним (пасивне виборче право). Це трансцендентне та етичне розумне начало, що нізвідки не виводиться та властиве природі людини від її народження.

Отже, виборче право поєднує в собі не тільки цінності, але й оціночні поняття, відповідає природній свободі людини, критеріям справедливості та рівності.

Інша річ у тому, що важливою складовою виборчого права є осмисленість. Особа має досягнути певного віку, мати відповідні соціально-психологічні особливості для того, щоб втілювати в життя виборче право. У конституційному праві ці положення отримали вираз у категорії «виборчих цензів», тобто спеціальних умов, дотримання яких дозволяє реалізовувати виборчі права. Не виникає сумніву, що тут йдеться вже більшою мірою про дієздатність особи.

Таким чином, формування якісної державної влади та демократичний розвиток суспільства пов'язані зі створенням ефективного та такого, що відповідає вимогам прав і свобод людини, механізму здійснення народовладдя. Зазначені процеси відбуваються через створення сприятливих умов політичної участі громадян у житті держави, розвиток політичної культури, активізацію процесів становлення громадянського суспільства.

Розкриття сутності та природи виборчого права дозволяє отримати уявлення про особливості організації державної влади в сучасному, демократично орієнтованому суспільстві, виявити закономірності його розвитку та визначити оптимальні шляхи подальшого демократичного поступу країни.

На основі проведеного загальнотеоретичного аналізу категорії «виборче право» стало можливим сформулювати такі визначення:

– виборче право – це усвідомлена, природна, невід'ємна та невідчужувана свобода індивіда брати участь в організації управління соціумом та реалізації народовладдя завдяки можливості обирати (активне виборче право) та бути обраним (пасивне виборче право);

– виборче законодавство – це система норм, принципів і положень, закріплених у нормативно-правових актах, які встановлюють порядок, організацію та процедуру проведення виборів, референдумів та інших форм народовладдя громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бержель Ж.-Л. Общая теория права / Ж.-Л. Бержель. – М. : Nota Bene, 2000. – С. 74–75.

2. Дудченко В. В. Проблема концептуалізації права II Актуальні проблеми держави і права / В. В. Дудченко. – О. : Юрид. літ., 2005. – Вип. 24. – С. 187–194.

3. Загальна декларація прав людини : від 10 грудня 1948 р. / ВР України // База даних «Законодавство України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015

4. Конституційне (державне) право зарубіжних країн : навч. посіб. / за ред. В. М. Безчастного. – 2-ге вид. – К. : Знання, 2008. – 467 с.

5. Черних Є. М. Об'єктивне і суб'єктивне право: теоретико-правові аспекти співвідношення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Є. М. Черних. – К. : Київський нац. ун-т внутрішніх справ, 2008. – 20 с.

УДК 340.13

Л. В. Гапоненко,
кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії, історії права і держави та конституційного права,
Т. І. Семененко,
здобувач вищої освіти Університету державної фіскальної служби України

УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ЯК ЕФЕКТИВНА УМОВА ПІДВИЩЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Стаття присвячена визначенню поняття удосконалення законодавства України як однієї із складових правової системи та умови підвищення її функціонування. Розглянуто основні складові процесу удосконалення законодавства України як країни соціально-демократичної орієнтації.

Ключові слова: *законодавство, правова система, якість законодавства, гармонізація законодавства, законодавча техніка.*

Статья посвящена определению понятия совершенствования законодательства Украины как одной из составляющих правовой системы и условия повышения ее функционирования. Рассмотрены основные составляющие процесса совершенствования законодательства Украины как страны социально-демократической ориентации.

Ключевые слова: *законодательство, правовая система, качество законодательства, гармонизация законодательства, законодательная техника.*

Thear ticleisdevotedto the definition of the concept of improving the legislation of Ukraine as one of the components of the legal system and the conditions forim proving its functioning. The main components of the process of improving the legislation of Ukraine as a country of socio-democratic orientation are considered.

Keywords: *legislation, the legal system, the quality of legislation, the harmonization of legislation, legislative technique.*

На сьогодні більшість країн світу – це держави соціально-демократичної орієнтації, які прагнуть стати правовими. Україна також належить до їхнього числа, але бути правовою державою означає дотримуватись і гарантувати основні права і свободи людини і громадянина. Найвищою соціальною цінністю правової держави є особа. Для повної і всебічної охорони і захисту прав людини необхідні акти, які чітко закріплюють взаємовідносини держави й особи, сприяють зміцненню законності та правопорядку у суспільстві. Серед системи актів

законодавства провідну роль відіграє закон як найвищий за юридичною силою нормативно-правовий акт єдиного органу законодавчої влади в країні. Діяльність усіх суб'єктів правовідносин повинна підпорядковуватись його волі та приписам. У зв'язку з цим необхідно дослідити основні положення науки теорії держави і права щодо визначення поняття закону та законодавства в цілому. Базуючись на положеннях цієї науки, вітчизняна юридична практика регламентує свою діяльність щодо створення ефективного та чинного законодавства.

Удосконалення законодавства України є одним з найефективніших способів, за допомогою якого розвивається сучасна правова система України. Проголошення в Україні незалежності стало підставою для реформування законодавчої системи країни, яка б відповідала вимогам ринкової економіки, стандартам Європейського Союзу та забезпечувала й охороняла інтереси осіб, які проживають у цій країни.

Актуальність статті полягає у тому, що Україна прагне стати повноцінним членом Європейського Союзу, а це означає, що її правова, політична та економічна системи повинні відповідати умовам, які висуває ЄС, а для цього, в першу чергу, зміни стосуються безпосередньо внесення змін до існуючих законодавчих актів та прийняття нових, які б відповідали безпосередньо як вимогам ЄС, так і потребам сучасності.

Мета статті полягає у дослідженні процесу удосконалення законодавства та встановленні чіткого взаємозв'язку між створенням законодавства і безпосереднім впливом його на ефективність функціонування правової системи України.

Основними проблемами, які постають перед законодавцем, є:

– інтенсивний розвиток суспільних відносин, що потребує постійного удосконалення;

– спеціальні вимоги ЄС до відповідних норм українського законодавства;

– питання впровадження норм законодавства в реалії суспільного життя, тобто ефективність правового регулювання;

– вплив на ефективність функціонування правової системи є безпосередньою якістю прийнятого закону.

Таким чином, можна побачити, що законодавство є однією з найважливіших складових правової системи, а тому його дослідженням займались багато вчених, зокрема О. Ф. Скакун, В. Я. Тацій, А. О. Селіванова, Н. М. Оніщенко, Ю. С. Шемшученко, П. М. Рабінович, І. П. Голосніченка, Р. А. Калюжного, С. В. Ківалова, М. І. Козюбра, Н. Р. Нижник та ін. На основі цих досліджень можна визначити, що удосконалення законодавства – це діяльність спеціально уповноважених органів держави, яким надано законодавчі функції, що спрямовані на покращення якісного стану законодавства та оновлення правової системи України.

Виходячи з основних проблем, які постають перед сучасним законодавцем, можна виділити такі основні системні елементи удосконалення законодавства, як: якість, ефективність, гармонізація, систематизація та глобалізація законодавства. Кожен з цих елементів повинен відповідати певним умовам.

Якість законодавства полягає у встановленні відповідності таким основним його ознакам, зокрема:

– адекватно відображати та узгоджувати в законі права, свободи та інтереси різних суб'єктів права;

– розподіл прав та обов'язків між різними суб'єктами права, тобто кожному повинні належати ті права і обов'язки, які відповідають його рівню правосуб'єктності;

– своєчасність закону та відповідність його рівню розвитку суспільних відносин;

– правильно сформульовані мета і завдання закону;
– правильний вибір методу нормативно-правового регулювання;
– ресурсне забезпечення закону;
– оптимальність рішення, яке покладено в основу нормативно-правового регулювання;
– дотримання вимог законодавчої техніки при створенні закону тощо;
– гарантованість правових можливостей суб'єктів права.

Якість закону необхідно відмежовувати від заходів, які спрямовані на забезпечення реалізації закону. Так, у літературі можна зустріти наукову позицію, відповідно до якої важливим компонентом якості закону є система організаційних заходів, контрольно-наглядових та інших засобів забезпечувального впливу. По суті, ці заходи спрямовано на забезпечення реалізації закону. Вони не належать до обсягу поняття якості закону, оскільки їхнє ототожнення не дозволяє відмежувати якість законотворчої роботи від якості діяльності державних органів і посадових осіб із забезпечення реалізації закону.

Отже, об'єктивно необхідним є визначення на основі сучасних досліджень у галузі теорії права ознак, яким має відповідати якісний юридичний закон. Як правильно зазначає В. Гойман, «це дозволить не декларувати потребу підвищення якості закону, а запропонувати практичну конкретну модель якісного, а отже, і чинного правового закону» [2].

Щодо ефективності законодавства, то це поняття має різні значення, але найбільше його спрямування проявляється на забезпечення соціальних потреб суспільства. Існують критерії визначення ефективності законодавства, до яких відносять мету, результат застосування, корисність, соціальну цінність, врахування витрат матеріальних засобів, людської енергії та часу й оптимальний варіант досягнення поставленої мети тощо. Залежно від ефективності цих критерій і залежить на скільки удосконалене законодавство буде дієвим.

Систематизація також є елементом удосконалення сучасного законодавства України, оскільки є процесом, який спрямований на упорядкування чинних нормативних актів в єдину правову систему, метою якої є забезпечення зручності користування правовим масивом та підвищення правосвідомості громадян відповідної країни. Україна належить до романо-германської правової сім'ї, а тому є країною, в якій систематизація законодавства є однією з основних характеристик, які повинні бути притаманні її правовій системі, але в юридичній теорії не приділяється належної уваги цьому поняттю, оскільки законодавець на сучасному етапі не завжди встигає за розвитком суспільства, а іноді і приймає нормативно-правові акти, які суперечать уже існуючим законам. У результаті з'являються акти, що фактично не діють, а в деяких з них зустрічаються повторення, неясності, помилки, а інколи прогалини і неузгоджені положення [5]. Усе це свідчить про необхідність удосконалення існуючих нормативно-правових актів шляхом їхнього опрацювання та усунення відмінностей у схожих явищах, що істотно вплине на систематизацію законодавства. Нормативно-правові акти видаються різними органами, мають неоднакову юридичну силу, не співпадають за часовим виміром, поширюються на різних суб'єктів і територіальний простір. Тому природно, що з часом між ними виникають суперечності, а збільшення кількості нормативних матеріалів ускладнює їхнє використання. Крім того, акти, видані в різні періоди часу, неоднаково регулюють суспільні відносини. Але законодавство не може функціонувати належним чином, якщо воно не є системою, складові якої тісно взаємопов'язані та узгоджені, взаємовплив яких ретельно регламентується чіткою ієрархічною побудовою. Тому, як наслідок, значним недоліком при систематизації українського законодавства є відсутність Закону України «Про нормативно-

правові акти», який хоч і були неодноразові спроби прийняти, але його так і не було затверджено. Незважаючи на велику кількість недоліків здійснення систематизації українського законодавства, існують і позитивні зміни, зокрема, в Україні створено Єдиний державний реєстр нормативно-правових актів, доступ до якого мають будь-які фізичні та юридичні особи, значно полегшує пошук відповідних актів.

Щодо гармонізації законодавства України до законодавства ЄС, то вона полягає у зближенні національного законодавства із сучасною європейською системою права, що забезпечить розвиток політичної, підприємницької, соціальної, культурної активності громадян України, економічний розвиток держави в межах ЄС, сприятиме поступовому зростанню рівня життя населення.

З цього приводу В. Опришко зазначає: «Правові системи Євросоюзу та європейських міжнародних організацій у цілому мають узгоджене спільне правове поле, яке сприятиме їхньому співробітництву при вирішенні інтеграційних проблем, що нині існують в Європі. Ці системи можна розглядати як невід'ємні складові єдиного європейського права, частиною і ядром якого поступово стає право Євросоюзу. Це пояснюється тим, що в ньому акумулюються і консолідуються норми та принципи, які регулюють діяльність європейських міжнародних організацій» [1].

Відповідно до розділу ІІ Закону України від 18 березня 2004 р. «Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» «…acquiscommunautaire (acquis) – це правова система Європейського Союзу, яка включає акти законодавства Європейського Союзу (але не обмежується ними), прийняті в межах Європейського Співтовариства, спільної зовнішньої політики та політики безпеки і співпраці у сфері юстиції та внутрішніх справ» [3].

Гармонізація законодавства України до acquiscommunautaire ЄС, передбачена ст. 51 Угоди про партнерство та співробітництво між Україною, ЄС та іншими державами-членами, є однією з основних складових політики європейської інтеграції України, а також одним з найважливіших аспектів співробітництва України та ЄС. Відповідно до цієї статті визначено шістнадцять пріоритетних сфер адаптації: митне право; законодавство про компанії; банківське право; бухгалтерський облік компаній; податки, зокрема непрямі; інтелектуальна власність; охорона праці; фінансові послуги; правила конкуренції; державні закупівлі; охорона здоров'я та життя людей, тварин, рослин; довкілля; захист прав споживачів; технічні правила і стандарти; транспорт; енергетика, зокрема ядерна [4].

На сьогодні завдяки вдосконаленню як правової, так і інших сфер суспільного життя було досягнуто певних успіхів, зокрема 1 січня 2016 року було проголошено зону вільної торгівлі України та ЄС, а вже 1 вересня 2017 року повним обсягом набувала чинності Угода про асоціацію між Україною та ЄС, відповідно до якої регулюються відносини між Україною та ЄС, що стосуються політичної сфери, зовнішньої та безпекової політики, економічного та галузевого співробітництва, а також забезпечення основних прав та свобод людини і громадянина [6].

Також ще одним елементом, який безпосередньо впливає на удосконалення законодавства, є глобалізація. Глобалізація – це об'єктивний соціальний процес, змістом якого є зростаючі взаємозв'язок і взаємозалежність національних економік, правових, політичних і соціальних систем, національних культур, а також взаємодії людини й навколишнього середовища. В основі глобалізації лежить розвиток світових ринків товарів, послуг, праці, капіталу. Таким чином,

глобалізація як всеохоплюючий процес справляє вплив не лише на правову сферу, а і на будь-яку сферу суспільного життя, а отже, без врахування як глобалізаційних процесів, так і вимог сучасності удосконалення законодавства не буде дієвим та актуальним.

Свій безпосередній вираз це знайшло в конституціях більшості держав-членів ООН, включаючи й Конституцію України. Важливе значення у подальшій універсалізації внутрішньодержавного права має закріплення в національних конституціях сучасного комплексу невідчужуваних природних прав і свобод людини, а також визнання того, що загальновизнані принципи і норми міжнародного права є пріоритетною складовою національної правової системи.

Універсалізація у державно-правовій сфері – один з важливих аспектів загальної глобалізації у сучасному світі. Глобалізація істотно вливає на трансформацію, зміни і модернізацію державно-правових інститутів, норм і відносин на всесвітньому, макрорегіональному і внутрішньонаціональному рівнях, стимулює, прискорює та оновлює процеси універсалізації у державно-правовій сфері. Усе це визначає актуальність правового аналізу змісту і сенсу основних напрямів впливу загальних процесів глобалізації на сучасний стан і перспективи розвитку української держави та права з урахуванням світових тенденцій суспільного розвитку, зарубіжного досвіду й особливостей формування і розвитку державно-правової системи в пострадянських державах. Наукова і практична значимість дослідження юридичних аспектів глобалізації для розробки концепції правової політики посилюється тим, що у вітчизняній юридичній літературі ця проблема не знайшла належного розвитку.

Проблематика правової глобалізації носить комплексний характер, що повинно бути враховано при розробці концепції правової політики держави як внутрішнього, так і зовнішнього спрямування. Першочергове значення при цьому мають дослідження проблем сучасного стану, шляхів удосконалення і перспектив розвитку вітчизняного права і держави в загальному контексті процесів глобалізації, юридично важливих принципів, форм, цінностей та цілей, яких потрібно дотримуватись в умовах сучасної глобалізації й уніфікації у сфері державно-правових явищ і відносин. Зростаюча тенденція до міжнародно-правової глобалізації сприяє появі нових принципів і норм права, встановлення яких раніше належало до сфери внутрішніх справ суверенних держав. Це істотно оновлює державно-правові системи членів світового співтовариства у контексті сучасних загальновизнаних універсальних стандартів.

Зважаючи на необхідність удосконалення законодавства України як однієї з умов ефективного функціонування правової системи, можна виділити основні елементи цього процесу, зокрема якість, ефективність, гармонізацію, систематизацію та глобалізацію законодавства. Кожний структурний елемент справляє свій відповідний вплив на формування нових та зміну існуючих нормативно-правових актів і визначає при цьому конкретний напрям удосконалення законодавства, ключовим при якому повинна стати не кількість, а якість актів, що приймаються. На нашу думку, необхідним для успішного удосконалення законодавства є підвищення інформаційного впливу на правосвідомість громадян шляхом проведення лекцій, конференцій, семінарів, які будуть загальнодоступними та створеними спеціально до оголошення та роз'яснення прийнятих змін до законодавства. Також необхідно оприлюднювати законодавчі акти до їхнього прийняття, зокрема можливо створити сайт, де проекти законодавчих актів проходитимуть громадські читання, а лише потім прийматися законодавцем. Ще одним необхідним вирішенням проблеми є активізація соціального діалогу між законодавцем та громадянами країни як інструменту, за допомогою якого можливо

досягти скорочення соціальної та економічної нерівності. І найголовнішим є перегляд кожної галузі законодавства окремо для подальшого приведення їх у відповідність до вимог Європейського Союзу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Опришко В. Право Європейського Союзу та його сутність / В. Опришко // Правове регулювання економіки : зб. наук. пр. – К. : КНЕУ, 2002. – Вип. 3. – С. 11–12.

2. Гойман В. И. Действие права: (методол. анализ) / В. И. Гойман. – переизд. – 2011. – С. 130–131.

3. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України : від 18 берез. 2004 р. № 1629-IV / ВР України // База даних «Законодавство України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1629-15

4. Про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Співтовариством та його державами-членами : угода : від 16 черв. 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/virtual_library/01_pca_uk.p.

5. Рабінович П. Природне право: діалектика приватного й публічного / П. Рабінович // Юридичний вісник України (Інформаційно-правовий банк). – 2004. – № 12. – С. 30–32. – 20–26 березня.

6. Угода про Асоціацію між Україною та Європейським Союзом : Закон України : від 16.09.2014 № 1678-VII / ВР України // База даних «Законодавство України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011

УДК 34.09

О. Г. Проскурняк,
аспірант кафедри філософії та теорії права Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича

ОСВІТНІ ТА СОЦІАЛЬНІ КРИТЕРІЇ ДОСТУПУ ДО СУЧАСНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ (НА ПРИКЛАДІ США, ВЕЛИКОБРИТАНІЇ І ФРН)

Стаття присвячена аналізу актуальних сучасних проблем доступу до юридичної освіти у зарубіжних країнах (на прикладі США, Великобританії і ФРН).

Ключові слова: *юридична освіта, доступ до юридичної освіти, освітні критерії доступу до юридичної освіти, соціальні критерії доступу до юридичної освіти.*

Статья посвящена анализу современных проблем доступа к юридическому образованию (на примере США, Великобритании и ФРГ).

Ключевые слова: *юридическое образование, доступ к юридическому образованию, образовательные критерии доступа к юридическому образованию, социальные критерии доступа к юридическому образованию.*

The article is devoted to the analysis of modern problems of access to legal education (on the example of the USA, Great Britain and Germany).

Key words: *Law Education, accessibility of law education, educational criteria of the access to law education, social criteria of the law education accessibility.*

В умовах глобальної актуалізації юридичної професії і юридичної освіти актуалізується і проблема доступу до них. У вітчизняній компаративістиці вона ще маловивчена. Єдине монографічне дослідження проблеми належить В. Бігуну. Усі інші публікації – це матеріали наукової періодики.

Мета статті полягає у тому, щоб на основі вивчення наявних спеціальних досліджень, доступних джерел (в основному електронних) дослідити елементи доступу до юридичної освіти в сучасних зарубіжних країнах.

Термін «доступність» вживається у теорії права, зокрема у контексті доступності права (законодавства), а також використовується в контексті доступності правосуддя.

Загалом термін «доступність» може бути застосований як щодо права системи норм, так і стосовно окремих його інститутів. Роль держави у забезпеченні доступності певного правового інституту визначається двома вихідними положеннями. По-перше, держава, яка проголошує себе правовою і демократичною, бере зобов'язання забезпечити відповідний рівень особистої свободи індивіда, що неможливо без створення як інститутів, спрямованих на реалізацію творчого, інтелектуального потенціалу особи (в цьому випадку йдеться саме

про доступність права на освіту), так і спеціальних правозахисник інститутів (наприклад, суду). По-друге, ступінь їхньої доступності, а отже, і зобов'язання держави його забезпечити мають визначатися значимістю того чи іншого інституту.

Враховуючи вищесказане, робимо висновок, що в контексті права на юридичну освіту більш доцільним видається вживання терміна «доступ», а не «доступність». Разом з тим якщо розглядати освіту як інститут, в якому суспільство вбачає суттєву потребу, то саме термін «доступність» краще охарактеризує стан задоволення такої потреби, а також можливості всіх бажаючих вільно і безперешкодно звернутися до інституту освіти [14, с. 114–119].

Говорячи про сучасне суспільство та його потреби, слід визнати той факт, що сучасне бачення освіти суттєво змінилося. Освіта стала вирішальним чинником суспільного прогресу загалом і важливою складовою особистісного розвитку зокрема. При цьому домінують погляди про необхідність прагнення до максимальної справедливості у забезпеченні доступу до освіти як фундаментальної цінності людства [8, с. 36]. Більше того, якщо ще декілька десятків років назад мати вищу освіту було престижним, то сьогодні вища освіта як категорія елітарних стандартів поступово набуває статусу соціально-культурного мінімуму. Вона стає своєрідною «перепусткою» до сфери професійної діяльності.

Критерії, які визначають доступ до юридичної освіти, можна об'єднати у дві великі групи: освітня і соціальна.

Найбільшою увагою користуються перші, що зумовлено внутрішніми потребами організації і функціонування систем юридичної освіти. У різних країнах ці критерії відзначаються своїми особливостями. У першу чергу, це стосується США. Основною відмінною рисою юридичної освіти у Сполучених Штатах, порівняно з абсолютною більшістю країн світу, є те, що для вступу до юридичних шкіл треба пройти бакалаврську підготовку в будь-якому коледжі чи університеті.

Унаслідок цього студенти-правники в США старші від своїх європейських колег. Якщо у Європі вік першокурсника 18–19 років, то в Америці – 22 і більше, бо тільки 40 % вступників вступають у правничі школи одразу після бакалаврату. Багатьом доводиться кілька років працювати, щоб отримати практичний досвід і заробити кошти для оплати навчання.

Загалом вступних іспитів до вищого юридичного закладу у США немає. При вступі до правничої школи найважливішими є дві умови: середня оцінка знань в університеті (university grade-point average; GPA) і підсумковий бал при тестуванні безпосередньо у правничій школі (Law School Aptitude Test – LSAT) [1]. Ці два показники є основоположними при визначенні можливості кандидата навчатися у правничій колі обраного ним рівня [4, с. 130].

Не дивлячись на таку вагому роль тесту у забезпеченні умов рівного доступу до вищої юридичної освіти в США, його результат, як слушно зазначає В. Бігун, є лише одним із багатьох критеріїв вступу до правничої школи. Вступна комісія бере до уваги більше 15 позицій, а саме: результат LSAT (спеціалізований тест); середній арифметичний бал оцінок (GPA), отриманих в університеті (коледжі); зміст пройденої навчальної програми в університеті (коледжі), де було отримано базову університетську освіту; академічна та громадська діяльність у коледжі; етнічна й расова належність; індивідуальні якості; рекомендаційні листи; уміння писати есе – обґрунтування; бажання навчатися в обраному закладі; набутий досвід роботи; громадська діяльність (активність); мотивація та причини, з яких абітурієнт бажає вивчати право; місце (штат) постійного проживання; досягнення, подолані труднощі; отримана

підготовка до коледжу; досягнення та лідерство; будь-що інше, що видається екстраординарним [5, с. 60].

Найрозвиненіші європейські моделі юридичної освіти створені у Великобританії і ФРН. Для обох характерне зарахування абітурієнтів за результатами шкільного навчання. І тільки вступ до Оксфорду та Кембриджу здійснюється за результатами їхніх власних вступних екзаменів та співбесід.

В Англії за набір студентів до всіх вишів відповідає спеціальна «служба прийому в університети і коледжі» (UCAS). Починаючи з 2006 р., вона повністю перейшла на електронну форму прийому заяв.

Усі абітурієнти заповнюють заявку (UCAS-форму). Ця форма включає в себе:

– бали, які були отримані на випускних іспитах, якщо особа закінчила доуніверситетський курс на рівні «A level»;

– оцінки, які заявник планує отримати на випускних іспитах;

– опис прагнень і амбіцій заявника з обґрунтуванням того, чому він вирішив здобути кар'єру саме в цій галузі (короткий твір);

– список університетів Великобританії в алфавітному порядку (але не більше шести), в яких особа хотіла б навчатися.

До заявки додається також характеристика зі школи чи іншого навчального закладу.

Усі вищеперелічені документи заявник повинен відправити до Центрального бюро (UCAS) не пізніше січня. Якщо ж до списку бажаних університетів включені Оксфорд та Кембридж, то заявку з документами необхідно подати ще раніше – у вересні.

Університети, які були перелічені у списку, розглядають заявку, після чого пропонують абітурієнтові місце або одразу відмовляють йому, або ж запрошують на інтерв'ю. Фінальне підтвердження про зарахування на перший курс заявник отримує у серпні.

Специфіка доступу до юридичної освіти Німеччини – це конкурс документів, поданих абітурієнтами. Донедавна випускник гімназії, який бажав навчатися в університеті, звертався до Центру розподілу студентських місць із письмовою заявою, у якій зазначав один або декілька університетів, до яких він хотів би вступити, із зазначенням спеціальності. До листа додавалося свідоцтво про середню оцінку навчання у гімназії. З урахуванням отриманих відомостей, центр спрямовував абітурієнта до обраного ним університету за умови відповідності його середньої оцінки тому балу, що у певному семестрі є прохідним. Цей бал у різні роки і семестри змінюється, будучи більш високим у престижних університетах [2, с. 7]. З 2001 р. прийом студентів здійснюють самі університети, які проводять відбір і зарахування згідно з власними критеріями.

Центральним із соціальних критеріїв доступу до юридичної освіти є плата за навчання. Саме вона є основною перешкодою для здобуття юридичної професії. Інші обмеження сьогодні у світі повсюдно заборонені законом.

Підвищення оплати за юридичну освіту – загальносвітова тенденція. Але особливо висока ця плата в США. 1990 р. у приватних навчальних закладах вона становила в середньому 11 тис. дол., а у державних – 3,5 тис. дол. Протягом 90-х і початку 2000-х років зростання оплати за навчання іноді перевищувало 10 % на рік. Після економічної кризи 2008 р. це зростання дещо спало – до 3–5 % на рік. Як підсумок, оплата за юридичну освіту у приватному виші досягає 40 тис. дол., у державному – 20 тис. дол. [3, с. 318]. Звичайно, рівень оплати навчання залежить від престижності юридичних шкіл. Найвищий він у Гарварді, Принстоні, Стенфорді, Йелі та ін.

У Великобританії максимальна щорічна оплата за навчання в державних університетах становить 3 225 фунтів стерлінгів. Приватні виші можуть встановлювати будь-яку оплату за навчання. Так, оплата у приватному Букінгемському університеті становить 8 640 фунтів стерлінгів за рік [13, с. 190].

У ФРН тривалий час вища освіта була безоплатною. А з 26 січня 2005 р., згідно з рішенням конституційного суду Німеччини, федеральні землі вирішили ввести оплату за навчання. Щоправда, її розміри не мають жодного порівняння із США, Великобританією, навіть з Австралією, де якість освітніх послуг незмірна з німецькою. Однак отримання вищої освіти у ФРН вважають «безплатним», оскільки основна сума затрат на навчання студентів виділяється із бюджету країни.

Після довгих дебатів у шести землях Німеччини (Баварія, Баден – Вюртемберг, Гессен, Нижня Саксонія, Північний Рейн – Вестфалія, Саар і Гамбург) була введена оплата за навчання в розмірі майже 500 євро за семестр. А в Берліні, Бранденбурзі, Макленбурзі, Шлезвіг – Гольштейні всі виплати обмежувались адміністративним (50–60 євро) або соціальним семестровим внеском (від 40 до 180 євро). Тут поширилась переважно оплата за навчання зверх нормативного терміну (тобто більше 5 років), а також за навчання так званих вільних слухачів (наприклад, пенсіонерів, що захотіли повчитися) та осіб, які здобувають другу вищу освіту. Сума оплати у всіх цих випадках обмежувалась 860 євро за семестр [16]. У єдиному приватному юридичному виші ФРН оплата за навчання становить біля 48 000 євро (4 000 євро за семестр) [11, с. 434].

Висока вартість юридичного навчання змушує студентів брати кредити. У США таких студентів майже 80 %. У середньому кредитний борг випускника американської правничої школи становить 90 тис. доларів. Це було зумовлено майже стопроцентною можливістю працевлаштування протягом півроку після випуску і досить високою заробітною платою. У 90-х і на початку 2000-х років стартовий оклад юриста міг перевищувати 160 тис. доларів на рік. З 2008 р. кількість високооплачуваних вакансій скоротилася. Скоротився і процент працевлаштування випускників правничих шкіл. У проблеми вартості навчання та боргів з'явився ще один аспект. Випускники, які мають надто багато боргів, не можуть працювати на державній службі. Це спричиняє нестачу державних адвокатів, бо штати не можуть платити державним адвокатам стільки, щоб вони могли забезпечувати себе.

Студенти платять не лише за навчання, а й за житло, харчування, транспорт. Наприклад, у Колумбійському університеті житло і харчування обходяться, відповідно, у 7 тис. і 10 тис. доларів за рік, у Гарвардському – 17 тис. і 10 тис. доларів, у Мічиганському – 18 тис. і 4,5 тис. дол. [4, с. 131]. Студенти Оксфорда за проживання у гуртожитку платять майже 7 тис. фунтів стерлінгів на рік [12].

Мінімальна вартість студентського проживання в Німеччині оцінюється у 643 євро за місяць. У цю суму входить вартість житла, харчування, медичне страхування, оплата за навчальні посібники і матеріали, студентський проїзний квиток тощо. За двадцять останніх років ця сума помітно зросла. Так, якщо у 80-ті рр. XX ст. місячна вартість кімнати у гуртожитку становила 200–250 німецьких марок (ДМ), то нині кімната в кампусі (в тому ж гуртожитку) коштує 200–300 євро в місяць. Деяким студентам за такі ж гроші вдається винаймати окреме житло і за межами кампуса. Досить популярна форма оренди, коли студенти об'єднуються і винаймають одну квартиру на декілька осіб [7, с. 76–80].

У період, коли юридична освіта здобувалася ще за моделлю учнівства, доступ до неї ускладнювався для вихідців з нижчих соціальних верств, расових і національних меншин. Дискримінаційні бар'єри для них існували протягом більшої частини XX ст. З кінця 50-х до початку 70-х років був здійснений ряд успішних заходів для подолання дискримінації при вступі до вишів, що розширило освітні можливості жінок, дітей із малозабезпечених сімей, представників расових і національних меншин. Закони й адміністративні постанови надали студентам багато пільг, які значно поліпшили умови навчання і повсякденного життя [17, с. 26].

Для сучасного суспільства характерне прагнення до максимально справедливого доступу до освіти, у т. ч. і юридичної. Найрозвиненіші моделі юридичної освіти створені у США, Великобританії і ФРН. Для всіх них характерна тенденція розширення можливостей для оволодіння юридичною професією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. LSAT Legal Scholastic Aptitude Test (Юридический текст (по оценке) схоластических способностей) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://edusteps.com.ua/blog/969-lsat-legal-scholastic-aptitude-test-yuridicheskiy-test-na-ocenku-sholasticheskih sposobnostey.html

2. Андрощук А. Г. Професійна підготовка юристів у Німеччині : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / А. Г. Андрощук. – К., 2006. – 20 с.

3. Барри М. М. Юридическое образование в Соединенных Штатах Америки / М. М. Барри, С. Д. Дубин, Р. П. Джой // Юридическое образование: поиск новых стандартов качества : материалы исследования. – М. : Институт и право общественных интересов, 2013. – 416 с.

4. Бернхем В. Вступ до права та правової системи США / В. Бернхем. – К. : Видавництво «Україна», 1999. – 555 с.

5. Бігун В. С. Юридична професія та освіта. Досвід США у порівняльній перспективі / В. С. Бігун. – К. : Видавнича організація «Юстиніан», 2006. –272 с.

6. Бойко В. Жінка-юрист у сучасному світі / В. Бойко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://vur-gazeta.com/publications/practice/inshe/zhinkayurist-u-suchasnomu-sviti.html

7. Вершинин А. П. Юридическое образование в Федеративной Республике Германии: опыт организации / А. П. Вершинин // Правоведение. – 1992. – № 1. – С. 76–80.

8. Входження національної системи вищої освіти в європейський простір вищої освіти та наукового дослідження: моніторинг, дослідження : аналіт. звіт / кер. авт. кол. Т. В. Фініков; Міжнарод. благод. Фонд «Міжнарод. Фонд дослідж. освіт, політики». – К. : Таксон, 2012. – 54 с.

9. Высшее образование в Великобритании (Англии, Шотландии) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.albineom.ry/inivercity/england

10. Городецька Ю. Ю. Законодавче забезпечення доступності вищої світи для студентської молоді з інвалідністю європейських державах / Ю. Ю. Городецька // Юридичний вісник. – 2011. – № 2. – С. 120–123.

11. Дерра М. Получение юридического образования в Германии / М. Дерра // Сборник статей о праве Германии. – 2015. – № 1. – С. 433–452.

12. Копайева Е. В. В Оксфорде самое страшное – прослыть серой мышкой / Е. В. Копайева [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://fakty.ua/174005-v-oksforde-samoe-strashnoe-proslyt-seroj-myshkoj

13. Лонбэй Д. Юридическое образование в Англии и Уэльсе / Д. Лонбэй // Юридическое образование: поиск новых стандартов качества. Материалы исследования. – М. : Институт «Право интересов», 2013. – 416 с.

14. Лукіна Т. О. Доступність освіти як показник результативності державного управління освітою в Україні / Т. О. Лукіна // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2013. – № 3. – С. 114–120.

15. Носік Ю. В. «Американська мрія» про юридичну освіту / Ю. В. Носік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.fulbright.org.ua/doc/Nosik.pdf

16. Плата за обучение в Германии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : htttp://www.infozentr.de/ru/articles/cobtent/l60

17. Похресник А. К. Участь молоді Західної Європи у Болонському процесі та її громадянська позиція / А. К. Похресник // Проблеми освіти. – № 45. – С. 25–31.

Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право

УДК 342.97

І. О. Завидняк,
кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри спеціальних дисциплін та професійної підготовки Університету державної фіскальної служби України

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПРАВОВОГО СТАТУСУ БЛАГОДІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ АМЕРИКИ

У статті розглянуто механізм державного управління благодійними організаціями в Сполучених Штатах Америки, ставлення держави і муніципальних органів до благодійного сектору та соціальної сфери зокрема. Проаналізовано податкові механізми щодо благодійних організацій Америки та показано активізуючий вплив благодійних організацій на громадянське суспільство.

Ключові слова: *адміністративно-правовий статус, благодійна організація, форми благодійності, державна політика, адміністративно-правове регулювання, податкові пільги.*

В статье рассмотрен механизм государственного управления благотворительными организациями в Соединенных Штатах Америки, отношение государства и муниципальных органов к благотворительному сектору и социальной сферы в частности. Проанализированы налоговые механизмы в отношении благотворительных организаций Америки, а также показано активизирующее влияние благотворительных организаций на гражданское общество.

Ключевые слова: *административно-правовой статус, благотворительная организация, формы благотворительности, государственная политика, административно-правовое регулирование, налоговые льготы.*

This article describes the governance mechanism of charitable organizations in the USA, the ratio of state and municipal bodies in the charitable sector and the social sector in particular. Analyzed the tax arrangements for the activities of charitable organizations of the America and also displaying activating influence of charitable organizations in the civil society.

Keywords: *administrative and legal status of a charitable organization, the forms of philanthropy, public policy, administrative and legal regulation, tax incentives.*

Інтерес до проблем ефективного функціонування благодійних організацій під впливом процесів, що відбуваються в нашій державі, а також під впливом зовнішніх чинників постійно зростає. Тому питання активної і правомірної взаємодії між державою та благодійниками є доволі актуальним. Тож розгляд діяльності благодійного сектору саме в Америці надасть поштовх до запозичення досвіду і вирішення проблемних питань у діяльності благодійного сектору України, оскільки ця країна відома у всьому світі своїм ставленням до благодійності та високим рівнем розвитку благодійної допомоги.

Соціальна політика Сполучених Штатів має на меті дві основні цілі: по-перше, стимулювання розвитку благодійного сектору за допомогою фінансових та податкових пільг, створення єдиної системи соціально-культурних послуг, яка тісно співпрацює з державою та іншими секторами, та по-друге, збереження організаційно-господарської специфіки благодійного сектору та створення сприятливого економічного середовища для самостійного розвитку благодійної діяльності. Саме така політика прогресивної держави надає величезний поштовх для ефективного розвитку благодійного сектору та соціальної сфери в цілому.

З моменту виникнення благодійні організації стали предметом дослідження політологів, соціологів, правників, а також істориків. Найбільш активно питання діяльності та адміністративно-правового положення благодійних організацій розглядали такі вчені, як: С. М. Алфьоров, Ю. П. Битяк, М. Ю. Віхляєв, В. К. Колпаков, Л. А. Кудринская, А. В. Карпунина, А. В. Міцкевич, С. С. Сулакшин, М. П. Целых, Р. О. Халфіна.

Метою цієї статті є адміністративно-правовий аналіз положення благодійного сектору в США та запозичення позитивного досвіду. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі завдання, як визначення природи благодійних організацій з огляду на їхнє місце в розвиненому громадянському суспільстві, порівняльний аналіз досвіду Сполучених Штатів Америки у розвитку благодійництва, функціонування благодійного сектору та взаємодії державних органів і благодійних організацій, застосування податкових та фінансових пільг України.

Сполучені Штати Америки мають давні доброчинні традиції: розвинену систему благодійництва й ефективні державні інструменти управління благодійним сектором, за допомогою яких постійно підвищується добробут американських громадян. Так, у США зареєстровано понад 1,4 млн благодійних організацій, пожертвування яких щорічно становить багато мільярдів доларів, а з 1998 року обсяг пожертвувань на благодійність постійно перевищує 2 % ВВП.

Починаючи з колоніальних часів, коли були засновані перші публічні бібліотеки і сформовані добровільні пожежні команди, американці постійно демонструють активність у створенні суспільних добродійних інститутів, наданні допомоги співгромадянам, безкорисливо віддаючи свій час, працю і гроші [2].

США стали першою в світі країною, яка зробила благодійність вигідною: так, у 1921 році в податкове законодавство були вперше внесені поправки, що передбачають зменшення оподатковуваної бази на суми, пожертвувані на благодійні потреби [6].

У такому розвиненому суспільстві, до якого належить американське, державою випробувано та використано декілька підходів до заохочення благодійних зусиль своїх громадян. Одним з таких підходів є виділення коштів і ресурсів на конкретні добровільні програми, прикладом якої може слугувати «Корпус миру». У межах цієї програми добровольці проходили навчання і розвивали свої навики, необхідні для здійснення проектів у сфері охорони здоров'я, освіти і сільському господарстві [5].

Що ж саме вплинуло на такий високий рівень розвитку благодійної діяльності в Америці? Дослідники вважають, що на високий рівень благодійності в США вплинули декілька чинників, таких як поширеність католицизму і протестантизму, особливості менталітету та ціннісних орієнтацій американців (прагматизм, свобода особистості), державна політика матеріального і морального стимулювання, недостатність системи державного соціального захисту населення [4, с. 7–11, 106–107]. Отже, благодійність у США має: глибоке релігійне коріння; великий історичний досвід, в основі якого лежать демократичні принципи активного громадянського суспільства; американські традиції, пов'язані з індивідуалізмом американців, свободою особистості та обмеженою державною владою.

Благодійність у США – це невід'ємна частина життя, повсякденна практика американського суспільства, що охоплює ті сфери, які часто упускаються державою або громадськими організаціями [1, с. 55]. Практика благодійної діяльності в США пройшла довгий шлях становлення та розвитку, саме тому тут існують такі форми благодійності, які досі ще не проникли в країни із середнім та низьким розвитком благодійності. Наприклад, це розпорядчі фонди (donoradvisedfunds), які управляють коштами на благодійних рахунках приватних осіб або компаній. Вкладники отримують податкові пільги на суму, яку внесли на рахунок, а фонд, керуючись їхніми побажаннями, перераховує кошти на благодійні потреби. У США стає все більш популярним заповіт нерухомості в благодійних цілях і заповіт посмертної виплати за полісом страхування життя фонду (це надає право на відрахування цієї суми з податків за життя) [1, с. 55–56].

Державна політика США всіляко сприяє розвитку благодійних організацій та їхніх правовідносин з органами державної влади всіх рівнів. Лише завдяки правильній та прогресивній взаємодії державних органів влади з благодійними організаціями відбувається постійне зростання обсягів різноманітної благодійної допомоги. Наприклад, Торгова палата США постійно взаємодіє з корпоративними благодійниками та заохочує корпоративне благодійництво. Представники корпорацій, які займаються корпоративною благодійністю, мають право брати участь у Комітеті заохочення корпоративного благодійництва на рівні з іншими членами Комітету.

Для адміністративно-правового регулювання благодійної діяльності зазвичай приймається спеціальний законодавчий акт, але благодійна діяльність може здійснюватись і на основі норм загального законодавства країни. У законодавстві США благодійна діяльність представлена досить широко. США – федеративна держава, тому кожен штат має своє законодавство, у тому числі законодавчі акти, які регулюють благодійну діяльність та благодійні організації. Благодійна діяльність у США регулюється спеціальним і загальним законодавством.

Кожен штат має своє законодавство про юридичних осіб, у тому числі щодо неприбуткових. На федеральному рівні існують модельні закони про неприбуткові корпорації та асоціації. Деякі штати вже прийняли ці тексти як свої законодавчі акти, але інші, як і раніше, віддають перевагу власним розробкам [7].

Кожен штат встановлює також і свої власні податки і податкові пільги, але зазвичай найбільш суттєвими є федеральні податки. Визначення благодійної діяльності здебільшого запозичується штатами з федерального законодавства [7]. Отже, податковий облік та адміністративно-правове регулювання діяльності благодійних організацій у США здійснюються на двох рівнях: федеральному та рівні штату.

Законодавство Америки передбачає наявність органу, який приймає рішення про надання статусу організації – благодійної (неприбуткової організації або організації, звільненої від податку) і регулює діяльність організацій, що отримали цей статус, через надання преференцій, пільг і контролю за дотриманням благодійними організаціями певних зобов'язань.

Одним з найважливіших питань в адміністративно-правовому регулюванні благодійних організацій залишається їх статус.

Отже, в Америці статус благодійних організацій та їхні організаційно-правові форми мають свої особливості. Благодійні організації в США зазвичай є різновидом неприбуткових організацій (non-profit organizations) та організацій, звільнених від податку. Створюються благодійні організації у формах неприбуткових корпорацій та фондів, компаній з обмеженою відповідальністю, трастів та асоціацій відповідно до законодавства конкретного штату. Також у США створюються спеціальні організації для розвитку благодійної діяльності та для виявлення випадків шахрайства при здійсненні цієї діяльності.

Сполучені Штати Америки мають досить простий, порівняно з іншими країнами, порядок державної реєстрації благодійних організацій. Адміністративно-правові відносини між органом державної влади та благодійною організацією в процесі реєстрації досить прозорі, а сам процес реєстрації максимально спрощений. Представнику благодійної організації лише необхідно заповнити форму № 1023 Міністерства фінансів США (Department of the Treasury), в якій треба зазначити основні дані про організацію. Норми законодавства США декларують заборону на втручання органів державної влади та їхніх посадових осіб у діяльність благодійних організацій.

Благодійні організації в Сполучених Штатах Америки можуть реєструватися у формі приватних фондів та у формі публічних благодійних організацій.

Під публічними розуміються благодійні організації, що мають істотну суспільну (або державну) підтримку, тобто фінансуються не одним або декількома засновниками, а широким колом осіб (більш ніж на третину). Крім того, деякі організації прирівнюються до публічних благодійних організацій за визначенням, у тому числі церкви та церковні асоціації і при виконанні деяких умов публічні освітні та медичні установи [3, с. 133].

Публічні благодійні організації в США – досить розповсюджене явище, більшість пожертвувань надходить саме до публічних благодійних організацій.

Усі інші благодійні організації класифікуються як «приватні фонди». Хочемо зазначити, що у цьому випадку термін «фонд» зовсім не вказує на конкретну організаційно-правову форму організації, а сама організація може мати юридичну форму фонду, клубу, асоціації або неприбуткової корпорації. «Приватний фонд» у цьому випадку вказує лише на податковий статус організації, тобто значна більшість звільнених від податку організацій Америки належить саме до категорії «приватних фондів».

Приватні фонди поділяються на оперативні та неоперативні приватні фонди. Так звані оперативні фонди ведуть власну змістовну діяльність: проведення наукових досліджень, освітніх програм, утримання музеїв тощо. Більш типова для корпоративного або сімейного фонду форма – неоперативний фонд. Неоперативний фонд не веде подібної діяльності, а лише акумулює кошти і бере участь у фінансуванні інших благодійних організацій. До різних видів фондів застосовуються дещо різні податкові правила насамперед для визначення того, який відсоток свого доходу їм може пожертвувати благодійник з отриманням податкового вирахування (за загальним правилом, приватному фонду – 30 %, оперативному та

транзитному – 50 %). Усі приватні фонди, незважаючи на звільнення від податку на дохід, підлягають оподаткуванню акцизним податком у розмірі 2 % від їхнього інвестиційного доходу. Але при виконанні певних умов, пов'язаних з розміром щорічних благодійних витрат фонду, цей податок може бути знижено до 1 % [7].

Для приватних фондів у США на відміну від публічних благодійних організацій законодавством передбачені обов'язкові розподільні нормативи. Суть розподільних нормативів полягає у зобов'язанні приватних фондів щорічно направляти не менше 5 % своїх активів на благодійні цілі та потреби. У разі порушення розподільних нормативів на приватний фонд накладаються штрафні податкові санкції 15 % недорозподіленого доходу при одноразовому порушенні та 100 % у разі повторного порушення розподільних нормативів.

Ще однією відмінністю у діяльності приватних фондів та публічних благодійних організацій є процес спостереження за використанням наданих виплат. Відповідно до законодавства США приватні фонди зобов'язані уважно слідкувати за цільовим використанням своїх виплат. У разі розподілення наданих коштів організацією-одержувачем у вигляді гранту приватний фонд зобов'язаний вимагати у такої організації звіт про підтвердження цільового використання грошей. А ось публічним благодійним організаціям при виділенні коштів цього робити не потрібно.

Таким чином, ситуація з регулюванням благодійних фондів у деякому розумінні зворотна тій, що має місце, наприклад, для інвестиційних фондів. Якщо публічні інвестиційні фонди, які залучають кошти широкої публіки для подальших інвестицій, регулюються більш жорстко, ніж приватні, які залучають кошти обмеженого числа осіб, то для благодійних фондів сам факт їхньої публічності, тобто широкої народної підтримки, вважається свого роду гарантією благонадійності і підставою для звільнення від зайвого державного контролю [7].

У Сполучених Штатах Америки держава приділяє особливу увагу фінансовій підтримці благодійників та благодійних організацій. Для стимулювання благодійності та можливості її безперешкодного здійснення в Америці передбачено особливе оподаткування неприбуткових організацій, пов'язане з отриманням податкових пільг. Оподаткування благодійних організацій у США регулюється податковим кодексом (Internal Revenue Code), відповідно до якого благодійні організації звільняються від податку на дохід.

Відповідно до Податкового кодексу США благодійні організації, незалежно від юридичної форми створення, звільняються від корпоративного податку на дохід на федеральному рівні. Податковий кодекс США не містить чіткого визначення дефініції «благодійна організація», але закріплює особливий статус організацій, звільнених від податку на дохід, які діють виключно в благодійних, релігійних, наукових, освітніх цілях, у цілях розвитку спорту і мистецтва, запобігання жорстокого поводження з дітьми і тваринами. Податковий кодекс також вводить обмеження до таких організацій у вигляді заборони направляти свої доходи на користь акціонерів організацій або інших фізичних осіб та заборони займатися будь-якими видами політичної діяльності.

Для виключення зловживань фінансовими та податковими пільгами державні органи США здійснюють інтенсивне регулювання діяльності благодійних організацій. Контроль та нагляд за діяльністю благодійних організацій в Америці здійснює податкова інспекція, Міністерство фінансів США (Department of the Treasury) та інші органи державної влади.

Наглядова функція органів державної влади полягає у виданні різноманітних керівництв, які поширюють і вказують на кращі практики і допомагають запобігти небажаним явищам у фінансуванні благодійних організацій, але названі документи носять лише рекомендаційний характер.

Як бачимо, одними з найважливіших чинників розвитку благодійності в Америці, як і в усьому світі, виступають механізми державної підтримки благодійних організацій. Саме рівень державної підтримки на пряму пов'язаний з рівнем благодійності в країні. Механізми державної підтримки благодійних організацій включають у себе як пряме фінансування, так і непряму підтримку. Пряме матеріальне фінансування передбачає державну допомогу у формі надання техніки та оргтехніки благодійним організаціям, надання організаціям міських площ та приміщень. Цільове фінансування включає в себе фінансування контрактів, благодійних проектів, заходів або навіть пряму фінансову підтримку благодійних організацій. Спільна робота над благодійними проектами, де благодійна організація і держава виступають як партнери або як замовник та виконавець.

Уряд США постійно надає відчутну підтримку різним соціальним ініціативам та благодійним організаціям, наприклад сприяє розвитку соціальних інвестицій (надання пільгових кредитів під гарантії Уряду); створює сприятливі умови; визнання соціальної значущості: запрошення представників організацій у Консультаційний комітет при Білому Домі, на слухання в Конгресі або Сенаті [6].

До непрямої державної підтримки благодійних організацій у США можна віднести: надання пільг (з оплати орендної плати тощо); консультування та організаційно-адміністративну підтримку; нормативне закріплення мотиваційних начал благодійності.

Отже, проаналізувавши адміністративну діяльність благодійних організацій у США та їхню взаємодію з органами державної влади, бачимо, що держава приділяє велику увагу благодійній діяльності, всіляко її підтримує, надає податкові пільги благодійним організаціям, виділяє їм дотації та ретельно контролює їхню діяльність, щоб уникнути зловживань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кудринская Л. А. Организация благотворительной деятельности и фандрейзинг за рубежом (на примере США) [Текст] / Л. А. Кудринская, А. В. Карпунина // Омский научный вестник. – 2011. – № 5–101. – С. 54–57.

2. Небава І. М. Соціально-економічні основи становлення та розвитку благодійництва в контексті американського досвіду [Електронний ресурс] / І. М. Небава // Проблеми системного підходу в економіці підприємств. – 2008. – Том 4. – № 8. – Режим доступу : http:// jr№l.№au.edu.ua/i№dex.php/EPSAE/article/view/4332/4464

3. Сулакшин С.С. Благотворительность в России и государственная политика : монография / С. С. Сулакшин, Д. В. Бачурина, М. В. Вилисов. – М. : Научный эксперт, 2013. – 224 с.

4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.roche duffay.ru/articles/pdf/ Charity.pdf

5. Ejournal USA AN electronic Journal of the U.S. Department of State [Електронний ресурс] Society & Value // Giving: U.S. Philanthropy. – 2007. – № 5. – pp. 1–41. – Режим доступу : http:/ /us info.state.gov/journals/its v/0506/ijse/ijse0506.pdf.

6. Ejournal USA An electronic Journal of the U.S. Department of State [Електронний ресурс] Society & Value // Disability and Ability: Mind and Body Integration. – 2006. – № 11. – pp. 1–52. – Режим доступу : http:// usinfo. state. gov/ journals /itsv/1106/ ijse/ijse 1106. pdf.

7. Целых М. П. Социальная работа за рубежом: Соединенные Штаты Америки : уч. пос. / М. П. Целых. – М. : Академия, 2007. – 128 с.

УДК 336.02

С. О. Данілов,
аспірант кафедри
фінансового права
Університету державної
фіскальної служби України

НАПРЯМИ ЗАКРІПЛЕННЯ ФІНАНСОВОЇ САМОСТІЙНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

У цій статті висвітлено питання закріплення фінансової самостійності органів місцевого самоврядування як суб'єктів податкових правовідносин та напрями вдосконалення системи місцевого оподаткування в процесі впровадження фіскальної децентралізації – реформи податкових правовідносин. Крім того, автором окреслюються поточні проблеми, якими супроводжується процес фіскальної децентралізації. Запропоновано напрями, за якими має відбуватися подальше реформування податкових правовідносин і місцевого оподаткування в умовах регіоналізації.

Ключові слова: *податкові правовідносини, фіскальна децентралізація, місцевий бюджет, місцеві податки і збори, органи місцевого самоврядування, регіоналізація.*

В данной статье освещено вопросы закрепления финансовой самостоятельности органов местного самоуправления как субъектов налоговых правоотношений и направления совершенствования системы местного налогообложения в процессе внедрения фискальной децентрализации – реформы налоговых правоотношений. Кроме того, автором определяются текущие проблемы, которыми сопровождается процесс фискальной децентрализации. Предложены направления, по которым должно происходить дальнейшее реформирование налоговых правоотношений и местного налогообложения в условиях регионализации.

Ключевые слова: *налоговые правоотношения, фискальная децентрализация, местный бюджет, местные налоги и сборы, органы местного самоуправления, регионализация.*

In this paper, the question of consolidating the financial autonomy of local self-government bodies as subjects of tax relations and directions of improving the system of local taxation in the process of introducing fiscal decentralization - the reform of tax legal relations. In addition, the author outlines the current problems that accompany the process of fiscal decentralization. Are proposed directions for further reformation of tax legal relations and local taxation in the conditions of regionalization.

Key words: *tax relations, fiscal decentralization, local budget, local taxes and fees, local governments, regionalization.*

Зростання рівня соціально-економічного розвитку місцевого самоврядування, підвищення рівня життя населення є неможливим без створення цілісної концепції регіональної економічної політики, яка б враховувала сучасні зміни у податковому механізмі, що відповідали б новим умовам політики державних видатків і міжбюджетних відносин. Без цього неможливо здійснити прогресивні зрушення в економічній і соціальній сферах, забезпечити зростання якості життя як на місцевому рівні, так і у державі в цілому.

Для того щоб органи місцевого самоврядування були здатними забезпечити виконання своїх завдань, вони повинні володіти відповідним обсягом фінансових ресурсів, які необхідні для покриття власних витрат. І тому забезпечення фінансової самостійності є ключовим при реформуванні системи місцевого оподаткування.

Оскільки громада є територіальною основою для створення та діяльності органів місцевого самоврядування, то при її формуванні доцільно враховувати податковий потенціал. Імовірно, що формування фінансово самодостатніх адміністративно-територіальних одиниць потребує змін не тільки у податковому та бюджетному законодавстві, але й у територіальних розмірах громад, районів та регіонів.

У цьому випадку ключовим завданням у реформуванні податкового законодавства потрібно визнати створення умов для формування регіонами власної необхідної й достатньої системи оподаткування [1, с. 5].

Для цього реформа міжбюджетних відносин і реформа системи місцевого оподаткування повинні бути добре прораховані, що, як показала практика, є досить складним завданням. Оскільки процес цей не завершено, необхідно й надалі здійснювати заходи, що підвищуватимуть роль місцевого оподаткування як джерела доходів бюджетів органів місцевого самоврядування.

Отже, у зв'язку з перетвореннями, що проводяться в Україні на регіональному рівні, одним із актуальних питань є реформування системи місцевого оподаткування з метою забезпечення фінансової самостійності органів місцевого самоврядування.

Теоретико-методологічним проблемам формування та використання фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування присвячені праці таких вчених, як: С. Буковинський, О. Василик, А. Даниленко, О. Кириленко, В. Кравченко, І. Луніної, І. Лютого, В. Опаріна, К. Павлюк, О. Романенко, В. Федосов, І. Чугунов, С. Юрій та ін.

Серед наукових досліджень саме напряму правового забезпечення впровадження засад регіоналізації у сфері забезпечення фінансової самостійності органів місцевого самоврядування й, зокрема, місцевого оподаткування можна назвати праці В. А. Устименко, Р. А. Джабраілова, О. Р. Зельдіної, О. Ю. Гостевої та інші.

Однак, незважаючи на велику кількість досліджень, питання реформування місцевого оподаткування в умовах децентралізації фінансових ресурсів є малодослідженими та потребують проведення подальших досліджень у зв'язку з внесенням змін до податкового і бюджетного законодавства. В умовах нестачі фінансового ресурсу проблема оптимального перерозподілу повноважень і фінансових ресурсів між центральними та місцевими органами влади і місцевого самоврядування потребує проведення детального аналізу у контексті підвищення ефективності податкової системи держави [2, с. 21].

Метою статті є визначення шляхів закріплення фінансової самостійності органів місцевого самоврядування як суб'єктів податкових правовідносин та окреслення напрямів удосконалення системи місцевого оподаткування в процесі впровадження фіскальної децентралізації.

З метою підвищення фінансової самостійності місцевих бюджетів в Україні запроваджено процес проведення фіскальної децентралізації. Саме для цього внесено зміни до Бюджетного та Податкового кодексів України, а в подальшому планується внесення змін до Конституції України (щодо повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування) та ще до цілого ряду нормативно-правових актів.

Місцеве оподаткування є складовою частиною системи опо-даткування держави й самостійним джерелом доходів місцевих бюджетів. З метою підвищення фінансової самостійності органів місцевого самоврядування в Україні започатковано проведення бюджетно-фіскальної децентралізації. Саме для цього внесено зміни до Бюджетного та Податкового кодексів України, а в подальшому планується внесення змін до Конституції України (щодо повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування) та ще до цілого ряду законів [2, с. 24].

Метою реформування системи місцевого оподаткування не повинно мати на меті лише збільшення частки доходів місцевих бюджетів. Цей процес має спрямовуватися, в першу чергу, на підвищення якості конкретного переліку послуг для конкретного громадянина та забезпечення правильного напряму державно-суспільних перетворень.

Нині в Україні існують значні дисбаланси в системі місцевого оподаткування. За офіційними даними, видаткова частина місцевих бюджетів значно перевищує дохідну. Так, протягом 2016–2017 років частка місцевих податків у консолідованому бюджеті скоротилася з 25,6 до 22,2 %, а частка видатків, навпаки, зросла із 40,2 до 42,7 % [6, с. 34].

У цьому випадку доцільно звернутися до європейського досвіду. Згідно з Європейською хартією місцевого самоврядування частина фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування формується за рахунок місцевих податків та зборів, розмір яких вони мають повноваження встановлювати в межах закону [3, с. 32].

Слід зазначити, що в деяких зарубіжних країнах перелік місцевих податків і зборів сягає 50 і більше відсотків. Але у скрутній фінансовій ситуації в Україні встановлення нових місцевих податків і зборів, на нашу думку, є передчасним, оскільки такі зміни можуть створити додатковий супротив з боку платників податків та, як наслідок, зменшать і без того невисокий рівень добровільної сплати податків [4, с. 62].

Загалом повноваження органів місцевого самоврядування в Україні щодо встановлення місцевих податків і зборів незначні за своїм обсягом. Тому подальше реформування оподаткування на регіональному та місцевому рівнях, у першу чергу, потребує збільшення повноважень цих органів у частині адміністрування місцевих податків і зборів. Одним зі шляхів збільшення дохідної частини місцевих бюджетів та забезпечення тим самим фінансової самостійності територіальних громад є надання місцевим органам влади права на самостійне коригування додаткових податкових ставок до існуючих уже податків.

Доцільно було б наділити місцеве самоврядування повноваженнями на встановлення зборів і податків, що не мають постійного характеру. Вважаємо, що на сьогодні в умовах децентралізації нагально постало питання перегляду правильності законодавчого закріплення податків і зборів за різними рівнями влади (це, в першу чергу, стосується: акцизів, плати за користування природними ресурсами, екологічний податок тощо).

Окремою проблемою, яка напряму пов’язана з оподаткуванням, є формування місцевих бюджетів, оскільки запроваджені у 2016 році зміни в податковому та бюджетному законодавстві

лише частково вирішили проблеми місцевих бюджетів, пов'язані із фінансуванням органами місцевого самоврядування сфер, зарахованих до їхньої компетенції.

Як зазначалося вище, доходи місцевих бюджетів за останні роки зросли, але, відповідно, зросли й видатки. Так, за офіційними даними, у 2017 році на місцевим органам влади майже в 1,5 раза збільшено статті видатків порівняно з 2016 роком [6, с. 35].

Тобто практика показує, що ні законодавство, ні сформована система місцевого оподаткування та система міжбюджетних відносин не забезпечують повного фінансового забезпечення об'єктів соціальної сфери місцевого саморядування, таких як: культура, освіта, медичні заклади тощо. Тим часом у місцевих органів влади виникають і значніші проблеми, які вже пов'язані з фінансуванням соціально-економічних сфер (наприклад, професійно-технічна освіта, перевезення пільгових категорій громадян тощо).

З метою збереження матеріальної та фінансової основ місцевого самоврядування й подальшого розвитку територіальних громад у чинному податковому та бюджетному законодавстві необхідно завчасно передбачати відповідні компенсаторні механізми шляхом:

– збільшення частки відрахування до бюджетів міст обласного значення й об'єднаних територіальних громад податку з доходів фізичних осіб – стабільного та найбільшого джерела доходів місцевого бюджету – до 75 %;

– збільшення нормативу відрахування до бюджетів міст обласного значення екологічного податку до 50 %;

– спрямування 10 % податку на прибуток підприємств, незалежно від форми власності, до бюджетів міст обласного значення й об'єднаних територіальних громад тощо.

Впровадження вищевказаних пропозицій сприятиме подоланню загрози незбалансованості місцевих бюджетів та забезпечить фінансову самостійність органів місцевого самоврядування.

Таким чином, реформуван-ня системи оподаткування на регіональному та місцевому рівнях потребує збільшення повноважень органів місцевого самоврядування в частині адміністрування місцевих податків і зборів, подальшого врегулювання питань розподілу ресурсів між державним і місцевими бюджетами, визначення відповідних компенсаторів втрат джерел наповнення місцевих бюджетів тощо.

У цьому випадку за умови вирішення законодавчих, організаційних та соціальних проблем місцеві бюджети у майбутньому зможуть мати достатній обсяг коштів на виконання делегованих повноважень, а громадяни України отримають, нарешті, підвищення якості надання медичних, освітніх, соціальних та інших послуг.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Габа І. М. «Децентралізація» – деякі плюси і мінуси / І. М. Габа // РайонІнфо. – 2014. – № 1. – С. 5.

2. Данилишин Б. М. Децентралізація управління в Україні: з чого почати? / Б. М. Данилишин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kontrakty.ua/article/82116.

3. Європейська хартія місцевого самоврядування : рішення Ради Європи; Хартія : від 15.10.1985 / ВР України // База даних «Законодавство України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_036.

4. Ігнатенко М. В. Економічні регулятори ефективного розвитку промислових підприємств : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.05 / М. В. Ігнатенко; Ужгород. нац. ун-т. – Ужгород, 2008. – 20 с.

5. Проць Н. В. Формування податкових надходжень місцевих бюджетів в контексті бюджетно-фіскальної децентралізації / Н. В. Проць // Фінансовий простір. – 2015. – № 1. – С. 221–227.

6. Бюджетний моніторинг: Аналіз виконання бюджету за січень-вересень 2017 року / В. В. Зубенко, І. В. Самчинська, А. Ю. Рудик на ін.; ІБСЕД, Проект «Зміцнення місцевої фінансової ініціативи. ЗМФІ-ІІ впровадження», USAID. – К., 2017. – 73 с.

УДК 342.951.006.03 (477)

В. М. Подойніцин,
старший науковий співробітник, відповідальний секретар комітету стандартизації (продукції спеціального призначення) Державного науково-дослідного інституту МВС України
А. О. Яфонкін,
кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри військової підготовки Університету державної фіскальної служби України

ПОНЯТТЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАНДАРТИЗАЦІЇ У СФЕРІ ОБОРОНИ

У статті на основі аналізу теоретичних розробок, положень чинного законодавства, узагальнень правозастосовної практики розкрито сутність поняття адміністративно-правового забезпечення стандартизації у сфері оборони України.

Ключові слова: *адміністративно-правове забезпечення, адміністративно-правове регулювання, стандартизація у сфері оборони.*

В статье на основе анализа теоретических разработок, положений действующего законодательства, обобщений правоприменительной практики раскрыта сущность понятия административно-правового обеспечения стандартизации в сфере обороны Украины.

Ключевые слова: *административно-правовое обеспечение, административно-правовое регулирование, стандартизация в сфере обороны.*

In the article on the basis of analysis of theoretical developments, the provisions of the current legislation, generalizations of law practice, the essence of the concept of administrative-legal provision of standardization in the field of defense of Ukraine is disclosed.

Key words: *administrative-legal support, administrative-legal regulation, standardization in the field of defense.*

У сучасній юридичній науці таки поняття, як правове забезпечення та адміністративно-правове забезпечення досить поширені та достатньо вивчені, водночас поняття «адміністративно-правове забезпечення стандартизації у сфері оборони» вивчалося

недостатньо і в загальному значенні не використовувалося, хоча застосування цього поняття має велике практичне і теоретичне значення як правова основа для існування стандартизації у сфері оборони.

Слід зазначити, що відсутність поняття «адміністративно-правове забезпечення стандартизації у сфері оборони» стосовно його безпосереднього відношення до теми дослідження, а також відсутність його визначення обумовлено недостатністю в країні національної законодавчої бази з адміністративно-правового забезпечення стандартизації у сфері оборони, а також недостатньою кількістю регуляторних актів на рівні силових структур України, зокрема Міністерства оборони України (далі – МО України), яке є центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики з питань національної безпеки [18].

Важливе місце в системі стандартизації посідає правове забезпечення. За допомогою правових засобів здійснюється вплив на суспільні відносини, які пов'язані зі стандартизацією товарів та послуг. Правове забезпечення стандартизації є однією із функцій державної системи управління якістю товарів та послуг. Удосконалення правової основи стандартизації є неодмінною умовою для успішного розв'язання важливих соціально-економічних завдань та завдань оборони держави.

Необхідно зазначити, що правове забезпечення включає в себе такі види діяльності: правове регулювання; правозастосовну діяльність; правоохоронну діяльність.

Слід вказати, що над проблемами у сфері адміністративно-правового забезпечення стандартизації працювало багато вітчизняних та зарубіжних науковців, серед яких: К. В. Барсуков, І. І. Веремеєнко, В. Є. Волков, І. П. Голосніченко, С. Т. Гончарук, С. В. Діденко Н. М. Зільник, Р. В. Ігонін, В. Ю. Камінський, Л. С. Кириченко, О. І. Остапенко, М. В. Пучкова, А. А. Самойленко, Н. Г. Слухін, К. В. Степаненко, І. Т. Тарахонич, М. В. Цвік, О. Язвінська та інші.

Незважаючи на достатню кількість досліджень у зазначеній сфері, не можна вказати, що усі проблеми вирішені. Невирішеними залишаються питання вдосконалення національного законодавства з адміністративно-правового забезпечення стандартизації у сфері оборони, що в сучасних умовах стану держави є досить актуальним питанням.

Для можливості надання об'єктивної оцінки щодо поняття адміністративно-правового забезпечення стандартизації у сфері оборони необхідно дослідити таки поняття, як: «правове забезпечення стандартизації»; «адміністративно-правове регулювання у галузі стандартизації» та «адміністративно-правове забезпечення стандартизації у сфері оборони».

За твердженням Л. С. Кириченко, в науці адміністративного права правове регулювання діяльності розглядається в контексті інструментальної теорії забезпечення механізму адміністративного права [19]. С. Т. Гончарук стверджує, що механізм адміністративно-правового регулювання визначається як система адміністративно-правових засобів (елементів), за допомогою яких здійснюється правове регулювання (упорядкування) суспільних відносин у сфері державного управління [10].

За визначенням Т. І. Тарахонича, правозастосовна діяльність – це правова форма діяльності держави, яка забезпечує безперервність процесу здійснення нормативно-правових розпоряджень через наділення одних учасників правових відносин суб'єктивними юридичними правами, а інших – суб'єктивними юридичними обов'язками; полягає у розгляді і вирішенні індивідуальних справ, що мають юридичне значення [31].

Вітчизняні вчені Л. С. Кириченко, А. А. Самійленко надали таке визначення правоохоронній діяльності: правоохоронна діяльність – це юридична відповідальність за дотриманням норм, які затверджені законодавчим шляхом [17].

В. Є. Волков під поняттям «адміністративно-правове регулювання у галузі стандартизації» розуміє цілеспрямований та упорядковуючий вплив держави з використанням адміністративно-правових методів, орієнтованих на забезпечення безпеки та якості продукції, процесів і послуг, на суспільні відносини, що виникають під час розробки, прийняття і виконання вимог стандартів, підтвердження відповідності об'єктів встановленим вимогам нормативних документів для забезпечення оптимальної конкуренції продукції на міжнародному ринку та раціонального використання природних ресурсів» [8].

І. І. Веремеєнко висловлював думку, що механізм адміністративно-правового регулювання є сукупністю адміністративно-правових засобів, за допомогою яких здійснюється вплив на відносини, що виникають у процесі виконавчо-розпорядчої діяльності держави» [7].

І. П. Голосніченко вважає механізм адміністративно-правового регулювання суспільних відносин сукупністю адміністративно-правових засобів, за допомогою яких справляється вплив на відносини, що виникають у процесі здійснення виконавчої влади [9].

О. І. Остапенко пропонує розглядати механізм адміністративно-правового регулювання як систему наділених владними повноваженнями суб'єктів щодо застосування правових засобів з метою правового впливу на суспільні відносини в інтересах фізичних і юридичних осіб. Він вказує, що механізм адміністративно-правового регулювання є складовою частиною існуючої системи загального механізму правового регулювання. За його твердженням, існують такі засоби впливу: норми; правові відносини; акти застосування права, за допомогою яких здійснюється регулятивний вплив на суспільні відносини в державі [22].

На нашу думку, під час розгляду питання правового регулювання стандартизації слід враховувати те, що роль права не вичерпується лише встановленням і закріпленням технічних вимог. Значення правового регулювання полягає також у впливі на поведінку окремих людей у суспільстві, що забезпечило б здійснення та додержання закріплених у правових нормах технічних вимог. Це досягається: встановленням загального порядку приймання сировини, матеріалів і готової продукції визначеного рівня якості; регулюванням відносин, які виникають у зв'язку з використанням вимірювальної техніки; притягненням до юридичної відповідальності за порушення нормативних документів (далі – НД) і метрологічних правил; регулюванням відносини щодо якості продукції та послуг.

Слід зазначити, що роль правового регулювання в цьому аспекті виявляється в закріпленні у правових нормах певних технічних вимог та забезпеченні правовими засобами їх додержання при виготовленні й обігу продукції. При додержанні технічних вимог промисловість виробляє і постачає доброякісну продукцію. А доброякісна продукція – це відповідність сукупності властивостей продукції вимогам стандартів та інших НД, а також умовам договору постачання [19].

Враховуючи все наведене вище, можна зробити висновок, що під механізмом адміністративно-правового регулювання у сфері стандартизації слід розуміти систему адміністративно-правових заходів, за допомогою яких суб'єктами від імені держави забезпечується позитивний правовий вплив на суспільні відносини [28].

Також існує думка, що доцільно замість поняття «механізм адміністративно-правового регулювання» використовувати [29], вживати поняття «система адміністративно-правового регулювання» [20].

Енциклопедично-довідкова література надає таке визначення слову система: порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням та взаємним зв'язком частин чого-небудь; сукупність яких-небудь елементів, одиниць, частин, об'єднуваних за спільною ознакою, призначенням [1; 5].

Н. М. Зільник надала визначення «система адміністративно-правового регулювання». Під системою адміністративно-правового регулювання в галузі стандартизації слід розуміти сукупність пов'язаних між собою ознак, які впливають на формування, розвиток і припинення суспільних відносин у сфері стандартизації з метою реалізації завдань держави і суспільства. У першу чергу, до системи адміністративно-правового регулювання у сфері стандартизації, якості продукції, метрології і сертифікації належать адміністративно-правові норми як первинні елементи правового впливу на суспільні відносини, що розглядаються [14].

Для можливості з'ясування поняття адміністративно-правове забезпечення потрібно визначити сутність поняття «правове забезпечення». Великий тлумачний словник сучасної української мови трактує термін «правове забезпечення» як сукупність правових норм, що регламентують правові взаємини та юридичний статус. Тобто «правове забезпечення» – це сукупність правових норм, які регламентують правові взаємини та юридичний статус [5].

К. В. Степаненко у своїй праці зазначив: «…відмінність в аналізі термінології змістовного елемента, а також просте використання в тексті поняття «забезпечення» вказує про відсутність єдиного його формулювання і актуальність його розробки в сучасній юридичній літературі», а потім додає: «Аналіз законодавства України дозволяє зробити висновок, не набагато чим відмінний від попереднього, – поняття «забезпечення» використовується часто, однак його розуміння здебільшого домислюється тими, хто користується законом» [30].

С. В. Діденко, спираючись у своєму дисертаційному дослідженні [11] на працю Р. В. Ігоніна «Поняття адміністративно-правового забезпечення функціонування системи судів загальної юрисдикції», зазначає, що попри поширене використання означеного поняття в наукових працях, присвячених адміністративно-правовій проблематиці, юридична наука ще не виробила загальноприйнятих підходів до розуміння змісту терміна «адміністративно-правове забезпечення». Такий стан справ не може не позначитися негативно на якості наукових досліджень, у рамках яких використовується це поняття. Тому розкриття змісту словосполучення «адміністративне-правове забезпечення» сприятиме більш чіткому формулюванню понятійно-категоріального апарату адміністративно-правової науки загалом і коректному використанню цього поняття зокрема [15].

Дослідник Р. В. Ігонін зазначає: аналізуючи погляди вчених на зміст поняття «правового забезпечення», не можна обійти увагою позицію М. В. Пучкової, яка тлумачила це поняття двояко: а) як сукупність гарантій реалізації та охорони прав громадян; б) як діяльність органів державної влади зі створення умов, необхідних для реалізації громадянами своїх прав [24]. Запропонована вченою конструкція поняття «забезпечення» включає в себе статичний і динамічний аспекти.

Установлені державою гарантії є статистичним компонентом, водночас як відповідна діяльність органів державної влади репрезентує собою динамічну складову феномену «забезпечення». Важливо зазначити, що перевагою позиції М. В. Пучкової щодо питання

сутнісного наповнення поняття «правового забезпечення» є ув'язування в монолітну й нерозривну правову єдність установлених державою (за допомогою норм права) «гарантій реалізації і охорони прав громадян» і «діяльності органів державної влади із створення умов необхідних для реалізації громадянами своїх прав». У такому разі встановлені державою гарантії ніби репрезентують «статичне» право, тоді як діяльність відповідних державних органів репрезентує динаміку реалізації його норм [24; 20].

На відміну від М. В. Пучкової, в наукових колах існує думка, яка концентрує увагу виключно на статичному аспекті поняття «правового забезпечення», розуміючи його лише як гарантію. На думку вчених, суть такої гарантії відтворюється при створенні ефективних умов для реалізації індивідом своїх прав і свобод [19; 20].

В останні роки питання адміністративно-правового забезпечення різних суспільних відносин розглядається як один із видів правового забезпечення, яке, на думку М. В. Цвіка, є цілеспрямованою дією на поведінку людей і суспільні відносини за допомогою правових (юридичних) засобів [32].

К. В. Барсуков розглядає поняття «адміністративне-правове забезпечення» у двох значеннях. По-перше, як діяльність уповноважених державою органів щодо здійснення своїх функцій, по-друге, як результат цієї діяльності, що виражається у фактичній реалізації правових приписів, прав і свобод громадян [3].

Адміністративно-правове забезпечення стандартизації у сфері оборони як поняття складається з відповідних прав, обов'язків та відповідальності їхніх учасників. З'ясування та дослідження аспектів адміністративно-правового забезпечення стандартизації у сфері оборони є частиною загальної проблеми правових відносин, яке традиційно дещо непросте для розуміння, а в загальному випадку є окремим інститутом адміністративно-правового забезпечення.

Зважаючи на викладене, виникає необхідність окремо дослідити поняття «стандартизація» та «стандартизація у сфері оборони».

Н. Г. Слухіна й О. М. Язвінська дають таке визначення: стандартизація – галузь сумісної діяльності вчених, інженерів, економістів, яка полягає насамперед у відборі із чисельних видів продукції (процесів, робіт, послуг) однакового призначення одного або невеликої кількості видів цієї продукції (процесів, робіт, послуг) із найкращими якісними показниками й властивостями [26].

В. Нагребельний і В. Наумов під стандартизацією розуміють діяльність компетентних державних органів та інших органів і організацій, що пов'язана з розробленням, схваленням, прийняття, впровадженням, переглядом, зміною та припиненням дії стандартів.

Ю. Венгер, спираючись на дослідження Г. Саранча, вважає, що стандартизація – це діяльність, яка полягає у встановленні положень для загального й багаторазового користування стосовно розв'язання наявних чи можливих проблем, спрямована на досягнення оптимального ступеня впорядкованості за таких умов: проявляться у процесах розроблення видання та застосування стандартів; суттєві вигоди від стандартизації полягають у підвищенні відповідності продукції, процесів і послуг їхньому призначенню, усуненні перешкод у торгівлі та сприянні науково-технічній співпраці [6].

Закон України «Про стандартизацію» надає таке визначення стандартизації: «Стандартизація – діяльність, що полягає в установленні положень для загального та неодноразового використання щодо наявних чи потенційних завдань і спрямована на

досягнення оптимального ступеня впорядкованості в певній сфері». Результатом стандартизації є нормативні документи: стандарти, технічні умови, зводи правил, регламенти, настанови, рекомендації тощо, які встановлюють загальні принципи, характеристики чи правила щодо різних видів діяльності або її результатів [23].

Результатом діяльності стандартизації у сфері оборони є національні військові стандарти «ДСТУ В». Але для надання повної оцінки маємо також розглянути і відомчі військові стандарти МО України – ВСТ (далі – ВСТ).

Відповідно до «Рекомендації з оборонного планування на основі спроможностей у Міністерстві оборони України та Збройних силах України», затверджених міністром оборони України, надається визначення «ВСТ». Військовий стандарт це – нормативний документ, заснований на консенсусі та затверджений органом військової стандартизації, що встановлює для загального і багаторазового використання правила, настанови або характеристики щодо діяльності у воєнній сфері або її результатів та спрямований на досягнення оптимального ступеня впорядкування в цій сфері.

Вони поділяються на оперативні, адміністративні та матеріальні стандарти, які, у свою чергу, поділяться на групи та комплекси стандартів, тобто група стандартів може утворювати комплекс стандартів. У національному стандарті ДСТУ 1.5 надається таке визначення комплексу стандартів: сукупність взаємопов'язаних стандартів, що належать до певної сфери стандартизації та встановлюють взаємно узгоджені положення та/або вимоги переважно до одного об'єкта стандартизації або до групи взаємопов'язаних об'єктів на підставі спільної призначеності [13].

Необхідно звернути увагу на те, що як у національній, так і світовій практиці оперативну стандартизацію та адміністративну стандартизацію об'єднують під терміном «військова стандартизація».

Оперативна стандартизація – складова частина військової стандартизації, об'єктами якої є процеси й процедури управління військами (силами), дії (взаємодії) військових підрозділів із забезпечення та ведення бойових дій, пошуково-рятувальних операцій та ін. [4].

Адміністративна стандартизація – складова частина військової стандартизації, об'єктами якої є військова термінологія, системи документації, інші положення та норми, що не увійшли до оперативної та матеріальної стандартизації [4]. Усі ці елементи об'єднує військова стандартизація.

Військова стандартизація – діяльність, що полягає в установленні положень для загального і багаторазового застосування щодо наявних чи можливих завдань з метою досягнення оптимального ступеня упорядкування під час організації та здійснення усіх видів діяльності МО України та ЗС України відповідно до покладених на них функцій [27]. Військова стандартизація, у свою чергу, є складовою стандартизації у сфері оборони.

У системі стандартизації сфери оборони існує окрема категорія – матеріальна стандартизація, це складова частина військової стандартизації, об'єктами якої є предмети постачання [25]. У нормативних документах зі стандартизації у сфері оборони матеріальна стандартизація кваліфікується як стандартизація військової техніки. ДСТУ В 1.0 надає таке визначення: «Стандартизація військової техніки – діяльність, спрямована на досягнення оптимального ступеня упорядкування під час вирішення завдань розробки, виробництва, реалізації, експлуатації, ремонту, зберігання, транспортування та утилізації військової техніки [13].

Отже, військова стандартизація та стандартизація військової техніки об'єднуються в систему, яка має назву «стандартизація у сфері оборони».

За визначенням, наведеним у військовому стандарті МО України ВСТ 01.001.002 – 2000 (02): стандартизація у сфері оборони – діяльність, що полягає в установленні положень для загального і багаторазового застосування щодо наявних чи можливих завдань оборони з метою досягнення оптимального ступеня впорядкування у цій сфері [21].

Відповідно до матеріалів з вивчення навчальної дисципліни «Військова метрологія та метрологічне забезпечення» надається таке визначення: стандартизація у сфері оборони – це діяльність, що полягає у надходженні вирішення для завдань, що повторюються у сфері науки, техніки та економіки. Основною метою стандартизації є створення та контроль правильного застосування системи нормативно-технічної документації, що зазначає вимоги до військової техніки, розробки цієї техніки, її виробництву і використанню [2].

Але найбільш повне та вичерпне визначення стандартизації у сфері оборони надав один із засновників національної стандартизації у сфері оборони професор В. Ю. Камінський: «Завдання оборони держави не можуть бути вирішені без оптимального ступеня упорядкування під час створення, розвитку та утримання виробничих потужностей оборонно-промислового комплексу мобілізаційного призначення, а також здійснення всіх видів діяльності збройних сил, забезпечення їх сучасними видами зброї, техніки, майна, інших предметів постачання за умов економії всіх видів матеріальних ресурсів. Діяльністю, що здійснюється з цією метою, є стандартизація у сфері оборони» [16].

Таким чином, проведений аналіз чинного законодавства, наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних вчених з адміністративно-правових відносин, з «цивільної» стандартизації та стандартизації у сфері оборони держави робить висновок, що визначення «адміністративно-правове забезпечення стандартизації у сфері оборони» потрібно викласти таким чином: «Адміністративно-правове забезпечення стандартизації у сфері оборони – це суспільна діяльність, яка за допомогою правових засобів впливає на створення оборонної продукції, розвиток та утримання виробничих потужностей оборонно-промислового комплексу, а також на здійснення всіх видів діяльності військових формувань України в мирний і воєнний час та в особливий період».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Академічний тлумачний словник української мови : в 11 т. – Т. 9 / АН УРСР; Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – 203 с.

2. Балановський П. К. Лекція з навчальної дисципліни «Військова метрологія та метрологічне забезпечення». Факультет з підготовки офіцерів запасу за контрактом ХУПС [Електронний ресурс] / П. К. Барановський. – Режим доступу : http://kursak.net/lekciya-z-navchalno%d1%97-disciplini-vijskova-metrologiya-ta-metrologichne-zabezpechennya/.

3. Барсуков К. В. Класифікація напрямів адміністративно-правового забезпечення проходження служби працівниками ОВС у складі міжнародних миротворчих підрозділів [Електронний ресурс] / К. В. Барсуков // Форум права. – 2010. – № 2. – С. 29–34. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-2/10bkvmmp.pdf.

4. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка. – К. : Видавництво «Юридична думка», 2007. – 990 с.

5. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

6. Венгер Ю. Щодо перспектив удосконалення адміністративно-правового регулювання діяльності у сфері стандартизації в Україні / Ю. Венгер // Юридичний вісник. – 2014. – № 5. – С. 76–79.

7. Веремеенко И. И. Механизм административно-правового регулирования в сфере охраны общественного порядка / И. И. Веремеенко. – М., 1981. – 350 с.

8. Волков В. Ю. Адміністративно-правове регулювання в галузі стандартизації та сертифікації в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к.ю.н. : спец. 12.00.07 / В. Ю. Волков. – Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2013. – 20 с.

9. Голосніченко І. П. Адміністративне право України: основні поняття : навчальний посібник / І. П. Голосніченко, М. Ф. Стахурський, Н. І. Золотарьова; за заг. ред. І. П. Голосніченка. – К. : ГАН, 2005. – 232 с.

10. Гончарук С. Т. Адміністративне право України. Загальна та особлива частини : навч. посіб. / С. Т. Гончарук. – К. : Нац. акад. внутр. справ; Нац. акад. упр., 2000. – 239 с.

11. Діденко С. В. Адміністративно-правове забезпечення обігу та застосування зброї в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д.ю.н. : спец. 12.00.07 / С. В. Діденко. – К., 2016. – 38 с.

12. ДСТУ 1.5:2015 Національна стандартизація. Правила розроблення, викладання та оформлення національних нормативних документів (ISO/IEC DirectivesPart 2:2011, NEQ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page?id_doc=6393828.

13. Зільник Н. М. Поняття та особливості адміністративно-правових відносин у галузі стандартизації, якості продукції, метрології і сертифікації / Н. М. Зільник // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2016. – № 837. – С. 60– 64. – (Юридичні науки).

14. Ігонін Р. В. Поняття адміністративно-правового забезпечення функціонування системи судів загальної юрисдикції / Р. В. Ігонін // Адвокат. – 2011. – № 1. – С. 36–40.

15. Каменський В. Ю. Огляд друкованих видань і аналіз науково-дослідних публікацій щодо стану розвитку стандартизації озброєння та військової техніки в Україні та дослідження шляхів її вдосконалення, а також гармонізації національних стандартів з стандартами НАТО: Звіт про НДР. Український науково-дослідний інститут стандартизації, сертифікації та інформатики / В. Ю. Каменський. – Київ : УкрНДІССІ, 2003. – 234 с.

16. Кириченко Л. С. Стандартизація і сертифікація товарів та послуг : підручник / Л. С. Кириченко, А. А. Самойленко. – Х. : Вид-во «Ранок», 2008. – 240 с.

17. Конституція України : Закон : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

18. Личенко І. О. Адміністративно-правове регулювання відносин у сфері захисту права власності / І. О. Личенко // Вісник Львівського університету. – 2008. – Вип. 46. – С. 81–87. – (Серія юридична).

19. Про затвердження Положення про стандартизацію у Міністерстві оборони України та Збройних силах України : наказ МО України : від 02.12.2016 № 655 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mil.gov.ua/content/other/mou_655_0212.pdf.

20. Остапенко О. І. Наукові уявлення про механізм адміністративно-правового регулювання / О. І. Остапенко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 2. – С. 142–149. – (Серія юридична).

21. Про стандартизацію : Закон України : від 01.08.2014; в редакції : від 10.02.2016 № 1315-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 31. – Ст. 1058.

22. Пучкова М. В. Обеспечение прав граждан органами управления союзной республики / М. В. Пучкова; отв. ред. Б. М. Лазарев. – М. : Наука, 1987. – 140 с.

23. Рекомендації з оборонного планування на основі спроможностей в Міністерстві оборони України та Збройних силах України : Наказ міністра оборони України : від 12.06.2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mil.gov.ua/content/other/Recommendationson_CBP_120617.pdf.

24. Салухіна Н. Г. Стандартизація та сертифікація товарів та послуг : підручник / Н. Г. Салухіна, О. М. Язвинська. – К. : Центр навчальної літератури, 2010. – 334 с.

25. Саранча Г. А. Метрологія, стандартизація, відповідність, акредитація та управління якістю : підручник / Г. А. Саранча. – К. : Видавництво «Центр навчальної літератури», 2006. – 668 с.

26. Сопільник Л. І. Стандартизація, якість продукції, метрологія, сертифікація в системі адміністративного права : навчальний посібник / Л. І. Сопільник, О. І. Остапенко. – Львів : Львівський університет бізнесу та права, 2011. – 124 с.

27. Старилов Ю. Н. Курс общего административного права : в 3 т. / Ю. Н. Старилов. – М. : Норма-Инфра–М, 2002. – Т. 1 : История. Наука. Предмет. Нормы. Субъекты. – 2002. – 728 с.

28. Степаненко К. В. Деякі аспекти адміністративно-правового забезпечення прав і свобод громадян України за кордоном : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 2 листопада 2007 р. / К. В. Степаненко // Юридичний ін-т МВС України. – Запоріжжя : Юридичний ін-т МВС України, 2007. – Ч. 2. – С. 172–175.

29. Тарахонич Т. І. Правові форми діяльності держави як засіб функціонування механізму правового регулювання / Т. І. Тарахонич // Правова держава. – Випуск 26. – С. 83–91.

30. Цвік М. В. Загальна теорія держави і права / М. В. Цвік. – Харків : Право, 2002. – 432 с.

Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право

УДК 343.10

В. В. Топчій,
доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, директор Навчально-наукового інституту права,
Т. В. Терпугова,
здобувач вищої освіти Університету державної фіскальної служби України

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ЗАПОБІГАННЯ НАРКОТИЗМУ В УКРАЇНІ

У цьому дослідженні розглядаються шляхи вдосконалення профілактики наркотизму в Україні.

Ключові слова: *наркотизм, наркозлочинність, профілактика.*

В данном исследовании рассматриваются пути совершенствования профилактики наркотизма в Украине.

Ключевые слова: *наркотизм, наркопреступность, профилактика.*

At danyom dosloschenzheny rozglyadayetsya shlyakh vospokonalennya profilaktiki narcotism in Ukraine.

Key words: *narkotizm, drug trafficking, prevention.*

Питання боротьби з наркотизмом, наркоманією та пов'язаними з ними злочинами знайшли досить широке висвітлення в юридичній літературі. Значне місце ці питання займають у роботах Р. Л. Аванесов, Ю. М. Антонян, Т. А. Боголюбова, Р. В. Борівський, Л. Д. Гаухман, А. П. Дяченко, Т. М. Клименко, В. Н. Лопатин, Л. Н. Рибакова, С. М. Панів, Л. А. Прохоров, М. Л. Прохорова, С. Ревазов, К. І. Романова, П. Н. Сбирунов, А. А. Сердюк, Е. І. Цимбал, А. В. Янков та ін. Актуальність дослідження визначається такими проблемами, як здоров'я населення країни та громадська безпека. Поширення в суспільстві наркотизму завдає серйозної шкоди не лише фізичному, а й духовному благополуччю суспільства. Метою дослідження є визначення соціально-юридичної сутності наркотизму, визначення основних напрямів профілактики вказаного явища, а також формулювання теоретико-прикладних висновків з окресленої проблематики.

Основними напрямами профілактики наркоманії та правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків, повинні стати:

1) моніторинг наркоситуації та здійснення постійного контролю масштабів поширення незаконного обігу та споживання наркотиків в Україні;

2) здійснення заходів щодо усунення або мінімізації причин і умов, які сприяють поширенню наркоманії та правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків;

3) формування у суспільстві негативного ставлення до наркоманії і пов'язаних з нею правопорушень, у тому числі шляхом проведення активної антинаркотичної пропаганди і протидії діяльності з пропаганди та незаконної реклами наркотиків, а також підвищення рівня обізнаності населення про негативні наслідки немедичного споживання наркотиків і відповідальності за участь у їхньому незаконному обігу;

4) організація і проведення заходів, спрямованих на формування мотивації до лікування в осіб, хворих на наркоманію, підвищення ефективності та доступності медико-соціальної і духовно-психологічної реабілітації, розвиток мережі реабілітаційних установ, зниження тяжкості медичних і соціальних наслідків наркоманії;

5) популяризація масових і дворових видів спорту, залучення дітей та підлітків до систематичних занять фізичною культурою і спортом за місцем проживання;

6) формування та стимулювання розвитку волонтерського молодіжного антинаркотичного руху [23, с. 62].

Для ефективної реалізації основних напрямів профілактики наркоманії та попередження правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків, повинні виконуватися такі умови:

1) удосконалення законодавства у сфері профілактики наркоманії та попередження правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків, реабілітації наркозалежних, у тому числі в частині створення умов, що сприяють проходженню лікування від наркоманії як альтернативи позбавлення волі стосовно наркозалежних осіб, які вчинили злочини невеликої або середньої тяжкості;

2) вивчення та впровадження в практику найбільш ефективних видів і напрямів профілактичної роботи, що ґрунтуються на вітчизняному і зарубіжному досвіді організації профілактики наркоманії, реабілітації наркозалежних та попередження правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків;

3) проведення наукових досліджень у сфері профілактики наркоманії, попередження правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків, та реабілітації наркозалежних;

4) підготовка, перепідготовка і підвищення кваліфікації відповідних посадових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, педагогів освітніх установ, фахівців, які здійснюють роботу з молоддю (в тому числі медичних працівників і психологів), батьків (інших законних представників) сучасним формам, методам і засобам профілактики наркоманії та попередження правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків;

5) психолого-педагогічна і медична діагностика, спрямована на своєчасне виявлення незаконних споживачів наркотиків та осіб, схильних до їхнього споживання;

6) розробка та впровадження нових ефективних засобів і підвищення якості лікування осіб, хворих на наркоманію;

7) підтримка розвитку недержавних організацій і установ, які займаються реабілітацією наркозалежних осіб, виключивши у їхній діяльності підміну понять лікування на позбавлення від наркотичної залежності;

8) зміцнення матеріально-технічної бази і кадрового складу наркологічних служб.

У цілях ефективної боротьби з наркотизацією необхідно законодавчо визначити коло осіб, державних і муніципальних службовців, працівників правоохоронних органів, суддів, прокурорів, а також директорів шкіл, інших навчальних та соціальних закладів, які несуть обов'язок протидіяти обігу наркотиків. Саме за невжиття заходів щодо запобігання, виявлення, розкриття і припинення дій щодо розповсюдження або незаконного споживання наркотиків ці особи і повинні нести дисциплінарну, адміністративну або кримінальну відповідальність аж до тривалих строків позбавлення волі.

Сюди ж можна віднести керівників кредитних організацій, що здійснюють фінансові операції з коштами, отриманими від наркоторгівлі. Будь-які такі операції в країни виробництва і транзиту наркотиків повинні фіксуватися, а їхні адресати встановлюватися. Якщо грошові кошти спрямовуються у великих розмірах, слід систематично перевіряти законність, підстави таких перекладів.

Можна зробити висновки про необхідність зміщення акцентів у концепції державної політики у сфері попередження та профілактики незаконного обігу наркотиків у бік посилення профілактичної складової, протидії залученню молоді і підлітків у немедичне споживання наркотиків, удосконалення діяльності правоохоронних органів у сфері боротьби з наркозлочинністю, особливо з її найбільш небезпечними формами (організованою злочинністю, контрабандою наркотиків, фактами наркоторгівлі).

Профілактика (від грец. prophulaktikos – запобіжний) – це сукупність заходів, спрямованих на охорону здоров'я, попередження виникнення та поширення хвороб людини, на покращення фізичного розвитку населення, збереження працездатності та забезпечення довголіття.

Профілактика залежності від наркотиків – однин з найважливіших і ефективних напрямів профілактики неінфекційної патології.

Профілактика залежності від алкоголю, наркотиків та інших психоактивних речовин може бути первинною, вторинною та третинною. Розглянемо кожну з них.

Первинна профілактика – це система дій, спрямована на формування позитивних стресостійких форм поведінки з одночасною зміною вже сформованих дезадаптивних, порушених форм поведінки.

Первинна профілактика наркоманії має на меті запобігти виникненню порушення або хвороби, попередити негативні наслідки і підсилити позитивні результати розвитку індивіда. Це може бути досягнуто кількома шляхами: а) розвиток і посилення мотивації на позитивні зміни у власному життєвому стилі індивіда і в середовищі, з якою він взаємодіє; б) напрям процесу усвідомлення індивідом себе, поведінкових, когнітивних і емоційних проявів своєї особистості, навколишнього його середовища; в) посилення адаптаційних факторів, ресурсів особистості та середовища, що знижують сприйнятливість до хвороби; г) вплив на фактори ризику наркотизації з метою їх зменшення; д) розвиток процесу самоврядування індивідом своїм життям (управління самосвідомістю, поведінкою, зміною, розвитком); е) розвиток соціально-підтримуючого процесу.

Первинна профілактика є найбільш масовою, неспецифічною, що використовує переважно педагогічні, психологічні та соціальні впливи. Її впливи спрямовані на загальну популяцію дітей, підлітків і молодих людей.

У результаті первинної профілактики передбачається досягти повного уникнення патологічних випадків, редукування числа осіб, у яких може бути розпочато патологічний процес, що визначає її найбільшу ефективність. Вона впливає передусім на формування

здоров'я: шляхом заміни одних розвиваються інші процеси. Сформувавши активний, функціональний, адаптивний життєвий стиль людини, можна зміцнити його здоров'я і попередити розвиток хвороби. Цей вид профілактики здатний охопити найбільшу кількість людей, впливати на населення в цілому, мати найбільш ефективні результати.

Первинна профілактика наркоманії проводиться за допомогою декількох стратегій.

Перша стратегія – інформування населення про психоактивні речовини (їхні види і вплив на організм, психіку і поведінку людини) і формування мотивації на ефективне соціально-психологічне та фізичний розвиток.

Друга стратегія – формування мотивації на соціально-підтримуюче поведінку.

Третя стратегія – розвиток протективних факторів здорової соціально ефективної поведінки.

Четверта стратегія – розвиток навичок вирішення проблем, пошуку соціальної підтримки, відмови від пропонованої психоактивної речовини.

У наведених вище стратегіях використовуються спеціальні технології.

Соціальні та педагогічні технології первинної профілактики:

• вплив засобів масової інформації;

• антинаркотичне навчання;

• використання альтернативного вживання наркотиків програм дитячо-підліткової і молодіжної активності;

• створення соціально-підтримуючих систем (соціальні служби, клуби, молодіжні організації та ін.);

• проведення антинаркотичних мотиваційних акцій;

• організація діяльності соціальних працівників-волонтерів;

• діяльність системи ювенальної юстиції.

Психологічні технології первинної профілактики:

• розвиток особистісних ресурсів;

• формування соціальної та персональної компетентності;

• розвиток адаптивних стратегій поведінки;

• формування функціональної сім'ї.

Медичні технології первинної профілактики здійснюються за допомогою визначення генетичних і біологічних маркерів поведінки ризику та їхньої корекції на медичному рівні.

Зростання числа споживачів психоактивних речовин і осіб, що виявляють поведінку ризику – соціального резерву зростання захворюваності на наркоманію, визначається вторинною профілактикою.

Основна мета вторинної профілактики – зміна дезадаптивної і псевдоадаптивної моделей поведінки ризику на більш адаптивну модель здорової поведінки.

Поведінку ризику може бути викликано характеристиками індивіда, який має ті чи інші предиспозиції особистісних, поведінкових та інших розладів; характеристиками середовища, що впливає на індивіда; специфічними комбінаціями середовищних і поведінкових характеристик.

При цьому середовище розглядається як носій такого домінуючого фактора, як стрес (будь-яка вимога середовища є стресом; у разі поведінки ризику стресовий тиск середовища, її опір різко збільшується як реакція на цю поведінку), а сама поведінка індивіда – як фактор ризику наркоманії.

Вторинна профілактика наркоманії здійснюється із застосуванням різних стратегій.

Перша стратегія – формування мотивації на зміну поведінки.

Друга стратегія – зміна дезадаптивних форм поведінки на адаптивні.

Третя стратегія – формування та розвиток соціально-підтримуючої мережі.

У цих стратегіях використовуються спеціальні технології.

Соціальні та педагогічні технології:

• формування мотивації на повне припинення вживання наркотиків, якщо воно має місце;

• формування мотивації на зміну поведінки;

• розвиток проблем – долає поведінки;

• формування соціально-підтримуючого поведінки і стратегії пошуку соціальної підтримки у просоціальних мережах.

Психологічні технології:

• подолання бар'єрів усвідомлення емоційних станів;

• усвідомлення формується залежно від наркотику як проблеми особистості;

• розвиток емоційних, когнітивних і поведінкових стратегій проблем – долає поведінки (стратегії вирішення проблем, пошуку і прийняття соціальної підтримки, розпізнавання і модифікація стратегії уникнення);

• аналіз, усвідомлення і розвиток особистісних і середовищних ресурсів подолання проблеми формується залежно від психоактивних речовин. Розвиток Я-концепції, комунікативних ресурсів, соціальної компетентності, ціннісних орієнтацій когнітивного розвитку; прийняття відповідальності за своє життя, свою поведінку і його наслідки; сприйняття соціальної підтримки; зміна стереотипів і ролей взаємодії в сім'ї; формування психологічної резистентності до тиску наркотичного середовища.

Медичні технології полягають у нормалізації фізичного і психічного розвитку, біохімічного та фізіологічного рівнях. Проаналізувавши моделі профілактики наркотизму, можна дійти до таких висновків:

1) сучасна законодавча практика у своєму розвитку підпорядковується двох тенденцій: з одного боку, завдяки зусиллям світового співтовариства, правове регулювання кримінальної відповідальності за наркозлочини у більшості країн світового співтовариства будується на загальних принципах; з іншого боку, національне законодавство зберігає особливості, що продукуються традиціями законодавчої техніки, геополітичним розташуванням, рівнем розвитку кримінологічної та кримінально-правової доктрин;

2) накопичений досвід теорії і практики профілактики наркотизму виразно свідчить про те, що профілактична діяльність повинна будуватися на чіткому розмежуванні суб'єктів впливу;

3) політика профілактики наркотизму повинна будуватися на засадах гнучкого диференційованого підходу;

4) заслуговує на увагу закріплення в ряді Кримінального кодексу зарубіжних країн підвищеної відповідальності за наркозлочини, вчинені щодо неповнолітніх; при цьому криміналізуються не тільки дії, безпосередньо спрямовані на підлітків, але і дії, вчинені на території навчальних центрів, закладів культури і спорту (Франція, США, Іспанія та ін.);

6) оскільки сучасна наркозлочинність являє собою сферу кримінального бізнесу, то поряд з тривалими строками позбавлення волі найбільш ефективним заходом протидії тут виступатиме застосування економічних санкцій. Це насамперед штраф і конфіскація майна, здобутого незаконним шляхом; це жорстка політика щодо припинення легалізації кримінальних доходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бєлоусов Ю. Л. Інституціоналізація профілактики наркотизму в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.03 «Соціальні структури та соціальні відносини» / Ю. Л. Бєлоусов. – Х., 2003. – 21 с.

2. Буркова Е. А. Факторы, влияющие на развитие наркобизнеса / Е. А. Буркова // Преступность и уголовное законодательство: реалии, тенденции, взаимовлияние : сб. научн. трудов под ред. д.ю.н., проф. Н. А Лопашенко. – Саратов, 2004. – С. 489–494.

3. Гасанов Э. Г. Наркотизм: тенденции и меры преодоления. На материалах Азербайджанской Республики / Э. Г. Гасанов. – М. : ЮрИнфоР, 1997. – 272 с.

4. Голіна В. В. Попередження злочинності правоохоронними органами : навч. посіб. / В. В. Голіна. – К. : УМК ВО, 1991. – 92 с.

5. Горбатова М. А. Противодействие наркопреступности: мировой и региональный опыт : специализированный учебный курс / М. А. Горбатова; под ред. Р. А. Хашимова / Челябинский центр по исследованию проблем противодействия организованной преступности и коррупции. – Челябинск, 2008. – 115 с.

6. Доброрез І. О. Кримінологічна характеристика і запобігання наркозлочинності в Україні / І. О. Доброрез // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2013. – Том 26 (65), № 2–1 (Ч. 2). – С. 180–190. – (Серия «Юридические науки»).

7. Пономаренко Ю. Г. Кримінологічна характеристика та попередження злочинів у сфері незаконного наркообігу : дис. … канд. юрид. наук : номер спец. / Пономаренко Ю. Г. – Х. : НУВС, 2005. – 196 с.

8. Ухаль А. М. Наркоманія: суть і боротьба з нею : навчально-довідковий посібник / А. М. Ухаль, А. П. Шеремет. – Ужгород, 2001. – 336 с.

УДК 343.9

В. В. Топчій,
доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, директор Навчально-наукового інституту права,
Т. В. Цуман,
здобувач вищої освіти Університету державної фіскальної служби України

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У СФЕРІ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ

Досліджено види міжнародної співпраці щодо запобігання злочинності; проаналізовано основні документи багатостороннього співробітництва.

Ключові слова: *злочинність, запобігання, міжнародне співробітництво, документи, договори.*

Исследованы виды международного сотрудничества по предотвращению преступности; проанализированы основные документы многостороннего сотрудничества.

Ключевые слова: *преступность, предотвращение, международное сотрудничество, документы, договоры.*

The types of international cooperation on prevention of crime are investigated; basic documents of multilateral cooperation are analyzed.

Key words: *crime, prevention, international cooperation, documents, agreements.*

Проблемам запобігання злочинності постійно приділяється увага у нормативних актах, у виступах політиків та інших посадових осіб, у наукових працях тощо. Злочинність набрала стрімкого зростання і поширилася за межі України та набула міжнародних масштабів. Злочинність становить загрозу як усьому світовому товариству, так і окремим державам, основним правам і свободам людини.

Міжнародну співпрацю щодо запобігання злочинності досліджували Н. В. Пронюк, О. Г. Волеводза, Л. Н. Галенська, Л. Д. Тимченко, О. М. Джужа, Ю. Ф. Іванов та ін.

Злочинність стає все більше організованою, озброєною, корумпованою, інтелектуальною, вміло використовує досягнення науки й техніки для реалізації своїх цілей. Україна стає об'єктом підвищеної заінтересованості міжнародних злочинних угруповань (у сферах легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом; торгівлі людьми; нелегального переміщення зброї; небезпечних матеріалів та наркотичних засобів). Також спостерігається збільшення кількості нелегальних мігрантів, що теж негативно впливає на криміногенну ситуацію в країні.

Завданням цієї наукової статті є визначити форми та місце України у міжнародному співробітництві.

Міжнародне співробітництво у боротьбі зі злочинністю має значне історичне підґрунтя: його становлення починається в ті давні часи, коли ще не було системи норм міжнародного права, але вже з'явилися перші ознаки дипломатії [7].

Як відомо, принцип співробітництва держав є нормою juscogens (незаперечне право, тверде право), одним із принципів міжнародного права, закріплених у Статуті ООН 1945 р., Конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р. та інших міжнародних документах.

В. Ф. Цепелєв визначає, що міжнародне співробітництво у боротьбі зі злочинністю є складною системою відносин, що включають узгоджені політику, законодавство, правозастосовну, організаційно-управлінську, інформаційну, науково-дослідну діяльність держав, державних органів і посадових осіб, а також міжнародних організацій із запобігання злочинності, боротьби з нею і поводження з правопорушниками [7].

Відповідно, міжнародне співробітництво у боротьбі зі злочинністю можна визначити як діяльність держав, їхніх компетентних органів, міжнародних організацій, що ґрунтується на нормах міжнародних договорів та національного законодавства й спрямована на розслідування, кримінальне переслідування, судовий розгляд та запобігання злочинам.

Міжнародне співробітництво у боротьбі зі злочинністю реалізується згідно з певними напрямами, рівнями та формами. На думку Л. Д. Тимченка, співробітництво у боротьбі з міжнародною злочинністю розвивається у трьох напрямах: 1) це укладення двосторонніх договорів, у яких держави регламентують питання надання правової допомоги у кримінальних справах, видачі злочинців, передачі засуджених осіб для відбування покарання у держави, громадянами яких вони є; 2) співробітництво держав у боротьбі зі злочинністю на регіональному рівні; 3) співробітництво в універсальних міжнародних організаціях (ООН, Інтерпол) [7].

О. М. Джужа та Ю. Ф. Іванов до основних напрямів міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю зараховують: а) прийняття і реалізацію договорів про боротьбу зі злочинами, що становлять міжнародну небезпеку; б) надання правової допомоги в кримінальних справах, включаючи екстрадицію; в) розробку міжнародних норм і стандартів, що забезпечують захист прав людини у сфері охорони правопорядку; г) регламентування питань національної і міжнародної юрисдикції; д) взаємодію в запобіганні, виявленні, припиненні та розкритті злочинів міжнародного характеру [1].

Уперше питання запобігання злочинності і поводження з правопорушниками були поставлені Організацією Об'єднаних Націй (далі ООН) у резолюції Економічної і Соціальної Ради 155С (VII) від 13 серпня 1948 р. «Запобігання злочинності і методи поводження з правопорушниками». Резолюція постановила, що з огляду на важливість вивчення в міжнародному масштабі питання про запобігання злочинності й методах поводження з правопорушниками ООН повинна взяти на себе ініціативу в заохочуванні цієї діяльності, беручи до уваги наявність міжнародних і національних організацій, заінтересованих і компетентних у цій сфері, з тим, щоб повністю використовувати їхні знання і досвід. Резолюція поклала початок вивчення ООН питань запобігання злочинності і поводження з правопорушниками. Центром координації діяльності держав і міжнародних організацій у

запобіганні злочинності, таким чином, є ООН, у рамках якої приймаються єдині стандарти і норми поводження з в'язнями, визначаються стратегічні напрями протидії злочинності.

Питаннями запобігання злочинності і кримінального правосуддя в системі ООН займаються органи, які опікуються загальними проблемами соціального розвитку і захисту прав людини, а також спеціальні органи, створені для цієї мети. За Статутом ООН, основними її органами є: Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Економічна і соціальна рада, Рада з опіки, Міжнародний суд і Секретаріат.

Провідну роль в організації протидії злочинності на міжнародному рівні відіграє економічна і соціальна Рада ООН (ЕКОСОР). В її структурі працює комісія із запобігання злочинності і з питань кримінального правосуддя, яка виконує такі функції: визначає керівні принципи для ООН у сфері запобігання злочинності і кримінального правосуддя; розробляє і контролює процес здійснення програми роботи ООН у цьому напрямі; сприяє і допомагає координації заходів інститутів ООН щодо запобігання злочинності і поводження з правопорушниками.

Значну роль у протидії злочинності відіграють функціональні Комісії ЕКОСОР: Комісія з наркотичних засобів (КНЗ), Комісія з прав людини, Комісія з питань положення жінок і Комісія з транснаціональних корпорацій, а також Міжнародний комітет контролю над наркотичними засобами, який контролює дотримання державами учасницями договорів обов'язків щодо боротьби з незаконним виробництвом і розповсюдженням наркотиків та зловживання ними. Комітет активно працює.

Усе більше уваги питанням протидії злочинності приділяє Рада Безпеки ООН. На підставі Статуту ООН РБ ООН може вживати примусових заходів щодо підтримання або відновлення міжнародного миру і безпеки. Такі заходи можуть бути різними: від економічних санкцій, ембарго до міжнародних воєнних акцій.

Активними суб'єктами міжнародного співробітництва у сфері протидії злочинності виступають такі організації, як Міжнародна група з розробки фінансових заходів щодо боротьби з відмивання грошей (ФАТФ), Азіатсько-тихоокеанська група щодо боротьби з відмивання грошей, Міжнародна організація кримінальної поліції (МАУК), Міжнародна організація з питань міграції (МОМ) та ін.

Міжнародна організація кримінальної поліції створена у 1923 р. Міжнародним конгресом кримінальної поліції. Її чинний Статут був підписаний у 1956 р. З цього часу за нею закріплюється назва Інтерпол, робочими органами якого є Національні центральні бюро (далі – НЦБ) членів Інтерполу. Правова компетенція НЦБ Інтерполу обмежується тільки сферою протидії загальнокримінальним злочинам [2].

Співробітництво відбувається за сприяння міжнародних організацій регіонального рівня. Україна є членом Ради Європи (з 1995 р.), Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) (з 1992 р.), СНД (з 1991 р.). Слід зазначити і взаємодію з Європейським Союзом, Європолом, з якими Україна співпрацює на окремих засадах.

Встановлено, що існують такі форми міжнародного співробітництва у сфері запобігання злочинності: 1) укладення міжнародних угод (про правову допомогу у кримінальних справах, конвенції щодо боротьби з окремими злочинами міжнародного характеру); 2) створення міжнародних організацій (Інтерпол, ООН, ОБСЄ, Рада Європи та ін.).

А. Г. Каткова, П. М. Сивуляк виділяють такі форми міжнародного співробітництва: 1) профілактика і припинення злочинів, щодо яких укладені спеціальні угоди між державами; 2) передача осіб, засуджених до позбавлення волі, для відбування покарання в державі їхнього

громадянства або постійного місця проживання; 3) передача органам іншої держави нагляду за умовно засудженими чи умовно звільненими правопорушниками; 4) видача злочинців іншій державі або передача міжнародному органу для кримінального переслідування; 5) захист прав і свобод громадян держави при здійсненні правосуддя в іншій країні; 6) спільне вивчення причин та інших проблем злочинності, а також обмін досвідом роботи поліцейських та інших органів; 7) підготовка кадрів, надання експертних послуг, поставка спеціальних технічних засобів і надання матеріально-технічної допомоги іншим державам; 8) обмін оперативною, правовою та іншою інформацією тощо [3].

В. Ф. Цепелєв виділяє такі форми міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю: 1) надання взаємної правової допомоги у кримінальних справах; 2) видача осіб, які вчинили злочини, для притягнення їх до кримінальної відповідальності чи виконання покарання; 3) передача засуджених до позбавлення волі для подальшого виконання покарання в держави їхнього громадянства або постійного місця проживання; 4) виконання доручень з міжнародного розшуку; обмін оперативною, правовою та іншою інформацією; 5) забезпечення прав і свобод громадян цієї держави при здійсненні кримінального судочинства в іншій; 6) підготовка кадрів, обмін досвідом роботи правоохоронних органів різних держав; 7) надання експертних і консультаційних послуг, спеціальних науково-технічних засобів і матеріально-технічної допомоги іншим державам [7].

Україна в особі своїх державних органів у процесі здійснення своїх повноважень проводить роботу щодо встановлення відповідності національного законодавства до міжнародних правових норм у межах здійснення міжнародного співробітництва. Наприклад, ст. 542 КПК України визначає, що міжнародне співробітництво під час кримінального провадження полягає у вжитті необхідних заходів з метою надання міжнародної правової допомоги шляхом вручення документів, виконання окремих процесуальних дій, видачі осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, тимчасової передачі осіб, перейняття кримінального переслідування, передачі засуджених осіб та виконання вироків. Міжнародним договором України можуть бути передбачені інші, ніж у цьому Кодексі, форми співробітництва під час кримінального провадження [5].

У Кримінально-процесуальному кодексі України викладено такі форми міжнародної співпраці: 1) міжнародна правова допомога при проведенні процесуальних дій (гл. 43 КПК України); 2) видача осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (екстрадицію) (гл. 44 КПК України); 3) кримінальне провадження у порядку перейняття (гл. 45 КПК України); 4) визнання та виконання вироків судів іноземних держав та передача засуджених осіб (гл. 46 КПК України) [5].

Україна під час здійснення своєї зовнішньої політики підписала ряд документів багатостороннього співробітництва, серед яких є: 1. Конвенція про правову допомогу і правові відносини в цивільних, сімейних і кримінальних справах від 1993 р. (регламентує співробітництво з питань видачі злочинців; здійснення кримінального переслідування; розгляд справ, підсудних судам двох або декількох держав; передача предметів, що використовувалися при скоєнні злочинів; обмін інформацією про звинувачувальні вироки й судимості тощо); 2. Протокол до Конвенції про правову допомогу і правові відносини в цивільних, сімейних і кримінальних справах від 1997 р.; 3. Меморандум між Міністерством внутрішніх справ України та Міністерством внутрішніх справ Чорногорії про співробітництво у сфері боротьби зі злочинністю, підписаний 13 червня 2013 року; 4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року та додаткові протоколи до неї; 5. Єдина

конвенція про наркотичні засоби від 30 березня 1961 року і додатковий Протокол від 25 березня 1972 року до неї; 6. Конвенція про психотропні речовини від 21 лютого 1971 року; 7. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин від 20 грудня 1988 року; 8. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 року та додаткові протоколи до неї: Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї та Протокол проти незаконного ввозу мігрантів по суші, морю і повітрю; 9. Угода між Кабінетом Міністрів України та Федеральним Урядом Республіки Австрія про співробітництво у сфері боротьби зі злочинністю, підписана 21 листопада 2013 року, ратифікована Україною 17 липня 2014 року, набрала чинність 27 червня 2015 року; 10. Додатковий протокол про імплементацію Статті 1 Угоди про співробітництво між Урядом України та Урядом Турецької Республіки в боротьбі зі злочинністю, підписаний 7 червня 2005 року. Протокол затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 07.06.2006 № 806; 11. Угода про співробітництво між Міністерством внутрішніх справ України і Міністерством внутрішніх справ Республіки Вірменія у боротьбі із злочинністю, підписана та ратифікована 21 жовтня 1992 року та інші.

Отже, міжнародне співробітництво у боротьбі зі злочинністю являє собою скоординовану діяльність держав, міжнародних організацій, органів, спрямовану на попередження, припинення і розкриття злочинів, притягнення осіб, винних у їхньому вчиненні, до відповідальності. Аналізуючи всю міжнародну співпрацю, що здійснює Україна, можна зробити висновок про доцільність використання державою міжнародних договорів. Адже завдяки ним вдається боротися з транснаціональною злочинністю, з використання законодавства відповідних держав. І також слід відмітити важливість для України бути учасницею міжнародних організацій, що ведуть боротьбу зі злочинністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Джужа О. М. Роль міжнародних організацій у боротьбі зі злочинністю / О. М. Джужа, Ю. Ф. Іванов // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2003. – № 5. – С. 59–67.

2. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посіб. / В. В. Голіна. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2011. – 120 с.

3. Каткова А. Г. Международное сотрудничество правоохранительных органов в борьбе с преступностью (процессуальный аспект) / А. Г. Каткова, П. М. Сывуляк // Международное сотрудничество в борьбе с преступностью : учеб. пособ. – Ирпень : Нац. акад. гос. налоговой службы Украины, 2005. – С. 104–120.

4. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.

5. Кримінальний процесуальний кодекс України : станом на 1 грудня 2017 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2013. – № 9–10, № 11–12, № 13. – Ст. 88.

6. Соглашение о взаимодействии министерств внутренних дел независимых государств в сфере борьбы с преступностью : подпись : 24.04.1992 // Правові основи міжнародної діяльності МВС України : зб. міжнар.-правових договірних докум. : у 2-х т. / МВС України. Відділ міжнародних зв'язків. – К., 1997. – Т. 2. – С. 68–73.

7. Чорноус Ю. М. Міжнародне співробітництво у боротьбі зі злочинністю / Ю. М. Чорноус // Право та державне управління. – 2013. – № 4. (13). – С. 106–111.

УДК 343.3/.7

Г. В. Дідківська,
кандидат юридичних наук,
доцент, завідувач кафедри
кримінального права
та кримінології,
В. А. Кросондович,
здобувач вищої освіти
Університету державної
фіскальної служби України

ЕКСПЛУАТАЦІЯ ДІТЕЙ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ – ПОЗИТИВНІ РИСИ ТА НЕДОЛІКИ СТАТТІ 150 КК УКРАЇНИ

У статті детально досліджено положення Кримінального кодексу України, яке стосується експлуатації дітей. Визначено позитивні риси, а також недоліки з метою їх усунення та удосконалення кримінального законодавства про експлуатацію дітей. Запропоновані власні варіанти удосконалення статті 150 Кримінального кодексу України.

Ключові слова: *дитина, експлуатація, злочин, кримінальна відповідальність, кримінальний кодекс, покарання.*

В статье подробно исследовано положение Уголовного кодекса Украины, которое касается эксплуатации детей. Определены положительные черты, а также недостатки с целью их устранения и совершенствования уголовного законодательства об эксплуатации детей. Предложены собственные варианты усовершенствования статьи 150 Уголовного кодекса Украины.

Ключевые слова: *ребенок, эксплуатация, преступление, уголовная ответственность, уголовный кодекс, наказание.*

In article provisions of the Criminal code of Ukraine which concerns exploitation of children are in detail investigated. Positive lines and also shortcomings for the purpose of their elimination and improvement of the criminal legislation on exploitation of children are defined. The offered own options of improvement of article 150 of the Criminal code of Ukraine.

Key words: *child, exploitation, crime, criminal liability, The Criminal Code, punishment.*

«Материнство і дитинство мають право на особливу турботу і допомогу. Усі діти, незалежно від того, чи вони народилися в шлюбі або поза ним, повинні користуватися однаковим соціальним захистом», – так зазначається у статті 25 Загальної декларації прав людини і з цим положенням неможливо не погодитись чи суперечити йому [2].

Згідно з Декларацією прав дитини, беручи до уваги, що дитина внаслідок її фізичної і розумової незрілості потребує спеціальної охорони і піклування, зокрема належного правового захисту, до і після народження, а також дитина для повного і гармонійного розвитку

її особистості потребує любові та розуміння, зростати в піклуванні та під відповідальністю своїх батьків, в атмосфері любові та моральної і матеріальної забезпеченості. Цей нормативний акт став одним з перших, які поклали початок проблемі експлуатації дітей, яка на сьогодні набрала чималих обертів [1].

У Законі України «Про охорону дитинства» передбачений захист дитини з боку держави від усіх форм фізичного і психічного насильства, образи, недбалого і жорстокого поводження з нею, експлуатація, включають сексуальні зловживання, у тому числі батьків або осіб, які їх замінюють.

У цьому ж законі забороняється залучення дітей до найгірших форм дитячої праці, участі у важких роботах і роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах та до праці понад встановлений законодавством скорочений робочий час. До найгірших форм дитячої праці належать:

• усі форми рабства або практика, подібна до рабства, зокрема продаж дітей та торгівля ними, боргова залежність, а також примусова чи обов'язкова праця, включаючи примусове чи обов'язкове вербування дітей для використання їх у збройних конфліктах;

• використання, вербування або пропонування дитини для зайняття проституцією, виробництва порнографічної продукції чи порнографічних вистав;

• використання, вербування або пропонування дитини для незаконної діяльності;

• робота, яка за своїм характером чи умовами, в яких вона виконується, може завдати шкоди фізичному або психічному здоров'ю дитини [6].

Деякі види праці дітей завдають не тільки фізичної, а й психічної шкоди, наприклад: торгівля (робота за прилавками магазинів, у підсобних приміщеннях, на вуличних лотках та базарах, перенесення вантажів); послуги (миття посуду та підсобні кухонні роботи в закладах харчування, прибирання приміщень, миття машин, підсобні роботи на станціях технічного обслуговування). Ці види діяльності небезпечні для психічного здоров'я надмірною інтенсивністю та тривалістю праці, так само, як і робота в галузі організації дозвілля (артистичні виступи) або модельного бізнесу, що включає в себе виступи неповнолітніх артистів у барах, ресторанах, театрах, участь їх у показах та зйомках, поєднаних із тривалими та виснажливими годинами роботи, нічною роботою, нерегулярним харчуванням, сексуальним та моральним зловживанням стосовно них, схилянням до вживання наркотиків.

Кодекс законів про працю України забороняє залучати працівників молодше вісімнадцяти років до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні дні. Ні згода працівника, ні будь-які інші умови не можуть бути підставою для залучення неповнолітніх до нічних і надурочних робіт та робіт у вихідні дні. Під нічними роботами маються на увазі роботи, які здійснюються з 22 години до 6 години ранку за місцевим часом. Заборона залучення до надурочних робіт не поширюється на роботи, що виконуються після закінчення робочого часу у зв'язку з режимом ненормованого робочого дня, оскільки такі роботи не кваліфікуються як надурочні. Робота у вихідні дні означає роботу в дні, які є для неповнолітнього вихідними за належно затвердженим графіком, а не загальні вихідні дні (неділя – частина друга ст. 67 КЗпП України) і не вихідні дні підприємства [3].

В Україні офіційне працевлаштування дитини, враховуючи певні обставини та вимоги, дозволене з 14 років (ст. 188 КЗпП України). Якщо ж не будуть дотримані законні вимоги стосовно праці дитини, то потрібно зазначити про те, що людина, яка використовує дитячу працю, тобто експлуатує її, вчиняє злочин, передбачений статтею 150 Кримінального кодексу України [3].

У національному кримінальному законодавстві, Кримінальному кодексі України визначено, що експлуатація дитини, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, шляхом використання її праці – карається арештом на строк до шести місяців або обмеженням волі на строк до трьох років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років [4].

Також визначені кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі обставини складу злочину:

ті самі дії (тобто експлуатація, використання праці дитини), вчинені щодо кількох дітей або якщо вони спричинили істотну шкоду для здоров'я, фізичного розвитку або освітнього рівня дитини, або поєднані з використанням дитячої праці в шкідливому виробництві;

експлуатація дитини, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, шляхом використання її праці, вчинені щодо кількох дітей або якщо вони спричинили істотну шкоду для здоров'я, фізичного розвитку або освітнього рівня дитини, або поєднані з використанням дитячої праці в шкідливому виробництві, вчинені організованою групою.

Обов'язковою ознакою складу злочину є потерпілий. Ним може бути тільки дитина, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування. Відповідно до законодавства України допускається прийняття на роботу осіб, які досягли шістнадцяти років, за згодою одного з батьків або особи, що його замінює, – п'ятнадцяти, а за сукупністю інших, крім такої згоди, умов (щодо учнів певних навчальних закладів для виконання легкої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час) – чотирнадцяти років [3].

Злочин вважається закінченим з моменту фактичного початку роботи дитиною, праця якої використовується суб'єктом злочину, тобто це злочин з формальним складом.

Чинне законодавство також визначає, що під експлуатацією дітей вказується лише про експлуатацію дитячої праці та використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. Стосовно інших форм дитячої експлуатації у Кримінальному кодексі України існують відповідні статті або частини статей. Наприклад, сексуальна експлуатація (сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією – ч. 3. ст. 303 КК України), використання в порнобізнесі (ч. 4 ст. 301 КК України), втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 КК України), усиновлення (удочеріння) в комерційних цілях, навіть використання у збройних конфліктах тощо. Необхідно відмежовувати склад злочину експлуатацію дитини від суміжних складів злочинів, зазначених вище. Від правильності кваліфікації дій злочинця стосовно дитини і визначатиметься міра покарання за той чи інший злочин.

У Кримінальному кодексі України 1960 року, який на сьогодні втратив чинність, не було визначено ні поняття експлуатації дітей, ні передбачено відповідальності. Чинний Кримінальний кодекс України зробив крок уперед, виділивши експлуатацію дітей в окрему статтю розділу, який стосується злочинів проти волі, честі та гідності особи.

Крім того, до позитивних змін, внесених Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо злочинів проти волі, честі та гідності особи», у першу чергу, слід віднести те, що з диспозиції ч. 1 ст. 150 КК України виключено вказівку на обов'язкову мету вчинення цих злочинів – мету отримання прибутку. Правильність такого рішення пояснюється тим, що суспільна небезпечність злочину, передбаченого ст. 150 КК України, визначається не корисливим мотивом або метою отримання прибутку, а характером та інтенсивністю виконуваної дитиною роботи. Між тим, цілком можлива ситуація, коли використання праці дитини на таких роботах учинятиметься особою не з корисливих мотивів та мети, а для того, щоб встигнути виробити необхідну кількість продукції, виконати умови

договору, зберегти гарний авторитет на ринку цих товарів або послуг, уникнути судових позовів, свідомо несучи при цьому збитки. Очевидно, що й суспільна небезпечність злочину, передбаченого ст. 150-1 КК України, пов'язана не стільки з метою чи мотивом вчинюваного діяння, скільки з тими об'єктивними умовами, в яких відбувається використання праці малолітньої чи неповнолітньої дитини.

Існування мети отримання прибутку як обов'язкової ознаки складу злочину, передбаченого раніше чинною редакцією статті 150 КК України, створювало й певні складнощі у правозастосовній практиці, адже під час кримінального судочинства мало бути доведено, що використовуючи працю дитини, винний мав на меті отримання саме прибутку як грошової суми, що становить різницю між доходами та витратами (або мав намір отримати будь-який дохід, не несучи при цьому жодних витрат). Утім, встановлення та доведення такої мети у випадках, коли винний фактично не отримав прибутку, виявлялось досить проблематичним.

У зв'язку з цим потрібно зазначити, що виключення з диспозиції ч. 1 ст. 150 КК України вказівок на обов'язкову мету вчинення цих злочинів є цілком доречним кроком українського законодавця, адже корисливий мотив та мета отримання прибутку у складі злочину, передбаченого раніше чинною редакцією статті 150 КК України, по-перше, практично не впливали на ступінь та характер суспільної небезпечності описуваних діянь, а по-друге, їхня наявність призводила до необґрунтованого звуження сфери застосування відповідних положень кримінального закону та створювала проблеми у правозастосовній практиці.

Позитивним також є заміна в диспозиції ч. 1 ст. 150 КК України слова «дітей» словом «дитини», адже за раніше чинної редакції цієї статті виходило, ніби за ч. 1 ст. 150 КК України кримінальній відповідальності підлягали лише особи, які здійснювали експлуатацію одразу декількох дітей. Проте такий висновок суперечив змісту ч. 2 ст. 150 КК України, яка передбачала підвищену кримінальну відповідальність за «ті самі дії, вчинені щодо кількох дітей» [5].

Крім того, з цієї статті стає зрозумілим, що цей злочин вважається закінченим з моменту фактичного початку роботи дитиною, праця якої використовується суб'єктом злочину, тобто це злочин з формальним складом. Розуміння цього явища означає те, що законодавець, формулюючи цю статтю, дотримався принципу однозначності, тобто цю статтю слід розуміти всіма особами однаково.

Але крім зазначених позитивних рис, тут є певні недоліки. На нашу думку, одним з істотних недоліків є те, що у цій статті відсутнє положення про те, що експлуатувати дітей можуть не тільки сторонні особи, але й безпосередньо батьки або особи, які їх замінюють. Про подібні факти нерідко повідомляють засоби масової інформації. Виснажлива і надмірно тривала праця сільських дітей у домашньому господарстві взагалі визнається однією з найпоширеніших сфер застосування дитячої праці в Україні.

Негативним є також і те, що ч. 1 ст. 150 КК України не містить конструктивних ознак щодо співучасті у вчиненні експлуатації дітей, ч. 2 ст. 150 КК України не містить і кваліфікуючих ознак, які б стосувалися співучасті у вчиненні цього злочину, а ч. 3 ст. 150 КК України вже передбачає найсуворішу кримінальну відповідальність за вчинення експлуатації дітей організованою групою.

Тобто якщо, наприклад, за експлуатацію однієї дитини групою осіб за попередньою змовою суд на свій вибір може призначити винним основне покарання або у виді арешту на строк до 6 місяців, або у виді обмеження волі на строк до 3 років, то за експлуатацію цієї ж дитини організованою групою суд має призначити винним основне покарання виключно у виді позбавлення волі на строк від 5 до 10 років [5].

Крім того, не можна не згадати про те, що навіть при тому, що наше законодавство не ідеальне, проблема є і в правосвідомості громадян. Цією проблемою є і те, що самі батьки не завжди до кінця розуміють навантаження на дітей тих обов'язків, які вони на них покладають. Особливо це стосується людей, які проживають у сільських місцевостях, де майже завжди є певна робота по господарству, яку виконують саме діти. Такі батьки, опікуни або особи, які відповідають за виховання дітей, не вважають за експлуатацію дитини її допомогу по господарству, яка не відповідає тим фізичним навантаженням, які дозволяються дітям. Крім того, під час виконання фізичної роботи, діти виснажуються і вже менше уваги приділять навчанню, що також є негативним явищем.

При порушенні трудових прав дитини надзвичайно важко довести, що неповнолітній працював саме в того чи іншого працедавця і, відповідно, важко притягнути останнього до відповідальності.

Звичайно, контроль за дотриманням прав дитини, не лише трудових, має бути покладено не тільки на батьків або осіб, які їх замінюють, але й на уповноважені органи державної влади.

Одним із заходів захисту дітей від експлуатації є вдосконалення заходів протидії найгіршим формам дитячої праці, проституції та порнографії. Захист дітей від сексуальної експлуатації, сексуального насильства та торгівлі людьми. Також планується розвиток системи правосуддя, дружнього до дитини. Впровадження ювенальної юстиції. Тобто неповнолітні особи, звісно, повинні нести відповідальність за вчинення тих чи інших протиправних дій, але не на такому ж рівні та не за тими самими правилами, що і дорослі. Таке положення надасть змогу створеним судам докладніше розбиратися з діями дітей, краще розумітися на психології дітей та виносити щодо них справедливі рішення.

Підсумовуючи вищезазначене, відмітимо, що українське законодавство рухається вперед, постійно оновлюючись та удосконалюючись, відповідаючи всім потребам суспільства. Існують у ньому і певні недоліки, які також можна усунути, але в загальному держава на законодавчому рівні робить усе можливе, щоб захистити своїх громадян, а особливо дітей від протиправних посягань. Але крім законодавства, потрібно і самим громадянам змінюватися на краще.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Декларація прав дитини від 20.11.1989 : міжнародний документ : від 20.11.1959, ратифікований Постановою Верховної Ради України : від 27.02.91 № 789-XII.

2. Загальна декларація прав людини : міжнародний документ, Конвенція ООН прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) : від 10.12.1948.

3. Кодекс законів про працю України : Закон : від 10.12.1971 № 322-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/322-08

4. Кримінальний кодекс України : Закон України : від 05.04.2001 № 2341-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 25–26.

5. Калмиков Д. О. Зміни до статей 150 і 150-1 Кримінального кодексу України: крок вперед, два назад [Електронний ресурс] / Д. О. Калмиков. – Режим доступу : http://www.yurincom.com/ua/legal_practice/services/kryminalne_pravo/zminy_do_statei_150_i_150-1_kku__krok_vpered__dva_nazad_-publication/

6. Про охорону дитинства : Закон України : від 26.04. 2001 № 2402-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 30.

УДК 343.97

Г. В. Дідківська,
кандидат юридичних наук,
доцент, завідувач кафедри
кримінального права
та кримінології,
К. М. Тернова,
здобувач вищої освіти
Університету державної
фіскальної служби України

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФІЛАКТИКИ СЕРІЙНИХ ЗЛОЧИНІВ

У статті розглянуто особливості профілактики серійних злочинів. Звернено увагу на нерегульованість цього питання на законодавчому рівні. Запропоновано напрями покращення профілактичної діяльності правоохоронних органів у запобіганні серійних злочинів.

Ключові слова: *злочин, серійні злочини, профілактика, запобігання, повторність.*

В статье рассмотрены особенности профилактики серийных преступлений. Обращено внимание на нерегулируемость данного вопроса на законодательном уровне. Предложены направления улучшения профилактической деятельности правоохранительных органов в предупреждении серийных преступлений.

Ключевые слова: *преступление, серийные преступления, профилактика, предотвращение, повторность.*

In article features of prophylaxis of serial crimes are surveyed. The attention to not adjustability of the matter at the legislative level is paid. The directions of improvement of preventive activity of law enfor cement agencies in prevention of serial crimes are offered.

Key words: *crime, serial crimes, prophylaxis, prevention, frequency.*

Серійні злочини є найбільш тяжкими, особливо небезпечними, резонансними злочинами, розкриття та профілактика яких потребує особливої організації. Саме тому визначення проблемних особливостей організації розслідування серійних злочинів привертало і привертає увагу науковців.

В останні роки завдяки засобам масової інформації це визначення однієї з небезпечних категорії злочинів увійшло в повсякденний побут пересічних громадян. Сьогодні в українській науці, маючи відпрацьовані поняття різних форм множинності злочинів, досі не вироблено єдиного і точного визначення серійних злочинів. Відсутність чіткого поняття серійних злочинів і серійного злочинця суттєво ускладнює розробку ефективного профілактичного впливу на серійних злочинців. На думку практиків, відсутність єдиних критеріїв оцінки поведінки злочинців створює складні умови їхнього обліку, вивчення та, як наслідок, своєчасне адекватне

реагування на вчинення нових злочинів. При цьому важко не погодитися з твердженням, що норми права не повинні містити багатозначно трактовані поняття і метафори, оскільки це може призвести до термінологічної плутанини і незрозумілості інтерпретацій [5, с. 82].

Вивченню питання серійних злочинів присвячені роботи таких науковців, як: О. А. Гапон, В. М. Ісаєнко, С. А. Шалгунова, П. Д. Біленчук, А. А. Ярмо люк.

Метою статті є аналіз та вивчення профілактичної діяльності серійних злочинів і можливість їх закріплення в чинному законодавстві для їхньої конкретизації та введення відповідальності, що відповідатиме рівню суспільної небезпеки та їхньої тяжкості.

За змістом вивчених нами літературних джерел, термін «серійність» у вітчизняній правоохоронній практиці почав використовуватися з кінця 70-х років минулого століття як термін, яким у службових документах іменувалися групи вбивств та інші особливо тяжкі злочини проти особи, вчинені одними і тими ж злочинцями.

За відсутністю чіткого поняття серійних злочинів і серійного злочинця ускладнюється розробка ефективного профілактичного, криміналістичного й оперативно-розшукового впливу на серійних злочинців. На думку 82 % респондентів, відсутність єдиних критеріїв оцінки поведінки злочинців створює складні умови їхнього обліку, вивчення та, як наслідок, своєчасне адекватне реагування на вчинення нових злочинів.

Попереджувати та розкривати серійні злочини досить важко. З приводу цього багато дослідників наголошують на неможливості запобігти появі серійних вбивць. Так, Ю. Александров відмічає, що кримінологічним дослідженням у зазначеному напрямі в Україні не приділяється належної уваги. Водночас немає сталих методик розслідування серійних вбивств і виявлення «серійників», тому робота з розкриття таких вбивств у деяких випадках здійснюється застарілими методами. Деякою мірою це пояснюється відсутністю юридичних, науково обґрунтованих нормативів, де чітко були б сформульовані поняття «маніяк», «серійний вбивця» [1, с. 94].

Варто зазначити, що найбільш глибоке вивчення феномена серійних вбивць, особи злочинця в іноземних державах було здійснено у США. Тому розглядаючи тему дослідження, хотілося б звернутись до досвіду США, бо, на нашу думку, ці дані можуть виявляти певний інтерес. Так, серійні вбивці у США піддавалися ретельному вивченню спеціалістами різних профілів. Складено фенотип серій, який нараховує більш 20 пунктів [4, с. 307–308].

Важливим загальносоціальним засобом попередження серійних злочинів є вдосконалення виховання людини. Це – найтриваліший і важкий, але найнадійніший засіб попередження рецидивної злочинності, бо зникає її база – широка первинна злочинність. Самовиховання, сім'я, школа, оточуюче середовище, колектив трудящих, суспільство і держава повинні створити єдину виховну систему. При здійсненні цього напряму загальносоціального попередження рецидивної злочинності на ранній стадії соціалізації особи необхідно: відтворити в Україні єдину виховно-профілактичну систему; забезпечити неповнолітнім і молоді реалізацію конституційного права на виживання і розвиток; змінити принцип виділення матеріальних витрат на розвиток, виховання, охорону здоров'я дітей і підлітків. Спеціально-кримінологічне попередження серійних злочинів складається з двох основних напрямів: 1) кримінологічної профілактики; 2) запобігання і припинення повторних злочинів [3].

Попередження серійних злочинів неможливе без підриву і руйнування кримінальної субкультури, традиції та звичаї якої суперечать принципам загальних людських цінностей і спрямовані на утримання особи в злочинних тенетах. На сьогодні досить актуальним є

розроблення і впровадження дійових заходів протидії кримінальній субкультурі в місцях позбавлення волі аж до зміни концепції умов утримання засуджених. Істотним резервом попередження рецидиву злочинів є подальше вдосконалення правоохоронної діяльності, зокрема виявлення і розкриття злочинів, неухильного забезпечення принципів невідворотності і більш суворого покарання злочинців за вчинення нового злочину, що потребує, можливо, зміни самого принципу призначення покарання за сукупністю злочинів і вироків. Важливу роль у попередженні нових злочинів покликана відіграти пенітенціарна і постпенітенціарна робота органів пробації та Національної поліції (кардинальна зміна умов утримання засуджених, зняття невиправданих обмежень, руйнування тюремного спільництва, вдосконалення системи адміністративного нагляду, соціального контролю і допомоги тощо) [2, с. 66–67; 8].

Активні контрзаходи запобігання та припинення серійних злочинів являють собою рішучі дії щодо схилення осіб до добровільної відмови від продовження злочинної поведінки, розкладу злочинних угруповань та ізоляції лідерів, авторитетів, організаторів; контроль за дотриманням правил і обмежень адміністративного нагляду з притягненням винних у їхньому порушенні до відповідальності; соціальна і матеріальна допомога тим, хто має твердий намір відмовитись від злочинної діяльності та ін.

Організаційно-превентивною роботою охоплюється коло заходів, спрямованих на найбільш результативну організацію постпенітенціарної практики боротьби з рецидивною злочинністю. З метою надання державної і громадської допомоги доцільним є створення благодійних спецфондів для засуджених; організація безкоштовних нічліжок для безпритульних осіб, інвалідів, хворих; більш широке залучення до процесу ресоціалізації релігійних організацій, соціальних груп, окремих громадян; налагодження в країні через засоби масової інформації за допомогою і підтримкою громадськості контрпропаганди злочинної ідеології; протидія залученню до злочинної діяльності неповнолітніх, молоді, жінок. До заходів цього напряму боротьби з рецидивною злочинністю належать також: законотворча робота щодо вдосконалення кримінального, кримінального процесуального, адміністративного, виконавчого законодавства стосовно переліку питань, пов'язаних з різними аспектами проблеми рецидиву злочинів; підвищення професійної якості оперативно-розшукової роботи щодо виявлення і припинення злочинної діяльності злісних рецидивістів, професіональних і організованих злочинців; повне виявлення професіонального криміналітету; надійна взаємодія і координація зусиль правоохоронних органів у виконанні програм боротьби з рецидивною злочинністю, організація її прогнозування та планування.

Варто більш детально зупинитись на протидії серійним сексуальним злочинам, адже їх у системі цього виду кримінально караних діянь найбільше. Необхідно зазначити, що специфіка аналізованих злочинів така, що загальноекономічні заходи безпосередньо не призводять до їхнього викорінення в сучасному світі.

Як відомо, розвинені країни так званого «золотого мільярда» не позбавлені серійних сексуальних злочинів. Це говорить про те, що витоки подібного роду злочинних посягань криються не в звичайному джерелі злочинності – соціальній недосконалості, а мають психологічні особливості. З метою успішної профілактики серійних статевих вбивств, зґвалтувань важливими мають бути заходи із забезпечення громадського порядку, попередження алкоголізму і наркоманії. Стан сп'яніння можна розглядати у внутрішній, особистісній якості особи, що сприяє як вчиненню насильницьких дій, так і потраплянню до

числа його жертв. Сп'яніння актуалізує приховані потяги і переживання злочинця. Саме тому зґвалтування і сексуальні вбивства відбуваються найчастіше в стані сп'яніння. У стані алкогольного або наркотичного сп'яніння людина втрачає обережність і стає об'єктом насильства, часто своєю поведінкою провокуючи його. Перманентне сп'яніння сприяє прогресу негативних якостей особистості, асоціальних уявлень і поглядів, знижує рівень культури, іншими словами, підсилює деградаційні процеси особистості.

Конфліктні сімейні відносини алкоголіків і наркоманів, особливо тих, які мають інші аномалії психіки, сприяють їхній асоціальній статевій поведінці. Як профілактичний захід, можна розглядати попередження наркоманії та алкоголізму, оскільки ці соціальні патології в період підліткового становлення особистості є визначальними в гендерних відносинах і уявленнях, виборі партнера для подальшого співжиття тощо. Наступна корекція цих вад є складним, часто нездійсненним завданням. Загальновідомим є факт генетичного успадкування пияцтва; негативний приклад дорослих, які залучають у пияцтво підлітків і дітей. Соціологічні дослідження показують, що 35 % неповнолітніх злочинців зросли в середовищі систематичного пияцтва старших родичів, що вели аморальне життя [7, с. 4]. Таке середовище практикують цинічні, примітивні статеві уявлення, що зводяться до актів статевих зносин.

Додатковим аспектом комфортного для розвитку злочинності середовища алкоголізму і наркоманії є народження в ній фізично ослаблених дітей з органічними ураженнями головного мозку, ЦНС, ендокринної системи. Ці патології чинять негативний вплив на психосексуальний розвиток індивіда. Таким чином, попередження алкоголізму і наркоманії, заходи, спрямовані на охорону здоров'я породіль, профілактика черепно-мозкових травм і мозкових інфекцій постнатального періоду є профілактикою порушень сексуальної поведінки [5, с. 80].

У зв'язку зі складністю розкриття та розслідування умисних вбивств, пропонуємо такі напрями профілактики серійних злочинів:

1) аналіз матеріалів розслідування нерозкритих вбивств з ознаками серійності;

2) розробка рекомендацій та вказівок щодо подальшого їхнього розслідування, участь у їхній реалізації;

3) складання психолого-криміналістичного портрета ймовірного злочинця;

4) вивчення вітчизняної та зарубіжної практики розкриття і розслідування серійних злочинів;

5) розробка та впровадження в практику алгоритмізованих рекомендації щодо методики і тактики виявлення та розкриття таких злочинів;

6) формування та ведення бази даних про серійні злочини (як про розкриті, так і ті кримінальні провадження, які розглянуті судами) з метою вивчення механізму і способів їхнього скоєння, прийомів і методів встановлення та викриття винних осіб;

7) організація та проведення цільових семінарів, конференцій, інших методичних заходів щодо виявлення, розкриття, розслідування і попередження серійних злочинів;

8) розробка та надання керівникам правоохоронних органів пропозицій щодо вироблення спільної стратегії боротьби із серійними особливо тяжкими злочинами проти особи;

9) участь у підвищенні професійної підготовки працівників оперативно-розшукових і слідчих апаратів, які спеціалізуються на розкритті та розслідуванні серійних злочинів.

Крім того, на нашу думку, у рамках Стратегії, що розробляється з боротьби із серійними злочинами, об'єктивною необхідністю є розробка закону України щодо профілактики злочинів. Водночас комплексність завдань з профілактики обумовлює необхідність закладки Стратегії

боротьби як із злочинністю, так і найбільш тяжкими проявами серійних вбивств, які визначають принципи взаємодії у цій роботі усіх зацікавлених правоохоронних відомств. У вирішенні цього стратегічного завдання пріоритетним напрямом слід вважати пошуково-розвідувальну роботу, здебільшого направлену на попередження, припинення серійних злочинів, поєднаних із зґвалтуванням, на ранніх стадіях їхньої підготовки та вчинення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александров Ю. Серійні вбивства: проблемні питання / Ю. Александров, О. Терлецька // Право України. – 2001. – № 10. – С. 94–96.

2. Беца О. До питання про створення в Україні соціальної служби по роботі з особами, звільненими з місць позбавлення волі / О. Беца // В пошуках альтернатив тюремному покаранню. – С. 66–67.

3. Голіна В. Рецидивна злочинність в Україні: причини та попередження / В. Голіна // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 1. – С. 189–196.

4. Кудрявцев И. А. Криминальная агрессия: Экспертная типология и судебно-психологическая оценка / И. А. Кудрявцев, Н. А. Ратинова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2000. – 192 с.

5. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А. Е. Личко. – Л. : Медицина, 1977. – С. 80.

6. Норрис Д. Серийные убийцы / Д. Норрис. – М. : Спарк, 1998. – 412 с.

7. Серийные сексуальные убийства : учеб. пособие / под ред. Ю. М. Антоняна. – М. : МЮИ МВД России, 1997. – С. 4.

8. Трубников В. М. Социальная адаптация лиц, освобожденных от отбывания наказания / В. М. Трубников. – Х., 1990. – 432 с.

УДК 343.9

Г. М. Мамка,
кандидат юридичних наук,
доцент, професор кафедри
кримінального права
та кримінології,
О. В. Дуць,
здобувач вищої освіти
Університету державної
фіскальної служби України

ВІКТИМОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАРКОТИЧНОГО ОБІГУ ТА АНАЛІЗ ПРЕДМЕТА ЗЛОЧИННОГО ПОСЯГАННЯ

У статті розглянуто особливості предмета злочину, віктимологію злочину незаконного обігу наркотичних речовин, психотропних засобів, прекурсорів та їхніх аналогів, запропоновано класифікацію жертв злочину залежно від відношення до предмета посягання.

Ключові слова: *предмет посягання, незаконний обіг, наркотичні речовини, психотропні засоби, прекурсори, віктимологія, жертва злочину.*

В статье рассмотрены особенности предмета преступления, виктимологии преступления незаконного оборота наркотических веществ, психотропных средств, прекурсоров и их аналогов, предложена классификация жертв преступления в зависимости от отношения к предмету посягательства.

Ключевые слова: *предмет посягательства, незаконный оборот, наркотические вещества, психотропные средства, прекурсоры, виктимология, жертва преступления.*

The article deals with the peculiarities of the subject of a criminal, victimology of the crime of illicit drug trafficking, psychotropic drugs, precursors and their analogues, and proposes the classification of victims of a crime depending on the relation to the subject of the attack.

Key words: *subject of encroachment, illicit trafficking, narcotic substances, psychotropic drugs, precursors, victimology, victim of crime.*

Незаконний обіг наркотичних речовин, психотропних засобів, прекурсорів та їхніх аналогів посягає на найбільші людські цінності – здоров'я та життя. Останнім часом такий вид злочину через всебічний розвиток набуває все більших масштабів та несе велику загрозу. Для того щоб викорінити проблему, необхідно зрозуміти, які важелі впливу та на кого необхідно використовувати. Унаслідок цього виникає потреба розмежування поняття злочинця та жертви злочину через призму конкретного злочину.

Слід відмітити, що вивченням цієї проблеми займалися Г. Ю. Бувайлик, М. Ю. Полях, О. О. Козаченко. Проте актуальним залишається розмежування особи злочинця та жертви

злочину, визначення предмета злочину незаконного обігу наркотичних речовин, прекурсорів та їхніх аналогів.

Аналізуючи склад злочинну незаконного обігу наркотичних речовин, психотропних засобів, прекурсорів та їхніх аналогів, розглядаючи питання детермінантів, наслідків злочину, порівнюючи статистичні дані, виникає необхідність розмежування жертви та злочинця саме цього злочину. Наприклад, якщо взяти до уваги такий злочин, як крадіжка (ст. 185 Кримінального кодексу України), стає зрозумілим і логічним пояснення: особа, яка скоїла злочин (злочинець) – особа, яка здійснила незаконне діяння – таємно вкрала той чи інший предмет, що їй не належав, жертва злочину – та особа, на власність якої було здійснено посягання. З огляду на злочин незаконного обігу наркотичних речовин, психотропних засобів, прекурсорів та їхніх аналогів, не зовсім зрозуміло, той хто споживає наркотичні речовини – злочинець чи жертва.

Віктимність – «схильність бути жертвою», термін досить близький з терміном «необачність жертви».

Можна як завгодно сперечатися про соціальні підвалини суспільства і скаржитися на незахищеність з боку держави. А можна просто перестати бути жертвою, як мінімум навчившись захищати себе, своє здоров'я, честь і гідність, себе і своїх близьких.

Пристрасть до наркотиків тільки на перший погляд може здатися «злочином без жертви», насправді ж у наркотизму є жертви, які вимірюються десятками тисяч, і це тільки в межах нашої країни.

На нашу думку, жертви злочину у сфері наркотизму можна розділити на два види:

– Пряма.

– Опосередкована.

Пряма жертва – це та, яка безпосередньо має пряме відношення до наркотичних речовин, психотропних засобів, прекурсорів чи їхніх аналогів або в цілому до усіх перелічених вище речовин. Така особа зазвичай споживає наркотичні речовини, але паралельно може займатися їхнім розповсюдженням, контрабандою, бути посередником у злочинній групі чи займатися цим індивідуально.

Через побічний вплив наркотичних речовин на організм людини, її психіку та підсвідомість, коли особа, що споживає наркотичні речовини і не може сама керувати своїми бажаннями та починає жити лише потягом до нової дози, вона і стає жертвою – частково зі своєї вини, частково з вини осіб, які тим чи іншим чином змусили або запропонували їй вживати наркотичні речовини.

Опосередкована жертва – та, яка сама не споживає наркотичних речовин, проте зазнає не менше негативного вплив, ніж та, яка споживає. Це люди, близькі і родичі яких приймають наркотичні речовини, внаслідок чого руйнуються стосунки з оточуючими, псуються відносини в сім'ї. Такі люди теж жертви наркотизму, тільки дещо іншого боку.

Віктимна поведінка може взагалі бути випадковою. У такому випадку вона є наслідком неосвіченості людини і порушень у процесі соціалізації. Вона не звикла думати і просто щоразу робить примітивні помилки у своїй поведінці. Однією з них можна вважати невпевненість.

Другою помилкою є необережність у криміногенних ситуаціях. Деякі люди показують перехожим свої гроші або дорогі мобільні телефони, щоб привернути до себе увагу. І якщо звичайні люди просто здивуються, то злочинці жваво цим скористаються.

Також прикладом віктимної поведінки може бути надмірна агресивність. Частіше буває вигідніше відступити і пропустити хама, ніж вступати з ним у смертельну сутичку. Більш сильні та впевнені люди, навпаки, в більшості випадків не зляться, не нервують і не нападають ні на кого. Це для них це не має значення.

До віктимів належать також любителі екстриму, розваг і необдуманих вчинків. А потім якщо вдається повернутися до нормального життя, задаються питанням «чому?»

Ще одна поширена причина віктимності – безвідповідальність людини і його легковажне ставлення до життя. Такі люди незібрані, вони не звикли думати про наслідки своїх дій, вживати заходів для своєї безпеки. Здебільшого вони не замислюються, що буде потім, живуть сьогоденням, тому і стають жертвами наркотизму.

У людей з віктимною поведінкою завжди є проблеми в особистих стосунках. До них швидко втрачають інтерес їхні супутники, оскільки перебувати поруч із заляканою жертвою не престижно і нецікаво. Для домочадців така персона – добровільна рабиня, покликання якої – всім догоджати. Її ображають, принижують, б'ють партнери, незважаючи на її думки і потреби. Тому очікуючи будь-яких кардинальних змін на краще, вони приймають рішення вдатися до вживання наркотичних речовин, психотропних засобів, прекурсорів та їхніх аналогів.

Для позбавлення особистості від позиції жертви необхідні величезні зусилля щодо перетворення власної особистості, зміни характеру й усунення нав'язаних деструктивних установок. Оскільки в стані стресу, в якому перебуває людина із світоглядом жертви, вона не здатна до зосередженого аналізу своєї особистої історії і не може зрозуміти, що ж є причиною проблем, їй потрібна допомога досвідченого психотерапевта.

Психологи зазначають, що формування віктимної моделі поведінки відбувається в ранні дитячі роки людини. Основні причини появи віктимності у дитини – дорослішання в асоціальному середовищі, неправильна стратегія виховання з боку батьків, відсутність узгодженості в діях матері і батька. Під дією хронічних негативних обставин на підсвідомому рівні у незрілої особистості закладається фундамент для специфічного життєвого сценарію, в якій усі аспекти базуються на сприйнятті себе як жертви.

Розмежовувати жертву злочину і злочинця необхідно в такому випадку: якщо особа споживає наркотичні речовини, психотропні засоби, вона жертва, проте лише в тому випадку, якщо національним законодавством не передбачено відповідальність за споживання таких речовин. В іншому випадку, коли нормативними актами передбачено відповідальність за споживання наркотичних та психотропних засобів чи їхніх аналогів, така особа стає злочинцем. Хоча і в тому, і в іншому випадку її дії між собою ніяк не різнитимуться. Це можуть бути ті ж самі умови, то й же предмет (незалежно від того «тяжкі» чи «легкі» це наркотики), суть розмежування лише в наявності чи відсутності закріпленою на законодавчому рівні норми, яка містила б положення про відповідальність за такі дії.

Щодо предмета злочинного посягання, то у системі криміналістичної характеристики контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів він відіграє важливу роль. У літературних джерелах зазначається, що характеристика останнього має значення для встановлення злочинця, а ознаки предмета в ній можуть мати різній зв'язок як предмет посягання – способи вчинення – шляхи збуту – місця приховування – дані про особу злочинця [2, с. 93].

Предмет злочинного посягання – це елемент криміналістичної характеристики, тобто речі матеріального світу, впливаючи на які особа посягає на ті чи інші суспільні відносини. Точне

його з'ясування дозволяє відмежувати один злочин від іншого, суміжного з ним. Ті чи інші ознаки цього предмета можуть виступати як пом'якшуючими або обтяжуючими обставинами одного й того ж злочину чи перетворювати його в особливо тяжкий вид [6, с. 96]. На думку фахівців у галузі кримінального права, предмет злочину – це матеріальний предмет зовнішнього світу, на який безпосередньо впливає злочинець, учиняючи злочинне посягання на відповідний об'єкт [4, с. 113].

З точки зору А. О. Пінаєва, це предмет матеріального світу, впливаючи на який винний спричиняє шкоду певним суспільним відносинам [6, с. 196].

Предмет такого злочину, як контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів, не має ґрунтовних досліджень і відрізняється фрагментарністю. Лише в деяких роботах учені-криміналісти певним чином торкаються цієї проблеми, інакше кажучи, звернення до предмета цього злочинного посягання до цього часу мало локальний характер [8, с. 647].

Специфічним є те, що такий предмет стосовно зазначеного виду злочинів становить підвищену небезпеку для здоров'я людей. Відповідно до чинного кримінального законодавства (ст. 305 КК України) предметом злочинного посягання можуть бути: а) наркотичні засоби; б) психотропні речовини; в) аналоги наркотичних засобів та психотропних речовин; г) прекурсори [3].

Ознаки предметів таких злочинів наводяться в Законі України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів» [7]. Усі вони (крім аналогів) передбачені Переліком наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 р. № 770. Цей перелік складено відповідно до чинного законодавства й міжнародних зобов'язань України. За своїм змістом, він складається з 4-х таблиць, кожна з яких включає список № 1 і № 2, а таблиця I – ще й список № 3. Указані списки містять перелік:

а) особливо небезпечних наркотичних засобів, обіг яких заборонено (таб. I, список № 1);

б) особливо небезпечних психотропних речовин, обіг яких заборонено (таб. I, список № 2);

в) рослин, які містять наркотичні засоби та психотропні речовини, обіг яких допускається для промислових цілей (таб. I, список № 3);

г) наркотичних засобів, обіг яких обмежено (таб. II, список № 1);

д) психотропних речовин, обіг яких обмежено (таб. II, список № 2);

е) наркотичних засобів, обіг яких обмежено і стосовно яких допускаються винятки деяких заходів контролю (таб. III, список № 1);

є) психотропних речовин, обіг яких обмежено і стосовно яких допускається виняток деяких засобів контролю (таб. III, список № 2);

ж) прекурсорів, обіг яких обмежено і стосовно яких установлюються заходи контролю (таб. IV, список № 1);

з) прекурсорів, стосовно яких установлюються заходи контролю (таб. IV, список № 2) [5, с. 35].

У зазначеному законі наводяться основні визначення понять, які можуть бути віднесені до предмета злочинного посягання. Згідно із цим законом наркотичні засоби – це включені до переліку речовини природного чи синтетичного походження, препарати, рослини, які становлять небезпеку для здоров'я людини при зловживанні ними. Формулювання поняття

«наркотичні засоби» наводяться також і в правових літературних джерелах. Так, Р. С. Бєлкін указує, що це група речовин і лікарських засобів, які мають підвищену наркотичну активність [1, с. 335]. А. Б. Момотенко пише, що це речовини, рослини, сировина, засоби природного або синтетичного походження, які класифікуються як такі в міжнародних конвенціях і які становлять небезпеку для здоров'я людей. Вони віднесені до зазначеної категорії Комітетом з контролю наркотиків МОЗ України (конопля, макова соломка, кокаїн, героїн).

Наркотики – сильнодіючі речовини, переважно рослинного походження, які пригнічують, паралізують або збуджують центральну нервову систему людини [5, с. 186].

До предмета злочинного посягання стосовно цієї категорії злочинів віднесено психотропні речовини, тобто будь-які природні або синтетичні речовини й матеріали, кваліфіковані як такі в міжнародних конвенціях, а також інші рослини, сировина й речовини, які становлять небезпеку для здоров'я населення при зловживанні ними, і віднесені до зазначеної категорії [5, с. 105].

Дефініція категорії «психотропні речовини» наводиться в названому законі. Законодавець визначив їх як включені до Переліку речовини природного або синтетичного походження, препарати, природні матеріали, які викликають стан залежності, справляють депресивний чи стимулюючий вплив на центральну нервову систему, порушують сприйняття емоцій, мислення, поведінки і становлять небезпеку для здоров'я людини, яка зловживає ними.

Відповідно до ст. 305 КК України предметом злочинного посягання можуть бути також прекурсори, тобто речовини та їх солі, що використовуються при виробництві або виготовленні наркотичних засобів і психотропних речовин, включених до Переліку, а також аналоги. Вони заборонені до обігу в Україні, мають природне або синтетичне походження, не включені до Переліку. Їхня хімічна структура і властивості, як і наркотичних засобів та психотропних речовин, є подібними і відтворюють їх психо активну дію [8, с. 286].

У великій кількості країн контрабанду визнають одним із найнебезпечніших злочинів, боротьбу з яким ставлять на перше місце, оскільки посягання здійснюється на життя та здоров'я цілої нації, що загрожує в результаті національній безпеці різним країнам. Для встановлення пріоритетів необхідне правильне визначення предмета злочину. Не менш важливим є дослідження віктимології злочину, оскільки не завжди можна повною мірою вплинути на злочин, інколи ефективніше зрозуміти, як вплинути на жертву злочину, щоб уникнути майбутніх злочинних посягань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия / Р. С. Белкин. – М. : Мегатрон XXI, 2000. – 305 с.

2. Колесниченко А. Н. Криминалистические характеристики преступлений : учеб. пособ. / А. Н. Колесниченко, В. Е. Коновалова. – Х. : Юрид. ин-т, 1985. – 93 с.

3. Кримінальний кодекс України : від 05.04.2001 № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14

4. Наумов А. В. Словарь по уголовному праву / А. В. Наумов. – М. : Изд-во БЕК, 2000. – 590 с.

5. Петюнін Г. П. Наркотичні засоби, психотропні речовини та прекурсори : словник-довідник для працівників правоохоронних органів / Г. П. Петюнін, А. М. Полях, В. Ю. Шепітько. – Х. : Право, 2007. – 720 с.

6. Пинаев А. А. Курс лекций по Общей части уголовного права. – Кн. 1 : О преступлении / А. А. Пинаев. – Х. : Харьков. юрид., 2002. – 194 с.

7. Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів : Закон України : від 08.07.1999 № 863-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/863-14

8. Щербань В. А. Організація боротьби з контрабандою наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників / В. А. Щербань. – К. : НДІ «Проблеми людини»; Державна митна служба України, 1998. – Т. 10. – 397 с.

УДК 343.9

Т. О. Мудряк,
*кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри
кримінального права
та кримінології,*
А. А. Омельчук,
*здобувач вищої освіти
Університету державної
фіскальної служби України*

СПЕЦІАЛЬНО-КРИМІНОЛОГІЧНІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ ВІДМИВАННЮ КОШТІВ, ЗДОБУТИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ

У статті досліджуються спеціально-кримінологічні заходи запобігання діяння, відповідальність за яке передбачено статтею 209 КК України. Характеризуються особливості спеціально-кримінологічних заходів запобігання легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом. Також аналізуються специфіка, ефективність та недоліки цих заходів.

Ключові слова: *відмивання коштів, здобутих злочинним шляхом, заходи запобігання легалізації «брудних грошей».*

В статье исследуются специально-криминологические меры предотвращения деяния, ответственность за которое предусмотрено статьей 209 УК Украины. Характеризуются особенности специально-криминологических мер предотвращения легализации доходов, полученных преступным путем. Также анализируются специфика, эффективность и недостатки этих мер.

Ключевые слова: *отмывание средств, полученных преступным путем, меры предотвращения легализации «грязных денег».*

The article deals with special-criminological measures to prevent acts, the responsibility of which is provided for in article 209 of the Criminal Code of Ukraine. Features of special-criminological measures to prevent the legalization of proceeds from crime are characterized. The specifics, effectiveness and disadvantages of these activities are also analyzed.

Key words: *laundering of proceeds from crime, measures to prevent the legalization of "dirty money".*

Актуальність тематики досліджень полягає в тому, що спеціальне-кримінологічне запобігання полягає в активній діяльності, спрямованій безпосередньо на виявлення та усунення детермінантів легалізації доходів. Цей вид запобігання забезпечує невідворотність притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили відмивання. Також можна стверджувати, що є доволі висока необхідність вжиття більш ефективних спеціально-

кримінологічних заходів профілактики у взаємодії із заходами загальносоціального характеру, що дозволить досягти бажаного результату.

Ступінь наукового вивчення проблеми визначається тим, що дослідженням запобігання легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, займалося чимало як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, серед яких можна виділити таких, як: А. С. Беніцький, В. І. Василинчук, В. В. Голіна, І. П. Козаченко, Я. Ю. Кондратьєв, О. Є. Користін, О. М. Литвак, І. Є. Мезенцева, О. В. Пустовіт.

Незважаючи на доволі значну кількість науковців, які вивчали цю проблему, все ж таки бракує комплексних та всебічних досліджень з визначенням шляхів удосконалення саме спеціально-кримінологічних заходів запобігання відмивання коштів, здобутих злочинним шляхом.

Мета статті полягає в аналізі спеціально-кримінологічних заходів запобігання відмивання коштів, здобутих злочинним шляхом, також визначення їхньої ефективності та можливості удосконалення.

Загальносоціальні заходи запобігання легалізації коштів, здобутих злочинним шляхом, направлені на зниження її рівня, зміну кількісних та якісних показників шляхом впливу на фактори, що сприяють появі її чи відтворення або конкретно сприяють вчиненню. Але для запобігання відмиванню доходів, одержаних злочинним шляхом, вжиття лише загальносоціальних заходів запобігання недостатньо, тому що цей злочин вчиняється в основному особами досвідченими та доволі висококваліфікованими, які вдало маскують свою злочинну діяльність.

В. В. Голіна з приводу цього вважає, що запобігання злочинності на спеціально-кримінологічному рівні – це є не проста сукупність різних заходів, а комплекс спеціально розроблених заходів. Якщо ж враховувати їхню масштабність застосування, то вони значно поступаються загальносоціальним заходам, спрямованим на усунення негативних явищ і процесів, що сприяють відмиванню коштів, здобутих злочинним шляхом.

Автор також стверджує, що спеціально-кримінологічне запобігання злочинності являє собою певну сукупність самостійних, доповнюючих один одного напрямів боротьби зі злочинністю, змістом яких є діяльність державних органів, громадських організацій і громадян з розробки і реалізації заходів, пов'язаних з виявленням, попередженням, обмеженням і усуненням негативних факторів, які сприяють, породжують і зумовлюють злочинну детермінацію, і недопущення вчинення злочинів на різних стадіях злочинної діяльності [1, с. 7].

Система заходів спеціально-кримінологічного запобігання досліджуваного злочину направлена на реалізацію певних взаємопов'язаних завдань. До них можна віднести: контроль за криміногенною ситуацією, яка склалася в економічній сфері країни; вивчення зарубіжного досвіду з протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, й враховування наукових досягнень із зазначеного питання; планування та проведення цільових, комплексних операцій, направлених на запобігання та припинення правопорушень у сфері економічної діяльності держави; попередження, виявлення, розкриття та розслідування злочинів, пов'язаних з відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом; аналіз результативності проведеної роботи та усунення причин і умов цього виду злочинності, висвітлення результатів у ЗМІ; формування в суспільстві правослухняної свідомості і поведінки та негативного ставлення до легалізації «брудних» доходів [6, с. 193].

Оскільки відмивання «брудних» коштів має міжконтинентальний характер, значне місце у запобіганні йому належить обміну інформацією про валютні кошти, що розміщені в іноземних банках, фінансових установах. Складнощі у роботі правоохоронних органів у цьому напрямі полягають у доволі високому небажанні банківських установ, організацій сприяти цій роботі, а часто на практиці складається так, що останні фактично їй протидіють, обґрунтовуючи це власним законодавством. Ця проблема є актуальною не лише щодо співпраці з іноземними банківськими установами.

Щодо питання ідентифікації клієнтів фінансовими установами, а в основному банками на території України, у тому числі за значними або сумнівними операціями, у законодавстві України наявні деякі невідповідності. Адже згідно зі ст. 64 Закону України «Про банки і банківську діяльність» банки зобов'язані ідентифікувати відповідно до українського законодавства:

1) клієнтів, що відкривають рахунки в банку;

2) клієнтів, які здійснюють операції, що підлягають фінансовому моніторингу; клієнтів, що здійснюють операції з готівкою без відкриття рахунку на суму, що дорівнює або перевищує 150 000 гривень, або на суму, еквівалентну зазначеній сумі в іноземній валюті;

3) осіб, уповноважених діяти від імені зазначених клієнтів [3].

У разі наявності при здійсненні ідентифікації лише мотивованої підозри щодо надання клієнтом повної чи часткової недостовірної інформації або навмисного подання інформації, що має на меті введення в оману, банк повинен надавати інформацію про всі фінансові операції цього клієнта центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму.

Відповідно до ст. 18 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення координацію діяльності державних органів у цій сфері здійснює спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади [4].

Державна служба фінансового моніторингу України за наявності достатніх підстав вважати, що фінансова операція або сукупність пов'язаних між собою фінансових операцій можуть бути пов'язані з відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом, подає до правоохоронних органів, які уповноважені приймати рішення згідно з кримінально-процесуальним законодавством, а також розвідувальних органів України для здійснення оперативно-розшукової діяльності відповідні узагальнені матеріали, у разі необхідності ще й додаткові узагальнені матеріали, а потім одержує від них інформацію про хід розгляду цих матеріалів.

Також Державна служба фінансового моніторингу України уповноважена на те, щоб збирати й аналізувати інформацію про сумнівні та незвичні операції, і за наявності доволі достатніх підстав підозрювати, що їхня фінансова операція або сам клієнт пов'язані із вчиненням діяння, визначеного Кримінальним кодексом України, що навіть і не стосується легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, подає цю інформацію до відповідного правоохоронного органу України у вигляді узагальнених матеріалів.

Отже, аналізуючи ці норми законодавства України, вбачаємо певну неузгодженість. А тому необхідно усунути її шляхом доволі чіткого визначення законом, спрямованим на боротьбу із

відмиванням грошей, порядку взаємодії суб'єктів первинного та державного фінансового моніторингу, Державною службою фінансового моніторингу України та спеціальних підрозділів щодо боротьби з організованою злочинністю, органів внутрішніх справ та Служби безпеки України.

Неодноразово фахівцями права було підкреслено, що найважливішим у сфері протидії відмиванню злочинних коштів є саме взаємодія не лише між правоохоронними органами, а й між правоохоронними органами і фінансовими установами, зокрема банками України, при виявленні і розслідуванні та розкритті цього виду економічних злочинів [6, с. 155].

У межах взаємної співпраці між різними державними органами, що покликані протидіяти відмиванню доходів, перш за все необхідно запровадити певну звірку інформації, яка є в наявності у Національного банку України, Державної служби фінансового моніторингу України та правоохоронних органах. Це дозволить правоохоронним органам оперативно і своєчасно реагувати на наявну та надану інформацію і водночас вчасно розробляти заходи щодо запобігання та протидії легалізації «брудних» коштів.

Одним з доволі ефективним заходом спеціально-кримінологічної профілактики легалізації коштів, одержаних злочинним шляхом, є обов'язок фінансових установ ідентифікувати своїх клієнтів. Це можна пояснити тим, що такий принцип як «знай свого клієнта» гарантує фінансовим установам, зокрема банкам, почувати себе спокійно щодо майбутніх клієнтів. Законом України «Про банки і банківську діяльність» введено обов'язок банків ідентифікувати своїх клієнтів відповідно до законодавства України, включаючи отримувати інформацію про: керівників юридичної особи; про фізичних осіб, які є власниками істотної участі в цій юридичній особі; мету відкриття рахунку; фінансовий стан; місце їхнього постійного перебування; професійну діяльність; джерела походження коштів [3].

Введення в дію цих заходів в основному вимагають міжнародні угоди, до яких приєдналась і Україна. Наприклад, Стандарти Базельського комітету банківського нагляду від 01.10.2001 «Належне ставлення банків до клієнтів» надають рекомендації щодо забезпечення банківської безпеки шляхом використання та дотримання належних правил контролю і процедур для того, щоб банки знали своїх клієнтів. Ці рекомендації передбачають таку необхідність, як проведення ідентифікації нових клієнтів та певного відповідного ставлення до теперішніх. Доволі негативне ставлення до практики ведення анонімних рахунків. Важливим напрямом діяльності банків є співробітництво з правоохоронними органами з питань протидії легалізації злочинних коштів. Взято на увагу, що без належного ставлення до цього напряму роботи банки можуть у майбутньому опинитися під загрозою певних ризиків, а саме репутаційного, операційного, правового та концентраційного. Вони, як правило, призводять до великих фінансових втрат [5, с. 622].

У стандартах особливо наголошено на таку необхідність, як звернення ретельної уваги щодо рахунків, що мають підвищений ризик. Це в основному стосується тих банківських установ, які закликають та мають клієнтів із великим капіталом, але мають понижені вимоги щодо їхньої ідентифікації.

Доволі ефективному запобіганню відмиванню «брудних» коштів буде сприяння моніторингу рахунків та операцій, який повинен проводитися банківськими установами. Від якості цього моніторингу і залежить, власне, результативність цієї роботи, а також кількість виявлених підозрілих схем власників рахунків як потенційних, так і фактичних осіб, які відмивають злочинні доходи [2, с. 35].

Якщо ж брати законодавство України, визначену інформацію суб'єкти первинного фінансового моніторингу зобов'язані надавати до Державної служби фінансового моніторингу України. Зрозуміло, що до неї надходить значний, навіть великий обсяг інформації, який потребує узагальнення та якісного аналізу. Доцільно створити у структурі Державної служби фінансового моніторингу України окремий підрозділ, який би займався лише аналітичною роботою.

Також доцільним заходом, що допоможе удосконалити саме профілактичну діяльність щодо запобігання відмиванню коштів, одержаних злочинним шляхом, є створення спільної бази даних зареєстрованих випадків учинення підозрілих операцій, що потребують подальшої перевірки, а також щодо випадків, коли за результатами перевірки були відкриті конкретні кримінальні провадження або вже ухвалені судові рішення. Для початку доцільно створити базу даних у певних підрозділах, до компетенції яких належить протидія, виявлення і запобігання цих діянь. Це все для того, щоб не втратити при взаємодії та переданні фактів, що були виявлені. Для ефективного розкриття відмивання коштів, отриманих злочинним шляхом, також необхідно передбачити певний зворотний зв'язок, адже часто є випадки розкриття інших злочинів правоохоронними органами, за яких стають відомі дії щодо відмивання доходів, отриманих злочинним шляхом, фізичними та юридичними особами [2, с. 37].

Для перевірки цих суб'єктів на причетність до випадків відмивання доходів, отриманих злочинним шляхом, або для підтвердження уже наявних відомостей потрібна налагоджена співпраця між правоохоронними органами та Державною службою фінансового моніторингу України, що має можливість перевіряти інформацію та у певні строки надати результати зацікавленим особам. При швидкій та якісній узгодженості такої взаємодії результати будуть набагато ефективнішими у досягненні мети та певних цілей щодо запобігання і відповідного розслідування випадків проникнення коштів, отриманих у результаті злочинної діяльності, до економіки України.

Досліджуючи спеціально-кримінологічне запобігання відмивання коштів, отриманих злочинним шляхом, можна стверджувати про їхній безпосередній двосторонній взаємний зв'язок із заходами загальносоціального характеру. Адже заходи загальносоціального запобігання відмивання «брудних» коштів є першоосновою, своєрідною базою для впровадження заходів спеціально-кримінологічного запобігання, але й ці, у свою чергу, впливають на перші, конкретизуючи та уточнюючи їх по суті.

Але навіть з урахування певних напрямів удосконалення заходів спеціально-кримінологічного запобігання легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, їхнє фактичне впровадження у практичну діяльність ще не означає досягнення цілей та мети запобіганню цьому виду економічного злочину, оскільки особи, які вчиняють відмивання «брудних» коштів, також адаптуються до сучасних умов та заходів запобігання злочинності, що вимагає систематичного дослідження зазначених взаємозумовлюючих процесів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Голина В. В. Криминологическая профилактика, предотвращение и пресечение преступлений : учеб. пособие / В. В. Голина. – К., 1989.

2. Литвак О. М. Загальнотеоретичні підвалини соціально-кримінологічного запобігання злочинності / О. М. Литвак // Право України. – 2001. – № 5. – С. 34–37.

3. Про банки і банківську діяльність : Закон України : від 07.12.2000 № 2121-III / ВР України // База даних «Законодавство України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rada.gov.ua

4. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдженню зброї масового знищення : Закон України : від 14.10.2014 № 1702-VII / ВР України // База даних «Законодавство України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua

5. Рекомендации Базельского Комитета «Знай своего клиента». Надлежащее отношение банков к клиентам (Стандарты Базельского Комитета банковского надзора) / сост. В. С. Овчинский // Международно-правовые основы борьбы с коррупцией и отмыванием преступных доходов : сб. документов. – М., 2004. – С. 612–635.

6. Соловій Я. І. Легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом : монографія / Я. І. Соловій, В. В. Дутка, А. В. Дутка. – Івано-Франківськ : Надвірнянський друк, 2008. – 231 с.

УДК 343.9

Т. О. Мудряк,
кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри
кримінального права
та кримінології,
Я. С. Шкільняк,
здобувач вищої освіти
Університету державної
фіскальної служби України

ДЕТЕРМІНАНТИ ВТЯГНЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ У ЗЛОЧИННУ ДІЯЛЬНІСТЬ

Зазначено основні причини та умови втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність.
Ключові слова: *втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, криміналізація середовища неповнолітніх, детермінанти.*

Указаны основные причины и условия вовлечения несовершеннолетних в преступную деятельность.
Ключевые слова: *вовлечение несовершеннолетних в преступную деятельность, криминализация среды несовершеннолетних, детерминанты.*

The main reasons and conditions of juvenile involvement in criminal activity are mentioned.
Key words: *juvenile involvement in criminal activity, criminalization of minors' environment, determinants.*

Проблема втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність уже давно стала однією з глобальних проблем кримінально-правової політики України та інших держав, адже злочинність серед неповнолітніх у певному сенсі є фактором зростання злочинності дорослих.

Мета дослідження полягає у визначенні основних причин та умов втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність.

Визначене у ст. 304 Кримінального кодексу України (далі – КК України) поняття «втягнення ... у злочинну діяльність» характеризує можливу різноманітність злочинів за кваліфікацією, а не їхню кількість у кожному конкретному випадку. Втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність полягає у діях дорослої особи, які пов'язані з безпосереднім психічним чи фізичним впливом на неповнолітнього та вчинені з метою викликати в нього прагнення взяти участь в одному чи кількох злочинах.

Категорію потерпілих неповнолітніх, які втягнуті у злочинну діяльність, становлять діти із неблагополучних або неповних сімей, безпритульні та діти, які проживають у родині з низьким рівнем достатку. Як правило, втягнення неповнолітніх відбувається їхніми друзями, знайомими чи особами, які перебували у родинних стосунках із неповнолітнім. Згідно з результатами анкетування працівників відділів ювенальної юстиції місцевих прокуратур у матеріалах

кримінальних проваджень неповнолітні, яких втягнуто у злочинну діяльність, основними причинами визначали недостатність матеріального забезпечення та негативний вплив осіб, які їх втягують у злочинну діяльність, а також стан алкогольного чи наркотичного сп'яніння [7, с. 149].

У кримінології причини та умови злочинності розглядаються як детермінанти, що є основою для будь-якого злочину, що спрямований на ту чи іншу сферу суспільних відносин [1, с. 202].

Залучення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність посягає на основи суспільної моралі у сфері розвитку і виховання молодого покоління, згубно впливає на молодих людей, створює для них спотворені орієнтири, прищеплює асоціальні ідеї, аморальні погляди й навички, істотно впливає на рівень злочинності неповнолітніх [2, с. 254].

Втягнення завжди передбачає наявність причинового зв'язку між діями дорослої особи і виникненням хоча б у одного неповнолітнього бажання вчинити протиправні або антигромадські дії. Досягається таке бажання за допомогою всіх видів фізичного насильства і психічного впливу як до неповнолітнього, так і до його рідних, близьких (наприклад, погроза зганьбити в очах однолітків та товаришів) [6, с. 212].

Криміналізація підліткового середовища це багатогранний і руйнівний процес проникнення кримінальної субкультури та її окремих елементів у повсякденне життя та діяльність дітей, що тягне за собою криміногенне зараження колективної свідомості й засвоєння моделі протиправної поведінки.

Неповнолітні як соціально-демографічна група населення одна із найбільш уразливих та сприятливих щодо негативних впливів. З одного боку, вони вирізняються остаточною несформованістю ціннісно-нормативної сфери, дитячим інфантилізмом, орієнтованістю на групові форми проведення дозвілля у громадських місцях, а з іншого – для них характерний віковий протест проти авторитетів, правил і заборон «великого суспільства», помножених на юнацький максималізм, неперебірливість у виборі засобів досягнення поточних цілей, гіпертрофоване прагнення до самовираження із «сірої маси» однолiток неординарними вчинками, безпідставною агресією до фізично слабкіших. Ні для кого не секрет, що кримінальні структури тримають у полі зору підліткове середовище, особливо девіантну його частину. У зв'язку з цим кримінологами давно констатовано вплив злочинного середовища на девіантне підліткове середовище, що найпомітніше прослідковується при втягненні членів неформальних груп неповнолітніх у безпосередню злочинну діяльність. Юні деліквенти з неабияким ентузіазмом засвоюють цінності і норми, опановують звичаї і традиції злочинного світу, наслідують насильницьку модель поведінки як швидкий та ефективний засіб задоволення повсякденних потреб у матеріальних благах і доведення фізичної переваги. Це свого роду добровільні помічники, найближчий «кадровий резерв» криміналітету [9, с. 113–114].

Первинним джерелом криміналізації середовища неповнолітніх слід вважати кризову батьківську сім'ю, бо саме тут закладаються підвалини світогляду, формуються ідеали та цінності, уявлення про норму дозволеної поведінки.

Наступним фактором криміналізації середовища неповнолітніх *є вплив криміногенних дозвільних груп* за місцем проживання.

Групи неповнолітніх правопорушників розуміються як одна із різновидів неформальних малих соціальних груп, які мають антисуспільну спрямованість. Натомість небезпеку несе у

собі не взагалі підліткове спілкування і підліткові неформальні групи, а лише ті, у яких відбувається криміналізація неповнолітніх.

У свою чергу, до суб'єктивних передумов належать особистісні якості неповнолітнього, його поведінкові та життєві орієнтації, які формуються під впливом браку сімейного та соціального виховання і впливають на вибір подальшої поведінки. Як правило, спочатку підлітки збираються в групи для того, щоб заповнити дефіцит спілкування, що виникає у результаті неспроможності сприймати та засвоювати соціальні ролі та правила поведінки, визнані нормою у підлітковому віці. Це підштовхує до об'єднання в групи за місцем проживання, спільними інтересами, родом занять, проведенням дозвілля. Подібні групи деліквентів отримали назву криміногенних або передзлочинних, в яких, власне, і відбувається процес криміналізації спочатку свідомості, а згодом і поведінки неповнолітніх.

Серед факторів криміналізації підліткового середовища чинне місце посідає *рання наркотизація та алкоголізація неповнолітніх*. Так, за даними проведеного всеукраїнського соціологічного дослідження, кожен третій 16-ти річний респондент має досвід вживання спиртних напоїв. На питання «Чи вживали Ви коли-небудь наркотики?» більше 5 % неповнолітніх у віці 16–17 років відповіли «так», ще 20 % неповнолітніх підтвердили вживання наркотиків їхніми друзями та знайомими, що свідчить про постійне розширення сфери розповсюдженості наркотиків, яка втягує в себе все нові і нові прошарки підлітків [4, с. 133].

У кримінології вважається доведеним тісний зв'язок між алкогольною (наркотичною) залежністю неповнолітніх та їхньою злочинною поведінкою. У контексті нашого дослідження цей зв'язок має свої особливості, пов'язані із необхідністю постійного здобування коштів для їх придбання. Важливим чинником, що характеризує зв'язок між алкогольною (наркотичною) залежністю неповнолітніх та їхньою злочинною поведінкою, є необхідність здобування коштів для задоволення потреби у психоактивних речовинах та веденні гедоністичного способу життя. Як відомо, неповнолітні, порівняно рідше з іншими категоріями громадян працездатного віку, мають власні доходи від трудової діяльності. Засобами до існування більшості із них були «кишенькові гроші», отримані від батьків, платня за одноразову роботу за наймом, стипендія та інші періодичні виплати і, що досить важливо, злочинні доходи від крадіжок, грабежів та розбоїв. Якщо розпоряджатися легальними джерелами доходів підлітки в основному могли під контролем батьків та осіб, які їх замінюють, то звітувати за утаємничені доходи від злочинної діяльності ні перед ким не потрібно. Їх неповнолітні можуть витрачати на власний розсуд, що неабияк мотивує віддавати перевагу саме незаконному збагаченню [10, с. 126].

Важливу роль у криміналізації молодіжного середовища науковці відводять *кримінальній субкультурі*. Кримінальна субкультура відрізняється від звичайної молодіжної субкультури кримінальним змістом норм, що регулюють відносини і поведінку членів групи між собою та із сторонніми особами. В. Ф. Пирожковпід кримінальною субкультурою розуміє сукупність духовних і матеріальних цінностей, що регламентують й упорядковують життя та злочинну діяльність кримінальних співтовариств [9, с. 110].

Кримінальній субкультурі неповнолітніх притаманні такі особливості: а) брутальне нехтування правами людини, що виражається у ворожому та агресивному ставленні до «чужаків» і приниженні фізично слабкіших осіб; б) відсутність співчуття до людей, у тому числі серед «своїх»; в) нечесність у стосунках із «чужаками»; г) невизнання недоторканості чужої власності; д) експлуатація одноліток із більш низьким статусом у групі, глузування над ними; є) захоплення азартними іграми «під інтерес»; ж) групове вживання психоактивних

речовин; з) вуличні бійки і пограбування випадкових перехожих, вимагання коштів в учнів менших класів, а також студентів професійно-технічних навчальних закладів, осіб з фізичними вадами тощо.

Наступним чинником криміналізації молодіжного середовища є взаємодія криміногенних груп підлітків із злочинними групами дорослих.

Діяльність криміногенної групи підлітків зводиться до сумісного вживання психоактивних речовин, порушення громадського порядку, вчинення різних правопорушень та злочинів, більшість з яких залишається латентними. Подібний рід занять доволі швидко набридає найбільш зухвалим членам неформальної групи, які намагаються ствердити власний авторитет шляхом участі у злочинній діяльності дорослих.

Разом з тим на підконтрольній території злочинні групи ведуть цілеспрямовану роботу щодо вербування найбільш здібних до кримінальної діяльності неповнолітніх правопорушників із наступним втягненням їх у злочинну діяльність. Втягнення полягає у схилянні неповнолітнього до участі у вчиненні грабежів та розбоїв у громадських місцях. Воно здійснюється засобами психічного чи фізичного впливу. Психічний вплив на неповнолітнього полягає у переконанні про низький ризик викриття і покарання за вчинення корисливо-насильницьких злочинів, доведенні очевидності здолання опору жертви чисельною перевагою, безперешкодним зникненням із місця події тощо. Серед способів цього впливу на неповнолітніх також вирізняються обіцянки, тобто прийняття дорослим на себе певних зобов'язань (поділитися доходом, забезпечити покровительство і фізичний захист від посягань кривдників, навчити прийомам ведення вуличних бійок, допомогти у вирішенні особистих проблем та ін.). Сюди ж належать такі прийоми, як штучне створення відносин залежності, затягування у боргову кабалу, пригощання спиртними напоями, наркотичними засобами і психотропними речовинами, вартість яких треба «відпрацьовувати», шантажування розповсюдженням компрометуючої інформації серед одноліток, публічна вимога довести «реальними справами» надійність та підтвердити лиху вдачу тощо [3, с. 294].

Варто зауважити, що основне завдання з формування в підлітка свідомого бажання займатися протиправною діяльністю полягає в деформуванні його правосвідомості, формуванні позитивного ставлення до припустимості порушень кримінально-правової чи іншої правової заборони. Загальновідомо, що зміст психології особистості (бажання, уподобання, прагнення, мотиви поведінки, установки, моральні норми) не є безпосередньо залежним від умов її мешкання, а формується під впливом психології мікрогрупи, яка є найближчим середовищем.

Неабияку роль також відіграє психологічний вплив щодо втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність.

Особа в підлітковому віці характеризується підвищеною конформністю, схильністю до сугестивних впливів, унаслідок чого є надзвичайно вразливою, не захищеною від негативного впливу навколишнього середовища.

Потрапляючи в середовище, що виявляє розуміння й підтримку, а також позитивно сприймає ті якості неповнолітнього, що можуть викликати негативну реакцію суспільства, несформована особистість набуває підвищеної конформності та легко піддається сугестії. Результат такого впливу середовища залежить від його соціальної чи асоціальної спрямованості. Унаслідок неусвідомленої піддатливості неповнолітнього до впливу інших

осіб він навіть не помічає, як змінюються його власні установки, а зрештою – поведінка. Зазначені процеси відбуваються ніби самі по собі.

Особливо сприяють «вербуванню» до кримінального середовища такі характеристики неповнолітніх осіб: наявність візуальних ознак черепно-мозкових травм (наприклад, шрамів); яскраво виражені нервово-патологічні риси та патохарактерологічні реакції, що виявляються в непомірній крикливості, плаксивості, підвищеній образливості, вередливості, афективності, дратівливості, постійній стурбованості, порушенні сну, мовлення тощо; захворювання на алкоголізм, наркоманію та ін.; фізичний інфантилізм (млявість, швидка втомлюваність, знижена працездатність тощо); явне відставання у фізичному розвитку, включаючи дефекти зовнішнього вигляду; недостатній рівень інтелектуального розвитку, що спричиняє труднощі у спілкуванні з однолітками, засвоєнні необхідної інформації та соціального досвіду. За соціологічними даними, у 12 % неповнолітніх злочинців наявна психопатія, у 50 % – акцентуації характеру (60 % – нестійкого типу; 20 % – гіпертимного типу), що призводить до ускладнення самоконтролю, поведінкової нестійкості [5, с. 183].

Таким чином, психологічними детермінантами втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність є підвищена конформність, схильність до сприйняття сугестивних впливів, емоційна нестійкість, інтенсивне рефлексування щодо себе; наявність відхилень у психічному розвитку деяких підлітків, їхньої педагогічної занедбаності; надмірна схильність до групової діяльності, групових форм відпочинку (підпорядкованість), невміння належною мірою прогнозувати розвиток подій, зокрема пов'язаних із власною поведінкою; підвищена сугестивність; пасивність; психологічна інфантильність; нездатність адекватно орієнтуватися в новій ситуації; загальмованість реакцій за наявності стресового стану тощо.

Отже, криміналізація молодіжного середовища розглядається як потужний фактор у системі детермінації злочинності неповнолітніх. Процес криміналізації середовища, життя і діяльності неповнолітніх аналізується у двох взаємозалежних напрямах. Перший полягає у зовнішньому інформаційному впливі кримінальних структур та окремих злочинних елементів на соціально незрілу колективну свідомість неповнолітніх з метою її криміногенного «зараження» (деформації). Йдеться про інтенсивне проникнення традицій, цінностей і норм кримінальної субкультури у сферу розвитку та виховання неповнолітніх. Другий напрям пов'язаний із добровільним включенням девіантної частини неповнолітніх до складу криміногенно орієнтованих дозвільних груп за місцем проживання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кальман О. Г. Стан і головні напрями попередження економічної злочинності в Україні: теоретичні та прикладні проблеми / за ред. О. Г. Кальман. – Х. : Гімназія, 2003. – 352 с.

2. Кирись Б. О. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах : навч. посіб. / за ред. Б. О. Кирись. – Львів, 2005. – 463 с.

3. Лазоренко Б. П. Механізми формування проблемної молоді як специфічної групи та збільшення її прошарку в молодіжному середовищі / Б. П. Лазоренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. ст. Акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – 2007. – С. 119–130.

4. Ларин Г. Каждый десятый украинец не доживет до 35 / Г. Ларин // Комментарии. – 2012. – № 13. – С. 131–135.

5. Муринець Н. Я. Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність – передумови девіантної поведінки дітей / Н. Я. Муринець // Вісник Національного університету «Львівська політехніка» : збірник наукових праць. – 2015. – № 824. – С. 290–297. – (Серія : Юридичні науки).

6. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : у 2-х т. – Т. 2 / за ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. – 3-тє вид., перероб. та доп. – К. : Алерта, Центр учбової літератури, 2009. – 624 с.

7. Одолько І. Запобігання втягненню неповнолітніх у злочинну діяльність / І. Одолько // Науковий часопис Національної академії прокуратури України. – 2016. – № 4. – С. 146–154.

8. Охріменко М. Утягнення неповнолітніх у злочинну діяльність: психологічні детермінанти / М. Охріменко // Юридична психологія. – 2015. – № 1. – С. 179–188.

9. Пирожков В. Ф. Криминальная психология / В. Ф. Пирожков; за ред. В. Ф. Пирожков. – М. : Ось-89, 2001. – 704 с.

10. Яковлев А. М. Теорія криминологии и социальная профилактика / А. М. Яковлєв; за ред. А. М. Яковлев. – М. : Наука, 1985. – 247 с.

УДК 345.35

Т. М. Супрун,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
кримінального права
та кримінології,
А. В. Градовий,
здобувач вищої освіти
Університету державної
фіскальної служби України

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ, ЯКА ВЧИНЯЄ КОНТРАБАНДУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ

У статті досліджено кримінологічну характеристику особи злочинця, яка вчиняє контрабанду наркотичних засобів, психотропних речовин та їхніх аналогів. Визначено основні три види злочинців-контрабандистів за цілями її вчинення та встановлено основні ознаки розглядуваних осіб.

Ключові слова: *контрабанда, особа злочинця, наркотичні речовини, типологія, безпека держави.*

В статье исследована криминологическая характеристика личности преступника, совершающего контрабанду наркотических средств, психотропных веществ и их аналогов. Определены основные три вида преступников-контрабандистов по целям ее совершения и установлены основные признаки рассматриваемых лиц.

Ключевые слова: *контрабанда, личность преступника, наркотические вещества, типология, безопасность государства.*

The article criminological characteristics of the person of the offender who accomplishes contraband of narcotic drugs, psychotropic substances and their analoguesare investigate. The main three types of criminals smugglers for the purposes of its commission and identify the main features of the persons in question.

Key words: *smuggling, criminal identity, narcotic substances, typology, state security.*

Контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів є одним із основних джерел наповнення ринку наркотиками. Європа стала пріоритетним ринком для виробників та постачальників наркотичних засобів. Не останнє місце в їхніх планах посідає й Україна, яка знаходиться на перехресті декількох міжнародних маршрутів транзиту. Відтак, незаконний обіг наркотичних засобів на регіональному, національному і міжнародному рівнях досяг тривожних масштабів, а пов'язана з ним міжнародна злочинна діяльність становить загрозу для безпеки суверенітету держав.

Питання, пов'язані з контрабандою, особливо гостро постають перед нашою державою у зв'язку з проведенням реформ у всіх сферах суспільного життя. Реформи стосуються і митної сфери у зв'язку з тим, що останнім часом у країні зросли масштаби незаконного вивозу за її межі та ввозу на її територію різних товарів, матеріальних цінностей, наркотиків, стратегічної сировини тощо.

Частина з транзитних наркотиків залишається в Україні. Це певною мірою обумовлює той факт, що останніми роками в Україні спостерігається все більше поширення наркоманії та зростання злочинності, пов'язаної з нею. На сьогодні реальну загрозу для нашої держави становить контрабанда опію, героїну, кокаїну, синтетичних наркотичних засобів, які переправляються через територію України. Тому держава зацікавлена у виявленні та затриманні осіб, що контрабандним шляхом перевозять наркотичні засоби територією держави.

Метою статті є дослідження кримінологічної характеристики особи злочинця, яка вчиняє контрабанду наркотичних засобів, психотропних речовин та їхніх аналогів (далі – наркотиків). Вивчення особи злочинця як складової кримінологічної характеристики злочину передбачає розгляд не лише його типології, а й висвітлення більш широкого спектру питань, що не належать до типологічних, а розкривають і соціально-психологічні риси особи. Від рівня наукового пізнання особи-контрабандиста у сфері обігу наркотичних засобів та психотропних речовин значною мірою залежать результати боротьби з таким видом злочинів.

Питанню визначення поняття «особистість злочинця» приділяли увагу як вчені радянських часів, так і деякі сучасні дослідники, зокрема: В. О. Бачинін, І. І. Карпець, О. О. Герцензон, Б. С. Волков, О. І. Алексеєв, І. М. Даньшин, Є. Бафія, Н. М. Кропачев, О. І. Долгова та ін. Вітчизняними дослідниками, які в межах загальнокримінологічних розвідок розробили кримінологічну характеристику осіб-учасників злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотиків, стали, зокрема, Ю. Ф. Іванов, О. М. Джужа.

Дослідження особистості є досить складним завданням для будь-якої галузі знань. У кримінології існують різні підходи до вивчення поняття особистості злочинця. Найбільш вдалим, на нашу думку, є визначення, сформульоване Ю. Г. Пономаренком, який визначає особистість злочинця у сфері контрабанди наркотичних засобів як сукупності соціально-психологічних властивостей особистості, що зумовлюють вчинення злочинів у сфері незаконного переміщення через кордон наркотичних засобів з метою подальшого збуту (а отже, збагачення), задоволення власних потреб та інше. [4, с. 39].

Для складання кримінологічної характеристики особистості такого злочинця необхідно з'ясовувати перелік його властивостей і якостей, які дозволяють встановити причинні зв'язки, що ведуть до характеру злочинної поведінки, кримінального середовища, соціальних інститутів [5]. Тому звертаємося до розроблених вітчизняною кримінологією системних угрупувань ознак (структури особистості злочинця), які відображають такі особливості:

- соціально-демографічні;
- соціально-рольові;
- кримінально-правові;
- морально-психологічні та інші.

Соціально-демографічна характеристика особи злочинця складається із таких даних, як рід занять, стать, вік, освіта, громадянство.

Зокрема, дослідження показало, що злочини у сфері контрабанди наркотичних засобів – це різновид «чоловічої» злочинності, оскільки більшість серед осіб, які її вчинили, особи чоловічої статі – 65,6 % На частку жінок, відповідно, припадає 34,4 %. Але належність до тієї або іншої статі не слід розглядати як безумовну причину криміногенних властивостей особистості. Крім того, серед засуджених за ст. 305 КК України більшість припадає на осіб молодіжного віку (51,9 %), які не працюють і не навчаються (78 %), близько 39 % раніше вже судимі [2, с. 41].

Багато в чому характер злочинної поведінки людини залежить від її віку. Проведений нами аналіз показав, що злочинність у сфері контрабанди наркотичних засобів і психотропних речовин, на відміну від інших складів злочинів у сфері незаконного обігу наркотиків, – проблема аж ніяк не молодіжна. Серед осіб, які вчиняють контрабанду наркотиків, значно більше половини (66 %) становлять особи віком від 26 років і старше, решту (34 %) становлять особи віком від 16 до 25 років.

Проаналізувавши зведені дані щодо освітнього рівня осіб, які вчинили контрабанду наркотичних засобів і психотропних речовин, можна зробити висновок, що найбільша кількість контрабандистів мають середню (39 %), незакінчену середню (9 %) та середню спеціальну (24 %) освіту. Кількість осіб, які мають незакінчену вищу (7 %) та вищу (21 %) освіту, серед контрабандистів є незначною, хоча за останні 5 років збільшилась утричі. На думку багатьох дослідників, осіб, які мають вищу освіту, частіше можна зустріти у вищому ешелоні злочинних угруповань і значно рідше – серед безпосередніх перевізників наркотиків через кордони держав.

Наявність постійного місця проживання вважається одним із стабілізуючих антикриміногенних факторів. Відсутність чи вимушена зміна місця проживання негативно позначаються на статусі і поведінці людини. Загальна характеристика осіб, затриманих за контрабанду наркотиків, за цим показником свідчить про відносне благополуччя у цій сфері – в основному ці особи мають постійне місце проживання.

Сьогодні специфіка української ситуації, пов'язаної з контрабандою наркотиків, багато в чому визначається тим, що в неї виявилися втягненими не тільки громадяни України, але й іноземці, які як мали, так і не мали раніше будь-якого відношення до України. Така думка опитаних нами експертів. Сам факт і існуючий рівень участі іноземців у контрабанді наркотиків в Україні є, безперечно, тривожною тенденцією. Ці й інші численні факти свідчать про те, що сьогодні вже чітко виявляється тенденція до налагодження стійких зв'язків між «наркоділками» України, держав СНД і «далекого» зарубіжжя [3].

Більшість наркозбувальників, притягнутих до кримінальної відповідальності, не отримують великого доходу від продажу наркотиків, гроші ними використовуються для задоволення побутових потреб, а також для придбання наркотиків для власного вживання. При цьому, порівняно із сформованою у 80-х роках XX століття характеристикою цієї ж кримінологічної групи, збільшився вік осіб, які займаються такою незаконною діяльністю, зросла їхня освіченість, кількість злочинців, які на момент вчинення злочину не працюють і не навчаються [1].

Дослідження судово-слідчої практики показує, що контрабанда наркотиків здійснюється особами, незалежно від їхнього громадянства, це можуть бути як громадяни України, так і іноземні громадяни й особи без громадянства.

Залежно від посадового положення можна виділити дві групи виконавців: а) фізичні особи; б) посадові особи, які використовують для вчинення злочину своє службове становище.

Серед громадян можна виділити підгрупу осіб, звільнених на законних підставах від проходження митного контролю.

При вчиненні зазначеної контрабанди фізичними особами може діяти як окремий суб'єкт, так і група, в тому числі організована. Для контрабанди наркотичних засобів характерна наявність злочинної групи, яка у ході здійснення злочинної діяльності стає стійкішою й набуває рис організованості. Характерною рисою таких груп є їхнє прагнення до встановлення корумпованих зв'язків із посадовими особами митних органів. При цьому такі посадові особи можуть не знати про предмет контрабанди, однак сприяти її незаконному переміщенню через державний кордон України.

Особа контрабандиста не є однозначною і може бути диференційована на види залежно від рольової функції. У цьому плані можна вирізняти: 1) організаторів контрабанди наркотичних засобів; 2) перевізників наркотичних засобів; 3) осіб, що сприяють переміщенню наркотичних засобів при вчиненні контрабанди; 4) осіб, яким адресовані наркотичні засоби.

Групи, які спеціалізуються на вчиненні контрабанди зазначеними предметами, мають складну внутрішню структуру, до якої входять: 1) особи, які здійснюють фізичне переміщення об'єктів контрабанди через державний кордон (виконавці); 2) особи, відповідальні за безпеку переміщення предметів через державний кордон (на шляху проходження і в пункті перетинання кордону); 3) особи, відповідальні за безпеку діяльності групи (забезпечують захист від діяльності контролюючих і правоохоронних органів); захист групи від діяльності митних органів (інколи співробітники митниці, прикордонної служби, які вступили в злочинну змову з контрабандистами); 4) особи, які забезпечують підготовку предметів до переміщення через державний кордон (до їхніх обов'язків входить упакування предметів контрабанди, їхнє маскування, вантаження у транспортні засоби тощо); 5) особи, які забезпечують групу транспортними засобами (перевізники), зокрема керівники, як правило, невеликих транспортних підприємств, а також індивідуальні власники або орендарі транспортних засобів; 6) особи, які здійснюють фінансування діяльності групи (придбання, перевезення тощо).

Кримінологічні дослідження характеристик таких злочинців-контрабандистів дозволяє нам сформувати таку типологію контрабанди наркотиків за цілями її вчинення: контрабандист – «комерсант»; контрабандист – «наркоман»; випадковий тип.

1. Контрабандист – «комерсант». Найбільш небезпечний тип, частка якого серед громадян, затриманих за контрабанду наркотичних засобів і психотропних речовин, перевищує 60 %. Соціально-моральні якості такої особистості деформовані й утворюють стійку негативну спрямованість суб'єкта. Відрізняється правовим нігілізмом, чітко усвідомлює суспільну небезпеку вчинюваного діяння, аморальність своєї поведінки. Контрабанда наркотиків здійснюється ним виключно з метою одержання надприбутку. Вчинення контрабанди відбувається частіше у складі злочинної групи, рідше – одноосібно. Середній вік – 35–45 років, освіта середня або середня спеціальна, при цьому не працює або, працюючи, використовує свою професійну діяльність для вчинення контрабанди (водій-далекобійник, провідник та ін.). Може виступати як організатор-власник незаконного вантажу, так і бути залученим як перевізник через кордон. Частка іноземних громадян становить більше 60 % від загального числа затриманих за контрабанду наркотичних засобів і психотропних речовин.

2. Контрабандист – «наркоман». Частка цього типу серед громадян, затриманих за контрабанду наркотичних засобів і психотропних речовин, становить близько 18 %. Соціально-моральні якості особистості перебувають у глибокій залежності від шкідливої звички до

вживання наркотичних засобів і психотропних речовин. Контрабандою наркотиків займається з метою або їхнього вживання, або з метою їхнього збуту винятково для придбання, наприклад, інших наркотиків. Обсяг незаконно переміщуваних наркотиків, як правило, невеликий, оскільки можливість вживання наркотиків безпосередньо пов'язана з небезпекою викриття. Серед осіб цього типу переважають громадяни України – 82 %. Частка раніше засуджених серед контрабандистів цього типу становить 33 %.

3. Випадковий тип. До цьому типу належать контрабандисти, які вчиняють цей злочин у зв'язку з несприятливим збігом обставин або з легковажно-безвідповідальних мотивів, тобто вчинення контрабанди наркотичних засобів і психотропних речовин цими особами не обумовлено їхньою антисоціальною установкою [3].

Враховуючи викладене вище, зазначимо, що питання кримінологічної характеристики особи, яка вчиняє контрабанду наркотиків, є досить важливим предметом дослідження, який потребує комплексного вивчення, узагальнення та аналізу з позиції юридичної науки, медицини, психології, соціології та інших наук.

Узагальнення матеріалів кримінальних проваджень за ст. 305 КК України дозволило встановити такі показники щодо особи контрабандиста (перевізника наркотичних засобів): 1) вік: від 16 до 18 років – 9 %; від 19 до 21 року – 17 %; від 22 до 25 років – 23 %; від 26 до 30 років – 27 %; від 41 до 50 років – 6 %; від 51 до 60 років – 3 %; понад 60 років – 0 %; 2) освіта: незакінчена середня – 12 %; середня – 45%; середньо-спеціальна – 31 %; незакінчена вища – 5 %; вища – 7 %; 3) соціальне становище: не працює – 74 %; працює – 9 %; навчається (студент, учень) – 6 %; службовець – 1 %; приватний підприємець – 3 %; інвалід – 1 %; пенсіонер – 5 %; інше – 1 %; 4) наявність судимостей: раніше судимий – 25%; несудимий – 75 %; 5) повторність учинення злочинів у сфері обігу наркотиків: так – 8 %; ні – 92 %; 6) наявність психічних відхилень: так – менше 2 %; 7) наявність наркотичної залежності: так – менше 2 %.

Зазначимо, що контрабанда наркотиків є злочином високого ступеня суспільної небезпечності, висока латентність та недостатній обсяг емпіричної бази позбавляє можливості сформувати достовірний кримінологічний портрет такої особи. Цим злочином завдаються збитки національним інтересам держави, оскільки йдеться про руйнування фізичного і морального здоров'я нації, її генофонду, інтелектуального потенціалу суспільства. Вчинення контрабанди наркотиків сприяє поширенню такого негативного явища, як наркоманія. Важливим є той фактор, що деякі форми сучасної контрабанди наркотиків дедалі тісніше зливаються зі структурами організованої злочинності і набувають рис національної і транснаціональної організованої злочинності, що також має бути враховано при кримінологічному дослідженні особи-контрабандиста.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бублейник В. А. Боротьба з незаконним збутом наркотичних засобів: кримінально-правовий і кримінологічний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / В. А. Бублейник. – К., 2007. – 20 с.

2. Кириченко Г. В. Кримінологічні аспекти характеристики особистості жінки, яка вчиняє контрабанду наркотиків / Г. В. Кириченко // Митна справа. – 2012. – № 2 (80). – С. 40–45.

3. Кириченко Г. В. Кримінологічна характеристика особи, яка вчинила контрабанду наркотичних засобів і психотропних речовин / Г. В. Кириченко [Електронний ресурс]. – Режим

доступу : http://www.stattionline.org.ua/pravo/76/12551-kriminologichna-xarakteristika-osobi-yaka-vchinila-kontrabandu-narkotichnix-zasobiv-i-psixotropnix-rechovin.html.

4. Пономаренко Ю. Г. Особистість злочинця у сфері незаконного наркообігу / Ю. Г. Пономаренко // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2003. – Вип. 24. – С. 39–43.

5. Цимбал П. В. Особливості виявлення, розкриття та розслідування злочинів у сфері оподаткування : монографія / П. В. Цимбал. – Ірпінь : Національний університет ДПС України, 2009. – 450 с.

УДК 343.3/7

В. В. Топчій,
*кандидат юридичних наук,
прокурор прокуратури
Київської області*

ЗАХИСТ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ВІД КОНТРАФАКТУ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто проблеми злочинів у сфері інтелектуальної власності, контрафактної продукції («піратської продукції»), поширення контрафактних комп'ютерних програм, чинного законодавства у цій сфері, характер запобіжних заходів, що надають можливість на більш якісному рівні забезпечувати захист прав інтелектуальної власності у державі.

Ключові слова: *економічна злочинність; злочини, що порушують авторські і суміжні, патентні права; контрафактна продукція; «піратська продукція»; контрафактні комп'ютерні програми; криміногенна ситуація; аудіовізуальні твори.*

В статье рассмотрены проблемы преступлений в сфере интеллектуальной собственности, контрафактной продукции («пиратской продукции»), распространение контрафактных компьютерных программ, действующего законодательства в этой сфере, характер мер, дающих возможность на более качественном уровне обеспечивать защиту прав интеллектуальной собственности в государстве.

Ключевые слова: *экономическая преступность; преступления, нарушающие авторские и смежные, патентные права; контрафактная продукция; «пиратская продукция»; контрафактные компьютерные программы; криминогенная ситуация; аудиовизуальные произведения.*

The article deals with the problems of crimes in the area of intellectual property, counterfeit products ("pirated products"), the spread of counterfeit computer programs, the current legislation in this area, the nature of preventive measures that enable the protection of intellectual property rights in the state to be ensured on a more qualitative level.

Key words*: economic crime; offenses that violate copyright and related, patent rights; counterfeit products; "Pirate products"; counterfeit computer programs; criminogenic situation; audiovisual works.*

Корінні зміни і перетворення економічних і політичних відносин в українському суспільстві несуть у собі і негативну складову, у тому числі зростання злочинності. Характерна риса цього періоду – значна поширеність економічних злочинів.

Економічні злочини – це кримінально карані діяння, протиправні посягання яких спрямовані на чинну систему господарювання або її окремі елементи.

Особливість економічної злочинності полягає в тому, що вона пов'язана з необхідними для виробництва, переробки, розподілу й обміну матеріальних благ і послуг договорами та

зобов'язаннями, які виникають між суб'єктами. Мета протиправних діянь в економічних відносинах – це привласнення недозволеного [1].

Підвищена соціальна небезпека економічної злочинності полягає в її негативному впливі на інститути суспільства, порушення встановленого функціонування економіки, яка є основою держави.

В умовах ринку маємо справу з різноманіттям видів власності; забезпечення їх рівноправності із законодавчої позиції – непросте завдання. Для її вирішення потрібні рекомендації кримінологічної та кримінально-правової науки. У зв'язку з цим повинні бути розроблені спеціальні параметри діяльності правоохоронної системи щодо всіх видів власності, спеціальні методики, нормативні документи, навчальна література у цій сфері.

Кримінальним став і споживчий ринок. В основному посягання в цій сфері пов'язані з випуском і продажем товарів, які не відповідають вимогам продовольчої безпеки, обманом, обрахунком, обважуванням споживачів за рахунок спотворення, завищення цін, змови про фіксовані ціни. Характерною стала фіктивна реклама. Для цих злочинів властива їхня сполучуваність з незаконним підприємництвом, пов'язаним з виготовленням фальсифікованої, іншої недоброякісної продукції, яка завдає шкоди споживачам.

Вивчення питання про злочини, вчинені у сфері сучасної економіки, показує, що набули свого першочергового розповсюдження злочини, які кваліфікуються, відповідно за стст. 176–177 КК України, у вигляді порушення авторських і суміжних, винахідливих і патентних прав.

Використовуючи інтерес населення до відео- та аудіо продукції, певні особи стали створювати «підпільні» підприємства з виготовлення і подальшого збуту DVD і CD дисків і пов'язаної з ними поліграфічної продукції.

За оцінками фахівців, шкода, що наноситься економіці України тільки від контрафактної відеопродукції, становить 100 млн доларів США щорічно, 10 млн доларів США з яких – несплачені податкові відрахування. Збиток від реалізації контрафактних комп'ютерних програм у 2016 році був оцінений у 8 млн доларів США. За збігом обставин, контрафактна продукція в повсякденному побуті відома як «піратська продукція», а самих проблемних платників податків, пов'язаних з її виробництвом, відповідно, називають аудіо-, відео- або комп'ютерними «піратами».

Варто зауважити, що маргінальний прошарок, що надав назву зазначеної категорії проблемних платників податків, хоча і був, по суті, однією з різновидів організованої злочинності, ніколи не займався виробництвом матеріальної продукції в більш-менш істотних розмірах і тим більше не отримував вигоду від продажу продукції власного виробництва.

Запропонований як альтернативний термін «крадені» аудіо-, відео- і комп'ютерні продукти також не є точним, оскільки реалізуються не самі вихідні програми, а їхні копії, які в деяких випадках були піддані незначним доопрацюванням.

У цьому випадку більш правильним є позначення зазначеної продукції як контрафактної, тобто виробленої з порушенням прав власника патенту.

Основною причиною зростання частки контрафактної продукції стала відсутність надійного механізму захисту інтелектуальної власності [2] як в Україні, так і за кордоном.

Об'єктами інтелектуальної власності є твори науки, літератури, мистецтва та інші види творчої діяльності у сфері виробництва (у тому числі відкриття, винаходи, раціоналізаторські пропозиції), промислові зразки, комп'ютерні програми, бази даних, експериментальні системи ноу-хау, творчі секрети, товарні знаки, фірмові найменування.

До недавнього часу частка контрафактної аудіо-, відеопродукції та комп'ютерних програм була домінуючою і за найскромнішими підрахунками перевищувала 70–75 % від загального числа продажів у цій сфері. Природно, що за рахунок цього виключалася сплата законних податкових платежів як виробником, так і продавцем, які часто діяли в злочинній змові.

Як правило, вітчизняні ЗМІ в матеріалах, присвячених вивченню ринку «піратської продукції», під цим поняттям мають на увазі тільки ту продукцію, яка була виготовлена паралельно з офіційним випуском або слідом за ним.

Але це тільки одна сторона справи. На практиці обсяги контрафактної продукції, порівняно з обсягами «піратської», випускає і інша категорія виробників, яких також слід віднести до групи проблемних платників податків [3]. До них належать і легальні виробники.

Володіючи справжньою матрицею, переданою їм для цілей тиражування, маючи всі формальні для випуску цієї продукції документи, а також володіючи доступом до виробничих потужностей, після випуску обумовленого в договорі тиражу вони нерідко роблять додатковий тираж, який іноді істотно перевищує початковий, використовуючи ту ж технологію, що і для виробництва легальної продукції (видання), але вже без належного документального оформлення та сповіщення правовласника. Потім контрафактний додатковий тираж за нижчими розцінками надходить у роздрібну мережу магазинів. У цьому випадку відрізнити продукцію, видану з дотриманням законодавства і контрафактну, не уявляється можливим: ні за якістю, ні за зовнішнім виглядом вони не відрізняються. Тому доводити наявність контрафактної продукції, виробленої подібним способом, надзвичайно складно. Сьогодні ситуація з контрафактними комп'ютерними програмами, як і раніше, залишається досить складною. Це створює передумови для широко розгалуженої корумпованості, колосальної за своїм розмахом і завданою шкодою фінансовими махінаціями та шахрайством.

Досить відмітити, що приріст такого виду злочинів в останні роки становив майже 80 %. Усе це не може не впливати на економічну злочинність. Такий вплив постійно змінює свої форми, глибину, масштаби, сфери впливу.

Аналіз криміногенної ситуації на споживчому ринку держави свідчить про те, що протиправна діяльність суб'єктів господарювання у сфері інтелектуальної власності набуває таких форм:

а) виробництво різного роду фальсифікованої продукції з незаконним використанням товарних знаків та фірмових найменувань відомих вітчизняних та зарубіжних виробників;

б) незаконне поширення об'єктів авторського права і суміжних прав у мережі Інтернет;

в) порушення авторських прав на ринку комп'ютерного програмного забезпечення (комп'ютерне піратство) шляхом:

– незаконного відтворення та розповсюдження комп'ютерних програм на носіях інформації – компакт-дисках;

– незаконної інсталяції програмного забезпечення на комп'ютерну техніку, яка в подальшому реалізується в торговельній мережі;

– використання неліцензійного комп'ютерного програмного забезпечення при здійсненні господарської діяльності – у бухгалтерському обліку, виробничій діяльності, при наданні комп'ютерних послуг населенню;

г) порушення прав на об'єкти права промислової власності;

д) незаконне розповсюдження аудіовізуальних творів, фонограм, комп'ютерного програмного забезпечення та баз даних з використанням мережі Інтернет;

е) незаконне ввезення на територію України або тиражування у підпільних цехах на території держави з подальшим розповсюдженням шляхом оптово-роздрібного продажу контрафактної аудіовізуальної продукції, програмного забезпечення та баз даних.

Діяльність суб'єктів, пов'язаних з використанням об'єктів інтелектуальної власності, регулюється законами України «Про авторське право та суміжні права», «Про охорону прав на знаки для товарів та послуг», «Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних», «Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів господарювання, пов'язаної з виробництвом, експортом, імпортом дисків для лазерних систем зчитування», «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» та відповідними підзаконними нормативними актами.

За порушення вимог чинного законодавства у сфері інтелектуальної власності Кримінальним кодексом України (далі – КК України) [4] передбачено кримінальну відповідальність:

– ст. 176 КК України «Порушення авторського права і суміжних прав»;

– ст. 177 КК України «Порушення прав на винахід, корисну модель, промисловий зразок, топографію інтегральної мікросхеми, сорт рослин, раціоналізаторську пропозицію»;

– ст. 199 КК України «Виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою використання при продажу товарів, збуту або збут підроблених грошей, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, марок акцизного податку чи голографічних захисних елементів»;

– ст. 203-1 КК України «Незаконний обіг дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва»;

– ст. 204 КК України «Незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів»;

– ст. 216 КК України «Незаконне виготовлення, підроблення, використання або збут незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених контрольних марок»;

– ст. 229 КК України «Незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару».

Адміністративна відповідальність передбачена відповідними статтями Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) [5]:

– ст. 51-2 КУпАП «Порушення прав на об'єкт права інтелектуальной власності»;

– ст. 164-9 КУпАП «Незаконне розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних».

Сформована криміногенна обстановка диктує характер запобіжних заходів, які необхідно здійснювати в цих умовах.

Перш за все це загальносоціальні заходи, які могли б забезпечити адресну соціальну підтримку громадян, які опинилися найбільш уразливими в соціальному плані і здатних вдатися до неправомірних корисливих методів вирішення своїх проблем. При цьому важливу роль можуть зіграти керівники адміністрації в регіонах, де повинні бути вироблені відповідні соціальні програми і створено їхнє ресурсне забезпечення. Подібні соціальні заходи повинні здійснюватися одночасно з підтримкою правоохоронних органів.

Важливе значення має розширення зв'язку стаціонарних постів Національної поліції, обладнання сфери послуг та інших громадських місць зв'язком (радіостанціями) населення з

поліцією тощо. Серед виявлених причин основний вплив на формування сучасного українського проблемного платника податків [6] надали:

– відсутність чіткої науково обґрунтованої програми створення податкової системи України в умовах ринкової економіки;

– низький рівень податкової правової свідомості;

– слабка організація державного податкового контролю.

Крім того, шляхом реалізації протиправних діянь проблемний платник податків намагається досягти, крім високого добробуту, ще й високого особистого статусу в суспільній ієрархії. Таке поєднання причин призвело до формування проблемними платниками податків виправдувального мотиваційного комплексу [7].

Важливим напрямом роботи МВС України є напрацювання методик викриття та розслідування злочинів у сфері інтелектуальної власності, а також розробка пропозицій щодо законодавчого забезпечення запобігання правопорушенням у цій сфері [8].

Внесені протягом останніх років за ініціативи МВС України зміни до КК України підвищили ефективність діяльності правоохоронних органів та надають можливість на більш якісному рівні забезпечувати захист прав інтелектуальної власності в державі.

Усе це свідчить про доцільність запровадження чіткої системи відповідальності за неефективне управління і розпорядження державним та іншим майном і його цільовим призначенням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Голосниченко Д. І. Кримінологічні проблеми боротьби з порушеннями податкового законодавства України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Д. І. Голосниченко. – К., 1998. – 17 с.

2. Бойко В. М. Інтелектуальна власність – продукт інтелектуальної творчої праці. Бізнес : словник-довідник / В. М. Бойко, П. Г. Вашків. – Київ : Україна, 1995. – С. 67.

3. Дудоров О. О. Ухилення від сплати податків: кримінально-правові аспекти / О. О. Дудоров. – К. : Істина, 2006. – С. 134–135.

4. Кримінальний кодекс України : від 5 квіт. 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.

5. Кодекс України про адміністративні правопорушення : від 7 груд. 1984 р. № 8073-X // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/80731-10.

6. Налоговое расследование : учебник / под ред. Ю. Ф. Кваши. – М. : Юрист, 2000. – С. 455–456.

7. Ларичев В. Д. Налоговые преступления. Экзамен / В. Д. Ларичев, А. П. Бембетов. – 2001. – С. 49.

8. Негодченко О. В. Кримінологічне дослідження злочинів проти інтелектуальної власності : монографія / О. В. Негодченко, А. А. Ломакіна, А. В. Хрідочкін. – Дніпро : Видавничий Дім «Гельветика», 2017. – С. 173–177.

УДК 343.8

К. В. Бондарева,
ад'юнкт кафедри кримінального права Національної академії внутрішніх справ

РЕЖИМ ЯК ЗАСІБ ВПЛИВУ НА ОСІБ, ЯКІ ВІДБУВАЮТЬ ПОКАРАННЯ ЗА ЗЛІСНУ НЕПОКОРУ ВИМОГАМ АДМІНІСТРАЦІЇ УСТАНОВИ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

У статті проаналізовано режим як засіб впливу на осіб, які відбувають покарання за злісну непокору вимогам адміністрації установи виконання покарань. Доведено, що його удосконалення створить умови запобігання вчинення засудженими цього кримінального правопорушення та надасть змогу підвищити ефективність роботи із засудженими персоналу місць позбавлення волі.

Ключові слова: *режим, покарання, злісна непокора, адміністрація, установа, персонал, засуджений, кримінальне правопорушення.*

В статье проанализировано режим как способ воздействия на лицо, которое отбывает наказание за злостное неповиновение требованиям администрации учреждения исполнения наказания. Доказано, что его усовершенствование создаст условия предупреждения совершения осужденным данного уголовного преступления и предоставит возможности эффективной работы с осужденными персоналу мест исполнения наказаний.

Ключевые слова: *режим, наказание, злостное неповиновение, администрация, учреждение, персонал, осужденный, уголовное преступление.*

In article analyzes the regime as a means of influencing people who are serving punishment for malicious disobedience to the requirements of the administration of the penitentiary institution. It is proved that its improvement will create conditions for preventing the commission of the convicts of this criminal offense and will make it possible to increase the efficiency of work with the convicted staff of places of deprivation of liberty.

Key words: *regime, punishment, malicious disobedience, administration, institution, personnel, convicted, criminal offense.*

Досліджуючи режим як засіб впливу на осіб, які відбувають покарання за злісну непокору вимогам адміністрації установи виконання покарань, незважаючи на полярні думки, варто наголосити, що ст. 391 КК України виконує суттєву роль в охороні соціальних відносин у сфері правосуддя та має широке застосування на практиці.

Водночас вона є дієвим запобіжним засобом, який сприяє підтриманню належного правопорядку в установах виконання покарань і відіграє важливу роль в організації

застосування основних засобів виправлення та ресоціалізації до засуджених і запобігання вчинення рецидиву.

Поряд з тим допущення засудженими під час відбування покарання злісної непокори вимогам адміністрації установи виконання покарань свідчить про те, що в них, на жаль, режим і засоби його забезпечення не утворюють достатніх умов застосування або запобігання їх вчинення та не сприяють підвищенню відповідальності засуджених за їхню поведінку, що призводить до неефективності призначеного покарання.

Водночас недостатня розробленість окремих дискусійних питань щодо кримінально-правової та кримінально-виконавчої характеристики злісної непокори вимогам адміністрації установи виконання покарань у доктрині кримінального і кримінально-виконавчого права ставлять перед наукою та правозастосовною практикою на порядок денний питання поглибленого їхнього дослідження.

За даними А. І. Богатирьова, щороку у структурі пенітенціарної злочинності злісна непокора вимогам адміністрації установи виконання покарань становить найбільшу частку, а саме: у 2011 року – їх було вчинено 245 (питома вага – 46 %), що пояснюється криміногенною ситуацією в країні та зміною пріоритетів з боку держави щодо місць позбавлення волі. У подальшому цей показник у 2012 році становив 186 (44 %); 2013 – 177 (44 %); 2014 – 82 (24 %); 2015 – 112 (35 %). Без врахування вчинення злочину, передбаченого ст. 391 КК України, в установах виконання покарань у Луганській і Донецькій областях, які тимчасово перебувають на непідконтрольній Україні території [1, с. 118].

Науково-теоретичною базою дослідження окресленої нами проблеми стали роботи відомих вітчизняних і зарубіжних вчених у галузі кримінального та кримінально-виконавчого права, зокрема: М. І. Бажанова, Ю. В. Бауліна, І. Г. Богатирьова, П. А. Вороб'я, В. К. Грищука, І. А. Гельфанда, А. П. Гетьмана, О. М. Джужі, Т. А. Денисової, В. П. Ємельянова, З. В. Журавської, О. О. Книженко, В. А. Кирилюк, О. Г. Колба, І. М. Копотуна, Л. Г. Крахмальника, М. І. Мельника, П. П. Михайленка, С. С. Мірошниченка, В. О. Навроцького, В. І. Осадчого, Ю. В. Орла, М. І. Панова, О. І. Плужнік, М. С. Пузирьова, В. К. Сауляка, А. В. Савченка, В. В. Сташиса, Є. Л. Стрельцова, В. П. Тихого, В. М. Трубникова, П. Л. Фріса, В. Б. Харченка, Ю. С. Шемшученка, І. С. Яковець, Н. М. Ярмиш, С. С. Яценка та ін.

Наукові здобутки цих та деяких інших фахівців містять ряд системних положень і висновків, які прямо або опосередковано стосуються інституту кримінальної відповідальності за злісну непокору вимогам адміністрації установи виконання покарань і створюють методологічні передумови для ефективного його дослідження у реаліях сьогодення.

Однак проблемам застосування режиму як засобу впливу на осіб, які відбувають покарання за злісну непокору вимогам адміністрації установи виконання покарань, в існуючих дослідженнях приділено недостатню увагу, а це не сприяє усуненню прогалин у теоретичних і правових підвалинах цього інституту в кримінальному та кримінально-виконавчому праві України, що і підтверджує актуальність цієї статті.

Отже, зазначена проблема не може бути вирішена повною мірою, якщо адміністрація установи виконання покарань, її персонал не повним обсягом застосовуватиме засоби виправлення і ресоціалізації засуджених.

Ці засоби чітко визначені в статті 6 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України) і застосовуються з урахуванням виду покарання, особистості засудженого,

характеру, ступеня суспільної небезпеки і мотивів вчиненого злочину та поведінки засудженого під час відбування покарання [2].

До таких засобів впливу на осіб, які відбувають покарання за злісну непокору вимогам адміністрації установи виконання покарань, виділяємо: встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим); суспільно корисну працю; соціально-виховну роботу; загальноосвітнє і професійно-технічне навчання; громадський вплив щодо пробаційного нагляду, він стосується переважно засуджених до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі.

Варто зазначити, що законодавче закріплення засобів впливу на осіб, які відбувають покарання за злісну непокору вимогам адміністрації установи виконання покарань, є правомірним процесом, який ґрунтується на кінцевій меті покарання і результатах суспільної практики виконання покарання у світі в цілому.

Надамо змістовну характеристику режиму як засобу впливу на осіб, які відбувають покарання за злісну непокору вимогам адміністрації установи виконання покарань. Доведено, що саме режим є одним із найважливіших у кримінально-виконавчому праві. На цьому наголошує і вітчизняний вчений О. В. Щербина.

Так, досліджуючи режим, вчений вказує на те, що сплеск досліджень питань забезпечення встановленого порядку виконання і відбування покарання (режиму) припав на другу половину XX століття. Крім того, після прийняття Виправно-трудового кодексу України режим посів пріоритетне місце в місцях позбавлення волі, сконцентрувавши у главі 5 основні вимоги та особливості режиму.

Таким чином, як зауважує О. В. Щербина, законодавець, врегулювавши режим у місцях позбавлення волі, зробив поштовх у розвитку тогочасної науки виправно-трудового права у цілому і зокрема у напрямі дослідження питань встановленого порядку виконання і відбування засудженими кримінального покарання уже після прийняття Верховною Радою України у 2003 році нового КВК України [3, с. 10].

Водночас наголошуємо на тому, що серед вчених пенітенціаристів точиться дискусія з приводу умов режиму і його вимог до засуджених у місцях позбавлення волі. Розподіл законодавцем установ виконання покарань за рівнем безпеки визначив, що умови і вимоги до режиму відбування засудженими кримінального покарання не можна вважати однаковими, тому, що в них різні рівні охорони засуджених, різна конфігурація об'єкта установи виконання покарань, ступеня обладнання інженерними та технічними засобами охорони і нагляду, суворі та полегшені умови тощо.

Це пов'язано з тим, що саме режим регламентує життєдіяльність органів, які виконують кримінальне покарання, та забезпечує їхнє належне виконання. До речі, вивчення нами режиму як засіб впливу на осіб, які відбувають покарання за злісну непокору вимогам адміністрації установи виконання покарань, показує, що у спеціальній літературі відсутня єдність щодо його визначення.

Взагалі переважна більшість учених дає таке визначення режиму виконання покарань: це встановлений нормами кримінально-виконавчого права порядок виконання і відбування засудженими покарання, завдання якого забезпечити належні умови виправлення і ресоціалізацію засудженого.

Таким чином, умови режиму в установах виконання покарань суттєво можуть впливати на вчинення засудженими в місцях позбавлення волі нового кримінального правопорушення.

Наведене судження ґрунтується також і на результатах здійсненого нами опитування співробітників установ виконання покарань, відповідно до якого 86,7 % респондентів відповіли, що умови режиму дійсно впливають на вчинення злочину, передбаченого ст. 391 КК України, а 13,3 % відповіли, що ні.

Отже, режим як засіб впливу на осіб, які відбувають покарання за злісну непокору вимогам адміністрації установи виконання покарань, характеризується специфікою діяльності установ виконання покарань (за рівнем безпеки), поведінкою засудженого, його ставленням до вимог режиму, ступенем обладнання установи виконання покарань інженерними і технічними засобами охорони та нагляду, терміну відбутого покарання тощо.

Поділяємо позицію зарубіжного вченого О. П. Дєткова, який зазначає, що суттєвою стороною режиму в місцях позбавлення волі є напрям його основних вимог на забезпечення життєдіяльності та керованості установ виконання покарань як такого, що є складним соціальним утворенням, яке функціонує в екстремальних умовах [4, с. 106].

Як зазначають І. Г. Богатирьов і О. В. Лісіцков, режим в установах виконання покарань має зводити до мінімуму різницю між умовами життя в місцях позбавлення волі і на свободі, що повинно сприяти підвищенню відповідальності засуджених за свою поведінку й усвідомленню людської гідності. Режим створює умови для застосування інших засобів впливу на осіб, які відбувають покарання за злісну непокору вимогам адміністрації установи виконання покарань.

Так, в установах виконання покарань засуджені носять одяг єдиного зразка. Засуджені, їхні речі, одяг, а також приміщення та території установи виконання покарань підлягають обшуку й огляду. Особистий обшук проводиться особами однієї статі із засудженими. Порядок проведення обшуків і оглядів визначається нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України.

Перелік і кількість предметів та речей, які засуджені можуть мати при собі, визначається також нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України. Зберігання засудженими при собі грошей, цінних паперів і речей, а також предметів, які заборонено використовувати в колоніях, не допускається. Виявлені в засуджених гроші, цінні папери і речі вилучаються і реалізовуються в порядку, встановленому частиною четвертою ст. 59 КВК України.

Крім того, вчені вважають, що адміністрація установи виконання покарань має право, за наявністю підстав, проводити огляд громадян, їхніх речей, транспортних засобів, які знаходяться на території колонії, а також вилучати заборонені речі й документи. Порядок проведення обшуків і оглядів визначається нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України.

Предмети, які заборонені для зберігання і використання в колоніях, вилучаються і здаються на зберігання до звільнення засудженого або знищуються, про що складається відповідний акт. Зберігання цінних паперів, які засуджені придбали в установленому порядку, забезпечується адміністрацією колонії [5, с. 83].

До засобів забезпечення режиму в установах виконання покарань слід віднести й технічні засоби нагляду і контролю, які адміністрація установи виконання покарань має право використовувати (аудіовізуальні, електронні й інші технічні засоби для попередження втеч та інших злочинів, порушень встановленого законодавством порядку відбування покарання, отримання необхідної інформації про поведінку засуджених).

Важливо, щоб про застосування до засуджених технічних засобів нагляду і контролю адміністрація установи виконання покарань своєчасно їх повідомила. На жаль, як показує

практика службових перевірок застосування технічних засобів нагляду і контролю до засуджених, адміністрація не завжди повідомляє про це засуджених, хоча, відповідно до чинного законодавств, зобов'язана це робити.

Враховуючи той факт, що перелік технічних засобів нагляду і контролю за засудженими та порядок їх використання визначаються нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України, засуджені мають право знати про те, що до них адміністрація установи виконання покарань може застосувати такі засоби.

Щодо оперативно-розшукової діяльності, то вона, за визначенням вітчизняного вченого І. Г. Богатирьова, здійснюється оперативними підрозділами, установами виконання покарань відповідно до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність». Основним завданням такої діяльності є пошук і фіксація фактичних даних про протиправну діяльність окремих осіб та груп з метою:

– забезпечення безпеки засуджених, персоналу установи виконання покарань та інших осіб;

– виявлення, попередження і розкриття злочинів, вчинених в установах виконання покарань, а також порушень встановленого порядку відбування покарання;

– вивчення причин і умов, що сприяють вчиненню в установах виконання покарань нових правопорушень та інших правопорушень;

– надання правоохоронним органам, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, допомоги в розкритті, припиненні та попередженні злочинів [5, с. 84].

Крім того, стаття 105 КВК України передбачає в установах виконання покарань режим особливих умов. Цей режим слід розглядати не тільки у випадках стихійного лиха, епідемій, аварій важливих для життєзабезпечення систем, масових заворушень, виникнення реальної загрози збройного нападу на колонію чи у зв'язку з введенням надзвичайного або воєнного стану в районі розташування колонії [2], а також і злісної непокори вимогам адміністрації установи виконання покарань.

Такі дії вимагають від адміністрації установи виконання покарань посилення охорони, нагляду за засудженими та застосування інших додаткових режимних заходів. Для припинення групових протиправних дій засуджених та ліквідації їхніх наслідків за рішенням міністра юстиції України, начальника Міжрегіонального управління використовуються сили і засоби колонії, органів і установ виконання покарань.

Підставу застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї до осіб, які відбувають покарання у виді позбавлених волі на певний строк, вітчизняний законодавець передбачив у ст. 106 КВК України, а саме: вчинення ними фізичного опору персоналу установи виконання покарань, злісна непокора вимогам адміністрації установи виконання покарань, участь у масових заворушеннях, захоплення заручників або вчинення інших насильницьких дій, а також втеча з-під варти [2].

З метою припинення вказаних протиправних дій, а також запобігання заподіянню цими особами шкоди оточенню або самим собі персоналом установи виконання покарань може бути застосована фізична сила, спеціальні засоби, гамівна сорочка та зброя.

Застосуванню заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї має передувати попередження про намір використати вказані заходи і засоби, якщо дозволяють обставини. Без попередження вказані заходи, засоби і зброя можуть застосовуватися, якщо виникла безпосередня загроза життю або здоров'ю персоналу установи виконання покарань чи інших осіб.

Якщо застосування заходів фізичного впливу уникнути неможливо, вони не повинні перевищувати міру, необхідну для виконання покладених на адміністрацію колонії обов'язків, і мають зводитися до завдання найменшої шкоди здоров'ю правопорушників. У разі необхідності адміністрація установи виконання покарань зобов'язана негайно надати допомогу потерпілим.

Варто підтримати тих вчених пенітенціаристів, які вважають, що режим як засіб впливу на осіб, які відбувають покарання за злісну непокору вимогам адміністрації установи виконання покарань, можна використовувати через програми диференційованого виховного впливу на засуджених. Саме застосування персоналом у місцях позбавлення волі таких програм дозволить усебічно враховувати можливості виховної функції режиму відбування покарання, загальноосвітнього і професійно-технічного навчання, заходів соціально-виховної роботи у виді заохочення і стягнення, з метою їх адаптації до умов відбування покарання і підготовки до звільнення.

Проведений аналіз режиму як засобу впливу на осіб, які відбувають покарання за злісну непокору вимогам адміністрації установи виконання покарань, довів, що його удосконалення створить умови запобігання вчинення засудженими цього кримінального правопорушення та надасть змогу підвищити ефективність роботи із засудженими персоналу місць позбавлення волі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Богатирьов А. І. Динаміка пенітенціарної злочинності в Україні / А. І. Богатирьов // Вісник прокуратури. – 2015. – № 12 (174). – С. 116–119.

2. Кримінально-виконавчий кодекс України : від 11 лип. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 3–4. – Ст. 21 / База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1129-15/print1389941640486839

3. Богатирьов І. Г. Режим у виправних колоніях Державної пенітенціарної служби України (теорія і практика) : моног. / І. Г. Богатирьов, О. В. Щербина. – К. : Дакор, 2015. – 164 с.

4. Детков А. П. Сверхдлительные сроки свободы: уголовные и уголовно исполнительные аспекты / А. П. Детков // Уголовное право. – 2014. – № 2. – С. 105–107.

5. Богатирьов І. Г. Кримінальне право України : модульно-рейтинговий курс для студентів, курсантів та слухачів вищ. юрид. навч. закл. III–IV рівнів акредитації / І. Г. Богатирьов, О. В. Лісіцков. – 2-ге видання. – К. : ВД «Дакор», 2014. – 376 с.

УДК 343.14

Д. О. Михайлик,
аспірант кафедри оперативно-розшукової діяльності Харківського національного університету внутрішніх справ

МІСЦЕ ІНСТИТУТУ УМОВНО-ДОСТРОКОВОГО ЗВІЛЬНЕННЯ ЗАСУДЖЕНОГО ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ У КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

У статті розкрито місце інституту умовно-дострокового звільнення засудженого від відбування покарання у кримінально-виконавчому процесі України. Внесено пропозиції до чинного законодавства з метою його удосконалення.

Ключові слова: *інститут, умовно-дострокове звільнення, покарання, кримінально-виконавчий процес, засуджений, удосконалення.*

В статье рассмотрено место института условно-досрочного освобождения осужденного от отбывания наказания в уголовно-исполнительном процессе Украины. Внесены предложения к действующему законодательству с целью его усовершенствования.

Ключевые слова: *институт, условно-досрочное освобождение, наказание, уголовно-исполнительный процесс, осужденный, усовершенствование.*

In article the place of institute of parole of the convict from serving sentence in criminal and executive process of Ukraine is opened. Offers in the current legislatio for the purpose of his improvement are made.

Key words: *institute, parole, punishment, criminal and executive process, convict, improvement.*

Серед значущих заохочувальних інститутів для засуджених, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, є міжгалузевий інститут умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, який містить норми кримінального, кримінально-виконавчого і кримінального процесуального права. Багато вітчизняних і зарубіжних вчених вивчають проблему умовно-дострокового звільнення у кримінально-виконавчому процесі, такий інститут визнають як важливий засіб стимулювання поведінки.

Соціально-правову сутність умовно-дострокового звільнення у кримінально-виконавчому процесі можна пояснити таким чином. Так, розглядаючи мету покарання законодавець у статті 6 КВК України цілеспрямовано передбачив засоби виправлення і ресоціалізації засудженого, реалізація яких дозволяє засудженому достроково звільнитися від призначеного

судом строку покарання, що зумовлює втрату будь-якого сенсу подальшого його виконання, і створює умови дострокового припинення реалізації мети покарання.

Варто зазначити, що саме кримінальне, кримінально-процесуальне та кримінально-виконавче законодавство України передбачає можливість суду застосувати до засудженого умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, таким чином надаючи можливість засудженому самостійно скоротити час відбування покарання порівняно з тим строком, що призначений за вироком суду.

Метою статті є визначення місця інститут умовно-дострокового звільнення від відбування покарання у кримінально-виконавчому процесі України.

Теоретичною основою написання статті стали праці відомих вітчизняних і зарубіжних вчених, серед яких: В. А. Бадира, І. Г. Богатирьов, М. Я. Гуцуляк, О. В. Дащенко, Т. А. Денисова, О. М. Джужа, О. М. Звенигородський, С. Й. Зельдова, І.І. Журова, Д. В. Казначеєва, О. Г. Колб, В. О. Меркулова, О. С. Міхлін, В. Г. Павленко, М.С. Пузирьов, Є. О. Письменський, М. С. Пузирьова, М. В. Романова, В. П. Севостьянова, В. В. Скибицького, М. І. Скригонюк, А. Х. Степанюк, Ю. М. Ткачевський, В. М. Трубников, С. І. Халимон, О. О. Шкута, І. С. Яковець та ін.

Втім, віддаючи належне їхнім досягненням та використовуючи їх у цій статті, не тільки певним чином розкриваємо їх, а і констатуємо, що інституту умовно-дострокового звільнення від відбування покарання у кримінально-виконавчому процесі України, на жаль, приділено недостатньо уваги, що й обумовлює її актуальність.

За нашим переконанням, застосування судом інституту умовно-дострокового звільнення від відбування покарання створює підґрунтя засудженому стати на шлях виправлення і повернутися в соціальне середовище раніше, ніж це передбачено строком покарання за вчинене кримінальне правопорушення.

Крім того, умовно-дострокове звільнення засудженого від відбування покарання забезпечує поступовий перехід його від режимних обмежень покарання в місцях позбавлення волі до законослухняного способу життя на волі. Одночасно, як зазначає у власному дослідженні Є. О. Письменський, з цим зменшується не тільки несприятливий вплив покарання на засудженого, але й згладжуються його негативні наслідки, що випробовує на собі суспільство [1, с. 164].

Невипадково особливу роль умовно-дострокове звільнення відіграє у кримінально-виконавчому процесі відбування одного з найсуворіших видів покарань – позбавлення волі на певний строк. Саме такої думки дотримується О. Безпалок та А. Гель, пояснюючи це тим, що цей інститут дозволяє засудженому ще задовго до закінчення строку покарання повернутися з умов суворої фізичної ізоляції до суспільства, відновити свої ще не до кінця втрачені соціально-корисні зв'язки та стати повноцінним членом суспільства [2, с. 71].

Доречно звернути увагу на позицію зарубіжного вченого Ю. М. Ткачевського, який у далекі радянські часи писав про те, що відмова засудженому від умовно-дострокового звільнення суперечить не тільки закону, а може певною мірою підірвати віру в його реальну можливість, що здатне завдати шкоди виправленню засуджених [3, с. 50–51]. З іншого боку, не виключено, що довільне застосування умовно-дострокового звільнення до осіб, які не довели свого виправлення, завдає ще більшої шкоди діяльності кримінально-виконавчої системи держави.

Отже, звільнення засудженого умовно-достроково як порушника режиму в установі виконання покарань, особи, яка не бажає стати на шлях виправленні і ресоціалізуватися до умов на свободі, позбавляє останнього стимулу до правомірної поведінки та сумлінної праці. Як показує практика установ виконання покарань, у багатьох засуджених, які не стали на шлях виправлення, склалася думка, що досить відбути частину призначеного судом строку покарання й, незалежно від поведінки чи успіхів у праці, відбудеться умовно-дострокове звільнення. З одного боку, така хибна думка пов'язана з тим, що законодавець передбачив право кожного засудженого на умовно-дострокове звільнення, але з іншого – засуджений умисно ухиляється від того, що законодавець водночас установив процедуру такого звільнення судом.

Як засвідчує вивчення статистичних даних, у 2016 р. за вироками, що набрали законної сили, були раніше судимими і мали не зняту або непогашену судимість 41,5 тис. осіб, або 24,6 % (у 2015 р. – 25,1 %); із них раніше були звільнені умовно-достроково 9,7 тис. осіб, або 23,2 % (у 2014 р. – 24,6 %) [4].

Таким чином, незважаючи на широке поширення розглядуваного виду звільнення від відбування покарання, виникає питання про якість його застосування на практиці. Вищезазначені статистичні дані надають підстави вважати, що зберігається тенденція зростання рівня рецидиву серед осіб, звільнених від відбування покарання, і, відповідно, умовно-дострокове звільнення не здійснює необхідного впливу на засуджених.

Не в останню чергу це пов'язано з недосконалістю законодавчих норм, що регламентують умовно-дострокове звільнення. Так, у ч. 2 ст. 132 КВК України передбачено, що засуджені до позбавлення волі, які стали на шлях виправлення або сумлінною поведінкою і ставленням до праці та навчання, довели своє виправлення, можуть бути у встановленому законом порядку представлені до заміни невідбутої частини покарання більш м'яким або, як вважає І. І. Журова [5, с. 106], до умовно-дострокового звільнення від відбування покарання.

Доречно звернути увагу, що у кримінально-виконавчому процесі застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання вимагає обов'язкової наявності двох підстав, які в юридичній літературі зазвичай називають *матеріальною* (фактичною) та *формальною* (правовою). Саме єдність матеріальної та формальної підстав є тією основою, за наявності якої може бути ухвалено рішення про зміну правового статусу засудженого.

Крім того, таке поєднання підстав цього виду звільнення засудженого від відбування покарання, на думку зарубіжного вченого С. В. Маликова, забезпечує досягнення цілей покарання й дозволяє докладно вивчити засудженого, а останньому надає час довести своє виправлення. Водночас їхня єдність обґрунтовується й тим, що окремо вони не спричиняють тих правових наслідків, які можуть виникнути за їхньої сукупності [6, с. 85].

Отже, *матеріальна* підстава відображає її якісну характеристику та полягає в тому, що засуджена особа виправилась і це доведено нею під час відбування покарання. При цьому слід зазначити, що окремі вчені не погоджуються з думкою, згідно з якою підставою умовно-дострокового звільнення є виправлення засудженого під час відбування покарання, оскільки вона нібито не узгоджується з умовним характером цього звільнення.

Зокрема, слід підтримати позицію вітчизняного вченого О. В. Дащенко про те, що особу, якщо вона виправилася, логічно остаточно звільнити її від заходів кримінально-правового впливу, оскільки продовження реалізації кримінальної відповідальності в цих випадках вочевидь недоцільне [7, с. 9]. Отже, існуючі недоліки у формулюванні матеріальної підстави

досліджуваного заохочувального інституту засуджених засвідчують, що суди не завжди чітко розуміють, що становить матеріальну підставу умовно-дострокового звільнення, й замість констатації доведеності виправлення зазначають повне, остаточне або тверде становлення на шлях виправлення.

Зокрема, за рішенням Володимир-Волинського міського суду Волинської області, засуджена особа була умовно-достроково звільнена від відбування покарання у виді виправних робіт з огляду на те, що за час відбування покарання вона повністю стала на шлях виправлення [8]. У постанові Миколаївського районного суду Миколаївської області від 24 лютого 2010 року зазначається, що засудженого можна звільнити умовно-достроково від покарання як такого, що твердо став на шлях виправлення [9].

Очевидно, що така ситуація не сприяє виправленню засудженого і створює складнощі у роботі судів при застосуванні зазначеного заохочувального інституту. Із практики діяльності установ Міністерства юстиції України випливає, що при застосуванні до засудженого відповідної заохочувальної норми (зокрема, стст. 81, 82 КК України, стст. 100, 101 КВК України) адміністрація установи виконання покарань не звертає суттєвої уваги на відповідний ступінь виправлення (головне, щоб засуджений не мав не погашених або не знятих заходів стягнення; тобто його поведінка має бути просто правослухняною), а керується формальними підставами.

Тобто здебільшого застосування до засудженого умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, заміни невідбутої частини покарання більш м'яким або зміни умов тримання засуджених до позбавлення волі залежить від строків, зазначених відповідно у ч. 3 ст. 81, ч. 4 ст. 82 КК України, ч. 1 ст. 101 КВК України.

У зв'язку з цим у судовій та іншій правозастосовній практиці залишаються суттєві розходження з приводу того, які критерії та показники є визначальними при прийнятті рішення про застосування того чи іншого заохочувального інституту. Як наслідок, це негативно впливає на дотримання принципів законності, справедливості, гуманізму та перешкоджає процесу виправлення і ресоціалізації засуджених. Тому слід конкретизувати показники оцінки поведінки засуджених, які відповідають їхньому умовно-достроковому звільненню від відбування покарання.

Ураховуючи те, що у вітчизняній правовій системі питання застосування заохочувальних інститутів (у т. ч. умовно-дострокового звільнення) до засуджених в установах виконання покарань Міністерства юстиції України мають колізійний характер, вважаємо за доцільне звернутися до зарубіжного досвіду з означеного питання. Зокрема, в Росії в усіх виправних установах (далі – ВУ), крім виправних колоній особливого режиму для засуджених, які відбувають довічне позбавлення волі, та лікувальних ВУ, застосовується система соціальних ліфтів.

Назва цієї системи у Росії введена вперше на пострадянському просторі та, як вважаємо, не є аналогом прогресивної системи виконання покарань, оскільки не враховує усіх категорій засуджених, зокрема довічників. Ця система соціальних ліфтів являє собою механізм зміни умов відбування покарання, заміни невідбутої частини покарання більш м'яким видом покарання, застосування умовно-дострокового звільнення шляхом оцінки поведінки засуджених за допомогою таких критеріїв: основний і додатковий. Основний критерій оцінки поведінки засудженого – дотримання ним порядку відбування покарання. Додатковими є два критерії: а) прагнення засудженого до психофізичного коригування (корекції) своєї особистості

та ініціативні заходи до ресоціалізації; б) інші події та дії, які свідчать про активну позитивну позицію засудженого.

На нашу думку, такі критерії можна використовувати і вітчизняними судами при прийнятті рішень про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання та заміну невідбутої частини покарання більш м'яким, а також органами й установами Міністерства юстиції України при зміні умов тримання засуджених до позбавлення волі.

Отже, позитивно оцінюючи досвід Росії щодо застосування системи соціальних ліфтів, 78 % опитаних нами працівників установ виконання покарань висловили пропозицію щодо закріплення положень про соціальні ліфти стосовно засуджених до позбавлення волі на певний строк у КВК України, а також розроблення відповідних методичних рекомендацій.

Варто також звернути увагу на той факт, що серед причин відмови засудженому в умовно-достроковому звільненні суд враховує таке:

1) тяжкість вчиненого злочину і значний строк покарання;

2) наявність дисциплінарних стягнень протягом усього періоду відбування покарання (незважаючи на те, що ці стягнення або погашені, або зняті достроково);

3) наявність цивільного позову, який не погашено повним обсягом. У зв'язку з цим варто зазначити, що чинним кримінальним, кримінально-виконавчим та кримінальним процесуальними законодавством зазначений факт однозначно не визначено підставою відмови в умовно-достроковому звільненні;

4) відсутність впевненості в тому, що засуджений знову не вчинить злочин.

Згідно з ч. 4 ст. 539 КПК України для вирішення зазначеної проблеми зазначимо: «У судове засідання викликаються засуджений, його захисник, законний представник, прокурор. Про час та місце розгляду клопотання (подання) повідомляються орган або установа виконання покарань, що відає виконанням покарання або здійснює контроль за поведінкою засудженого; лікарська комісія, що дала висновок стосовно питань застосування до засудженого примусового лікування або його припинення, у випадку розгляду відповідних питань; спостережна комісія, служба у справах дітей, якщо розглядається погоджене з ними клопотання, інші особи у разі необхідності».

Зазначена колізія дещо краще, на нашу думку, вирішена в Росії. Зокрема, у ч. 1 ст. 175 КВК РФ зазначено, що у період відбування покарання засуджений частково або повністю повинен відшкодувати завдану шкоду або іншим способом загладити шкоду, завдану в результаті злочину [10]. Ні для кого не є новиною, що засуджені, які відбувають покарання в установах виконання покарань Міністерства юстиції України і матеріали яких подаються до суду на застосування умовно-дострокового звільнення, диференціюються за матеріальним статком.

І тому одні категорії засуджених на час судового розгляду справи про умовно-дострокове звільнення повністю погасили цивільний позов за їхнім кримінальним провадженням (справою), а інші – ні. І суд в останньому випадку робить, на нашу думку, правильний висновок про недосягнення засудженим (незважаючи на позитивну характеристику від адміністрації установи виконання покарань) ступеня виправлення «довів своє виправлення».

Вважаємо, що таким способом порушуються принципи законності, справедливості, гуманізму кримінально-виконавчого законодавства, оскільки виходячи з ч. 1 ст. 6 КВК України виправлення засудженого – процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки. І чинне

законодавство у жодній нормі не ставить досягнення певного ступеня виправлення залежно від певних грошових ознак як об'єктивна неможливість задовольнити цивільний позов повним обсягом на момент подання до суду матеріалів на умовно-дострокове звільнення.

Тому з метою удосконалення практики застосування умовно-дострокового звільнення засудженого від відбування покарання доцільно підтримати пропозицію І. І. Журової про доповнення чинне законодавство такими нормами: 1) ч. 4 ст. 539 КПК України абзацом такого змісту: «Часткове відшкодування завданої злочином шкоди не може бути підставою для відмови в умовно-достроковому звільненні від відбування покарання. У такому разі суд вправі покласти на особу, звільнену від відбування покарання, обов'язок попросити публічно або в іншій формі пробачення у потерпілого. Виконання зазначеного обов'язку не звільняє особу від подальшого відшкодування шкоди у термін, визначений рішенням суду»; 2) ч. 3 ст. 154 КВК України абзацом такого змісту: «Після умовно-дострокового звільнення засудженого від відбування покарання збитки, не відшкодовані ним за цивільним позовом з кримінальної справи, можуть бути стягнені за рішенням суду у встановленому законом порядку» [11, с. 18–19].

Наведені приклади вказують на те, що суди, по-перше, часто при вирішенні питання про те, чи наявні підстави для визнання засудженого таким, що довів своє виправлення і заслуговує на умовно-дострокове звільнення, досліджують поведінку засудженого не в період відбування ним покарання, а на момент вчинення злочину, що призводить до помилок у застосуванні ст. 81 КК України, а по-друге, при позитивній характеристиці адміністрації установи виконання покарань Міністерства юстиції України вказують на відсутність єдиного підходу у застосуванні досліджуваного заохочувального інституту та взаємодії адміністрації установи із судами.

Насамкінець зазначимо, що запропоновані вітчизняними вченими зміни до чинного законодавства у сфері застосування умовно-дострокового звільнення, на нашу думку, сприятимуть підвищенню ефективності реалізації зазначеного міжгалузевого заохочувального інституту, створять належні умови і бажання засудженого стати на шлях виправлення і ресоціалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Письменський Є. О. Звільнення від покарання та його відбування: проблеми кримінального законодавства та практики його застосування : монографія / Є. О. Письменський; передм. д.ю.н., доц. М. І. Хавронюка ; наук. ред. д.ю.н., проф. О. О. Дудоров. – Луганськ : ТОВ «Віртуальна реальність», 2011. – 388 с.

2. Безпалюк О. Застосування інституту умовно-дострокового звільнення / О. Безпалюк, А. Гель // Вісник прокуратури. – 2007. – № 4. – С. 71.

3. Ткачевский Ю. М. Замена неотбытой части наказания более мягким / Ю. М. Ткачевский // Вестник Московского ун-та. – 1996. – № 1. – С. 50–51. – (Серия Право).

4. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2016 р. (за даними судової статистики) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/4034B350D7EB0B50C22578AF00236E6D?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=4034B350D7EB0B50C22578AF00236E6D&Count=500&.

5. Журова І. І. Інститут звільнення від відбування покарання у законодавстві України : навч. посібник / І. І. Журова; за заг. ред. д-ра юрид. наук, професора І. Г. Богатирьова. – К. : Дакор, 2014. – 214 с.

6. Маликов С. В. Сроки в уголовном праве России: понятие, виды, характеристика : монография / С. В. Маликов; под ред. А. И. Чучаева. – М. : Проспект, 2009. – 360 с.

7. Дащенко О. В. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання неповнолітніх : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / О. В. Дащенко. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.

8. Архів Володимир-Волинського міського суду Волинської області. Справа № 5-42/07 за 2007 рік.

9. Архів Миколаївського районного суду Миколаївської області. Справа № 5-01-02/10 за 2010 рік.

10. Уголовно-исполнительный кодекс Российской Федерации : от 8 января 1997 г. № 1-ФЗ; принят ГД ФС РФ 18.12.1996 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.consultant.ru/popular/uikrf/

11. Журова І. І. Виконання органами і установами Державної пенітенціарної служби України звільнення від відбування покарання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / І. І. Журова. – Харків, 2014. – 20 с.

Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

УДК 343.98

А. В. Іщенко,
доктор юридичних наук, професор, професор кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, заслужений юрист України,
Д. А. Ляшенко,
здобувач кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, юрист ТОВ «Правова рада»

РОЗРОБКА ПРОБЛЕМ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ УЧЕНИМИ ОДЕСЬКОЇ НАУКОВОЇ ШКОЛИ КРИМІНАЛІСТІВ

Стаття присвячена зародженню, становленню та розвитку Одеської криміналістичної наукової школи розробки проблем методики розслідування окремих видів злочинів. Автори у хронологічному порядку показують динаміку підготовки дисертацій з цієї проблематики та розкривають роль провідних учених у формуванні цього важливого наукового напряму криміналістичних досліджень на Одещині.

Ключові слова: *дисертація, методика розслідування окремих видів злочинів, наукова школа, наукове керівництво.*

Статья посвящена зарождению, становлению и развитию Одесской криминалистической научной школы разработки проблем методики расследования отдельных видов преступлений. Авторы в хронологическом порядке показывают динамику подготовки диссертаций по этой проблематике и раскрывают роль ведущих ученых в формировании этого важного научного направления криминалистических исследований в Одесском регионе.

Ключевые слова: *диссертация, методика расследования отдельных видов преступлений, научная школа, научное руководство.*

The article is sanctified to the origin, becoming and development of Odessa criminalistics scientific school of problems of methodology of investigation of separate types of crimes. Authors in a chronological order show the dynamics of preparation of dissertations on this range of

problems and expose the role of anchorwomen scientists in forming of this important scientific direction of criminalistics researches in the Odessa region.

Keywords: *dissertation, methodology of investigation of separate types of crimes, scientific school, scientific guidance.*

Відомо, що одним із показових факторів, які характеризують розвиток конкретної галузі наукових знань, є активність підготовки дисертаційних робіт та їхня спрямованість. Саме до такого виду наукової продукції пред'являються доволі жорсткі вимоги щодо актуальності дослідження, зв'язку теми з науковими програмами та планами науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, теоретичної та практичної значущості, впровадження результатів у практичну діяльність. При цьому організація наукових пошуків, їхнє проведення та оцінка результатів здійснюється у процесі багатоступеневого відомчого і позавідомчого контролю: від затвердження теми до публічного захисту дисертації та перевірки всього процесу дослідження і достовірності результатів в Атестаційній колегії Міністерства освіти та науки України.

Враховуючи такі обставини, звернемо увагу на можливість узагальнення певної інформації щодо захищених дисертацій з криміналістики.

За нашими даними, в Україні з 1941 по 2016 роки захищено майже 650 кандидатських дисертацій з криміналістики, без урахування робіт з кримінального процесу. Принагідно вважаємо за доцільне сказати про те, що автором першої дисертації, яка захищена в Україні 23 червня 1941 року, був аспірант-випускник Харківського юридичного інституту Віктор Павлович Колмаков, який наступного дня добровольцем пішов на фронт. Тема дисертації: «Методика расследования дел об убийствах с расчленением трупа» [1]. Вважаємо, саме тоді в Україні був започаткований важливий напрям у криміналістичних дослідженнях – методика розслідування окремих видів злочинів. Сьогодні у масиві дисертацій з криміналістики нараховується близько 400 робіт з цієї проблематики.

Звичайно, криміналісти Одещини теж доклали зусиль до розробки цього важливого напряму. Багато в чому це пов'язується з діяльністю В. П. Колмакова, який після роботи у Китайській Народній Республіці, де він фактично організував експертну службу (1957–1959), працював у Харківському науково-дослідному інституті судових експертиз та Харківському юридичному інституті, а у 1967 році призначається завідувачем кафедри кримінального права, кримінального процесу та криміналістики Одеського державного університету імені І. І. Мечникова, а згодом очолює юридичний факультет цього навчального закладу. Доречно сказати, що маючи фундаментальну підготовку, величезний досвід практичної діяльності, В. П. Колмаков ще 1962 року захищає дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Криминалистические методы расследования и предупреждения преступлений против жизни», яка теж присвячена криміналістичній методиці [2].

На нашу думку, саме під впливом наукового авторитету В. П. Колмакова та завдяки його організаторським здібностям розпочинається підготовка кандидатських дисертацій з криміналістики в Одесі. Так, 1971 року в Одеському державному університеті імені І. І. Мечникова О. О. Закатов під керівництвом В. П. Колмакова підготував і захистив дисертацію «Тактика допроса потерпевшего на предварительном следствии». У цій роботі фактично вперше у колишньому СРСР детально розглядалися питання формування показань, підготовки та проведення допиту потерпілих у кримінальному судочинстві. Як відомо, допит є

найпоширенішою слідчою дією у методиці розслідування будь-якого злочину [3]. Двома роками пізніше С. Г. Новіков під керівництвом В. П. Колмакова підготував та захистив дисертацію «Криминалистические и иные специальные знания при исследовании места дорожно-транспортного происшествия. (По материалам Украинской ССР)» [4]. Ще одна робота, яка підготовлена теж під керівництвом В. П. Колмакова, була захищена 1973 року, вона розкривала питання розслідування розкрадань сільськогосподарської продукції. Йдеться про роботу «Расследование хищений продукции полеводства в колхозах и совхозах. (По материалам южных областей УССР)», автором якої був В. В. Тіщенко. У дисертації висвітлені загальні положення методики розслідування розкрадань продукції рослинництва у радгоспах та колгоспах, організація початкових слідчих дій та особливості тактики слідчих дій на подальших етапах розслідування [5]. Наступна робота теж була присвячена методиці розслідування злочинів. Її підготувала Н. В. Шость на тему «Расследование вовлечения несовершеннолетних в преступную и иную антиобщественную деятельность (на материалах Украинской ССР)», у якій розкрито питання кримінально-правової кваліфікації цих злочинів, специфіку порушення кримінальної справи та особливості тактики проведення окремих слідчих дій [6]. 1983 року теж під керівництвом В. П. Колмакова завершує свою дисертацію «Установление и использование данных о личности потерпевшего при расследовании убийств» С. П. Зеленковський, у якій детально зупиняється на понятті ідентифікації та діагностичному вивченні особи потерпілого і значенні цих питань для розслідування вбивств. Крім того, автор показав методику ідентифікації та діагностичного вивчення особи потерпілого й особливості використання даних про особу потерпілого у розслідуванні вбивств [7].

1984 року Ю. П. Аленін у Київській вищій школі МВС СРСР (нині – Національна академія внутрішніх справ) захищає дисертацію «Расследование в проблемных ситуациях, возникающих по делам о хищениях рыбопродуктов». Вона містила добротний матеріал щодо криміналістичної характеристики розкрадання рибопродуктів, розкривала проблемні ситуації, що виникають у справах при розслідуванні таких злочинів і висвітлювала методичні та тактичні умови розслідування у типових слідчих ситуаціях, що виникають у справах при розслідуванні розкрадань рибопродуктів [8]. Робота була підготовлена в Одеському державному університеті імені І. І. Мечникова під науковим керівництвом тоді ще доцента кафедри криміналістики, кандидата юридичних наук, доцента В. В. Тіщенка. Звертаємо на це увагу тому, що саме від захисту дисертації Ю. П. Аленіна можна вести формальний відлік творчого доробку В. В. Тіщенка (тепер – завідувача кафедри криміналістики Національного університету «Одеська юридична академія», доктора юридичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, член-кореспондента Національної академії правових наук України) у підготовку науково-педагогічних кадрів та розробку започаткованого його вчителем В. П. Колмаковим наукового напряму – методики розслідування злочинів. У подальшому В. В. Тіщенко забезпечував наукове керівництво підготовкою кандидатських дисертацій, які були присвячені саме методиці розслідування злочинів. Вагомим підґрунтям формування В. В. Тіщенка як наукового керівника був захист ним 2003 року докторської дисертації «Концептуальні основи розслідування корисливо-насильницьких злочинів». У роботі на фундаментальному рівні обґрунтована криміналістична класифікація корисливо-насильницьких злочинів, надана розширена їхня криміналістична характеристика, виділені теоретичні передумови побудови методики розслідування корисливо-насильницьких злочинів, сформульовані теоретичні основи планування й організації їхнього розслідування, розкриті

можливості програмування початкового і наступного етапів розслідування корисливо-насильницьких злочинів [9].

2008 року Р. В. Комісарчук захищає дисертацію «Основи розслідування фактів незаконної приватизації державного та комунального майна», де надає загальну характеристику злочинам, що вчинюються у процесі приватизації державного та комунального майна, розкриває методичні засади розслідування фактів незаконної приватизації державного та комунального майна, висвітлює організаційно-тактичні основи розслідування фактів незаконної приватизації державного та комунального майна [10]. Того ж року А. Г. Солодовніков із Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка завершує роботу «Особливості розслідування нападів з метою заволодіння чужим майном, вчинених організованими групами», де зосереджує увагу на криміналістичному аналізі нападів, що вчинюються організованими групами з метою заволодіння чужим майном, та проблемних слідчих ситуаціях, що виникають при їхньому розслідуванні; типових слідчих ситуаціях початкового етапу розслідування нападів, вчинених організованими групами, та засобах їхнього вирішення; особливостях подальшого етапу розслідування цих злочинів [11]. Через три роки, 2011 року, А. А. Барцицька представляє дисертацію «Криміналістичні технології: сутність та місце в системі криміналістичної науки», у якій розглядає теоретичні засади формування технологічного підходу в криміналістиці та місце криміналістичних технологій у системі техніко-криміналістичних, тактичних та методичних положень криміналістики [12]. 2012 року захищається дисертація О. П. Ващук «Методика розслідування нападів на інкасаторів», у якій надається криміналістичний аналіз нападів на інкасаторів, виокремлюються типові слідчі ситуації, версії та напрями початкового етапу розслідування, акцентується увага на особливостях проведення окремих слідчих дій під час розслідування нападів на інкасаторів [13].

2013 рік для В. В. Тіщенка був найбільш «врожайним» у науковому плані. Під його керівництвом було захищено чотири дисертації. Н. Ю. Кириленко представила роботу «Методика розслідування шахрайства у сфері побутових відносин», у якій надала поняття криміналістичного аналізу шахрайства у сфері побутових відносин, дослідила організацію розслідування шахрайства у сфері побутових відносин та особливості проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування цих злочинів [14]. Г. В. Москаленко захистила дисертацію «Етапи розслідування злочинів: криміналістичний аналіз», у якій виділила етапи розслідування злочинів у криміналістичній методиці, особливості організації розслідування злочинів на початковому етапі та особливості програмування розслідування злочинів на подальшому етапі [15]. Д. Г. Паляничко у дисертації «Методика розслідування злочинів, пов'язаних із дитячою порнографією» зосередила увагу на криміналістичному аналізі злочинів, пов'язаних із дитячою порнографією, основах їхнього розслідування та тактичних особливостях проведення окремих слідчих дій [16]. Є. С. Хижняк у своїй роботі «Особливості розслідування статевих злочинів щодо малолітніх» зупинився на криміналістичному аналізі статевих злочинів щодо малолітніх, організації розслідування та запобігання таких злочинів, особливостях проведення деяких слідчих (розшукових) дій та тактичних операцій [17].

У подальшому дисертанти В. В. Тіщенка продовжували наукове опрацювання проблем криміналістичної методики. В. А. Динту 2014 року подає до захисту роботу «Обстановка злочину як елемент криміналістичної характеристики злочинів», де розглядає криміналістичну характеристику злочинів як типову модель певної категорії злочинів, показує взаємозв'язок обстановки злочину з іншими елементами криміналістичної характеристики злочинів та

окреслює особливості криміналістичного аналізу обстановки злочину [18]. 2016 року А. С. Колодіна у дисертації «Принципи криміналістичної методики у діяльності з розслідування злочинів» розглянула загальну характеристику діяльності з розслідування злочинів як об'єкта криміналістики, принципи формування криміналістичної методики і принципи застосування та побудови криміналістичної методики у діяльності з розслідування злочинів [19].

Дозволимо собі підкреслити, що більшість робіт, які підготовлені під науковим керівництвом В. В. Тіщенка, фактично були піонерськими, першими у вітчизняній криміналістиці. З цього приводу можна назвати дисертації, де висвітлювалися проблеми розслідування розкрадань рибопродуктів (Ю. П. Аленін, 1984); розслідування фактів незаконної приватизації державного та комунального майна (Р. В. Комісарчук, 2008); розслідування нападів з метою заволодіння чужим майном, вчинених організованими групами (А. Г. Солодовніков, 2008); сутність і місце в системі криміналістичної науки криміналістичних технологій (А. А. Барцицька, 2011); розслідування нападів на інкасаторів (О. П. Ващук, 2012); розслідування шахрайства у сфері побутових відносин (Н. Ю. Кириленко, 2013); розслідування злочинів: криміналістичний аналіз (Г. В. Москаленко, 2013); розслідування злочинів, пов'язаних із дитячою порнографією (Д. Г. Паляничко, 2013) та інші.

Окремої уваги у творчості В. В. Тіщенка заслуговують його плідні намагання розробити проблематику криміналістичного аналізу як наукової категорії та принципово нового підходу у розробці питань криміналістики. Ця ідея відображена у декількох дисертаціях, підготовлених під його керівництвом. Про зазначену проблему говориться у роботах: А. Г. Солодовніков «Особливості розслідування нападів з метою заволодіння чужим майном, вчинених організованими групами» (2008); О. П. Ващук «Методика розслідування нападів на інкасаторів» (2012); Н. Ю. Кириленко «Методика розслідування шахрайства у сфері побутових відносин» (2013); Д. Г. Паляничко «Методика розслідування злочинів, пов'язаних із дитячою порнографією» (2013) та Є. С. Хижняка «Особливості розслідування статевих злочинів щодо малолітніх» (2013).

Науковий авторитет В. В. Тіщенка як фахівця у галузі методики розслідування злочинів проявився у систематичному запрошенні його до опанування дисертацій із зазначеної проблематики. Тематика таких робіт у рамках методики розслідування злочинів досить різноманітна. Це, зокрема, дисертації, у яких розглядалися: тактика огляду місця події при розслідуванні пожеж (М. Л. Цимбал [20]); методика розслідування розбоїв з проникненням у житло (Г. О. Чорний [21]); класифікація способів приховування злочинів у криміналістиці (М. В. Даньшин [22]); злочинна діяльність: сутність та криміналістичні аспекти боротьби з нею (С. В. Євдокіменко [23]); тактичні операції при розслідуванні вбивств, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями (С. Ф. Здоровко [24]); криміналістичні проблеми подолання протидії розслідуванню (О. В. Александренко [25]); основи методики розслідування легалізації (відмивання) грошових коштів, здобутих злочинним шляхом, з використанням кредитно-банківської системи (В. П. Головіна [26]); методика розслідування вбивств, прихованих інсценуваннями (В. В. Семеногов [27]); кореляційні залежності між елементами криміналістичної характеристики та їхні використання у методиці розслідування вбивств (В. Л. Синчук [28]); методика розслідування злочинів, пов'язаних з порушеннями бюджетного законодавства (Р. Л. Степанюк [29]); кореляційні зв'язки між окремими видами злочинів у сфері підприємництва (проблеми методики розслідування) (В. Б. Смелік [30]); науково-методичні засади використання засобів масової інформації при розслідуванні злочинів

(Ю. В. Стеценко [31]); початковий етап розслідування розбоїв, вчинених з метою заволодіння приватним майном громадян (Г. В. Щербакова [32]); теоретичні засади розслідування шахрайства в сучасних умовах (О. Л. Мусієнко [33]); криміналістична характеристика шахрайства та основі положення їхнього розслідування (Т. А. Пазинич [34]); особливості розслідування незаконних діянь з отруйними та сильнодіючими речовинами (О. В. Кузнєцова [35]); криміналістична характеристика та основи розслідування контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів (А. М. Полях [36]); особливості предмета доведення у кримінальних справах про економічні злочини та їхній вплив на методику розслідування (О. В. Пчеліна [37]); першочергові слідчі дії при розслідуванні розкрадань у банківських структурах (С. О. Удовіченко [38]); криміналістична характеристика та основи розслідування доведення до самогубства (Л. І. Керик [39]); початковий етап розслідування сексуальних вбивств (І. В. Січковська [40]); особливості початкового етапу розслідування терористичних актів, вчинених з використанням саморобного вибухового пристрою (М. О. Ленко [41]); розслідування порушень правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою (М. Я. Панчишин [42]); розслідування серійних сексуально-садистських убивств (організаційно-тактичні засади) (М. Г. Куп'янський [43]).

Особливо необхідно підкреслити те, що проблемам методики розслідування злочинів присвячені докторські дисертації з криміналістики. 1997 року Ю. П. Аленін захистив докторську дисертацію «Теоретичні та практичні основи розкриття і розслідування осередків злочинів». У ній обґрунтовано поняття осередку злочинів і його значення для методики розслідування; розроблені наукові та практичні основи виявлення осередків злочинів; розкриті організаційно-тактичні аспекти розслідування осередків злочинів; визначені основні напрями розкриття та розслідування осередків злочинів [44].

У цій статті згадується докторська дисертація В. В. Тіщенка «Концептуальні основи розслідування корисливо-насильницьких злочинів», яка була захищена 2003 року [9].

2011 року Л. І. Аркуша захистила докторську дисертацію «Основи методики виявлення і розслідування організованої злочинної діяльності при наявності корумпованих зв'язків». У ній основна увага приділялася загальним положенням методики виявлення і розслідування організованої злочинної діяльності, що супроводжується корумпованими зв'язками; виявленню організованої злочинної діяльності за наявності корумпованих зв'язків; особливостям розслідування діяльності організованих злочинних формувань, що мають корумповані зв'язки [45].

Викладене свідчить про те, що у Національному університеті «Одеська юридична академія» сформувалася потужна наукова школа з розробки проблем криміналістичної методики, здобутки якої представлені чисельними кандидатськими та трьома докторськими дисертаціями, одним із очільників якої є завідувач кафедри криміналістики Національного університету «Одеська юридична академія», доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, член-кореспондент Національної академії правових наук України Валерій Володимирович Тіщенко.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Колмаков В. П. Методика расследования дел об убийствах с расчленением трупа : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В. П. Колмаков. – Харьков, 1941. – 18 с.

2. Колмаков В. П. Криминалистические методы расследования и предупреждения преступлений против жизни : автореф. дисс. на соискание науч. степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.09 / В. П. Колмаков. – Харьков, 1962. – 48 с.

3. Закатов А. А. Тактика допроса потерпевшего на предварительном следствии : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А. А. Закатов. – Одесса, 1971. – 18 с.

4. Новиков С. И. Криминалистические и иные специальные знания при исследовании места дорожно-транспортного происшествия (по материалам Украинской ССР) : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / С. И. Новиков. – Одесса, 1973. – 19 с.

5. Тищенко В. В. Расследование хищений продукции полеводства в колхозах и совхозах (по материалам южных областей УССР) : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В. В. Тищенко. – Одесса, 1973. – 18 с.

6. Шость Н. В. Расследование вовлечения несовершеннолетних в преступную и иную антиобщественную деятельность (на материалах Украинской ССР) : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Н. В. Шость. – Одесса, 1973. – 16 с.

7. Зеленковский С. П. Установление и использование данных о личности потерпевшего при расследовании убийств : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / С. П. Зеленовский. – К., 1983. – 18 с.

8. Аленин Ю. П. Расследование в проблемных ситуациях, возникающих по делам о хищениях рыбопродуктов : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Ю. П. Аленин. – Одесса, 1984. – 20 с.

9. Тіщенко В. В. Концептуальні основи розслідування корисливо-насильницьких злочинів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В. В. Тіщенко. – Харків, 2003. – 34 с.

10. Комісарчук Р. В. Основи розслідування фактів незаконної приватизації державного та комунального майна : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Р. В. Комісарчук. – Одеса, 2008. – 20 с.

11. Солодовніков А. Г. Особливості розслідування нападів з метою заволодіння чужим майном, вчинених організованими групами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А. Г. Солодовніков. – О., 2008. – 20 с.

12. Барцицька А. А. Криміналістичні технології: сутність та місце в системі криміналістичної науки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А. А. Барницька. – Одеса, 2011. – 19 с.

13. Ващук О. П. Методика розслідування нападів на інкасаторів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / О. П. Ващук. – Одеса, 2012. – 20 с.

14. Кириленко Н. Ю. Методика розслідування шахрайства у сфері побутових відносин : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.09 / Н. Ю. Кириленко. – Одеса, 2013. – 20 с.

15. Москаленко Г. В. Етапи розслідування злочинів: криміналістичний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Г. В. Москаленко. – Одеса, 2013. – 20 с.

16. Паляничко Д. Г. Методика розслідування злочинів, пов'язаних із дитячою порнографією : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Д. Г. Паляничко. – Одеса, 2013. – 20 с.

17. Хижняк Є. С. Особливості розслідування статевих злочинів щодо малолітніх : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Є. С. Хижняк. – Одеса, 2013. – 20 с.

18. Динту В. А. Обстановка злочину як елемент криміналістичної характеристики злочинів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В. А. Динту. – Одеса, 2014. – 20 с.

19. Колодіна А. С. Принципи криміналістичної методики у діяльності з розслідування злочинів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А. С. Колодіна. – Одеса, 2016. – 20 с.

20. Цимбал М. Л. Тактика огляду місця події при розслідуванні пожеж : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / М. Л. Цимбал. – Харків, 1999. – 20 с.

21. Чорний Г. О. Методика розслідування розбоїв з проникненням у житло : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Г. О. Чорний. – Харків, 1998. – 17 с.

22. Даньшин М. В. Класифікація способів приховування злочинів у криміналістиці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / М. В. Даньшин. – Харків, 2000. – 19 с.

23. Євдокіменко С. В. Злочинна діяльність: сутність та криміналістичні аспекти боротьби з нею : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / С. В. Євдокіменко. – К., 2002. – 17 с.

24. Здоровко С. Ф. Тактичні операції при розслідуванні вбивств, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / С. Ф. Здоровко. –Харків, 2002. – 19 с.

25. Александренко О. В. Криміналістичні проблеми подолання протидії розслідуванню : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / О. В. Александренко. – К., 2004. – 20 с.

26. Головіна В. П. Основи методики розслідування легалізації (відмивання) грошових коштів, здобутих злочинним шляхом, з використанням кредитно-банківської системи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В. П. Головіна. – К., 2004. – 22 с.

27. Семеногов В. В. Методика розслідування вбивств, прихованих інсценуванням : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В. В. Семеногов. – Харків, 2004. – 20 с.

28. Синчук В. Л. Кореляційні залежності між елементами криміналістичної характеристики та їх використання у методиці розслідування вбивств : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В. Л. Синчук. – Харків, 2004. – 20 с.

29. Степанюк Р. Л. Методика розслідування злочинів, пов'язаних з порушеннями бюджетного законодавства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Р. Л. Степанюк. – Харків, 2004. – 19 с.

30. Смелік В. Б. Кореляційні зв'язки між окремими видами злочинів у сфері підприємництва (проблеми методики розслідування) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В. Б. Смелік. – Харків, 2006. – 20 с.

31. Стеценко Ю. В. Науково-методичні засади використання засобів масової інформації при розслідуванні злочинів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Ю. В. Стеценко. – К., 2006. – 19 с.

32. Щербакова Г. В. Початковий етап розслідування розбоїв, вчинених з метою заволодіння приватним майном громадян : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Г. В. Щербаков. – К., 2006. – 18 с.

33. Мусієнко О. Л. Теоретичні засади розслідування шахрайства в сучасних умовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / О. Л. Мусієнко. – Харків, 2007. – 19 с.

34. Пазинич Т. А. Криміналістична характеристика шахрайств та основні положення їх розслідування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Т. А. Пазинич. – Харків, 2007. – 20 с.

35. Кузнєцова О. В. Особливості розслідування незаконних діянь з отруйними та сильнодіючими речовинами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / О. В. Кузнєцова. – К., 2008. – 20 с.

36. Полях А. М. Криміналістична характеристика та основи розслідування контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А. М. Полях. – Харків, 2009. – 20 с.

37. Пчеліна О. В. Особливості предмета доказування у кримінальних справах про економічні злочини та їх вплив на методику розслідування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / О. В. Пчеліна. – Харків, 2010. – 20 с.

38. Удовіченко С. О. Першочергові слідчі дії при розслідуванні розкрадань у банківських структурах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / С. О. Удовіченко. – Харків, 2011. – 22 с.

39. Керик Л. І. Криміналістична характеристика та основи розслідування доведення до самогубства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Л. І. Керик. – Харків, 2013. – 20 с.

40. Січковська І. В. Початковий етап розслідування сексуальних вбивств : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / І. В. Січковська. – К., 2013. – 20 с.

41. Ленко М. О. Особливості початкового етапу розслідування терористичних актів, вчинених з використанням саморобного вибухового пристрою : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / М. О. Ленко. – К., 2014. – 20 с.

42. Панчишин М. Я. Розслідування порушень правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / М. Я. Панчишин. – К., 2015. – 20 с.

43. Куп'янський М. Г. Розслідування серійних сексуально-садистських убивств (організаційно-тактичні засади) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / М. Г. Куп'янський. – Харків, 2016. – 20 с.

44. Аленін Ю. П. Теоретичні та практичні основи розкриття і розслідування осередків злочинів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.09 / Ю. П. Аленін. – Харків, 1997. – 50 с.

45. Аркуша Л. І. Основи виявлення та розслідування легалізації доходів, одержаних у результаті організованої злочинної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Л. І. Аркуша. – Одеса, 2011. – 40 с.

УДК 343.11

Н. В. Никитченко,
доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу Університету державної фіскальної служби України

УЧАСТЬ ПРОКУРОРА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ НА СТАДІЇ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ

У статті розглянуто особливості участі прокурора у кримінальному провадженні на стадії судового розгляду справ про ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), а також запропоновано можливі шляхи підвищення якості підготовки матеріалів прокурором за рахунок деталізації та систематизації наявних у кримінальному провадженні доказів.

Ключові слова: *кримінальне провадження, прокурор, ухилення від сплати податків.*

В статье рассмотрены особенности участия прокурора в уголовном производстве на стадии судебного рассмотрения дел об уклонении от уплаты налогов, сборов (обязательных платежей), а также предложены возможные пути повышения качества подготовки материалов прокурором за счет детализации и систематизации имеющихся в уголовном производстве доказательств.

Ключевые слова: *уголовное производство, прокурор, уклонение от уплаты налогов.*

The article deals with the features of the prosecutor's participation in criminal proceedings at the stage of legal argument about the cases of evasion of taxes, duties (compulsory payments), as well as it is proposed possible ways to improve the quality of preparation of materials by the prosecutor due to the specification and systematization of evidence in criminal proceedings.

Key words: *criminal proceeding, prosecutor, tax evasion.*

Актуальність теми обумовлена необхідністю дослідження питання участі прокурора у кримінальному провадженні на стадії судового розгляду справ про ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів).

Зокрема, підготовка до підтримання державного обвинувачення з конкретного кримінального провадження є творчою пізнавальною діяльністю, що складається із сукупності дій: 1) вивчення матеріалів кримінального провадження, їхньої систематизації та фіксації; 2) аналізу доказів, наявних у кримінальному провадженні, їхній перевірці та оцінці; 3) планування підтримання державного обвинувачення в суді та прогнозування ситуацій, що можуть виникнути при розгляді обвинувального акта і матеріалів кримінального провадження.

Судовий розгляд серед стадій кримінального процесу посідає центральне місце, що визначається тією роллю, яку він покликаний відігравати у вирішенні завдань кримінального судочинства. Якщо основним завданням попередніх стадій кримінального процесу є

підготовка кримінального провадження для розгляду у судовому засіданні, то саме у стадії судового розгляду вирішується основне питання кримінального провадження – про винуватість або невинуватість обвинуваченого.

Проблемам кримінальної процесуальної діяльності прокурора в суді й такому її аспекту, як підтримання державного обвинувачення в суді, присвячені роботи багатьох провідних учених: С. А. Альперта, М. І. Бажанова, В. І. Баскова, О. Я. Баєва, І. В. Вернідубова, Ю. М. Грошевого, Л. М. Давиденка, В. В. Долежана, В. С. Зеленецького, О. Б. Зозулінського, Я. О. Ковальової, М. В. Косюти, Ю. В. Коренєвського, І. Є. Марочкіна, В. М. Савицького, М. С. Строговича, П. В. Цимбала, М. В. Юрчишина та ін.

Метою цієї статті є винайдення правових механізмів, що сприяють підвищенню якості підготовки матеріалів прокурором при підтриманні державного обвинувачення у кримінальних провадженнях про ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) у суді.

Підготовчі дії при судовому розгляді переслідують мету з'ясувати, чи є необхідні умови для всебічного, повного й об'єктивного розгляду кримінального провадження по суті. Фактично здійснюється остання вирішальна перевірка готовності розпочати судовий розгляд. На жаль, серед працівників прокуратури існує думка, що підготовчі дії, які проводяться судом у підготовчій частині судового розгляду, мають формальний характер. Між тим більшість таких дій безпосередньо впливає на правильність розгляду кримінального провадження по суті: будь-які порушення кримінального процесуального законодавства в цій частині тягнуть ухвалення незаконного або необґрунтованого вироку і, як наслідок, його скасування. На цій стадії суд перевіряє, чи правомочний він у цьому складі розпочати розгляд справи, чи є необхідна явка учасників кримінального процесу, чи дотримані процесуальні гарантії, що забезпечують право обвинуваченого на захист, чи всі заходи вжиті для того, щоб суд мав докази, необхідні для всебічного й повного дослідження усіх обставин кримінального провадження. Крім того, Пленум Верховного Суду України неодноразово звертав увагу суддів на необхідність послідовного проведення усіх процесуальних дій, які мають бути виконані у судовому засіданні. Цьому повинні сприяти активні дії прокурора та інших учасників кримінального процесу.

Вивчення практики розгляду судами кримінальних проваджень про ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) свідчить про те, що пасивне виконання прокурором своїх обов'язків у так званій підготовчій частині судового розгляду призводить до необґрунтованого відкладення кримінального провадження, захаращення її матеріалами, які не мають відношення до провадження (наприклад, виклик непотрібних свідків, долучення до провадження документів та матеріалів, не пов'язаних з його розглядом) або до істотного порушення вимог закону про всебічне, повне й об'єктивне дослідження обставин кримінального провадження, що тягне безумовне скасування вироку тощо.

Закон зобов'язує прокурора надати суду висновок з питань: законності складу суддів; можливості слухання кримінального провадження у відсутності обвинуваченого, його захисника, свідків, цивільного позивача, його представника, експерта, перекладача; заявлених учасниками судового розгляду клопотань про відвід суддів, секретаря судового засідання, прокурора, захисника обвинуваченого, представника цивільного позивача, цивільного відповідача, спеціаліста, експерта, перекладача; виклику нових свідків та експертів, витребування і приєднання до провадження нових доказів; відкладення слухання провадження.

Відповідно, потребує уточнення питання участі державного обвинувача у підготовчих діях судового розгляду. Після відкриття судового засідання головуючим й оголошення, яке кримінальне провадження розглядатиме, секретар судового засідання доповідає суду, хто із учасників судового провадження, викликаних та повідомлених в установленому порядку осіб, з'явився, повідомляє про причини їхньої неявки. Прокурор може поставити запитання секретарю судового засідання для уточнення інформації про причини неявки відсутніх. Залежно від змісту інформації прокурор ініціює вжиття заходів щодо з'ясування причин неявки викликаних осіб і порушує питання перед судом про забезпечення їхньої явки в судове засідання. У разі неявки без поважних причин у судове засідання обвинуваченого суд відкладає судовий розгляд, призначає дату нового засідання і вживає заходів до забезпечення його прибуття до суду. Висловлюючи думку з цього приводу у вигляді клопотання, прокурор ініціює перед судом питання про привід обвинуваченого.

Тобто після підготовчих дій починається судовий розгляд з оголошення прокурором короткого викладу обвинувального акта, якщо учасники судового провадження не заявили клопотання про оголошення обвинувального акта повним обсягом (ст. 347 КПК України). Прокуророві доцільно висловити думку про необхідність обмеженого зачитування (лише короткий виклад) обвинувального акта у разі, коли в основній частині повторюються однотипні епізоди ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) (за способом вчинення), які розрізняються лише за сумою збитків. На цьому фоні можуть виділятися лише окремі епізоди, особливо коли не всі злочинні діяння були доведені до кінця.

Відповідно до ст. 348 КПК України передбачено перелік відомостей про обвинуваченого, які суд з'ясовує, а саме: його прізвище, ім'я, по батькові, рік, місяць і день народження, місце проживання, заняття, сімейний стан, інші необхідні дані, що стосуються його особи. Пленум Верховного Суду України орієнтує суди на те, що до інших даних про особу підсудного можуть бути віднесені такі, як наявність утриманців, стан здоров'я, участь у бойових діях щодо захисту Батьківщини, наявність державних нагород, відомості про судимість. Вважаємо, що до таких даних, залежно від особи обвинуваченого та конкретних обставин провадження, можуть належати відомості про проходження військової служби, громадянство, участь в АТО, участь у бойових діях на території іноземних держав, у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, участь у роботі виборних органів законодавчої влади і місцевого самоврядування як депутата та ін. З'ясування цих даних може мати значення для кваліфікації діяння обвинуваченого, визначення виду і розміру покарання, а також звільнення обвинуваченого від покарання, в тому числі внаслідок акта амністії. Тому якщо головуючий не з'ясував будь-які відомості про особу обвинуваченого, які мають значення для провадження, прокурор має зробити заяву, звернувши увагу суду на допущені недоліки та необхідність їх усунення. Якщо у кримінальному провадженні є суперечливі дані про обвинуваченого, прокурор має звернути на них увагу суду та вжити заходів до їх усунення.

Також головуючий роз'яснює обвинуваченому суть обвинувачення і запитує, чи зрозуміле воно йому, чи визнає він себе винним і чи бажає давати показання. Сенс зазначених положень законодавства полягає у забезпеченні умов реалізації права обвинуваченого на захист, оскільки для вивчення обвинувального акта потрібен час. Та обставина, що відповідно до вимог ст. 221 КПК України сторона захисту знайомиться з усіма матеріалами досудового розслідування, не є підставою стверджувати, що обвинувачений повністю готовий до свого захисту.

Також варто відмітити, що важливу роль відіграє прокурор і при вирішенні питання про законність складу суду і можливість відводу суддів, секретаря судового засідання, усунення і заміну захисника обвинуваченого, спеціаліста, експерта чи перекладача за наявності обставин, що виключають їхню участь у суді (стст. 75–83 КПК України).

Закон передбачає, що якщо у судове засідання не з'явився захисник, його заміну можна провести тільки за згодою обвинуваченого. Слід враховувати, що відмова від захисника або його заміна проводиться в порядку ст. 54 КПК України. Якщо неможливо задовольнити прохання обвинуваченого й забезпечити йому участь у провадженні захисника за його вибором, суд (суддя) має право запропонувати обвинуваченому самому запросити іншого або забезпечити його іншим захисником.

Важливою частиною судового розгляду є раціональне визначення обсягу доказів, що підлягають дослідженню та порядку їхнього дослідження, що дозволяє ефективно провести судовий розгляд обвинувального акта. Вирішуючи питання про обсяг доказів, які необхідно дослідити, суд має право, якщо проти цього не заперечують учасники судового провадження, визнати недоцільним дослідження доказів щодо тих обставин, які ніким не заперечуються.

Доведенню також підлягають такі обставини: 1) подія злочину (час, місце, спосіб, інші обставини вчинення злочину). Звичайно, сам факт вчинення ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) не викликає сумніву. Однак нерідко захист висуває версії про помилкове сприйняття дій обвинуваченого, існування цивільно-правових відносин тощо. У таких випадках надзвичайно важливою є участь прокурора у ретельному дослідженні в судовому засіданні обставин місця подій як у матеріалах досудового розслідування (показань свідків, слідів злочину, документів та предметів, показань підозрюваного, обвинуваченого тощо), так і нових доказів, які надаються захистом.

У ході судового розгляду проваджень про ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) прокурор вживає заходів щодо встановлення способу злочинного діяння, що становить об'єктивну сторону складу злочину. Спосіб вчинення ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) охоплює не тільки дії, безпосередньо спрямовані на вчинення кримінального правопорушення, але й на підготовку до нього, а також здійснення заходів, спрямованих на його приховування й перешкоджання його розслідуванню. Вагоме значення для встановлення дій обвинуваченого мають результати огляду документів: виявлення слідів та інших речових доказів (документи, листи, записки тощо, вилучені з місця злочину, можуть підтверджувати вчинення злочину обвинуваченим), результати експертних досліджень та ін.

Далі, як правило, встановлюється винуватість обвинуваченого у вчиненні злочину й мотиви злочину. Слідча та судова практики зазнають труднощів при викритті винуватого у вчиненні ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів). Пояснюється це насамперед об'єктивними труднощами, що виникають у процесі доказування у провадженнях цієї категорії. Обвинувачений, заперечуючи свою винуватість, пояснює це іншими причинами, наприклад тим, що випадково не подав необхідних звітних чи інших документів тощо. У всіх цих ситуаціях однією з основних цілей державного обвинувача є сприяння повному встановленню у судовому засіданні механізму вчинення та приховування злочину. Для цього необхідно ретельно зіставити наявні докази і якомога точніше з'ясувати дії обвинуваченого.

У ході судового розгляду встановлюються обставини, які впливають на ступінь і характер відповідальності обвинуваченого, а також інші обставини, що характеризують особу обвинуваченого. Встановлення означених обставин має значення для правильного розгляду

провадження, призначення покарання відповідно до тяжкості вчиненого злочину й особи обвинуваченого. У цьому зв'язку прокурору важливо отримати уявлення про особу обвинуваченого (його поведінку на виробництві та у побуті; наявність судимостей; рівень освіти й культури; коло товаришів і знайомих; наявність нервових, психічних та інших захворювань; схильність до алкоголю, наркотиків, азартних ігор тощо). Слід встановити, чи був злочин у житті обвинуваченого випадковим епізодом, викликаним збігом обставин, чи це є закономірним наслідком розвитку його певних рис, антигромадських настанов і стереотипів поведінки, в тому числі й унаслідок деформації особи обвинуваченого.

Вживаються заходи до встановлення характеру та розміру збитків, завданих злочином державі. При вирішенні судом справи про ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) відшкодуванню підлягають матеріальні збитки, завдані внаслідок злочину.

На початку судового розгляду після з'ясування, чи зрозуміло обвинуваченому обвинувачення, суд заслуховує пропозиції учасників процесу про порядок дослідження доказів і виносить відповідну ухвалу. Докази зі сторони обвинувачення досліджуються в першу чергу, а зі сторони захисту – у другу. Нерідко прокурори не проявляють ініціативи, надаючи право суду на свій розсуд вирішувати питання про послідовність допитів свідків і інших процесуальних дій. Між тим, за справедливим зауваженням Ю. В. Кореневського, повноцінне встановлення порядку дослідження доказів має двояке значення – організаційне й тактичне. Воно дозволяє правильно організувати судовий розгляд, провести його найбільш раціонально за найменших витратах часу суду та сторін, а також громадян, які викликаються до суду [1, с. 30].

Найбільш універсальним засобом отримання та перевірки доказів у судовому засіданні є допит – процесуальна дія, що являє собою інформаційно-психологічний процес, регламентований кримінально-процесуальними нормами з приводу спілкування між особами, які в ньому беруть участь, спрямований на отримання відомостей про відомі допитуваному факти, що мають значення для встановлення істини в провадженні [2, с. 122]. Згідно зі ст. 351 КПК України після дачі обвинуваченим показань першим його допитує прокурор, потім інші учасники процесу. Головуючий суддя має право вести допит у будь-який момент судового розгляду. До предмета судового допиту належать усі обставини, що підлягають доказуванню з кримінального провадження, а також інші дані, що мають істотне значення для правильного вирішення конкретного провадження.

Аналіз слідчої та судової практики у кримінальних провадженнях про ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) свідчить, що у більшості випадків до судів направляються кримінальні провадження, які: 1) розслідувані неповно або 2) із істотними порушеннями процесуального законодавства, що ставить під загрозу забезпечення принципу всебічності, повноти й об'єктивності дослідження їхніх обставин у судовому засіданні.

Типовими порушеннями у кримінальних провадженнях про ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) є: прогалини у збиранні доказів, що стосуються події злочину (час та спосіб вчинення злочину; обставини, що впливають на кваліфікацію злочину); невикористання слідчим можливостей експертизи як джерела отримання доказової інформації, поверхове з'ясування особи підозрюваного, невиявлення усіх осіб, причетних до злочину та ін. Тому діяльність прокурора як процесуального керівника має бути спрямована також на подолання зазначених недоліків шляхом використання таких методів дослідження доказів, як перевірка показань допитуваних осіб, огляд речових доказів, експертизи як засобу перевірки вірогідності інших доказів та ін. Разом із тим через незадовільну підготовку до

судових процесів роль прокурора у виявленні порушень закону є не такою значною, як цього потребує його процесуальне становище. Прокурори не завжди готові висловити думку про можливість слухання провадження у відсутність окремих учасників процесу, про порядок дослідження доказів за клопотаннями учасників процесу тощо.

У ході судового розгляду можуть бути встановлені обставини, які свідчать про вчинення обвинуваченим, крім злочину, щодо якого проводиться судовий розгляд, ще й іншого злочину, підозра у якому йому не була повідомлена. У такому випадку прокурор після виконання вимог ст. 341 КПК України має право звернутися до суду із вмотивованим клопотанням про розгляд додаткового обвинувачення в одному провадженні з первісним обвинуваченням.

Під час судового розгляду прокурор має право змінити обвинувачення, яке пред'явлене особі. Прокурор може відмовитися від обвинувачення, висунути додаткове обвинувачення. Порядок та межі зміни обвинувачення визначені у ст. 338 КПК України. Якщо прокурор на основі зібраних доказів дійде висновку про необхідність змінити обвинувачення, він має скласти обвинувальний акт, сформулювавши в ньому нове обвинувачення.

Таким чином, важливим етапом підготовки обвинувачення є детальне дослідження зібраних доказів. Це особливо актуально, коли виникає питання про розмежування суміжних складів злочинів або коли кваліфікація злочину є складною, чи необхідно розмежувати форму вини. Для цього прокурор має чітко окреслити коло питань, правильні відповіді на які матимуть вирішальне значення для юридичної оцінки вчиненого злочину. У кримінальних провадженнях про ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) ними можуть бути такі: чи мало місце суспільно небезпечне посягання на майно держави з боку обвинуваченого; які обставини чи діяння інших осіб сприяли вчиненню злочину тощо. Крім того, характеризуючи суб'єктивну сторону складу злочину і передусім форму вини, прокурору слід конкретно з урахуванням фактичних обставин провадження зіставити законодавчі формулювання, що розкривають зміст тієї чи іншої форми вини, із характером дій обвинуваченого. Адже пропозиції прокурора про кваліфікацію дій обвинуваченого мають бути чітко визначені, підготовлені на основі зіставлення наявних доказів та аналізу відповідної юридичної норми, що передбачає відповідальність за вчинені діяння. І звичайно, недопустимою є пропозиція прокурора, який пропонує на вибір декілька юридичних оцінок дій обвинуваченого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кореневский Ю. В. Государственное обвинение в условиях судебной реформы (процессуальный, тактический и нравственный аспекты) / Ю. В. Кореневский. – М. : НИИ пробл. укрепления законности и правопорядка, 1994. – 84 с.

2. Шейфер С. А. Понятие и взаимоотношения судебной, прокурорской и следственной власти / С. А. Шейфер // Уголовная ответственность: основания и порядок реализации. – К., 1991. – С. 54–161.

УДК 343.13

В. В. Топчій,
доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, директор Навчально-наукового інституту права,
В. П. Любавіна,
аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики Університету державної фіскальної служби України

ДІЯ ПРЕЗУМПЦІЇ НЕВИНУВАТОСТІ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОВЕДЕНОСТІ ВИНИ ПІД ЧАС ВІДКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Стаття присвячена дослідженню дії презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини за початковою стадією кримінального процесу, її значення для ефективного та справедливого розслідування. Проаналізовано національне кримінально-процесуальне законодавство, яке визначає стадії кримінального процесу та основні положення презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини.

Ключові слова: *презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини, засада, стадія, кримінальне провадження.*

Статья посвящена исследованию действия презумпции невиновности и обеспечение доказанности вины на начальной стадии уголовного процесса, ее значение для эффективного и справедливого расследования. Проанализировано национальное уголовно-процессуальное законодательство, которое определяет стадии уголовного процесса и основные положения презумпции невиновности и обеспечение доказанности вины.

Ключевые слова: *презумпция невиновности и обеспечение доказанности вины, принцип, стадия, уголовное производство.*

The article is devoted to the study of the effect of the presumption of innocence and ensure the proof of guilt at the initial stage of the criminal process, its importance for an effective and fair investigation. The article analyzes the national criminal procedure legislation, which defines the stages of the criminal process and the basic provisions of the presumption of innocence and ensuring the proof of guilt.

Key words: *presumption of innocence and assurance of guilt, ambush, stage, criminal proceedings.*

Кримінальне судочинство являє собою одну з найважливіших та найскладніших форм реалізації правосуддя. Перш за все це проявляється в тому, що результатом такого правосуддя може бути суттєве обмеження прав людини, що проявляється у вигляді покарання та застосовується до особи, винної у вчиненні кримінального правопорушення.

Тому важливим аспектом у процесі розгляду конкретного кримінального правопорушення є належна реалізація засади презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини на всіх стадіях кримінального провадження, в тому числі і на стадії досудового розслідування як початковій стадії кримінального процесу.

Актуальність цієї теми обумовлена важливістю застосування зазначеної вище базової засади кримінального процесу на первинних стадіях розслідування, яка є гарантією права особи від незаконного і необ'єктивного звинувачення не лише з боку учасників кримінального провадження, а й громадськості. Крім того, презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини спрямована на швидке, ефективне розслідування кримінального провадження, справедливий судовий розгляд та винесення законного судового рішення.

Метою статті є дослідження та висвітлення особливостей дії презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини під час відкриття кримінального провадження та її значення для здійснення швидкого, повного і неупередженого розслідування конкретного кримінального провадження.

Проблематикою питань, що стосуються окремих аспектів застосування засади презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини, займалися такі відомі науковці, як: О. Ванжула, О. Галаган, О. Осауленко, В. Маляренко, Г. Мамка, Ю. Стеценко, Т. Фулей та інші. Проте, незважаючи на значний науковий і практичний інтерес до проблеми тлумачення та застосування зазначеної засади, питання дії презумпції невинуватості та забезпечення доведеності під час відкриття кримінального провадження досліджено вченими недостатньо. На основі цього у сфері правозастосування виникає ряд проблем, особливо у діяльності слідчого та прокурора як основних суб'єктів, що діють під час відкриття кримінального провадження.

Засади, на основі яких здійснюється кримінальне провадження, в тому числі і презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини, застосовуються на всіх стадіях кримінального провадження і є важливими механізмами правового захисту осіб, що підозрюються або обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення. У першу чергу, це захист від незаконного впливу з боку інших учасників кримінального провадження, в тому числі правоохоронних органів, які мають право на застосування примусу (зокрема, позбавлення волі). Саме на початкових етапах розслідування дотримання цих засад є нагальним і необхідним елементом справедливого з'ясування всіх фактичних обставин справи. Крім того, детальна регламентація правових презумпцій, а також їхнє правильне розуміння та застосування надає змогу позитивно впливати на формування професійних якостей осіб, які здійснюють кримінальне судочинство [1, с. 49].

Як відомо, структурними елементами кримінального процесу є його стадії. У першу чергу, вони відображають його динаміку та являють собою відносно відособлені частини єдиного кримінального провадження. Вони характеризуються конкретними завданнями, особливим колом учасників, характерних для тієї чи іншої стадії, специфікою кримінальних-процесуальних дій і правовідносин, а також характером процесуальних документів, які підлягають оформленню.

У теорії кримінального процесу серед вчених-процесуалістів немає єдиної точки зору щодо стадійної побудови кримінального процесу. Так, В. В. Коваленко, Л. Д. Удалова, Д. П. Письменний виділяють вісім основних стадій кримінального процесу: 1) досудове розслідування; 2) підготовче провадження; 3) судовий розгляд; 4) апеляційне провадження; 5) виконання судових рішень; 6) касаційне провадження; 7) провадження у Верховному Суді України; 8) провадження за нововиявленими обставинами [2, с. 27].

Однак у новому КПК України законодавець нормативно закріпив лише дві стадії кримінального провадження, надаючи визначення у ст. 3 КПК України, а саме: стадія досудового розслідування (п. 5 ч. 1 ст. 3 КПК України) та стадія притягнення до кримінальної відповідальності (п. 5 ч. 1 ст. 3 КПК України). Так, досудове розслідування – стадія кримінального провадження, яка починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності. У свою чергу, притягнення до кримінальної відповідальності – стадія кримінального провадження, яка починається з моменту повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення [3].

На стадії досудового розслідування, що є початковою стадією кримінального провадження, здійснюється сукупність процесуальних дій щодо швидкого, повного, об'єктивного, неупередженого встановлення всіх обставин кримінального провадження. Саме презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини на зазначеній стадії спрямована на захист особи від незаконного і необґрунтованого обвинувачення та обмеження її прав і свобод.

Початок досудового розслідування, в тому числі і відкриття кримінального провадження, в Україні чітко закріплений у таких нормативно-правових актах, як: Кримінальний процесуальний кодекс України, Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань (затверджене Наказом Генеральної прокуратури України від 06.04.2016 № 139), а також в Інструкції про порядок ведення єдиного обліку в органах поліції заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події (затверджена Наказом Міністерства внутрішніх справ України від 06.11.2015 № 1377).

Так, відповідно до Кримінального процесуального кодексу України слідчий, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань та розпочати розслідування [3].

Уповноважені працівники правоохоронних органів (слідчий, прокурор) зобов'язані прийняти та зареєструвати таку заяву. Проте уже на етапі реєстрації заяви вони мають керуватися, в першу чергу, саме презумпцією невинуватості та забезпечення вини особи з тим, щоб жодна особа, вину якої не встановлено обвинувальним вироком суду, не була піддана покаранню або негідному поводженню.

Проте, як би це парадоксально не звучало, за даними соціологічного опитування, було виявлено, що 68 % опитаних працівників правоохоронних органів тільки загалом розуміють зміст принципу презумпції невинуватості, а його дію під час досудового розслідування визнають тільки 45 % [4, с. 5–9].

Ще одним моментом, на якому слід наголосити, є те, що презумпції невинуватості хоча і притаманний об'єктивний характер і спростованою вона може бути лише у випадку набрання законної сили обвинувальним вироком суду, проте при проведенні розслідування кримінального провадження у слідчого і прокурора на основі зібраних доказів може скластися внутрішнє переконання у винуватості обвинуваченого у вчиненні злочину. Водночас воно є суб'єктивним за своїм характером і необхідним для визнання достатності доказів для прийняття рішення про застосування до підозрюваного чи обвинуваченого запобіжного заходу [5, с. 183].

Тому Конституційним Судом України з приводу роз'яснення зазначеної проблеми було видано Рішення у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ч. 3 ст. 120, ч. 6 ст. 234, ч. 3 ст. 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) від 30.01.2003 № 3-рп / 2003, де чітко зазначено, що переконання слідчого і прокурора у вчиненні особою злочину не означає доведення її винуватості, яка відповідно до конституційно закріпленого принципу презумпції невинуватості особи може бути встановлена лише обвинувальним вироком суду (стаття 62 Конституції України) [6].

Враховуючи викладене, презумпція невинуватості у цьому випадку слугує захистом для особи, яка підозрюється у вчиненні злочину. Адже досить часто суб'єктивне судження до особи призводить до упередженого ставлення та негативних наслідків для неї як з боку органів досудового розслідування, суду, так і громадськості.

Слід звернути увагу на те, що презумпція невинуватості на стадії відкриття кримінального провадження забезпечує захист персональних даних особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення, її честі, гідності, недоторканності як основних конституційних прав особи.

На відміну від судового розгляду кримінального провадження досудове розслідування є лише частково гласним (відкритим). Це пояснюється тим, що передчасне розголошення даних слідства (не залежно від того, яким способом це здійснено – шляхом повідомлення даних третім особам в усній розмові, публічному виступі, в засобах масової інформації тощо) може негативно позначитися на розкритті злочину, виявленні винних.

Досить часто на практиці відбувається порушення принципу презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини засобами масової інформації. Журналісти з метою яскравих заголовків газетних, журнальних чи Інтернет статей використовують заборонені відомості досудового розслідування, тим самим принижуючи честь і гідність особи, вина якої ще не доведена у встановленому законом порядку та не підтверджена обвинувальним вироком суду.

З метою захисту прав та свобод осіб, які є учасниками досудового розслідування, законодавцем було закріплено норми, що забороняють розголошувати відомості досудового розслідування. Так, відповідно до ст. 222 КПК України відомості досудового розслідування можна розголошувати лише з дозволу слідчого або прокурора і в тому обсязі, в якому вони визнають можливим. У необхідних випадках слідчий, прокурор попереджає осіб, яким стали відомі відомості досудового розслідування у зв'язку з участі в ньому, про їхній обов'язок не розголошувати такі відомості без його дозволу. Незаконне розголошення відомостей досудового розслідування тягне за собою кримінальну відповідальність, встановлену законом [3].

Діяння щодо розголошення даних досудового розслідування було криміналізоване, що свідчить про важливість захисту суспільних відносин не лише у сфері правосуддя, а й у діяльності органів досудового розслідування.

Так, відповідно до ст. 387 Кримінального кодексу України встановлено кримінальну відповідальність за розголошення без дозволу прокурора, слідчого або особи, яка провадила оперативно-розшукову діяльність, даних оперативно-розшукової діяльності або досудового розслідування особою, попередженою в установленому законом порядку про обов'язок не розголошувати такі дані. Крім того, у частині другій цієї ж статті відповідальність покладається на спеціальних суб'єктів: суддю, прокурора, слідчого, працівника оперативно-розшукового органу – у випадку, якщо розголошені дані ганьблять людину, принижують її честь і гідність [7].

Виходячи з наведеного тільки після набрання законної сили обвинувального вироку суду про засудження конкретної особи за вчинення кримінальних правопорушень є допустимим розміщення в засобах масової інформації статей з детальним висвітленням конкретних обставин кримінальних правопорушень та у стверджувальній формі про вчинення конкретними особами, із зазначенням їхніх прізвищ, вказаних кримінальних правопорушень. Перекручення прізвищ також є порушенням презумпції невинуватості.

Однак, незважаючи на це, засоби масової інформації допускають вказані порушення, що свідчить про нехтування приписами чинного законодавства. Прикладом такого прямого порушення є розміщення сюжету «Героїня телебачення з Дніпра піймалася на хабарі» на телеканалі «Дитинець», де вказується конкретне прізвище підозрюваної голови Радульської селищної ради Ріпкинського району Таїсії Ворчило. Вказаний сюжет розміщений на інтернет-сайті «Високий Вал» о 09 год. 49 хв. 12.07.2013 [8]. Слід зауважити, що прізвище підозрюваної особи відповідає дійсності і вказана стаття створює наперед громадську думку про винуватість цієї особи, порушуючи презумпцію невинуватості, хоча Ріпкинським районним судом Чернігівської області не винесено за цим кримінальним провадженням обвинувального вироку.

Засоби масової інформації і журналісти мають право розголошувати відомості досудового розслідування, якщо на це є письмовий дозвіл прокурора або слідчого. А розголошення відомостей про приватне життя учасників кримінального судочинства не допускається без їхнього дозволу. Але є виняток: заборона розголошувати таємницю досудового розслідування не поширюється на підозрюваного.

І таких випадків є доволі багато. На нашу думку, це є прямим фактом порушення засобами масової інформації прав громадян, щодо яких ще не винесено обвинувальний вирок суду, який набрав законної сили, і, в першу чергу, порушення презумпції невинуватості особи. Усе це в сукупності підриває авторитет органів досудового розслідування, які не можуть належним чином забезпечити збереження відомостей досудового розслідування.

Реальних випадків порушення принципу презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини шляхом розголошення відомостей і даних досудового розслідування є доволі багато. Особливо це стосується випадків розголошення відомостей засобами масової інформації. Проте статистична інформація щодо зареєстрованих кримінальних правопорушень за ст. 387 КК України свідчить про зворотне.

Так, відповідно до статистичної інформації, наданої Генеральною прокуратурою України про зареєстровані кримінальні провадження та результати їхнього досудового розслідування, у 2014 році було вчинено 8 кримінальних правопорушень за ст. 387 КК України «Розголошення даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування», водночас у 2015 році – 21 кримінальне правопорушення, у 2016 – 37. З січня по жовтень 2017 року було зареєстровано вже 46 кримінальних правопорушень [9].

Зазначені відомості свідчать про збільшення кількості вчинених кримінальних правопорушень за ст. 387 КК України, проте їх не так і багато. На нашу думку, це лише

невелика частина від реальної кількості вчинених кримінальних правопорушень. Досить часто про випадки вчинення такого правопорушення самі потерпілі не повідомляють, тим самим не маючи можливості захистити свої права та законні інтереси, або ж відсутній склад кримінального правопорушення.

Враховуючи вищевикладене, презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини на початковій стадії кримінального провадження є запорукою встановлення істини та слугує свого роду «захисним бар'єром» для особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину від незаконного засудження та передчасних суб'єктивних міркувань не лише учасників кримінального провадження, а й громадськості. Тому на сучасну державу Україна покладається завдання щодо належної організації системи кримінальної юстиції, щоб остаточно унеможливити покарання невинної особи. Адже покарання має накладатися лише після засудження компетентним судом відповідно до справедливої процедури у передбаченому законом порядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ванжула О. М. Презумпція невинуватості в сучасному державно-правовому просторі / О. М. Ванжула // Порівняльно-аналітичне право. – 2015. – № 6. – С. 49–51.

2. Коваленко В. В. Кримінальний процес : підручник / за ред. В. В. Коваленко, Л. Д. Удалова, Д. П. Письменного. – К. : Центр учбової літератури, 2013. – 544 с.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон : від 13.04.2012 № 4651-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2013. – № 9–10, № 11–12, № 13. – Ст. 88 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17

4. Осауленко О. А. Функції кримінального переслідування, обвинувачення та принцип презумпції невинуватості / О. А. Осауленко // Актуальні проблеми юридичних наук у дослідженнях учених : науково-практичний збірник. Додаток до журналу «Міліція України». – 2005. – № 46. – С. 5–9.

5. Ковальчук С. О. Правові презумпції у кримінальному процесі України: поняття / С. О. Ковальчук // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – С. 179–186.

6. Рішення у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ч. 3 ст. 120, ч. 6 ст. 234, ч. 3 ст. 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) : від 30.01.2003 № 3-рп / 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-03

7. Кримінальний кодекс України : Закон : від 05.04.2001 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 25–26. – Ст. 131 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2341-14

8. Повідомлення щодо розголошення даних досудового слідства та вжиття заходів прокурорського реагування : інтернет-стаття // Закон і Бізнес [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zib.com.ua/ua/print/38765-povidomlennya_schodo_rozgoloshennya_danih_dosudovogo_slidstv.html

9. Офіційний сайт ГПУ : інформація щодо зареєстрованих кримінальних правопорушень та результати їх досудового розслідування [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html

УДК 343.9

П. В. Цимбал,
доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики,
О. В. Линник,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики,
Я. М. Бордачова,
здобувач вищої освіти Університету державної фіскальної служби України

ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ ВИЯВЛЕННЯ НЕПРАВДИВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Статтю присвячено дослідженню перспектив використання науково-технічних засобів для виявлення та викриття брехні при отриманні інформації від учасників процесу розслідування кримінального правопорушення. Виокремлено перешкоди процесуального характеру, які не дозволяють застосовувати відповідні науково-технічні засоби повним обсягом. Встановлено причини необхідності поширення використання технічних засобів виявлення неправдивої інформації під час досудового розслідування.

Ключові слова: *виявлення брехні, неправдива інформація, детекція брехні, науково-технічні засоби, перевірка інформації допиту, поліграф, контролограф, аналізатор стресу у голосі.*

Статья посвящена исследованию перспектив использования научно-технических средств для выявления и разоблачения лжи при получении информации от участников процесса расследования уголовного преступления. Выделены препятствия процессуального характера, которые не позволяют применять соответствующие научно-технические средства в полном объеме. Установлено причины необходимости распространения использования технических средств обнаружения ложной информации во время досудебного расследования.

Ключевые слова: *выявление лжи, неправдивая информация, детекция лжи, научно-технические средства, проверка информации допроса, полиграф, контролограф, анализатор стресса в голосе.*

The article is devoted to the research of the prospects of using scientific and technological means to identify and expose lies in obtaining information from participants in the investigation of a criminal offense. The obstacles of the procedural nature that prevent the use of the appropriate scientific and technical means in full are outlined. The reasons for the need to disseminate the use of technical means for detecting false information during pre-trial investigation are established.

Key words: *detecting lies, false information, lie detection, scientific and technical tools, information verification questioning, polygraph, kontrolohraf, voice stress analyzer.*

Досягнення науки і техніки активно впроваджуються криміналістикою та використовуються на практиці для розробки нових методів боротьби і профілактики різноманітних злочинних проявів [7]. Необхідність застосування науково-технічних засобів у кримінальному провадженні визначається не тільки прагненням його учасників спростити та прискорити процес розслідування, а й властивостями цих засобів значно розширювати діапазон можливостей людського сприйняття [1].

Метою цієї статті є аналіз перспектив використання науково-технічних засобів для виявлення неправдивої інформації під час розслідування кримінальних правопорушень.

До окремих аспектів використання науково-технічних засобів у кримінальному провадженні у своїх публікаціях звертались такі вчені, як: Ю. П. Аленін, В. П. Бахін, Р. С. Бєлкін, В. І. Галаган, Є. Н. Голобородбько, О. В. Капліна, Н. С. Карпов, В. О. Коновалова, О. В. Линник, О. І. Мотлях, М. В. Салтевський, В. М. Тертишник, Л. Д. Удалова, П. В. Цимбал та інші.

При виявленні брехні і перевірці достовірності інформаційного матеріалу під час розслідування кримінальних правопорушень реалізуються різні допустимі засоби (принципи, методи, технології, методики, прийоми, апаратура, прилади та спеціальні знання). Йдеться як про ідеальні засоби (ідеї, поняття, підходи, рекомендації, прийоми тощо), так і про людей, їхні можливості, матеріальні, технічні, технологічні, інформаційні системи.

Саме тому, на думку О. І. Ромців та І. М. Зубач, останнім часом підвищений інтерес з боку науковців та практиків становлять нові нетрадиційні засоби отримання інформації, які ґрунтуються на методах роботи із людською психікою за допомогою алгоритмів гіпнотерапії, біоенергетики, одорології, кінетики, фізіономіки, психофізичних досліджень за допомогою поліграфа тощо [5, с. 242]. А для ефективного застосування науково-технічних засобів потрібно дотримуватися таких принципів, як: законність, етичність, науковість та ефективність використання науково-технічного засобу; безпека науково-технічного засобу; цілісність об'єктів при застосуванні науково-технічного засобу [1].

Слід також зазначити, що існують об'єктивні технічні можливості детекції інформації, яка зберігається в пам'яті суб'єктів, шляхом вербального спілкування з використанням технічних засобів вимірювання мовних параметрів суб'єкта, його ідеомоторних рухів на пропоновані емоціогенні подразники [6, с. 228].

Гальмом практичної реалізації складних технологій, на нашу думку, є утворення перешкод процесуального характеру використання технічних засобів при розслідуванні кримінальних правопорушень, а саме: 1) процесуальна невизначеність поняття «технічні засоби для виявлення неправдивої інформації»; 2) радянський ідеологічний нігілізм; 3) відсутність навичок у слідчого приймати оціночні рішення про індивідуальні ознаки та особливості психіки людини, показання якої перевіряються, тощо.

Н. С. Карпов, у свою чергу, до причин недостатнього використання науково-технічних засобів відносить:

– слабка техніко-криміналістична підготовка слідчих;

– громіздкість та ненадійність в експлуатації деяких технічних засобів, непристосованість їх до умов проведення слідчих дій;

– складність процедури підготовки до роботи технічних засобів, а також їхнього технічного обслуговування при застосуванні;

– недостатнє знання слідчим методів і засобів криміналістичної техніки та відсутність навичок застосування їх у конкретних випадках тощо [2, с. 100].

Унаслідок названих вище причин юридичні науки, крім криміналістики, майже не мають своїх технічних засобів діяльності, не займаються їхньою розробкою, але в законах і наукових працях вільно цим поняттям оперують.

Тому практичні працівники виділили два напрями вирішення цієї проблеми: 1) інструментально-контактна детекція на основі добровільного вільного волевиявлення суб'єкта і 2) безконтактно-технічна детекція, здійснювана оперативно при дотриманні законних прав та інтересів громадян [6, с. 229].

Інструментально-контактна детекція і перші її технології виникли після отримання патенту на винахід поліграфа американцем К. Клейном у 1928 р. Поліграф був найпростішим електромеханічним пристроєм, датчиками в якому були гумові трубки й електричні контактні дроти, що викликало страх у допитуваного отримати розряд електроструму або опік. Саме тоді, коли ця інформація потрапила в ЗМІ, з подачі журналістів поліграф стали називати «викривачем брехні». Але поліграф нікого не викривав, а лише забезпечував оператора кількісною невизначеною і об'єктивною інформацією, яку той оцінював для викриття випробуваного.

Майже водночас українець Я. Цурковський, директор лабораторії психотехнічних досліджень у м. Катовіце (Польща), винайшов контролограф – вимірювальний прилад для психічного контролю. За допомогою цього приладу вчений отримував психофізіологічну характеристику людини з огляду на його професійну діяльність. У 80-ті роки XX століття у Львові він створив пересувну науково-практичну лабораторію професійної діагностики, обслуговуючу автотранспортні підприємства, спортивні школи, космонавтику. Такий прилад було визнано корисним для прогнозування лідерів і виявленням осіб, пов'язаних з професійним. Проте свідчення таких і подібних вимірювальних приладів представляють лише кількісну імовірнісну характеристику події, явища, настання якого опосередковано багатьма природними і людськими чинниками [6, с. 229].

На нашу думку, такі результати кількісних імовірнісних показників вимірювальної техніки повинні оцінювати експерти спеціальних лабораторій або безпосередньо особа, яка приймає процесуальне рішення (слідчий, суддя, прокурор), або начальник кадрів, підприємець, менеджер.

Проте здійснення контактного тестування вимагає серйозних підготовчих робіт на державному рівні та перш за все підготовки відповідних фахівців, що використовують ці методики, придбання техніки та організації лабораторій при навчальних закладах, а також підготовки відповідної законодавчої бази.

Безконтактно-технічна детекція представляє новий напрям, розроблений у Національній академії внутрішніх справ України колективом учених під керівництвом професора В. І. Кулі

і доцента С. П. Мохнєвої. Для здійснення ідеї було виготовлено автоматизоване робоче місце експерта фоноскопіста. Проведено понад 500 судових фоноскопічних експертиз зі складних кримінальних справ прокуратури, СБУ, МВС. Запропонована методика ідентифікації людини за спектральними переходами його звукової мови, яка отримала визнання і тривалий час використовувалася в науково-дослідницьких інститутах судової експертизи України, Грузії та Росії [6, с. 230].

Сутність і відмінність безконтактного методу детекції суб'єктивного образу від контактного полягає у відсутності датчиків, які безпосередньо розташовуються на тілі людини. Каналом отримання інформації про психофізіологічні функції людини (частоті серцевої діяльності, диханні, величиною кров'яного тиску, потовиділенні, зміні температури, емоційної напруженості тощо) слугує звук. А отже, звуковий канал дозволяє фіксувати звукову мову на значній відстані від джерела, тому доцільно використовувати безконтактні пристрої в оперативно-розшукових цілях, а іноді і в слідчих.

Безконтактне зняття інформації з джерела звуку не порушує його фізичних і біологічних функцій, не заподіює страждань і не завдає шкідливих наслідків здоров'ю.

Крім того, перевага безконтактного способу отримання інформації від джерела полягає в тому, що її можна отримати безпосередньо від фізичного тіла (твердого, рідкого, газоподібного), що знаходиться між джерелом і приймачем і відбиває або трансформує звукову хвилю. Так, допит обвинуваченого в кабінеті або параметри роботи електронної апаратури можна записати шляхом зондування лазерним пристроєм коливного віконного скла або прикріпити до стіни звуковий датчик.

Таким чином, безконтактний спосіб детекції слідів пам'яті людини переносить усе аналітичне дослідження на звукову мову, тобто мову допитуваної особи [6, с. 230–231].

Як зазначає І. Е. Пиков, в останні роки з очевидною регулярністю на ринку послуг в області виявлення брехні під різними назвами з'являються прилади, які позиціонуються як «аналізатори стресу в голосі» [3, с. 279].

Після створення таких приладів стверджували, що вони, на відміну від поліграфа, здатні встановлювати нещирість без підключення до тіла людини датчиків, шляхом вимірювання змін у голосі, обумовлених стресом, який супроводжує брехливі висловлювання. У ході процедури перевірки, що нагадує випробування на поліграфі, в тому сенсі, що задаються нейтральні, перевірочні та контрольні питання, проводиться звукозапис відповідей. Таке опитування можна було проводити навіть по телефону.

Суть роботи аналізаторів стресу у голосі пояснювалася таким чином. У процесі аналізу звукозаписів мовних висловлювань за допомогою приладу нібито виділяються акустичні характеристики голосу, обумовлені стресом, що не сприймаються на слух. Зокрема, винахідники стверджували, що цей прилад вимірює низькочастотну (близько 10 Гц) модуляцію частоти основного тону голосу, обумовлену тремором м'язів. Однак у прямих міографічних експериментах це явище в зазначених м'язах виявлено не було, так само, як не було переконливо технічно доведено, що такі пристрої дійсно вимірюють ступінь низькочастотної модуляції мовного сигналу [3, с. 279].

Слід зазначити, що на думку І. В. Рогатюка, одне із заперечень проти застосування науково-технічних засобів, зокрема поліграфа, пов'язане з тим, що людина виступає об'єктом дослідження. Проте така ж ситуація виникає й при проведенні ряду експертиз (судово-медичної, судово-психіатричної), освідуванні особи, отриманні зразків для порівняльного дослідження,

що в окремих випадках може супроводжуватися примусом для проведення медичного обстеження. Однак основним положенням, на якому ґрунтується вся робота з поліграфом, вважається те, що при виникненні думки про факт викриття або під впливом інших подразників у суб'єкта можуть виникнути емоції страху від покарання, сорому тощо. Емоції змінюють фізіологічні параметри організму, які реєструються поліграфом. Загалом можна зазначити, що використання поліграфічних методів прискорює, уточнює й об'єктивізує інформацію про емоційний стан суб'єкта на певний момент слідчої дії [4, с. 295].

Також не можна відкидати можливість використання технічних засобів для профілактики протидії розслідуванню, оскільки злочинець або свідок, що відмовився, наприклад, від проведення психофізіологічного інтерв'ю чи проведення психофізіологічної експертизи із використанням поліграфа, в певний момент починає викликати у слідчого підозру щодо надання ним неправдивої інформації. Але якщо підозрюваний не несе відповідальність за це, то свідок у разі не надання або надання неправдивої інформації може бути притягнутий до кримінальної відповідальності. Усі ці обставини зумовлюють можливість профілактичного впливу застосування досліджень із використанням поліграфа на процес протидії розслідуванню [5, с. 344].

Слід також зазначити, що, на думку багатьох науковців та практиків, процес впровадження науково-технічних засобів у роботу правоохоронних органів дещо уповільнився у зв'язку із рядом несприятливих факторів, серед яких: напружена геополітична ситуація на сході України, проведення масштабної антитерористичної операції та складне соціально-економічне становище нашої держави. Крім того, для впровадження, наприклад, поліграфа у кримінальну процесуальну діяльність потрібне законодавче унормування процесуальних гарантій його використання при проведенні психофізіологічної експертизи.

Перспектива запровадження нових розробок та ефективних засобів криміналістичної техніки, використання науково-технічних можливостей сучасних приладів діагностики достовірності вербальної та невербальної інформації з метою оптимізації та підвищення якості досудового розслідування є принципово важливим пріоритетом реформування системи кримінального судочинства України на сучасному етапі.

На нашу думку, чинниками, які стримують всебічне впровадження та застосування інноваційних методів виявлення неправдивої інформації, є:

1) відсутність державної програми щодо впровадження технічних засобів у сферу діяльності правоохоронних органів;

2) недостатність нормативно-правового регулювання;

3) відсутність програми практичного обміну досвідом з передовими європейськими державами;

4) уповільнений розвиток вітчизняних науково-технічних, науково-практичних і методичних рекомендацій за вказаним напрямом;

5) невідпрацьованість механізму державної підготовки відповідних спеціалістів та експертів.

Важливого значення набуває також створення системи правового регулювання можливості використання методу невербальної діагностики правдивості показань за допомогою поліграфа для розслідування та профілактики злочинної діяльності. Потребують внесення змін не тільки норми Кримінального процесуального кодексу України, а й ряд підзаконних нормативно-правових актів, зокрема накази Міністерства юстиції України, МВС України, якими затверджено Інструкцію про призначення та проведення судових експертиз і експертних досліджень та

Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів тощо, в частині доповнення вказаних рекомендацій положеннями про проведення психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа, визначення її об'єкта, завдань та орієнтовного переліку вирішуваних питань, встановлення відповідних кваліфікаційних вимог для експерта-поліграфолога та визначення порядку проведення його атестації.

Отже, з огляду на вищезазначене, можна зробити обґрунтований висновок, що на сьогодні процес збирання та дослідження доказів не може відбуватись без застосування інноваційних технологій, але такі науково-технічні засоби повинні бути належної якості та постійно оновлюватись. Із усього арсеналу таких засобів, напрацьованих у теорії та практиці криміналістики, поліграф, на нашу думку, є одним із найбільш перспективних та ефективних засобів вирішення актуальних проблемних питань, що стосуються особливостей розслідування кримінальних правопорушень. Проте, незважаючи на явні та беззаперечні переваги використання технічних засобів виявлення неправдивої інформації у досудовому розслідуванні, існує також ряд проблем правового та організаційного характеру, які гальмують процес їхньої легалізації на рівні КПК України, а отже, і впровадження в діяльність правоохоронних органів. Найшвидше вирішення цих проблем дозволить ефективно та повно використовувати усі наявні можливості під час розслідування кримінальних проваджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Губін Г. О. Науково-технічні засоби як одна із гарантій якісного проведення досудового розслідування / Г. О. Губін [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-1197/

2. Карпов Н. С. Теоретичні основи та практика використання передового досвіду органів внутрішніх справ у протидії злочинній діяльності : монографія / Н. С. Карпов; наук. ред. В. П. Бахін. – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2000. – 124 с.

3. Пиков И. Е. Проблемы использования нетрадиционных способов распознавания лжи на предварительном следствии / И. Е. Пиков // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцина. – 2009. – № 114. – С. 276–281.

4. Рогатюк І. В. Кримінально-процесуальне закріплення використання поліграфа (детектора брехні) у слідчій практиці / І. В. Рогатюк // Часопис Київського університету права. – 2014. – № 2. – С. 294–298.

5. Ромців О. І. Використання поліграфа в процесі подолання протидії розслідуванню злочинів у сфері службової діяльності: реалії сьогодення / О. І. Ромців, І. М. Зубач // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2015. – № 825. – С. 341–346. – (Серія : Юридичні науки).

6. Салтевский М. В. Проблемы инструментальной детекции вербальной информации / М. В. Салтевский // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2008. – № 1, том 21 (60). – С. 223–239. – (Серия «Юридические науки»).

7. Цимбал П. В. Використання знань спеціалістів при розслідуванні злочинів у сфері економіки / П. В. Цимбал, І. Я. Фрідман // Науковий вісник : збірник наукових праць УФЕІ. – Ірпінь, 2000. – № 1. – С. 153–158.

УДК 343.11

П. В. Цимбал,
доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики,
Л. В. Омельчук,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики,
Л. Л. Калініченко,
здобувач вищої освіти Університету державної фіскальної служби України

НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ

У статті окреслено напрями вдосконалення електронного судочинства в Україні. Проаналізовано зареєстровані у парламенті законопроекти з цього питання.

Ключові слова: *Конституція України, електронний суд, електронне правосуддя, електронний цифровий підпис, інформаційні технології, законопроект від 23.03.2017 № 6232.*

В статье обозначены направления совершенствования электронного судопроизводства в Украине. Проанализированы зарегистрированные в парламенте законопроекты по данному вопросу.

Ключевые слова: *Конституция Украины, электронный суд, электронное правосудие, электронная цифровая подпись, информационные технологии, законопроект от 23.03.2017 № 6232.*

The article outlines directions for improving e-justice in Ukraine. The bills registered in the parliament on this issue are analyzed.

Key words: *the Constitution of Ukraine, electronic court, electronic justice, electronic digital signature, information technologies, bill number 6232 dated 23.03.2017.*

Актуальність обраної теми обумовлена тим, що, відповідно до статті 1 Конституції України, Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6) [1]. Проте належна діяльність судової влади на сучасному етапі розвитку інформаційного

суспільства та державного управління неможливі без ефективних і дієвих інструментів електронного судочинства.

Важливу роль у трансформації судочинства відіграє розповсюдження інформаційних та комунікаційних технологій у судовій діяльності, які призвели до появи нового терміна – «електронне судочинство» і поставили перед юридичною наукою завдання: визначити його поняття та характерні ознаки для ефективної автоматизації класичних процесуальних дій безпосередньо в судовій системі.

Повноцінне існування демократичної держави неможливе без системи відкритого і швидкого судочинства, але загальний стан впровадження інформаційних технологій, що автоматизують роботу судів та процесуальних дій у судовій системі України, не можна вважати доцільним [8]. Натомість підвищення ефективності судової діяльності в умовах формування інформаційного суспільства передбачає впровадження в неї інформаційних та комунікаційних технологій, які б дозволили забезпечити дотримання відповідних стандартів і принципів електронного судочинства.

На сьогодні правова наука має у своєму розпорядженні достатній масив теоретичних і практичних розробок з питань правового регулювання впровадження як електронного урядування загалом, так і електронного судочинства, яким займалися такі вчені-правознавці: А. В. Аносов, О. В. Бринцев, О. О. Вдовіна, Ю. В. Гришко, О. С. Кисельов, Н. В. Кушакова-Костицька, А. Є. Мошков, Л. Р. Сердюк, Г. В. Татаренко, М. В. Чижов та ін.

Зазначимо, що інструменти електронного урядування мають на меті не лише автоматизувати класичні державні послуги, а й суттєво трансформувати саму систему державного управління, посприяти посиленню його прозорості та зменшити потенційний корупційний складник. Це дійсно так, адже належне урядування на нинішньому етапі розвитку державних та сучасних інформаційних технологій просто неможливе без ефективних важелів управління.

На користь потреби та доцільності ширшого впровадження інформаційних технологій в юридичній діяльності свідчать напрацьовані державами-членами Ради Європи галузеві акти, серед яких варто відмітити Рекомендації (2001) 2 щодо побудови та перебудови судових систем і правової інформації в економічний спосіб, Рекомендації (2001) 3 щодо надання громадянам судових та інших юридичних послуг з використанням новітніх технологій, ухвалених Комітетом Міністрів Ради Європи 28 лютого 2001 року. Цими міжнародними актами стимулюються судова влада, інші користувачів юридичних інформаційних систем до використання опцій нових технології з метою модернізації судових процесів, зміцнення суспільної довіри й гарантування дотримання інтересів правосуддя, напрацювання рекомендацій для впровадження інформаційних систем у правосудді.

Зокрема, вказані рекомендації передбачають забезпечення можливості: 1) відкриття провадження за допомогою електронних засобів; 2) здійснення подальших процесуальних дій у рамках провадження в середовищі електронного документообігу; 3) одержання відомостей про хід справи шляхом одержання доступу до судової інформаційної системи; 4) одержання інформації про результати провадження в електронній формі (п. 3). Досягнення визначених завдань відбуватиметься за умови дотримання вимог безпеки й таємниці приватної інформації.

Із урахування позитивного досвіду міжнародної спільноти та відповідно до Концепції галузевої програми інформатизації судів загальної юрисдикції та інших установ судової

системи було створено Єдину судову інформаційну систему України. Вона передбачає функціонування підсистем, завдяки яким вирішуються як організаційні й управлінські проблеми всередині судів, так і проблеми комунікації з іншими учасниками судового процесу. Серед таких: система «Електронний суд» з можливістю отримання інформації щодо стадій розгляду судової справи; надсилання процесуальних документів електронною поштою учасникам судового процесу; надсилання судової повістки у вигляді SMS-повідомлень; сплати судового збору он-лайн [7, с. 108].

Н. В. Кушакова-Костицька має рацію, стверджуючи, що ера «електронного правосуддя» в Україні – ще віддалена перспектива, однак перші кроки у створенні електронного судочинства зроблені, і невдовзі електронні новації замінять паперову рутину та суттєво полегшать звернення громадян до суду, з одного боку, та зроблять діяльність вітчизняних судів менш корумпованою і більш ефективною – з іншого [5, с. 107].

Поряд із цим назріла проблема внесення відповідних змін щодо застосування в судочинстві електронних технологій до процесуальних норм чинного законодавства, а також розробка і прийняття нормативних актів, що врегулювали б правові засади комп'ютеризації судочинства. Загалом же можна висловити оптимістичні прогнози щодо застосування у національному судочинстві електронних технологій [3].

Відповідно до законопроекту «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» № 6232, що було прийнято Верховною Радою України 03.10.2017, передбачається нормативне врегулювання процесуальних механізмів, які мають забезпечити ефективний, справедливий, неупереджений та своєчасний захист прав і свобод особи в суді, а одним із завдань – поетапне запровадження інструментів «електронного правосуддя», що надасть змогу звертатися до суду, сплачувати судовий збір, брати участь у розгляді справи та отримувати необхідну інформацію і документи електронними засобами; удосконалення системи забезпечення неупередженого розподілу справ між суддями, зокрема визначення судді або складу колегії суддів на всіх стадіях судового провадження [6].

У Пояснювальній записці до цього законопроекту вказано, що норми останнього передбачають широкі можливості здійснення судочинства із застосуванням інформаційних технологій, зокрема вчинення всіх процесуальних дій через засоби електронного зв'язку з відповідними механізмами ідентифікації та безпеки.

Учасникам справи забезпечується можливість брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, не залишаючи свого житлового або робочого приміщення, а для свідків, експертів – у приміщенні іншого суду. Ця можливість дійсно дозволить заощадити час і кошти судів та учасників процесу, але й дозволить суттєво зменшити терміни розгляду справ. Проте доцільно відмітити, що у разі фактичної відсутності усіх сторін у залі судового засідання при проведенні його у режимі відеоконференції передбачається обов'язкова трансляції засідання в мережі Інтернет. У зв'язку із цим виникатиме питання можливості забезпечення нерозголошення передбачених законом видів інформації, що є таємницею, в тому числі при проведенні закритого судового розгляду. Також проблема видається нині як забезпечення надійності захисту відповідного каналу трансляції в мережі, так і, власне, питання покладання відповідних обов'язків на відповідальних осіб.

Матеріали справ зберігатимуться, як правило, в електронному вигляді, що спростить доступ до них учасників справи, усуне часові, фінансові та організаційні витрати, пов'язані із пересилкою матеріалів справи з одного суду до іншого, спростить аналіз та узагальнення судової практики.

Цей законопроект став щаблем до регулювання порядку поступового переведення судочинства у режим «електронного суду». Зауважимо, що, відповідно до перехідних положень законопроекту, Державній судовій адміністрації України рекомендовано до 31 березня 2018 року забезпечити створення та належне функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи.

Проте як у сфері наукової полеміки, так і стінах самого законодавчого органу підіймається питання недосконалості окремих положень законопроекту № 6232.

Передбачене провадження судочинства із використанням інструментів Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, яка має забезпечувати обмін документами в електронній формі між судами, між судом та учасниками судового процесу, а також фіксування судового процесу й участь учасників судового процесу у судовому засіданні в режимі відеоконференції (статті 6, 14, 43, 223, 328 нової редакції ГПК України; 14, 44, 248 нової редакції ЦПК України; 18, 229 нової редакції КАСУ) викликає окремі обґрунтовані побоювання щодо правозастосування. Нині, на жаль, частина громадян України, зокрема у віддалених невеликих населених пунктах, не має можливості користуватися новітніми інформаційними технологіями через низький рівень матеріального забезпечення населення. Така ситуація супроводжуватиметься зверненнями до судів у «паперовій формі», що поставить осіб у нерівне становище як у питаннях сплати ставку судового збору, так і можливості належного доступу до правосуддя. Відповідне порушення принципу рівності усіх громадян перед законом фактично врази ускладнить доступ до правосуддя і, як наслідок, призведе до порушення права особи на судовий захист.

Спірним, хоча можливо доцільним для перехідного періоду, є невідокремлення паперового документообігу від електронного, суперечності ж можуть призвести до порушень та втрати паперових оригіналів документів при здійсненні судочинства [2].

Передбачено, що «у разі неможливості розгляду справи судом в електронній формі з технічних причин, що може перешкодити розгляду справи у строки, встановлені цим Кодексом, справа розглядається за матеріалами в паперовій формі, для чого матеріали справи невідкладно переводяться в паперову форму у порядку, встановленому Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему». Ця може призвести до дуалізму у системі документообігу при реалізації правосуддя, що створюватиме умови для можливих зловживань з боку зацікавлених осіб.

Також викликає проблеми у правозастосування питання використання електронного цифрового підпису, оскільки питання його валідності напряму пов'язане із можливістю визнання будь-якого засвідченого вказаним чином електронного документа, який подається до суду (у тому числі як доказ), на будь-якій стадії судового процесу недійсним, що виключатиме об'єктивний та вчасний розгляд [2].

Процедура електронного правосуддя не відповідає гласності та відкритості судового процесу як основним засадам судочинства. Зокрема, у статті 11 Закону України «Про судоустрій та статус судів» передбачено, що «судові рішення, судові засідання та інформація щодо справ, які розглядаються судом, є відкритими. Ніхто не може бути обмежений у праві на

отримання в суді усної або письмової інформації про результати розгляду його судової справи. Будь-яка особа має право на вільний доступ до судового рішення в порядку, встановленому законом».

При цьому інформація про суд, який розглядає справу, сторони спору та предмет позову, дату надходження позовної заяви, апеляційної, касаційної скарги, заяви про перегляд судового рішення, стадії розгляду справи, місце, дату і час судового засідання, рух справи з одного суду до іншого, є відкритою та має бути невідкладно оприлюдненою на офіційному веб-порталі судової влади України. Крім того, відповідно до частини 3 статті 11 вищезазначеного закону розгляд справ у судах відбувається відкрито, у відкритому судовому засіданні мають право бути присутніми будь-які особи. Основні принципи гласності і відкритості судового процесу також закладені також у статі 129 Конституції України.

Слід зазначити, що запровадження «Електронного суду» є досить складним та фінансово затратним процесом. Зокрема, є ряд перешкод для реалізації такого проекту в Україні, а саме: економічна, соціальна, культурна нерівність і, як наслідок, інформаційна нерівність; відсутність стратегії планування судової гілки влади; значна фінансова еквівалентність зазначеного проекту; зростання ризиків поширення інформаційної злочинності. Вищевказані ризики негативно впливають на реалізацію конституційного принципу доступності правосуддя [4, с. 56].

Враховуючи це, на нашу думку, доцільно здійснювати подальший розвиток моделі електронного суду у таких напрямах.

По-перше, необхідно зменшити економічну і соціальну нерівність населення держави, підвищити його культуру, зокрема в інформаційній сфері. У цьому напрямі слід підвищити доступність мережі Інтернет пересічним громадянам, провести інформаційну просвітницьку кампанію про можливості й переваги електронних сервісів у судочинстві.

По-друге, стратегія впровадження інформаційно-телекомунікаційної системи у судову гілку влади має бути пріоритетним напрямом державної політики як у сфері реформування судочинства, так і в цілому політики щодо державного електронного урядування. Практика свідчить, що наразі пріоритетами є люстрація суддів та реорганізація судів, недопущення виплати належної заробітної плати працівникам судової системи, а питання матеріально-технічного забезпечення судів залишається другорядним і його вирішення стимулюється завдяки міжнародним програмам та грантам.

По-третє, розвиток електронного судочинства неможливий без наукового осмислення суті цього явища, його потенційних ризиків та переваг, аналізу законодавства на предмет необхідності змін і доповнень. Однак комплексні наукові розробки останнього наразі відсутні.

Також безпосереднє впровадження електронного судочинства неможливе без відповідного нормативно-правового підґрунтя та фінансового забезпечення. Серед перспективних заходів у цьому напрямі це: включення до бюджетного законодавства статті видатків на впровадження облаштування судів належними техзасобами; напрацювання методичних рекомендацій роботи з програмою; навчання працівників апарату судів і суддів; проведення інформаційної політики серед населення та створення місць загального доступу громадян до мережі Інтернет тощо [4, с. 57].

Реалізація заходів в окреслених напрямах можлива завдяки ефективному моніторингу з боку державних і неурядових органів та організацій.

У підсумку можна зробити висновок, що подальше розширення функціональних можливостей вітчизняної моделі електронного судочинства є закономірним наслідком розвитку суспільства на сучасній стадії. Вона об'єктивно спонукає законодавця та уряд до реалізації відповідних заходів з метою приведення нормативно-правового регулювання цієї сфери правовідносин до рівня технічного прогресу.

Вирішення нагальних проблем судової влади та доступ до правосуддя має здійснюватися паралельно із соціально-економічними змінами в Україні, належним фінансуванням, оскільки відповідна офісна техніка та програмне забезпечення на сьогодні не є дефіцитом, і за виваженого підходу перейти в електронну форму судочинства можна протягом року.

Однак без руху в окреслених напрямах модель повного електронного судочинства наразі є передчасною, а її запровадження, відповідно до запропонованих законодавцем векторів, може призвести до порушення механізмів реалізації принципів (засад) судочинства, що лише підвищить рівень недовіри до судової влади в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР / ВР України // База даних «Законодавство України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80

2. Висновок Головного науково-експертного управління парламенту : від 08.06.2017 до законопроекту : від 23.03.2017 № 6232 / ВР України // База даних «Законодавство України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=61415&pf35401=425925

3. Електронне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://yurincom.com/ua/yuridichniy_visnyk_ukrayiny/overview/?id=5533

4. Камінська І. В. «Електронний суд» як гарантія доступності правосуддя / І. В. Камінська // Вісник Академії адвокатури України. – 2013. – № 3. – С. 52–60.

5. Кушакова-Костицька Н. В. Електронне правосуддя: українські реалії та зарубіжний досвід / Н. В. Кушакова-Костицька // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 1. – С. 103–109.

6. Проект Закону про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : від 23.03.2017 № 6232 / ВР України // База даних «Законодавство України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61415

7. Рубцов С. С. Інноваційні технології в механізмі забезпечення транспарентності судової влади / С. С. Рубцов // Право та інноваційне суспільство. – 2016. – № 1. – С. 107–112.

8. Цимбал П. В. Початковий етап досудового провадження у кримінальних справах про ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) / Цимбал П. В., Мілевський О. П., Власова Г. П., Фрідман-Козаченко М. М. – Ірпінь, 2012. – 238 с.

УДК 343.9

А. Б. Антонюк,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
кримінального процесу
та криміналістики,
Л. І. Місячна,
аспірант кафедри
кримінального процесу
та криміналістики,
В. А. Нестерук,
здобувач вищої освіти
Університету державної
фіскальної служби України

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ СУДОВОЇ РЕФОРМИ

Стаття присвячена визначенню проблем правового регулювання судово-експертної діяльності в умовах судової реформи з метою пошуку шляхів її вдосконалення. Інститут судової експертизи характеризується як один із гарантів ефективного встановлення істини у справах не лише кримінальної сфери, а й цивільної, господарської, адміністративної та ряду інших галузей права.

Ключові слова: *судова експертиза, кримінальний процес, експерт, спеціальні знання.*

Статья посвящена определению проблем правового регулирования судебно-экспертной деятельности в условиях судебной реформы с целью поиска путей ее совершенствования. Институт судебной экспертизы характеризуется как один из гарантов эффективного выявления истины в делах не только уголовной сферы, но и гражданской, хозяйственной, административной и ряда других отраслей права.

Ключевые слова: *судебная экспертиза, уголовный процесс, эксперт, специальные знания.*

The article is devoted to the definition of problems of legal regulation of forensic expert activity in the context of judicial reform in order to find ways to improve it. The Institute of Forensic Expertise is characterized as one of the guarantors of the effective establishment of the truth in cases not only of the criminal sphere, but also of civil, economic, administrative and a number of other branches of law.

Key words: *forensic examination, criminal process, expert, special knowledge.*

Ця стаття зумовлена тим, що судово-експертна діяльність в Україні після прийняття 3 жовтня 2017 року законопроекту № 6232 «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» підпала під безпосередній вплив судової

реформи, яка спричинила суттєві зміни, що в основному стосуються нівелювання ролі приватного сектору судових експертиз. Причиною такої ситуації може виступати як імовірна недостатня обґрунтованість реформаційних кроків, недосконале дослідження ситуації де-факто, так і неналежне залучення судових експертів-практиків до попереднього обговорення можливих змін у сфері, в якій, власне, їм здійснювати свою діяльність. Крім того, не дивлячись на значну кількість наукових напрацювань у сфері судово-експертної діяльності, нині майже відсутні праці, що б характеризували та компілювали останні зміни нормативно-правового характеру, акцентуючи увагу на розмежуванні державного та приватного сектору.

Мета цієї статті полягає у визначенні ключових проблем реалізації на практиці норм, що стосуються змін у судово-експертній діяльності в Україні, а також визначенні векторів вирішення конкретних проблем і висуненні обґрунтованих пропозицій з удосконалення нормативно-правового регулювання та матеріального забезпечення інституту судової експертизи в Україні.

Теоретичні та практичні аспекти існування і реалізації судово-експертної діяльності в умовах сучасних реформаційних процесів досліджувалися у роботах вітчизняних науковців, а також висловлювалися публічними діячами, серед яких І. Герц, О. Круть, О. Миланко, О. Назаров, І. Овчар, Г. Прохоров-Лукін, І. Стародубов, Ю. Шатайло [8].

Розпочати дослідження було б доцільно із зазначення того, що в Україні історично склалася ситуація, за якої основна кількість виконаних судових експертиз завжди припадала на державні судово-експертні установи, проте останні десятиліття розвивається професійна діяльність експертів, що не є працівниками державних експертних установ, тобто діяльність незалежних, або приватних експертів. У багатьох країнах світу зацікавлені сторони мають право звернутися до незалежного експерта: сторона звинувачення та сторона захисту можуть звернутися до різних експертів і надати відповідні висновки. При цьому, вочевидь, фінансовий тягар держави у сфері забезпечення судово-експертної діяльності зменшується протилежно пропорційно збільшенню кількості приватних експертів у відповідних країнах [7].

З огляду на останні зміни у процесуальному законодавстві, пов'язані із судовою реформою в цілому та з прийняттям 3 жовтня 2017 року законопроекту № 6232 «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», можна стверджувати, що розвиток приватної сфери судово-експертної діяльності теоретично «загальмовується».

Зробити такий умовивід цілком логічно вдається після аналізу законодавчих нововведень, серед яких можна виділити такі елементи відповідно до поправки № 241 до IV розділу Кримінального процесуального кодексу України:

– у кримінальному процесі сторони справи, в тому числі і сторона захисту, позбавляються права самостійно вибирати та залучати судового експерта – повноваження залучати експерта матимуть тільки слідчий суддя та суд;

– проведення експертизи в кримінальному процесі монополізується експертами державних спеціалізованих установ, що є обмеженням принципу змагальності, і створює монополію для Київського науково-дослідного інституту судових експертиз, підвідомчого Міністерству юстиції України [4].

При розв'язанні цієї проблеми слід навести статистику для підтвердження вагомості висловлених надалі аргументів та фактів.

За даними державного Реєстру атестованих судових експертів, на сьогодні загальна кількість атестованих експертів, в яких свідоцтва є чинними, становить приблизно 7 000 осіб. Кількість діючих експертів, які не є працівниками державних спеціалізованих установ та атестовані Центральною експертно-кваліфікаційною комісією при Міністерстві юстиції України, становить приблизно 700 фахівців, тобто 10 % від загальної кількості експертів. За видами судових експертиз, останніх атестовано:

– інженерно-технічна експертиза – 41 фахівець;

– будівельно-технічна та земельно-технічна експертиза – 241 фахівець;

– економічна експертиза – 144 фахівця;

– товарознавча експертиза – 28 фахівців;

– автотоварознавча експертиза – 241 фахівець;

– експертиза у сфері інтелектуальної власності – 15 фахівців [7].

Вищенаведене дозволяє припустити, що з огляду на кількісно-якісні статистичні показники та прогнози, найближчим часом сферу судово-експертної діяльності в Україні чекатиме ряд негативних наслідків, які умовно можна поділити на 5 основних проявів:

– збільшення видатків державного бюджету на проведення судових експертиз виключно державними установами;

– відсутність прогресування приватного сектору судових експертів та судово-експертних установ;

– неможливість державних судово-експертних установ належно вправлятися із навантаженням;

– зростання необхідності модернізації методико-технічного забезпечення судово-експертних установ [3].

Перший імовірний прояв легко можна пояснити тим, що оскільки тягар проведення судових експертиз цілком падатиме на державні спеціалізовані установи, тому не варто розраховувати на зменшення навантаження, спричинене необхідністю виявлення фактів, що мають виняткове значення для вирішення справ, шляхом залучення осіб, що володіють відповідними спеціальними знаннями – експертів.

Другий наслідок цілком логічно випливає із самої суті змін, адже неможливо говорити про будь-який позитивний розвиток приватного сектору судової експертизи в кримінальному процесі за умови відсутності практики використання спеціальних знань приватними експертами.

Третій прояв легко можна підтвердити навіть обставинами, що були сформовані ще до реформи: у державних судово-експертних установах, по-перше, не завжди перебувають експерти потрібної кваліфікації для проведення відповідних надскладних експертиз, по-друге, далеко не завжди державні експерти фізично мають змогу справитися із покладеним на них обсягом навантаження, а це ще за умови, що завжди була можливість звернутися до приватного експерта. Саме тому цілковите одержавлення сфери судово-експертної діяльності на цей момент є не лише теоретично незрозумілим, але й економічно необґрунтованим.

Четвертий висновок можна охарактеризувати як такий, що випливає із третього, адже якщо збільшуватимуться видатки на судово-експертну галузь, то доцільно було б все ж таки намагатися знайти шляхи її вдосконалення для максимізації коефіцієнта корисності дій у ході проведення судових експертиз з метою мінімізації витрат як фінансового, так і темпорального ресурсу. З приватним же сектором модернізація пов'язана тим фактом, що, як показує

практика країн Європейського Союзу, рушійною силою прогресивного розвитку судово-експертної діяльності останнім часом виступають саме приватні експерти. Саме тому, враховуючи перспективу можливої відсутності залучення приватних експертів до кримінального процесу, слід акцентувати увагу державних експертів на необхідності вдосконалення їхньої ж галузі робіт за допомогою, очевидно, методу заохочення [3].

Не дивлячись на все перелічене, можна з упевненістю сказати, що де-факто зміни, передбачені нормативно, як мінімум не впроваджуватимуться моментально, що надасть час якщо не скасувати їх, то хоча б пристосуватися до них та скорегувати їх законним шляхом у потрібному напрямі. Але для підтвердження цих слів варто відповісти на питання, чому такі варіанти доцільно розглядати як альтернативні способи реагування судово-експертної спільноти загалом.

По-перше, проголосовані зміни не можуть стати законом, доки парламентарі не розглянуть Проект Постанови про скасування рішення Верховної Ради України від 3 жовтня 2017 року про прийняття в другому читанні та в цілому законопроекту № 6232. А таких проектів постанов у Верховній Раді України зареєстровано декілька [6].

По-друге, розгляд судових справ не може зупинитись, тому судді вимушені будуть звертатися до приватних експертів та фахівців за судовими експертизами. Експертів у державних установах не вистачає. Навіть до прийняття змін у законодавстві, в проведенні експертиз черги в держустановах сягали двох років. Тому законодавці змушені будуть переглянути помилкові норми. Уже відомо, що за наполяганням судових експертів та за підтримки парламентарів, на сьогодні доопрацьовується законопроект № 6264 «Про судово-експертну діяльність в Україні», яким, власне, і будуть змінені недієздатні норми, що стосуються судової експертизи [6].

На практиці левова частка судових експертиз у кримінальних провадженнях або взагалі фізично не зможе бути проведена (адже відповідно до нового викладення ст. 219 КПК України термін досудового розслідування тяжких злочинів обмежується до 6 місяців), або буде заангажована та упереджена (адже держава на етапі проведення експертизи фактично монополізує цей вид доказу) [6].

Таким чином, незважаючи на численну критику з боку спільноти правників та експертів, процесуальні зміни нині прийнято, а сам факт їхнього втілення й досі постає ключовим питанням у цьому напрямі, а тому за відсутності можливостей на цей момент їх змінити або ліквідувати єдиним способом реагування, крім спостереження, варто розцінювати виявлення можливих способів максимально коректного та раціонального втілення змін на практиці. Серед таких шляхів вбачаємо за доцільне акцентувати увагу на необхідності першочергової розробки методологічних рекомендацій щодо вдосконалення технічної складової та рекомендацій умілого її використання у ході здійснення судово-експертної діяльності. Саме відштовхуючись від теоретично обґрунтованих позицій та тенденцій практичного розвитку, а не лише від гіпотетичних планів розробників законопроекту, варто вносити подальші нормативно-правові зміни до відповідних джерел права. Для уникнення регресивної тенденції розвитку судової експертизи нині варто акумулювати зусилля експертів, залучивши їх до обговорення подальшого ходу розвитку судово-експертної діяльності. Лише у ході конструктивних обговорень можливе зародження позитивних тенденцій розвитку судової експертизи на фоні судової реформи загалом.

Крім того, оскільки важливим елементом і базисом раціонального та гармонічного щодо нормативно врегульованої процедури використання матеріально-інтелектуального ресурсу судовими експертами можна вважати Закон України «Про судову експертизу», то розумним рішенням було б приділити більше уваги розширенню його положень, а не звуженню. Які б перспективи не здавалося можливим реалізувати у ході одержавлення значної частини судово-експертної діяльності, надання монополії державному сектору в таких питаннях можна розцінювати лише як певний прорахунок, ніж ідеальний вихід із ситуації.

Не до кінця зрозумілою залишається позиція законодавця при прийнятті змін, що стосуються судової експертизи, проте можна зрозуміти його прагнення до свого роду уніфікації процедури проведення судової експертизи, усунення різноманітності не до кінця врегульованих варіацій отримання інформації у ході дослідження предметів, об'єктів або ж явищ. Проте знову ж таки більшістю практиків на сьогодні не вважається обов'язковим саме такий радикальний спосіб, на противагу імперативним заборонам кращим варіантом виходу із ситуації вбачається комплекс заходів із заохочення, скажімо, державних експертів з метою залучення більшої кількості нових кадрів, розробки нових технік, стимулювання вдосконалення проведення судових експертиз саме на базі державних установ. Просто ліквідувавши можливість участі приватних експертів у ряді справ, не варто чекати виключно позитивних результатів – перевантаженість державного сектору судово-експертної діяльності знаходитиме своє відображення як у зниженні загального коефіцієнта корисних дій експертів, так і у розпорошенні уваги спеціалістів на ще більшу кількість справ.

Крім того, однією із домінуючих особливостей приватного сектору судової експертизи є мотиваційний фактор. Оскільки державні експерти здебільшого є штатними працівниками експертних установ, тому вони працюють за порівняно фіксовану заробітну плату. Що ж стосується приватних судових експертів, то оплата їхньої праці залежить від кількості та складності виконаних досліджень, оплачується замовником та є чудовим стимулом проявити себе як досвідченого кваліфікованого фахівця, одночасно не порушивши обумовлені із замовником терміни проведення експертизи [5]. Загалом зміни ще недостатньо піддаються досконалому дослідженню, проте з превентивною метою цілком доцільним постає передбачення їхніх наслідків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : від 13.04.2012 № 4651-VI / ВР України // База даних «Законодавство України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17

2. Назаров О. А. Реформа судебно-экспертной деятельности в Украине как составляющая судебной системы: тенденции и перспективы [Электронный ресурс] / О. А. Назаров. – 2017. – Режим доступа : http://protokol.com.ua/ua/reforma_sudebno_ekspertnoy_deyatelnosti_v_ukraine_kak_sostavlyayushchaya_sudebnoy_sistemi_tendentsii_i_perspektivi/

3. Недоліки та переваги співпраці з недержавними (незалежними) експертними установами. Суд експерт. – 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.sudexpert.in.ua/недоліки-та-переваги-співпраці-з-неде/

4. Овчар І. Шанси зберегти приватну судову експертизу високі, попри зміни в законодавстві [Електронний ресурс] / І. Овчар // Юридичний інтернет-ресурс. – 2017. – Режим доступу :

http://protokol.com.ua/ua/shansi_zberegti_privatnu_sudovu_ekspertizu_visoki_popri_zmini_v_zakonodavstvi/

5. Правовое информационное поле для бизнеса и юристов: новый процесс: частных экспертов не будет. – Юрлига, 2017 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://jurliga.ligazakon.ua/news/2017/10/3/165099.htm

6. Про судову експертизу : Закон України : від 25.02.1994 № 4038-12 / ВР України // База даних «Законодавство України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4038-12

7. Стародубов І. В. Місце судової експертизи після реформування процесуального законодавства [Електронний ресурс] / І. В. Стародубов // Юридичний інтернет-ресурс. – 2017. – Режим доступу : http://protokol.com.ua/ua/mistse_sudovoi_ekspertizi_pislya_reformuvannya_protsesualnogo_zakonodavstva/

8. Цимбал П. В. Енциклопедія судової експертизи / П. В. Цимбал, Н. І. Клименко, Т. В. Будко // Національний університет ДПС України. – Ірпінь, 2013. – 184 с.

УДК 343.13

В. І. Завидняк,
кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики Університету державної фіскальної служби України

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «СУДОВИЙ ПРЕЦЕДЕНТ» І «СУДОВА ПРАКТИКА»

У контексті цієї статті визначаються поняття «форма» права і «джерело» права. Проводиться розмежування явищ «судова практика» і «судовий прецедент», а також висловлюються пропозиції щодо розширення повноважень судових органів у сфері правотворчості.

Ключові слова: *правова позиція, суд, судова влада, джерело, право.*

В контексте данной статьи определяются понятия «форма» права и «источник» права. Проводится разграничение явлений «судебная практика» и «судебный прецедент», а также высказываются предложения по расширению полномочий судебных органов в сфере правотворчества.

Ключевые слова: *правовая позиция, суд, судебная власть, источник, право.*

In the context of this article, the notion of «form» of law and the «source» of law are defined. There is a distinction between the phenomena of «judicial practice» and «judicial precedent», as well as proposals for extending the powers of judicial authorities in the field of law-making.

Key words: *legal opinion of the court, the judiciary, the source, right.*

У сучасних умовах інтеграційних тенденцій досить актуальним є аналіз співвідношення понять «судовий прецедент» і «судова практика». У цьому контексті важливо визначитися з поняттями, що становлять основу розуміння процесу правотворення, у ході якого створюються умови для виникнення норм права.

Значний внесок у висвітлення питання судової правотворчості на теренах України зробили такі дослідники, як: Т. Анакіна, В. Беляневич, Д. Кирилюк, Л. Луць, І. Овчаренко, А. Осетинський, Л. Петрова, О. Скакун, Р. Тополевський, В. Трофименко, С. Шевчук та ін.

Метою роботи є комплексне виявлення і науково-теоретичне обґрунтування, аналіз співвідношення понять «судовий прецедент» і «судова практика».

Правовий статус органів судової влади в державі визначає ступінь розвиненості цієї держави і права в ній. Роль судової влади не повинна зводитися тільки до ролі, за допомогою якої говорить закон. Органи правосуддя є повноправними учасниками процесу правотворення нарівні з іншими органами державної влади. Від того, наскільки активно представники судової

гілки влади задіяні у формуванні норм права, залежить якість системи права і динаміка розвитку правових норм у цілому [3].

У романо-германській правовій сім'ї судові органи в більшості своїй беруть участь лише у правотворенні, і здійснення ними правотворчих повноважень не допускається, тому що це є посяганням на правотворчі повноваження законодавчих органів влади. Однак, на нашу думку, судові органи при здійснені правотворчої діяльності в рамках своєї основної функції не повинні втрачати цієї функції і не підмінятимуть законодавця. Правотворчі повноваження органічно притаманні державним органам усіх гілок влади, до яких належать і судова гілка влади. Тому такі повноваження допустимі і з боку судових органів, якщо вони не виходять за рамки своєї основної функції щодо здійснення правосуддя.

У цьому контексті важливо визначитися з поняттями, що становлять основу розуміння процесу правотворення, у ході якого створюються умови для виникнення норм права.

Процес правотворення як тривалий постійний творчий процес формування права, в основі якого діють джерела права, обов'язково включає в себе правотворчість. Правотворчість може бути короткочасним актом у той час, як процес правотворення проявляє себе постійно як підготовчий процес формування норм права, процес активності удосконалення джерел права.

Правотворчість – створення, вдосконалення (зміна, скасування, визнання такими, що втратили юридичну силу) саме норм права в певних визнаних у цій правовій системі формах, а не створення правових ідей, правил, які тільки в майбутньому можуть бути визнані як норми права (останнє належить до правотворення). Це і процес, і діяльність суб'єкта правотворчості. У ролі останнього може виступати як державний орган (повноваження в межах основної його функції: прийняття нормативного правового акта, створення судового прецеденту), так і недержавні структури (наприклад, інститути релігії: формулювання норм канонічного права), громадяни (прийняття акта референдуму). Види суб'єктів правотворчості залежать від видів визнаних у цій правовій системі форм права.

Результатом правотворчості є право, виражене в певних формах. Право в нормативному аспекті – система норм. Норми повинні знаходити своє вираження в певних формах. Серед таких, залежно від приналежності до правової сім'ї, можуть виступати нормативний правовий акт, нормативно-правовий договір, правовий звичай, юридичний прецедент, юридична доктрина, канонічне право. Якщо правове явище визнається як форма права у цій правовій системі, то тим самим таким правилам (ідеям) надається характер норм права, тим самим це правове явище набуває нормативний характер, стає формою права. До цього моменту воно може існувати або як нейтральне для права позаправове явище, тому що не містить в собі ідей (правил), що сприяють право творенню, або явище може діяти як джерело права, тобто нести в собі цінні правові ідеї (правила), які можуть бути використані у процесі правотворчості. Тобто це явище бере участь у процесі правотворення, сприяє створенню суб'єктом правотворчості норм права (визнаних форм права), але саме воно нормативного характеру не має. Так, нові правила регулювання суспільних відносин, сформульовані судовими органами, в континентальному праві, як правило, не визнаються як форма права. Якщо ж вони негласно запозичуються законодавчим органом при підготовці законопроекту, то тим самим вони виступають джерелом норм права, а судові органи – суб'єктом правотворення.

Судова правотворчість цілком допустима в рамках основної функції судових органів щодо здійснення правосуддя (в поняття «правосуддя» включаємо і правотворчі повноваження), постає як створення судовими органами норм права в певних офіційно визнаних формах, а

також удосконалення (зміна, скасування, визнання такими, що втратили юридичну силу) норм права.

Судова правотворчість обов'язково повинна знаходити своє вираження в певних нормах права. Такі норми права повинні концентруватися в певних формах. Такою формою права, в якій знаходять вираз норми судових органів, може виступати судовий прецедент. В окремих країнах континентального права, зокрема в Україні, має місце й інша форма – нормативні правові акти, що приймаються вищими судовими інстанціями загальної і господарської юрисдикції з питань роз'яснення законодавства, а також органом конституційного контролю – Конституційним Судом за результатами розгляду справ щодо конституційності нормативних правових актів інших державних органів. Судова практика, з нашої точки зору, в цілому є джерелом права, але вона не може виступати формою права, а отже, неприпустимо надавати їй значення синоніма судового прецеденту.

Ступінь стійкості правопорядку будь-якої держави багато в чому залежить від дотримання принципу однаковості судової практики. Ігнорування судом правил, створених ним самим, ставить під сумнів законність винесених рішень, в основу яких це правило було покладено. З іншого боку, при підтвердженні судом вищої інстанції правильності прийнятого рішення або при використанні вищестоящим судом при розгляді аналогічної справи правила, створеного судом нижчої інстанції, авторитет цього правила підсилюється і воно стає зразком розв'язання таких справ у нижчестоящих судах.

У рамках української правової системи деякі вчені схиляються до визнання фактичного існування судового прецеденту та судової практики як двох взаємопов'язаних джерел і форм українського права. Окремими ж вченими висловлюється думка про те, що правові акти вищих судових інстанцій України утворюють особливу самостійну систему джерел норм права – модифікованих джерел українського права поряд з уже відомими основними «джерелами норм права»: нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, правовий звичай.

По-різному розуміється вченими і саме поняття «судова практика».

Однак «судовий прецедент» і «судова практика» представляють собою різні феномени, які неправильно розглядати як синоніми. Щоб уникнути термінологічної плутанини, слід внести визначеність у трактування понять «судовий прецедент» і «судова практика». У контексті цієї проблеми необхідно визначити співвідношення понять «форма права» і «джерело права».

Для з'ясування цих понять необхідно виходити з поняття права. Існує безліч дефініцій права. Звісно ж, що право залишатиметься невивченим доти, доки воно існує як соціальний регулятор суспільних відносин. Виходимо з розуміння права як багатогранного явища: соціального регулятора, системи, що включає в себе перш за все нормативний і ціннісний аспект. Право як система норм знаходить своє вираження в певних формах, в яких концентруються норми права. Водночас у процесі формування права неодмінно беруть участь чинники, які іменуються джерелами права. Звертаючись до вчення Аристотеля, знаходимо вислів, що підтверджує наші уявлення про явища. Філософ говорив, що у кожної речі має бути формальна причина (форма речі) і рушійна першопричина (джерело – те, що створює річ) [2]. З нашої точки зору, так слід представляти і всі правові явища.

В Україні на сьогодні відбувається процес становлення правової системи держави стосовно реформи судової влади, якій надається особливе значення. Органи правосуддя повинні зайняти особливе місце в державі як органи захисту перш за все приватного та державного інтересу,

отримати самостійність у сфері здійснення своїх повноважень. Вченими і практиками України піднімається питання про необхідність участі судової влади у правотворчій діяльності в державі. Безумовно, важливо правильно визначити результати і процес такої діяльності судових органів. Пропонуються різні терміни, в тому числі «судова практика» і «судовий прецедент».

Загальним дискусійним питанням, або правильніше наголосити «каменем спотикання», для нашої правової системи є питання про те, наскільки коректно говорити про судову практику як про форму права й ототожнювати її з поняттям «судовий прецедент». Судова правотворчість має місце фактично або юридично, але водночас така діяльність у формі судового прецеденту не визнається в Україні.

У країнах романо-германської правової сім'ї поняття «судова практика» спочатку вживалося виключно для характеристики правозастосовної діяльності, а не для позначення можливої форми права, яка містить норми права (досвід правової системи СРСР, України, Республіки Білорусь, Російської Федерації, де існували й існує судова практика для судів нижчих інстанцій щодо вирішення тих чи інших категорій справ), оскільки правотворчість суддів у цих правових системах юридично, як правило, не мало місця. Навіть сьогодні, коли за судовими органами визнається факт створення ними норм права в разі наділення їх таким правом юридично, судова практика, як правило, не набуває нормативний характер, оскільки це лише показник діяльності судових органів, який можна розглядати в двох аспектах. У статичному аспекті судова практика постає як результат юрисдикційної діяльності судових органів (правозастосовної, правотворчої діяльності, діяльності з тлумачення права) у вигляді правових актів судових органів. Не виключається можливість включення у зміст судової практики форм права. Але при цьому сама судова практика формою права не стає. Вона лише відображає досвід судової діяльності, викладений у конкретних судових актах. У динамічному аспекті це сам процес юрисдикційної діяльності судових органів щодо вирішення тих чи інших категорій юридичних справ, створення норм права, тлумачення законодавства.

Таким чином, результатами узагальнення судової практики є створення загальних правил, що, у свою чергу, формують певний тип поведінки у визначених суб'єктів – суддів, тобто як і який закон та до яких відносин вони застосовуватимуть до певних типових ситуацій. Окремі прецедентні рішення були враховані і при підготовці роз'яснень, які, на нашу думку, в більшості випадків виробляються на підставі прецедентів тлумачення і застосування, що допускається вищою судовою інстанцією [1].

Також норми, створювані судовими органами, можуть знаходити своє вираження і у формі судового прецеденту (у цьому випадку акцентуємо увагу саме на категорії «судовий прецедент», а не на можливих формах існування судових норм: судовий прецедент, нормативно-правовий акт). Іншого поняття для визначення правотворчої діяльності суддів в англосаксонській правовій системі не існує. Поняття «судова практика» не зустрічається в британській юридичній літературі. На нашу думку, не слід надбудовувати штучні конструкції для позначення форм судового права, якщо вже існує таке поняття, як «судовий прецедент».

Судовий прецедент вважається формою права, в якій концентруються судові норми, які містять у собі загальнообов'язкові норми права і представляють собою конкретний судовий правовий акт. Судова практика такими ознаками не володіє. Вона, по-перше, відображає процес (динамічний аспект) або результат юрисдикційної діяльності (статичний аспект) судових органів. По-друге, це завжди показник діяльності суддів (правозастосування, правотворчості, тлумачення права). Для позначення форми права застосовується поняття «судовий прецедент».

Судова практика може виступити тільки джерелом права. У судових правових актах можуть міститися правила регулювання певних відносин або зазначатися прогалини в законодавстві, які згодом можуть бути трансформовані суб'єктом правотворчості в норми права.

Дослідження такого правового явища, як судова практика, виявляє значну його роль у процесі правотворення, що говорить про непряму участь представників правосуддя у формулюванні законодавцем норм права. Не менш важлива безпосередня причетність органів судової влади до правотворення, створення норм права. З нашої точки зору, визнання і нормативне закріплення правотворчих повноважень вищих судових органів у формі судового прецеденту було б доцільним у рамках української правової системи.

Разом з тим слід врахувати двоякий характер судового прецеденту при запозиченні його як форма права: з одного боку, судовий прецедент дозволить вирішити деякі проблеми української правової системи, з іншого – може викликати труднощі в роботі судів із судовими прецедентами.

Таким чином, з'явиться можливість законодавчо розмежувати безпосередньо правотворчість вищих судових органів і правотворчість вищих судових органів у порядку тлумачення, хоча здійснити це буде вкрай непросто.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дрішлюк А. І. Законодавче закріплення судового прецеденту на прикладі примусового припинення права власності / А. І. Дрішлюк // Наукові записки. – Острог, 2005. – Вип. 6. – С. 243–249. – (Серія «Право»).

2. Новая философская энциклопедия. В четырех томах / научно-ред. совет : В. С. Степин, А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин; Ин-т философии РАН. – М. : Мысль, 2010. – Т. IV. – С. 185–186.

3. Цимбал П. В. Судова система України : навчальний посібник / П. В. Цимбал, П. В. Мельник. – Ірпінь, 2001. – 179 с.

УДК 343.132

О. А. Калганова,
кандидат юридичних наук,
доцент, професор кафедри
кримінального процесу
та криміналістики,
В. В. Недбайло,
здобувач вищої освіти
Університету державної
фіскальної служби України

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗШУКУ ПІДОЗРЮВАНОГО ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

У статті досліджується проблема врегулювання процесуальним законодавством особливостей державного та міжнародного розшуку підозрюваного, обвинуваченого під час здійснення досудового розслідування.

Ключові слова: *державний розшук, міжнародний розшук, міжнародне співробітництво, Інтерпол, досудове розслідування.*

В статье исследуется проблема урегулирования процессуальным законодательством особенностей государственного и международного розыска подозреваемого, обвиняемого при осуществлении досудебного расследования.

Ключевые слова: *государственный розыск, международный розыск, международное сотрудничество, Интерпол, досудебное расследование.*

The article deals with the problem of regulation of procedural legislation by the peculiarities of the state and international search of the suspect, accused during the pre-trial investigation.

Key words: *public prosecution, international search, international cooperation, Interpol, pre-trial investigation.*

На сьогодні в умовах розбудови України як демократичної, незалежної та правової держави, все більше зростає рівень злочинності. Вона набуває агресивного та організованого характеру. Підозрювані у вчиненні кримінальних правопорушень з метою уникнення покарання переховуються від органів слідства та суду як на території України, так і поза її межами. Як результат, розшук осіб виходить за межі території держави та веде до розширення масштабів міжнародної злочинності. Тому одним із напрямів боротьби зі злочинністю є міжнародне співробітництво під час кримінального провадження, а саме розшук і видача осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (екстрадиція), як основні форми міжнародної правової допомоги. Проблема розшуку підозрюваного під час досудового слідства набуває особливої актуальності у зв'язку з глобалізацією кримінального світу, що є загрозою для сучасного світового правопорядку. Посилення злочинності, постійна міграція підозрюваних, які вчинили

кримінальне правопорушення на території України, а потім переховуються на території іншої країни, стає проблемою для проведення досудового розслідування на території держави. Цей правовий інститут не є досконалим та таким, що повністю відповідає чинному КПК України. Ці питання неможливо вирішити без участі Міжнародної організації кримінальної поліції (Інтерпол) [10].

У науковій літературі висвітлене питання розшуку підозрюваного під час досудового розслідування. До науковців належать: І. Басиста, П. Біленчук, О. Виноградова, Т. Гавриш, В. Галаган, К. Горяінов, В. Гребенюк, О. Калачова, О. Калиновський, О. Ляшук, Г. Матвієвська, Є. Наливайко, О. Степанов, С. Фомін та ін.

Метою статті є дослідження порядку здійснення розшуку підозрюваних осіб під час досудового розслідування, порівняння правового механізму здійснення державного та міжнародного розшуків.

На сучасному етапі розвитку української правової держави виняткового значення набуває процес досудового розслідування під час кримінального провадження. Саме на цій стадії отримуються всі докази наявності чи відсутності вини конкретної особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Досудове розслідування є однією із центральних стадій кримінального провадження. Воно здійснюється відповідно до вимог кримінально-процесуального закону та є діяльністю слідчого й органу дізнання, спрямоване на збирання, дослідження, оцінку, перевірку і використання доказів, попередження, запобігання та розкриття злочинів, встановлення об'єктивної істини, забезпечення правильного застосування закону, охорону прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб [3].

Відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) досудове розслідування – це стадія кримінального провадження, яка починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності [2].

За останні роки динамічно прогресував розвиток злочинності через відкритість кордонів, відсутність належного контролю за переміщенням осіб між державами сприяє спробам осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, уникнути відповідальності. Вирішення цієї проблеми покладається як на державу (державний розшук осіб), так і на міжнародну спільноту (міжнародний розшук осіб).

Слово «розшук» у кримінальному процесі асоціюється тільки із розшуком підозрюваного (обвинуваченого). Як зазначає О. В. Лисенко, розшук осіб правоохоронними органами здійснюється за трьома основними напрямами:

1) після вчинення злочину особа переховується і місцезнаходження невідоме, при цьому правоохоронними органами встановлені дані, що свідчать про вчинення злочину конкретною особою, яку оголошено в розшук;

2) після оголошення про підозру щодо конкретної особи обраний запобіжний захід, який не пов'язаний із триманням під вартою, при цьому особа порушила зобов'язання та переховується від органів досудового розслідування та суду;

3) після винесення обвинувального вироку і до вступу його в законну силу щодо особи був застосований запобіжний захід, не пов'язаний із триманням під вартою чи домашнім арештом і особа порушила зобов'язання та переховується від органів виконання кримінальних покарань [4].

Проте відповідно до напрямів, які були запропоновані, нас цікавлять ті, які здійснюються саме на стадії досудового розслідування. У питанні розшуку та видачі особи, яка переховується за межами України, позитивне рішення проблеми можливе лише за умови налагодженого міжнародного співробітництва. Тому передусім необхідно визначити форми міжнародного співробітництва, які застосовуються на етапі розшуку під час досудового розслідування та екстрадиції підозрюваних (обвинувачених).

Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження – це врегульована міжнародними договорами та внутрішньодержавним кримінальним процесуальним законодавством, заснована на принципі взаємності різноманітна за напрямами і формами взаємодія правоохоронних і судових органів України з відповідними компетентними органами держав або міжнародних організацій. Воно здійснюється на всіх стадіях кримінального процесу, спрямоване на вирішення загальних завдань кримінального провадження, пов'язане з розслідуванням, розглядом і вирішенням кримінальних проваджень, а також виконанням прийнятих процесуальних рішень, захистом прав та законних інтересів осіб, що беруть участь у кримінальному судочинстві.

Правову основу міжнародної співпраці під час кримінального провадження становлять Конституція України, загальновизнані засади та норми міжнародного права і міжнародні договори України, Кримінальний кодекс України, КПК України, закони України «Про прокуратуру», «Про міжнародні договори України» щодо ратифікації міжнародних договорів України про правову допомогу у кримінальних провадженнях, що встановлюють загальні та спеціальні правила, з урахуванням яких повинна реалізовуватися міжнародна взаємодія у кримінальних провадженнях [6].

Кримінальні процесуальні аспекти видачі осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, необхідно з'ясувати саме тепер, оскільки після набрання чинності КПК України 13 квітня 2012 року досі дискусійною є ряд положень, що стосуються порядку та процедури проведення екстрадиції, не вирішеними залишилося також чимало інших питань. Цей закон передбачає ступеневу систему прийняття рішення про видачу осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (екстрадицію), що призводить до істотного затягування процедури екстрадиції й можливості уникнення кримінальної відповідальності. КПК України регламентує порядок міжнародного співробітництва під час кримінального провадження розділом IX.

Тому зважаючи на час кардинальних змін у системі МВС України, коли виникла нова структура – Національна поліція, діяльність якої регламентована Законом України від 2 липня 2015 року «Про Національну поліцію» (далі – закон), є потреба у дослідженні проблеми, що стосується міжнародного розшуку осіб, які переховуються від слідства, з метою їхньої подальшої екстрадиції.

Відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 23 закону на органи поліції покладається розшук осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду, ухиляються від виконання кримінального покарання, пропали безвісти, та інших осіб у випадках, визначених законом. Ці повноваження здійснюються на державному рівні. Також поліція здійснює міжнародне співробітництво: поліцейські можуть направлятися до міжнародних організацій,

іноземних держав як представники поліції з метою забезпечення координації співробітництва з питань, що належать до повноважень поліції (п. 2 ст. 4) [9].

Наказом Міністерства внутрішніх справ України «Про порядок дій посадових осіб Державної прикордонної служби України та органів Національної поліції України в разі виявлення в пунктах пропуску через державний кордон України осіб, автомобільних транспортних засобів і паспортних документів, які перебувають у банках даних інформаційної системи Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерполу», визначається механізм взаємодії між посадовими особами Державної прикордонної служби України та органів Національної поліції України в разі виявлення в пунктах пропуску через державний кордон України осіб, автомобільних транспортних засобів і паспортних документів, які перебувають у банках даних інформаційної системи Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерполу [8].

Державний розшук, у свою чергу, регулюється внутрішньодержавним законодавством, інший – міжнародними договорами. Існував раніше поряд із міжнародним розшуком міждержавний, проте нині Україна не здійснює розшук на міждержавному рівні, лише на міжнародному.

Державний розшук оголошується органом внутрішніх справ, на території якої вчинено злочин, розпочате кримінальне провадження, а підозрюваного (обвинуваченого) не вдалося затримати першочерговими (невідкладними) заходами. На етапі державного розшуку суб'єкти розшукової роботи здійснюють комплекс оперативних заходів для виявлення і затримання осіб, які переховуються, на підставі вихідної інформації, отриманої в процесі першочергових заходів. Під час здійснення розшуку вирішується питання виявлення і затримання або встановлення місцезнаходження розшукуваної особи. Метою розшуку, який у межах своєї компетенції проводять слідчий і оперативні підрозділи, є встановлення місця перебування підозрюваного і його затримання.

Для оголошення розшуку підозрюваних слід установити, що ці особи усвідомлюють факт їх розшуку, тобто вони мають розуміти, що їх розшукують за вчинення злочину, а вони з метою уникнути відповідальності здійснюють заходи, щоб їхнє місцезнаходження не було встановлено [1, с. 77].

Крім того, для встановлення місцеперебування підозрюваного (обвинуваченого), що переховується від слідства, важливо намагатися застосовувати негласні слідчі (розшукові) дії, хоча проведення останніх є припустимим лише за умов, що отримання інформації гласним шляхом через проведення інших слідчих (розшукових) дій не забезпечує вирішення завдань кримінального провадження.

Підстави для здійснення міжнародного розшуку осіб, які вчинили кримінальне правопорушення на території України, є однакові для всіх держав-членів Інтерполу. Органи внутрішніх справ України направляють запит до НЦБ Інтерполу в таких випадках: 1) наявність достовірних даних про те, що особа, яка розшукується, виїхала за межі України, але конкретне місце її перебування невідоме; 2) наявність достовірних даних про перебування розшукуваної особи на території однієї з країн далекого зарубіжжя. Міждержавний розшук здійснюється відповідно до Договору країн-учасниць СНД про міждержавний розшук від 10 липня 2010 р.; 3) надходження запиту з Укрбюро Інтерполу про розшук осіб, які в'їхали в Україну з інших країн (за ініціативою правоохоронних органів зарубіжних країн-членів Інтерполу) [5].

Основна мета взаємодії органів досудового розслідування України з НЦБ Інтерполу України під час розслідування злочинів полягає в: 1) обміні інформацією; 2) ідентифікації та перевірки осіб, предметів за обліками Інтерполу та поліцій зарубіжних країн; 3) проведення міжнародного розшуку каналами Інтерполу, забезпечення реалізації видачі особи (екстрадиції); 4) допомоги при виконанні процесуальних дій у межах міжнародного співробітництва.

Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні як підставу для оголошення міжнародного розшуку особи передбачає запит правоохоронного органу, надісланий до Робочого апарату НЦБ Інтерполу. Підстави для здійснення міжнародного розшуку осіб, які вчинили кримінальне правопорушення на території України, є однакові для всіх держав-членів Інтерполу [7].

Деякі протиріччя виникають у правовому регулюванні з приводу самого процесу розшуку підозрюваного. Відповідно до ч. 1 ст. 281 КПК України «якщо під час досудового розслідування місцезнаходження підозрюваного невідоме, то слідчий, прокурор оголошує його розшук», але в Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні зазначається, що «слідчий виносить окрему постанову про оголошення розшуку підозрюваного та вживає заходів з його розшуку» [2].

Як бачимо, тут не зазначені діяльність та повноваження прокурора щодо оголошення розшуку осіб. Разом з тим, відповідно до ст. 545 КПК України, Генеральна прокуратура України є центральним органом України, який має право звертається із запитами про міжнародну правову допомогу у кримінальному провадженні під час досудового розслідування та розглядає відповідні запити іноземних компетентних органів [2].

Проте в Інструкції визначені повноваження лише оперативних підрозділів – «організація розшукової роботи покладається на керівників оперативних підрозділів». На нашу думку, необхідно врегулювати цю проблему, щоб у подальшому при визначенні повноважень не виникало протиріч між компетентними органами.

Таким чином, міжнародне співробітництво з розшуку осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, є запорукою швидкого та ефективного здійснення кримінального провадження. Погоджуємось із думкою вчених, що у сучасних умовах міжнародна співпраця відіграє важливу роль у зміцненні і розвитку міжнародного співтовариства між державами [5].

Це дозволить у майбутньому активізувати взаємодію між співробітниками правоохоронних органів у протидії організованій злочинності, узгоджувати свої дії щодо розшуку і притягнення до відповідальності осіб, які вчинили злочини. Не менш необхідним є державний розшук, який здійснюється у чітких межах держави. Отже, якщо буде встановлений чіткий порядок здійснення розшуку осіб, які переховуються під час досудового розслідування, в країні зменшиться рівень злочинності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Калиновський О. В. Особливості взаємодії органів внутрішніх справ України та іноземних держав щодо розшуку підозрюваних (обвинувачених) / О. В. Калиновський // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2013. – № 2(30). – С. 18–26.

2. Кримінальний процесуальний кодекс України : від 13 квітня 2012 року № 4651VI / РВ України // База даних «Законодавство України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua

3. Кримінальний процес України у питаннях і відповідях : навчальний посібник / Удалова Л. Д., Рожнова В. В., Савицький Д. О., Хабло О. Ю., Римарчук О. В. – 4-те видання, перероблене і доповнене. – К. : Видавець, 2016.

4. Лисенко О. В. Організація розшуку осіб, які переховуються від органів досудового розслідування та суду / О. В. Лисенко // Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право). – 2013. – С. 189–195.

5. Ляшук О. М. Процесуальні аспекти надсилання запиту про міжнародний розшук осіб, які вчинили кримінальне правопорушення на території України. Особенности адаптации законодательства Молдовы и Украины в законодательству Европейского Союза : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Кишинів, 27–28 березня 2015 р.) / О. М. Ляшук. – Кишинів, 2015. – С. 79–82; С. 80.

6. Міжнародний розшук та видача особи, яка вчинила кримінальне правопорушення : навчальний посібник / Басиста І. В., Галаган В. І. та ін. – Київ, 2016. – 277 с.

7. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : наказ : від 07.07.2017 № 575 / РВ України // База даних «Законодавство України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17

8. Про затвердження Порядку дій посадових осіб Державної прикордонної служби України та органів Національної поліції України в разі виявлення в пунктах пропуску через державний кордон України осіб, автомобільних транспортних засобів і паспортних документів, які перебувають у банках даних інформаційної системи Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерполу : наказ Міністерства внутрішніх справ України : від 28 липня 2016 р. № 1052/29182.

9. Про національну поліцію : Закон України : від 20 серпня 2015 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2015. – № 40–41. – Ст. 379.

10. Цимбал П. В. Україна у складі Інтерполу в боротьбі з міжнародною злочинністю / П. В. Цимбал // Науковий вісник : збірник наукових праць УФЕІ. – Ірпінь, 1999. – № 1. – С. 158–164.

УДК 343.1

О. А. Калганова,
кандидат юридичних наук,
доцент, професор кафедри
кримінального процесу
та криміналістики,
Т. О. Таранюк,
здобувач вищої освіти
Університету державної
фіскальної служби України

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АСПЕКТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ОКРЕМОЇ КАТЕГОРІЇ ОСІБ, ЯКІ БЕРУТЬ УЧАСТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

У статті досліджується проблема забезпечення безпеки окремої категорії осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві. Зокрема, особлива увага приділяється захисту свідків у кримінальному провадженні. Обґрунтовується необхідність впровадження інституту захисту свідків та створення необхідних програм захисту в Україні.

Ключові слова: *особи, що беруть участь у кримінальному провадженні, потерпілий, свідок, підозрюваний, обвинувачений, заходи забезпечення безпеки, програма захисту свідків.*

В статье исследуется проблема обеспечения безопасности отдельной категории лиц, участвующих в уголовном судопроизводстве. В частности, особое внимание уделяется защите свидетелей в уголовном производстве. Обосновывается необходимость внедрения института защиты свидетелей и создания необходимых программ защиты в Украине.

Ключевые слова: *лица, которые принимают участие в уголовном производстве, потерпевший, свидетель, подозреваемый, обвиняемый, меры обеспечения безопасности, программа защиты свидетелей.*

The article explores the problem of providing security to various categories of persons involved in criminal proceedings. In particular, special attention is paid to the protection of witnesses in criminal proceedings. The necessity of introducing the institution of witness protection and creating the necessary protection programs in Ukraine.

Key words: *persons who participate in criminal proceedings, victim, witness, the suspect, the accused, security, witness protection program.*

Україна, відповідно до ст. 1 Конституції України, є суверенною, незалежною, демократичною, соціальною та правовою державою, що передбачає створення належних гарантій безпеки у сфері боротьби зі злочинністю для осіб, які є громадянами України чи

знаходяться на її території, а особливо для тих, хто бере участь у кримінальному судочинстві. Питання захисту осіб, які, відповідно до Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» (ст. 2), мають право на забезпечення безпеки від протиправних посягань на них, набуло гострого характеру і стало однією із головних перешкод для здійснення правосуддя [12]. Погрози та насильство щодо осіб, які співпрацюють зі слідством, беруть участь у кримінальному провадженні, є одним із основних способів перешкоджання діяльності правоохоронних органів. Оскільки саме під страхом застосування до них, їхніх близьких родичів насильства чи інших засобів протиправного впливу, особи не повідомляють відповідні органи про вчинення злочинів, ухиляються від покладених на них кримінально-процесуальних обов'язків, чим підривають діяльність правоохоронних і судових органів. У результаті це призводить до нерозкриття злочинів, неможливості притягнення до відповідальності осіб, які їх вчинили, і надає їм змогу продовжувати свою злочинну діяльність. Тому питання про забезпечення процесуальної безпеки осіб у кримінальному судочинстві України є досить актуальним, оскільки вирішення цієї проблеми допоможе знизити рівень злочинності в державі.

Кримінально-процесуальні аспекти забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства або осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, вивчалися такими вченими: В. Н. Андрєєвим, В. П. Бахіним, Л. В. Брусніциним, Г. П. Власовою, В. І. Галаганом, О. А. Калгановою, Т. В. Куровською, Н. І. Клименко, Б. М. Качмаром, С. Ю. Лукашевичем, П. В. Серебрянським, С. М. Смоковим, Л. Д. Удаловою, П. В. Цимбалом, М. В. Шепітько та ін.

Метою статті є вивчення та дослідження інституту забезпечення безпеки учасників кримінально-процесуального судочинства, аналіз поняття «забезпечення безпеки в кримінальному судочинстві», що закріплено у вітчизняному законодавстві, дослідження інституту захисту свідків та визначення необхідності його впровадження в Україні.

У Загальній декларації прав людини, затвердженій Генеральною Асамблеєю ООН, закріплене положення про те, що права і свободи людини та громадянина, його честь і гідність є найвищою цінністю суспільства і держави [3]. У багатьох розвинених країнах накопичений досвід створення та функціонування системи інститутів і механізмів, спрямованих на захист прав і законних інтересів особи, причому не тільки підозрюваної, а й обвинуваченої. Україна не є виключенням. У Конституції України (ст. 3) закріплено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави [5].

Захисний механізм держава повинна включати не лише щодо громадян країни, а й щодо інших осіб, які потрапили в орбіту кримінального судочинства. Адже шкода кримінальним правопорушенням заподіюється насамперед суспільним інтересам, державним цінностям та устоям, а тому мають використовуватися усі законні засоби та особи для розкриття кримінального правопорушення, притягнення винного до відповідальності, встановленої законом [4, с. 246].

Відповідно до чинного законодавства забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, тобто у виявленні, попередженні, припиненні, розкритті або розслідуванні кримінальних правопорушень, а також у судовому розгляді кримінальних проваджень, – це здійснення правоохоронними органами правових, організаційно-технічних та інших заходів, спрямованих на захист життя, житла, здоров'я та майна цих осіб від

протиправних посягань, з метою створення необхідних умов для належного відправлення правосуддя [7].

Законодавець у Законі України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» (ст. 2) надає вичерпний перелік осіб, які мають право на забезпечення безпеки в межах кримінального провадження, до яких належать:

– особа, яка заявила до правоохоронного органу про кримінальне правопорушення або в іншій формі брала участь чи сприяла виявленню, попередженню, припиненню або розкриттю кримінальних правопорушень;

– потерпілий та його представник кримінальному провадженні; підозрюваний, обвинувачений, захисники і законні представники;

– цивільний позивач, цивільний відповідач та їхні представники у справі про відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням;

– представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження;

– персонал органу пробації;

– свідок; експерт, спеціаліст, перекладач і понятий; члени сімей та близькі родичі зазначених вище осіб [7].

Як слушно зазначає Л. В. Брусніцин, обов'язок держави захистити особу, яка сприяє правосуддю, не припиняється одночасно із закінченням кримінального процесу, зокрема й у момент припинення кримінально-процесуальних правовідносин, які закінчуються з набранням вироком законної сили [1, с. 76].

Для виконання покладених на неї обов'язків у сфері забезпечення безпеки осіб, що беруть участь у кримінальному судочинстві, держава використовує ряд засобів, що зазначені у ч. 1 ст. 7 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві»:

1) особиста охорона, охорона житла і майна;

2) видача спеціальних засобів індивідуального захисту і сповіщення про небезпеку;

3) використання технічних засобів контролю і прослуховування телефонних та інших переговорів, візуальне спостереження;

4) зміна документів та зміна зовнішності;

5) зміна місця роботи або навчання;

6) переселення в інше місце проживання;

7) поміщення до дошкільної виховної установи або установи органів соціального захисту населення;

8) забезпечення конфіденційності відомостей про особу;

9) закритий судовий розгляд [7].

Заходи забезпечення безпеки поділяються на:

1) правові – встановлення відповідальності за посягання на життя, здоров'я та майно осіб, яких захищають, та процесуальні – додержання процедури отримання інформації від проінформованих осіб;

2) соціально-економічні – надання можливості змінити біографічні дані, місце проживання та місце роботи;

3) фізичні – надання охорони, технічний захист житлових та службових приміщень тощо [2, с. 152].

Законодавством передбачені й інші заходи забезпечення безпеки, які застосовуються до особливих категорій громадян, наприклад до військових, ув'язнених, затриманих. Ефективність усіх перерахованих вище заходів залежить від правильності та доцільності їхнього застосування.

На обрання заходів забезпечення безпеки впливає ряд факторів, зокрема: ситуація, що склалася навколо певної особи (криміногенна ситуація за місцем проживання, характер погроз, склад сім'ї, вид роботи та ін.), вимоги та побажання особи, стосовно якої виникла загроза тощо [11, с. 118].

Забезпечення безпеки осіб, які є учасниками кримінального провадження, на перший погляд, врегульовано та детально зазначено в законодавстві. Проте у законодавстві нашої держави відсутній такий правовий інститут як програма захисту свідків.

З цього приводу великий і унікальний досвід мають США. Починаючи з 1971 року, там діє спеціальна Федеральна програма захисту свідків, які виступають у судах з показаннями проти небезпечних злочинців. Зазначена програма надає правоохоронним органам широкі повноваження зі створення свідкові особливих умов для забезпечення його безпеки. Програма захисту здійснюється, якщо свідок надає всю наявну інформацію органам правосуддя або свідок і члени його родини, які беруть участь у кримінальному процесі, ризикують життям [11, с. 119].

Питання, що стосується захисту свідків, успішно вирішується та розвивається не лише в США, а й в інших країнах світу, зокрема країнах-членах Європейського Союзу. Для функціонування цього інституту міжнародні організації видають міжнародно-правові акти, які закріплюють загальні принципи, якими керуються під час застосування заходів із захисту свідків.

Так, Рекомендація РЄ (97) 13 та Рекомендація РЄ (2005) 9 містить такі принципи:

– необхідні законодавчі та практичні заходи мають бути прийняті для забезпечення добровільного надання свідчень і захисту свідків від будь-яких посягань;

– за акти залякування свідків і близьких до них людей має передбачатися покарання як за окремий кримінальний злочин або як складова частина злочину щодо використання незаконних погроз;

– необхідно заохочувати свідків повідомляти компетентним органам будь-яку інформацію, що стосується кримінальних злочинів, а потім надавати свідчення у суді;

– працівники системи кримінального правосуддя повинні мати належну підготовку для випадків, коли свідки потребуватимуть заходів захисту, а також нормативні документи, якими слід керуватися;

– усі етапи процедур, що стосуються прийняття, здійснення, зміни та скасування заходів захисту, повинні зберігатися в таємниці; за несанкціоноване розкриття цієї інформації має передбачатися кримінальна відповідальність;

– під час здійснення заходів захисту слід також брати до уваги необхідність забезпечення належного балансу з принципом захисту прав очікувань потерпілих [8].

У світовій практиці щодо забезпечення захисту свідків розрізняють процесуальні та непроцесуальні заходи захисту. Процесуальні – це спеціальні правила ведення допиту свідків у межах кримінального провадження, а також процесуальний захист вразливої категорії свідків з метою запобігання їхньої віктимізації. Як правило, процесуальні заходи визначено в кримінально-процесуальному законодавстві. Непроцесуальні заходи – це захист свідка через забезпечення його основних прав і свобод шляхом застосування програми захисту свідків.

Якщо процесуальні засоби захисту частково визначено в Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України) та часто використовуються на практиці, то із застосуванням непроцесуальних засобів виникають труднощі. Програма захисту свідків як інститут в Україні не застосовується, фактично у національному законодавстві та практиці захисту свідків використовуються тільки окремі її елементи, незважаючи на практику її впровадження у більшості країн Європи у зв'язку зі зростанням впливу організованої злочинності і терористичних груп [10, с. 123].

В Україні рішення про застосування заходів безпеки приймається слідчим, прокурором, судом, у провадженні яких знаходяться кримінальні провадження щодо кримінальних правопорушень, у розслідуванні чи судовому розгляді яких брали або беруть участь особи, зазначені у ст. 2 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві», а також органом (підрозділом), що здійснює оперативно-розшукову діяльність, щодо осіб, які брали участь або сприяли виявленню, попередженню, припиненню злочинів. Також рішення про застосування заходів безпеки може бути прийнято слідчим суддею у випадках, передбачених ст. 206 КПК України [6].

Розкриваючи важливу для слідства інформацію, свідок ставить під загрозу своє життя та здоров'я, життя та здоров'я близьких родичів, своє майно. Крім того, під час кримінального провадження свідок зазнає значного психологічного навантаження, тому в разі необхідності йому повинна бути надана психологічна допомога. І саме для забезпечення нормального духовного та фізичного стану свідка повинні застосовуватися програми захисту свідків, які б включали в себе комплекс необхідних дій для забезпечення нормальної життєдіяльності свідка.

Отже, наявність та функціонування в кримінально-процесуальному праві такого інституту, як забезпечення безпеки осіб, що беруть участь у кримінальному судочинстві, має вагоме практичне значення для зниження рівня злочинності в державі та демократизації суспільства. Проте для повного забезпечення прав, свобод та законних інтересів громадян необхідно деталізувати способи захисту забезпечення безпеки для кожного суб'єкта кримінального провадження. Саме тому налагоджені системи засобів захисту свідків, які беруть участь у кримінальному судочинстві зарубіжних країн (зокрема, США), повинні бути запозичені Україною для подальшого ефективного, повного, всебічного розслідування злочинів та здійснення правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Брусницын Л. В. Теоретико-правовые основы и мировой опыт обеспечения безопасности лиц, содействующих уголовному правосудию : дисс. … докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Брусницын Л. В. ; НИИ проблем укрепления законности и правопорядка при Генеральной прокуратуре РФ. – М., 2002. – 520 с.

2. Емірський В. В. Забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства / В. В. Емірський // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2000. – № 2. – С. 152–155.

3. Загальна декларація прав людини : від 10 грудня 1948 року // Офіційний вісник України. – 2008. – № 93. – Ст. 3103.

4. Качмар Б. М. Щодо дефініції «забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» / Б. М. Качмар // Прикарпатський юридичний вісник. – 2016. – Вип. 1. – С. 246–248.

5. Конституція України : чинне законодавство зі змінами та допов. : станом на 1 верес. 2015 р. (офіц. текст). – К. : Паливода А. В., 2015. – 64 с.

6. Кримінальний процесуальний кодекс України : від 13 квітня 2012 року № 4651VI / ВР України // База даних «Законодавство України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua

7. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві : Закон України : від 23 грудня 1993 року // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 11. – Ст. 51.

8. Рекомендація № R (97) 13 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо залякування свідків і прав сторони захисту [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/7442A47EB0B374B9C2257D8700495F8B

9. Рекомендація № Rec (2005) 9 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо захисту свідків та осіб, які співпрацюють з правосуддям [Електронний ресурс]. – Режим доступу : ahttp://scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/7442A47EB0B374B9C2257D8700495F8B

10. Семків Т. Удосконалення забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні / Т. Семків // Науковий часопис Національної академії прокуратури України. – 2017. – № 3(15). – С. 119–128.

11. Серебрянський П. В. Правовий аналіз забезпечення безпеки осіб, що беруть участь у кримінальному процесі / П. В. Серебрянський // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – Випуск 6, том 3. – С. 117–119.

12. Цимбал П. В. Проблеми забезпечення підозрюваному, обвинуваченому та підсудному права на захист / П. В. Цимбал, Т. М. Барабаш // Науковий вісник : збірник наукових праць УФЕІ. – 1999. – № 3(6). – С. 146–148.

УДК 343.9

О. М. Ляшук,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
кримінального процесу та
криміналістики,
О. В. Прокопенко,
здобувач вищої освіти
Університету державної
фіскальної служби України

УМОВИ ПЕРЕЙНЯТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ВІД ІНОЗЕМНОЇ ДЕРЖАВИ

Стаття присвячена дослідженню умов перейняття кримінального провадження. Проаналізовано міжнародне та національне законодавство у цій сфері. Сформульовано поняття та класифікація таких умов.

Ключові слова: *кримінальне переслідування, міжнародне співробітництво, перейняття кримінального провадження, умови перейняття кримінального провадження.*

Статья посвящена исследованию условий осуществления уголовного производства за запросом компетентного органа иностранного государства. Проанализировано международное и национальное законодательство в этой сфере. Сформулировано понятие и классификация таких условий.

Ключевые слова: *уголовное преследование, международное сотрудничество, передача уголовного производства, условия передачи судопроизводства по уголовным делам.*

The article is devoted to the conditions for the transfer of criminal proceedings. International and national legislation in this sphere are analyzed. The concept and classification of such conditions are formulated.

Key words: *criminal prosecution, international cooperation, transfer of proceedings in criminal matters, conditions for the transfer of criminal proceedings.*

Сучасні міжнародні інтеграційні та інформаційні процеси закономірно мають наслідком великі міграційні рухи та технічні здобутки, що, з одного боку, спрощують порядок переміщення осіб через державні кордони та покращують рівень життя людини, а з іншого – підвищують можливість скоєння злочинів, не залишаючи для цього своєї оселі або переховуючись від правосуддя на території іншої юрисдикції. Такий стан справ спонукає держави до вжиття ефективних інструментів міжнародної співпраці, спільної протидії та розслідування злочинних посягань [8].

Одним із дієвих інструментів зазначеної взаємодії та засобом реалізації принципу невідворотності покарання є інститут перейняття кримінального переслідування. Прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) та набрання

ним чинності 19.11.2012 істотно змінило правові засади здійснення цієї форми міжнародного співробітництва, наблизивши їх до передових світових стандартів та конституційних положень демократичної, соціальної, правової держави.

Поряд з цим сучасному стану розвитку цього інституту правової допомоги у міжнародній практиці держави повинен відповідати рівень розробки цих питань у науковій доктрині, проте у вітчизняній теорії кримінального процесу проблеми кримінального провадження в порядку перейняття не були предметом самостійного комплексного дослідження із сучасних, співзвучних часові методологічних позицій та з урахуванням рівня розвитку законодавства. П'ятирічна практика застосування норм нового КПК України засвідчила, що останні не повністю відповідають вимогам сучасності, а науковці та практики привертають увагу до істотної кількості колізій і прогалин на кожній стадії кримінального провадження, у т.ч. здійснюваного у порядку перейняття.

Теоретико-правові проблеми перейняття кримінального провадження досліджували такі вітчизняні вчені, як: А. Б. Антонюк, Н. М. Ахтирська, К. П. Задоя, В. В. Зуєв, О. М. Калачова, М. П. Красноборова, І. В. Лєшукова, А. Г. Маланюк, А. Г. Мурзановська, А. А. Омаров, А. В. Підгородинська, Ю. М. Чорноус, К. В. Юртаєва. Однак вітчизняна доктрина кримінального процесу побудована на положеннях КПК України від 28.12.1960, тому пріоритетним напрямом є проведення досліджень на основі положень КПК України від 13.04.2012, оскільки відповідні наукові розвідки є поодинокими, а специфіка кримінального провадження у порядку перейняття вченими практично не розглядається.

Аналіз запропонованих у науковій літературі поглядів з питань вивчення цієї тематики свідчить, що здебільшого, оперуючи категоріями перейняття кримінального провадження, науковці залишають поза увагою умови, наявність яких надає підстави для такого перейняття, попри те, що останні є наріжним каменем цього інституту кримінального процесу і їхнє неправильне розуміння чи взагалі відсутність може поставити під загрозу допустимість доказів та законність кримінального переслідування в цілому. Так, наявна статистична інформація показників міжнародно-правового співробітництва у кримінальних провадженнях, розміщена на сайті Генеральної прокуратури України (далі – ГПУ) [7], демонструє динаміку роботи за зверненнями про перейняття кримінального провадження (у 2013 р. отримано 93 клопотань; у 2014 р. – 105; у 2015 р. – 167; у 2016 р. – 266; за І півріччя 2017 р. – 76), відтак дослідження умов перейняття кримінальних проваджень мають не лише теоретичне значення, а й прикладне, оскільки формулювання поняття, видів та сутності останніх сприяє правильному розумінню їхньої сутності та підвищує рівень правозастосовної практики.

У зв'язку з цим мета статті полягає в тому, щоб на підставі аналізу норм чинних міжнародного та національного законодавств охарактеризувати умови перейняття кримінального провадження від іноземної держави, надати їм визначення та навести класифікацією.

За загальними правилами, перейняття кримінального переслідування може здійснюватись лише за виняткових обставин, зокрема: 1) вчинене особою діяння визнається злочином за кримінальним законом обох держав, що співпрацюють у цій сфері; 2) особа, яка підозрюється, обвинувачується у вчиненні злочину, підпадає під юрисдикцію держави, що переймає кримінальне переслідування; 3) злочин вчинений на території держави, що ініціює передачу кримінальної справи [5, с. 15].

Дослідниця М. П. Красноборова, заступник начальника управління – начальник відділу міжнародного співробітництва управління міжнародно-правового співробітництва та європейської інтеграції Генеральної прокуратури України, звертає увагу на те, що порядок і умови передання кримінального провадження компетентному органу іншої держави визначено у ст. 599 КПК України, у якій вказується: незакінчене кримінальне провадження може бути передане іншій державі за умови, що видача особи, яка підлягає притягненню до кримінальної відповідальності, неможлива або у видачі такої особи Україні відмовлено. Водночас у КПК України чітко не визначено обов'язковість і підстави передання кримінального переслідування. Відтак, постає запитання: «Як визначити, коли і за яких умов може бути передане переслідування у кримінальному провадженні?» [4, с. 134–135].

У зв'язку з цим необхідно розглянути, яким чином це питання регламентують міжнародні договори, ратифіковані Україною. Так, основні міжнародно-правові акти щодо співпраці стосовно передачі кримінального переслідування – це Європейська конвенція про передачу провадження у кримінальних справах 1972 року і Конвенція про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах 1993 року [2; 3].

У ст. 6 Європейської конвенції про передачу провадження у кримінальних справах 1972 року визначено: якщо особа підозрюється у вчиненні злочину, передбаченого законодавством Договірної Держави, ця держава може звернутись до іншої Договірної Держави із клопотанням про порушення кримінального переслідування у випадках та на умовах, передбачених цією Конвенцією [2]. Конвенція про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах 1993 року (ст. 72) передбачає, що кожна Договірна Сторона зобов'язується за дорученням іншої Договірної Сторони здійснювати, відповідно до свого законодавства, кримінальне переслідування стосовно власних громадян, підозрюваних у тому, що вони вчинили на території запитуваної Договірної Сторони злочин [3].

З викладеного вбачається, що для перейняття кримінального переслідування необхідними є такі умови, як: 1) клопотання запитуючої сторони та 2) визначення особи, яка підозрюється у вчиненні злочину. Таким чином, після визначення особи, яка ймовірно вчинила злочин, вручення їй повідомлення про підозру, встановлення її перебування на території запитуваної держави чи наявності у неї громадянства цієї держави, за умови, що видача особи, яка підлягає притягненню до кримінальної відповідальності, неможлива або у видачі такої особи Україні відмовлено, у слідчого чи прокурора з'являються правові підстави для підготовки клопотання про передання кримінального провадження компетентному органу іноземної держави [4, с. 134–135].

Варто зазначити, що вчена А. М. Підгородинська, досліджуючи проблематику визнання та виконання рішень іноземних судів і міжнародних судових органів при перейнятті кримінального провадження, оперує поняттям приводу. Так, вчена зазначає, що приводом до перейняття кримінального провадження є клопотання компетентних органів іноземних держав про перейняття Україною кримінального провадження. На її думку, при розгляді останнього має бути встановлено, чи є обставини, за яких кримінальне провадження, в якому судовими органами іноземної держави не було ухвалено вирок, може бути перейняте Україною [6, с. 192]. На нашу думку, у цьому контексті поняття приводу та умов є, по суті, синонімами і немає потреби додатково вводити у науковий обіг зайвих термінів.

Відмітимо, що КПК України передбачає чотири умови перейняття (ч. 2 ст. 595), а Європейська конвенція про передачу провадження в кримінальних справах 1972 р. – вісім

(ч. 1 ст. 8). Так, згідно з ч. 2 ст. 595 КПК України кримінальне провадження, в якому судовими органами іноземної держави не було ухвалено вирок, може бути перейняте Україною за таких умов: 1) особа, яка притягається до кримінальної відповідальності, є громадянином України і перебуває на її території; 2) особа, яка притягається до кримінальної відповідальності, є іноземцем або особою без громадянства і перебуває на території України, а її видача, згідно із цим Кодексом або міжнародним договором України, неможлива або у видачі відмовлено; 3) запитуюча держава надала гарантії, що у разі ухвалення вироку в Україні особа, яка притягається до кримінальної відповідальності, не піддаватиметься у запитуючій державі державному обвинуваченню за те ж кримінальне правопорушення; 4) діяння, якого стосується запит, є кримінальним правопорушенням за законом України про кримінальну відповідальність.

Натомість, згідно з ч. 1 ст. 8 Європейської конвенції про передачу провадження в кримінальних справах 1972 року, Договірна Держава може звернутися до іншої Договірної Держави із клопотанням про порушення кримінального переслідування в одному або декількох таких випадках: a) якщо підозрювана особа має постійне помешкання в запитуваній державі; b) якщо підозрювана особа є громадянином запитуваної держави або якщо ця держава є країною його походження; c) якщо підозрювана особа відбуває або має відбувати в запитуваній державі покарання, яке передбачає позбавлення волі; d) якщо в запитуваній державі за той самий злочин або за інші злочини проти підозрюваної особи порушено кримінальне переслідування; e) якщо вона вважає, що передача провадження виправдана інтересами встановлення істини і, зокрема, що найбільш суттєві докази знаходяться в запитуваній державі; f) якщо вона вважає, що виконання в запитуваній державі вироку у разі винесення такого може збільшити можливість соціальної реабілітації засудженого; g) якщо вона вважає, що присутність на судовому засіданні підозрюваної особи не може бути забезпечена в запитуючій державі, водночас як її присутність на судовому засіданні може бути забезпечена в запитуваній державі; h) якщо вважає, що вона не може сама виконати вирок у разі винесення такого навіть з використанням екстрадиції, водночас як запитувана держава спроможна це зробити.

Крім того, має бути встановлена відсутність обставин, за яких неможливе перейняття кримінального провадження (ст. 11 Європейської конвенції про передачу провадження в кримінальних справах 1972 р., ст. 596 КПК України) [6, с. 192].

Відмінність у кількості та змісті умов для передачі кримінального переслідування, що визначені у КПК України та Європейській конвенції про передачу провадження в кримінальних справах 1972 року, на нашу думку, для правозастосовної практики проблем не мають викликати. Аналіз умов, закріплених у КПК України, свідчить про перелік лише основних, найпоширеніших умов, а у Конвенції вони виписані деталізовано і розгорнуто. Той факт, що український КПК України не містить деяких з умов Конвенції, не є перешкодою для перейняття кримінального провадження, оскільки в силу припису п. 4 ст. 9 цього Кодексу: у разі якщо норми КПК України суперечать міжнародному договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, застосовуються положення відповідного міжнародного договору України.

Необхідно звернути увагу на те, що у міжнародних договорах України про правову допомогу у кримінальних справах не розмежовуються умови та підстави перейняття кримінального переслідування, не сприяє цьому і чинний КПК України. Водночас деякі вчені зауважують, що чітко визначені підстави є критеріями обґрунтованості ініціювання цієї форми міжнародної правової допомоги [5, с. 16]. У цій дискусії звертаємо увагу, що під підставами

слід розуміти причину, достатній привід, який виправдовує що-небудь. На відміну від підстави умова позначає обставини, від яких будь-що залежить; обстановку, в якій відбуваються, проходять різні події [1, с. 302].

Узагальнюючи викладене, на нашу думку, доцільно умови перейняття кримінального провадження класифікувати на дві групи: загальні та спеціальні. Загальні – це встановлені кримінально-процесуальним законодавством або міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, обставини, що дозволяють прийняти рішення про перейняття кримінального провадження. Такими є: діяння, щодо якого здійснюється розслідування, криміналізоване в запитуючій та запитуваній державах; підозрюваний знаходиться під юрисдикцією запитуваної держави й не підлягає видачі іноземній державі; злочин вчинено на території запитуючої держави; порушено кримінальне переслідування; відсутні обставини, що виключають перейняття кримінального переслідування; неможливість провадження у кримінальній справі за відсутності підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, який перебуває поза межами запитуваної держави; невизнання чи відмова іноземної держави виконати вирок, винесений у запитуваній державі та ін.

Натомість спеціальні умови – це такі фактичні дані, які дозволяють забезпечити як законність перейняття кримінального провадження, так і його подальше здійснення. Такими умовами є: письмове клопотання встановленого змісту запитуючої сторони з оригіналом чи копією кримінальної справи та інших документів; ідентифікації та встановлення місця знаходження особи, яка підозрюється у вчиненні злочину; інформування підозрюваної особи про отримання клопотання про порушення кримінального переслідування; письмова згода запитуваної держави на перейняття кримінального переслідування; надання такої згоди у встановлені строки тощо.

Викладене вище дозволяє зробити висновок, що підставою для перейняття кримінального переслідування є відповідний запит компетентних органів іноземної держави, а умовами – передбачена кримінально-процесуальним законодавством або міжнародним договором згода, на обов'язковість якої надана Верховною Радою України сукупність вимог та обставин, що визначають можливість такого перейняття і забезпечують законність, обґрунтованість та вмотивованість як перейняття кримінального провадження, так і його подальше здійснення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дідюк І. Л. Особливості обґрунтування підстав та умов обрання домашнього арешту / І. Л. Дідюк // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2013. – № 3. – С. 301–311. – (Спец. вип.).

2. Європейська конвенція про передачу провадження у кримінальних справах : міжнародний документ : від 15.05.1972 № ETS № 73 / ВР України // База даних «Законодавство України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_008

3. Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах : міжнародний документ : від 22.01.1993 / ВР України // База даних «Законодавство України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_009

4. Красноборова М. Передання кримінального провадження компетентному органу іноземної держави у разі унеможливлення екстрадиції / М. Красноборова, Н. Рибалка, В. Фриз // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2014. – № 1. – С. 132–137.

5. Маланюк А. Г. Провадження у кримінальних справах, пов'язане з міжнародними відносинами, за законодавством України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А. Г. Маланюк. – К., 2004. – 20 с.

6. Підгородинська А. В. Визнання та виконання іноземних судових рішень як спосіб міжнародного співробітництва в кримінальному процесі / А. В. Підгородинська // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр.; МОНмолодьспорт України, НУ «ОЮА». – Одеса : Юрид. л-ра, 2012. – Вип. 66. – С. 483–488.

7. Статистична інформація / База даних Генеральної прокуратури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html

8. Початковий етап досудового провадження у кримінальних справах про ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) / Цимбал П. В., Мілевський О. П., Власова Г. П., Фрідман-Козаченко М. М. – Ірпінь, 2012. – 238 с.

УДК 343.9

О. П. Мілевський,
кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри
кримінального процесу
та криміналістики,
В. В. Варушечкіна,
здобувач вищої освіти,
Д. А. Фрідман,
здобувач вищої освіти
Університету державної
фіскальної служби України

ПОГЛЯД НА ПРАВОВИЙ СТАТУС ПРОКУРОРА У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

Стаття присвячена дослідженню основних положень законодавства зарубіжних країн, що визначають правовий статус і регламентують діяльність органів прокуратури. Приділено увагу повноваженням прокурора у кримінальному судочинстві, розглянуто структуру, функції, повноваження та функціонально-організаційні особливості органів прокуратури в зарубіжних країнах. Здійснено порівняльно-правовий аналіз організації органів прокуратури країн англосаксонської та романо-германської правових систем.

Ключові слова: *прокурор, кримінальне провадження, кримінальне судочинство, обвинувачення, слідчі органи.*

Статья посвящена исследованию основных положений законодательства зарубежных стран, определяющих правовой статус и регламентирующих деятельность органов прокуратуры. Уделено внимание полномочиям прокурора в уголовном судопроизводстве, рассмотрены структура, функции, полномочия и функционально-организационные особенности органов прокуратуры в зарубежных странах. Осуществлен сравнительно-правовой анализ организации органов прокуратуры стран англосаксонской и романо-германской правовых систем.

Ключевые слова: *прокурор, уголовное производство, уголовное судопроизводство, обвинения, следственные органы.*

The article is devoted to the study of the main provisions of the legislation of foreign countries, which determine the legal status and regulate the activities of the prosecutor's office. The attention was paid to the powers of the prosecutor in the criminal proceedings, the structure, functions, powers and functional and organizational peculiarities of the prosecutor's offices in foreign countries were considered. A comparative legal analysis of the organization of the Prosecutor's Office of the Anglo-Saxon and Romano-Germanic legal systems was carried out.

Key words: *prosecutor, criminal proceedings, criminal justice, prosecution, investigative bodies.*

Будучи одним із елементів державно-правової діяльності, прокуратура займає своє особливе місце в системі державно-правових органів і покликана здійснювати найважливіші завдання державно-правового регулювання. Від її організаційно-правової побудови залежить однакове розуміння законності та дотримання її вимог усіма громадянами, державними органами й посадовцями. Те коло правових взаємин, регулювання яких знаходиться у компетенції прокуратури, є досить широким і має велике значення для виконання державою своїх функцій та ефективної боротьби зі злочинністю.

У межах реалізації принципу змагальності саме прокурором як стороною обвинувачення здійснюється повідомлення особі про підозру в учиненні кримінального правопорушення, звернення з обвинувальним актом до суду та підтримання державного обвинувачення у суді. У випадках, передбачених КПК України, повідомлення особі про підозру в учиненні кримінального правопорушення може здійснюватися слідчим за погодженням із прокурором, а обвинувачення може підтримуватися потерпілим.

Вивчення моделей, форм і методів розслідування та попередження кримінальних правопорушень, що використовуються в зарубіжних країнах, зокрема, які використовують органи прокуратури, дозволяє зробити висновок про постійний рух до реалізації у цій діяльності принципів системності, адекватного забезпечення, гуманізму й участі всіх членів суспільства та на сьогодні є актуальним.

Виникнення і розвиток прокуратури в різних країнах пов'язані з формуванням національних правових систем, тому склалися різні моделі прокуратури, кожна з яких має власний статус, зміст функцій і повноважень. Правовому статусу прокуратури в зарубіжних країнах приділяли увагу такі вчені, як : О. В. Баулін, Г. П. Власова, Н. А. Голова, Л. Р. Грицаєнко, М. В. Косюта, Н. І. Мичко, Ю. М. Чорноус, А. В. Шевчишен та інші, однак питання дослідження досвіду зарубіжного законодавства та використання його в національному законодавстві ще не достатньо вивчено.

Метою статті є визначення закріплення правового статусу прокуратури в конституціях ряду зарубіжних країнах за допомогою методів порівняльного правознавства та визначення моделі прокуратури в зарубіжних країнах, які характеризуються як статусом прокуратури – органу державної влади, так і змістом її функцій і повноважень, а також вплив на формування моделі прокуратури сучасних національних правових систем.

Термін «прокуратура» в сучасному світі практично не використовується. У державах з романо-германською правовою системою цей інститут найчастіше називається «публічним міністерством» або «фіскалією», в Німеччині – «службою державного повіреного» (Staatsanwaltschaft). У країнах з англосаксонською правовою системою аналогічний інститут прокуратури називається «аторнейською службою». Але водночас прокуратура чи схожі за своїми функціями інші служби діють зараз у більшості країн світу.

Нині виділяють чотири моделі прокуратури залежно від ролі і місця в системі державної влади та від виконуваних нею завдань і функцій.

Перша модель включає такі країни, як США, Франція, Ізраїль тощо. У цих державах прокуратура входить до складу Міністерства юстиції, але при цьому належить до органів правосуддя і діє при судах, а прокурори – до суддівського корпусу.

Розглянемо організацію і діяльність органів прокуратури на прикладі Аторнейської служби Сполучених Штатів Америки. На основі синтезу англійських і континентальних традицій у США склався публічний інститут, що характеризувався специфічними рисами. Конституція США прямо не визначає правового статусу Аторнейської служби, і в законодавстві також не

вироблено єдиного нормативно-правового акта, що визначає функції, завдання і правове положення цього органу. Діяльність і організація Аторнейської служби регулюється загальним правом і рішеннями судів [1].

Аторнейська служба в США не має суворої централізації і співпорядкованості: на рівні штатів з метою координації діє Національна асоціація окружних аторнеїв (НАОА). Генеральний прокурор у США призначається Президентом «за поданням та за згодою» Верховної палати Конгресу США (Сенату) і в його безпосередньому віданні знаходяться: служба солісіторів, поліція з виконання судових рішень (маршали США), федеральні в'язниці та інші місця позбавлення волі, Федеральне бюро розслідувань (ФБР), служба імміграції та натуралізації, наділена повноваженнями розслідування злочинів.

Президент США також призначає на посаду прокурорів федеральних округів з відома Сенату на чотирирічний термін, який зазвичай співпадає з президентським терміном правління. Традиційно Президент обирає кандидатуру прокурора за рекомендацією старшого сенатора або представника президентської партії того штату, в якому прокурор проходитиме службу [1]. На відміну від Генерального прокурора США, що призначається, генеральний прокурор штату є виборною посадою.

Реалізуючи функцію кримінального переслідування, Аторнейська служба: здійснює кримінальне переслідування осіб, які скоїли злочини; порушує кримінальні справи; розслідує злочини; здійснює перевірки; притягає до кримінальної відповідальності; підтримує обвинувачення в суді.

Генеральний аторней є «міцною рукою Президента у вживанні заходів до того, щоб закони США із захисту інтересів США у правових процедурах і переслідуванні правопорушень точно виконувалися», як говориться в одному з рішень Верховного суду США [1].

У віданні Генерального аторнея знаходиться служба маршалів США, які виконують функції судових приставів. У безпосередній компетенції маршалів США знаходиться: виконання наказів, розпоряджень і приписів відповідних федеральних судів; забезпечення виконання судових рішень, що набули чинності; здійснення арештів, обшуків і вилучення згідно з ордерами, виданими судом; забезпечення охорони судів, учасників процесу; здійснення перевезення звинувачуваних, засуджених, арештованих; реалізація програми охорони свідків у справах, пов'язаних з організованою злочинністю.

Генеральний прокурор на федеральному юрисдикційному рівні координує усі програми здійснення правоохоронної діяльності і попередження злочинності; контролює здійснення кримінального переслідування; процес виконання рішень судів, і називається в цьому випадку «головним посадовцем у федеральному правозастосуванні», хоча й не має адміністративної влади над усіма правоохоронними органами країни. У США послідовно здійснюються заходи щодо розвитку і посилення правового статусу прокурорів, введення у кримінальний процес норм, які значно посилюють положення державного обвинувача.

Викликає інтерес організація й діяльність органів прокуратури Франції, які також входять у структуру Міністерства юстиції, отже, структура органів прокуратури співпадає із структурою судової системи.

Судді і прокурори називаються у Франції магістрами. Прокуратура Франції – це сукупність діючих суддів-прокурорів, яка включає прокурора Республіки і його помічників при суді великої інстанції, генерального прокурора, помічників генерального прокурора та їхніх заступників при апеляційному суді, генерального прокурора при Касаційному суді.

Найважливішим завданням прокуратури Франції є клопотання про застосування закону від імені суспільства. Прокурори в цьому випадку розглядаються як захисники суспільства, тому деякі їх посади, а саме посади помічників генерального прокурора, носять назву «Генеральних адвокатів».

Статус суддів-прокурорів відрізняється від статусу суддів – членів судів [7, с. 44]. Прокуратура Франції є єдиною системою, побудованою на принципі ієрархічної підпорядкованості, де дії одного з прокурорів розглядаються як результат діяльності прокуратури в цілому.

Прокуратура Франції не несе відповідальності, навіть якщо вона припустилася помилки у вчинені кримінального переслідування. Таким чином, вона не може бути залучена ні до відшкодування судових витрат, ні до відшкодування збитку особі, визнаній невинною або виправданій. Таке звільнення від відповідальності щодо громадян є гарантією незалежних дій прокуратури, воно позбавляє прокурора від регулярних переслідувань з боку невдоволених громадян. Необхідно зазначити, що прокурори також незалежні щодо суду і сторін у процесі. Якщо виникає непорозуміння між суддею і прокурором стосовно ухвалення рішення у рамках загальної політики у сфері кримінального судочинства, співробітники прокуратури самостійно вирішують питання про початок подібної кримінальної справи [2]. Прокурор порушує кримінальну справу лише за скаргою потерпілого та не припиняє її, навіть якщо потерпілий забирає свою скаргу.

Прокурор Французької республіки має право особисто проводити і розпоряджатися щодо виконання будь-яких дій, необхідних для розшуку і переслідування осіб, винних у порушенні кримінального закону, також він здійснює керівництво діяльністю посадовців й агентів поліції на території, що знаходиться в районі компетенції трибуналу, при якому він перебуває. Прокурор має усі повноваження посадової особи судової поліції (ст. 68 КПК).

Попереднє слідство проводиться слідчими суддями – магістрами судового рангу, статус яких є подвійним, оскільки судді знаходяться в організаційному підпорядкуванні у судових інстанцій, але у процесуальному відношенні залежать від прокуратури, діючи в межах її вказівок (ст. 51 КПК).

У разі коли суддя вбачає у зібраних ним матеріалах склад злочину, справа, з відома прокурора, направляється на розгляд обвинувальної камери, яка є при кожному суді, і виступає слідчим органом другої інстанції. Вона виступає також органом віддання під суд і нагляду за діяльністю судової поліції, має ряд адміністративних повноважень щодо слідчих суддів. Прокурор здійснює нагляд за законністю дій обвинувальної камери, маючи великі повноваження. Прокурор може впливати на рішення щодо кваліфікації службових осіб поліції, має право усувати їх з посади у разі порушень службової дисципліни й вимог закону.

У прокурора немає прав – у нього є лише повноваження, які передбачають певні обов'язки. Але водночас, коли судочинство набуває міжнародного характеру, у рамках Ради Європи, прокурор черпає свою легітимність у повазі основних прав і свобод, які, як це згадується у преамбулі до Європейської конвенції з прав людини, є основою миру і справедливості у світі [4, с. 115–116].

Таким чином, прокуратура Франції – це представник виконавчої влади, уповноважений як на здійснення кримінального переслідування, так і на нагляд за діями поліції, слідчого судді, а також на підтримку в суді.

Друга модель об'єднує такі країни: Іспанію, Болгарію, Колумбію, Латвію та ін. Ці держави повністю включають прокуратуру до складу судової системи і цей орган знаходиться при судах або користується у рамках судової влади адміністративною автономією.

Розглянемо цю модель організації та діяльності прокуратури на прикладі Іспанії. Статус прокуратури в Іспанії регулюється Органічним законом про прокуратуру 1981 р. Прокуратура в Іспанії має статус конституційного інституту і діє, відповідно до принципів єдності дій та ієрархічної підпорядкованості, на чолі з Генеральним прокурором [5, с. 346].

Виділяють такі напрями діяльності прокуратури [5]: участь у кримінальному судочинстві; порушення провадження з цивільних справ або протистояння позовам, поданих іншими особами; відстеження поваги до конституційних інститутів та основних прав і публічних свобод за такими процедурами, яких вимагає їх захист; участь у захисті законності, державних і суспільних інтересів у процесах, що належать до цивільного стану; відстеження виконання судових рішень, які стосуються державних чи суспільних інтересів; подача конституційних скарг «ампаро» у випадках і формах, передбачених Органічним законом про Конституційний суд; сприяння або надання у відповідних випадках міжнародної правової допомоги, передбаченої в законах, міжнародних договорах та угодах.

Таким чином, правовий статус прокуратури чітко визначений Конституцією Іспанії, вона повністю входить до судової системи і виступає у правовідносинах стосовно визначеного кола питань.

Третю модель представляють такі країни, як Україна, Російська Федерація, Лаос, КНДР, КНР, В'єтнам та ін. Прокуратура тут виділена в самостійну систему, яка підзвітна парламенту або главі держави. Крім того, прокуратура виступає як орган, що здійснює загальний нагляд за законністю діяльності державних органів, юридичних та фізичних осіб.

Охарактеризуємо цю модель на прикладі прокуратури Китайської Народної Республіки, правовий статус якої регулюється Законом КНР «Про організацію народної прокуратури» [6]. Специфіка організації народної прокуратури полягає в тому, що в КНР створені Верховна народна прокуратура, місцеві народні прокуратури різних ступенів, військові прокуратури, а також інші спеціальні прокуратури.

Відповідно до положень закону народні прокуратури здійснюють такі повноваження: функції державного нагляду за веденням справ, пов'язаних з державною зрадою, розколом держави, а також із серйозним підриванням державного устрою; ведуть слідство щодо безпосередньо взятих до розгляду кримінальних справ; розглядають справи, за якими ведуть слідство органи громадської безпеки й органи державної безпеки, приймають рішення про арешт або відмову в арешті, про висунення звинувачення або відмову в його висуненні, здійснюють нагляд за виконанням законів при слідчих діях; висувають звинувачення, підтримують звинувачення за кримінальними справами, ведуть нагляд за виконанням законів при судовій діяльності народних судів; ведуть нагляд за виконанням законів при виконанні покарань за кримінальними справами, а також за діяльністю в'язниць, будинків попереднього ув'язнення і виправних колоній; ведуть нагляд за судовою діяльністю народних судів за цивільними справами.

Народна прокуратура – це орган державного нагляду за дотриманням законності. Система органів народної прокуратури відповідає системі народних судів. У свою чергу, структура судів КНР була скопійована з відповідної структури судової системи СРСР. Також необхідно відмітити, що в китайській конституційній доктрині відсутній принцип розподілу влади. Уся влада належить органу представництва народу.

На підставі вищевикладеного можна зробити висновок про те, що:

прокуратура КНР – це орган, що спеціалізується на кримінальному переслідуванні і нагляді за веденням справ, пов'язаних із державною зрадою та розколом держави; прокуратура КНР, так само, як і судові органи Китаю, була скопійована з аналогічних органів у СРСР. Їхній правовий статус і функції і нині нагадують правове положення прокуратури СРСР.

Четверту модель організації й діяльності прокуратури представляє Великобританія. Для цієї країни загалом інститут прокуратури не властивий.

Генеральний аторней порушує провадження щодо розслідування державних злочинів, пов'язаних з посяганням на монарха або уряд, у справах про державну безпеку, заколот, хабарі, корупцію, порушення Закону про охорону державної таємниці, Закону про громадський порядок та ін.

Відсутність органів прокуратури при судах Великобританії пояснюється зазвичай тим, що, з одного боку, присутність представника виконавчої влади була б для англійців несумісна з автономією і гідністю судової влади, а з іншого – статус прокурора порушує рівність звинувачення і обвинуваченого, необхідну в кримінальному процесі. Генеральний прокурор (аторней), у свою чергу, є головним юридичним радником корони в Англії та Уельсі, при цьому будучи членом уряду. Майже аналогічна система діє в державах – колишніх англійських колоніях [6, с. 54].

Таким чином, прокуратура займає своє особливе місце в системі державно-правових органів і покликана здійснювати найважливіші завдання державно-правового регулювання. Водночас традиційною є функція підтримання державного обвинувачення в суді та значна правозахисна роль прокуратури, яка реалізується через правові можливості реагування на звернення громадян.

Спільною для всіх моделей функцій прокуратури є насамперед відсутність особистої зацікавленості у розгляді справи, участь у судових процесах для захисту інтересів держави, а також визначення гарантій незалежності з боку держави для ефективного виконання прокурорами своїх функцій, хоча обсяг таких гарантій зазнає змін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція США : від 17 вересня 1787 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.umopit.ru.

2. Конституція Французької Республіки : від 04.10.1958 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.megabook.ru

3. Кримінальний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар / за заг. ред. професорів В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. С. Шумила. – К. : Юстиніан, 2012. – 1224 с.

4. Ордонанс : от 22.12.1958 № 58-1270 // Журнал Французької Республіки. – 2005. – 120 с.

5. Про прокуратуру Іспанії : Закон Іспанії 1981 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.diplay.ru

6. Про організацію народної прокуратури : Закон Китайської Народної Республіки 1979 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : rassian.china.org.cn/33374.htm

7. Jean Gicquel, Droit constitutionel et instituons politiques. Montchresten Paris, 1999. – 344 p.

УДК 343.13

М. М. Фрідман-Козаченко,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
кримінального процесу
та криміналістики,
А. В. Петрівська,
здобувач вищої освіти
Університету державної
фіскальної служби України

РЕАЛІЗАЦІЯ ЗАСАДИ ЗМАГАЛЬНОСТІ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Стаття присвячена дослідженню реалізації засади змагальності в кримінальному процесі на стадії досудового розслідування. Вивчаються законодавчі підходи до врегулювання відносин у сфері доказування між суб'єктами кримінального процесу на стороні обвинувачення та захисту.

Ключові слова: *змагальність сторін, досудове розслідування, сторона обвинувачення, сторона захисту, рівність сторін, доказування.*

Статья посвящена исследованию реализации основы состязательности в уголовном процессе на стадии предварительного расследования. Изучаются законодательные подходы к урегулированию отношений в сфере доказывания между субъектами уголовного процесса на стороне обвинения и защиты.

Ключевые слова: *состязательность сторон, досудебное расследование, сторона обвинения, сторона защиты, равенство сторон, доказывание.*

The article is devoted to the research of the implementation of the basis of competition in the criminal process at the stage of pre-trial investigation. The legislative approaches to the settlement of relations in the field of evidence between the subjects of the criminal process on the prosecution and defense side are studied.

Key words: *adversarial parties, pre-trial investigation, party prosecution, party protection, equality of parties, evidence.*

На сучасному етапі розвитку наша держава прагне удосконалити національне законодавство відповідно до стандартів європейської спільноти. Такий процес характеризується впровадженням різних демократичних інституцій.

Особливої уваги заслуговує засада змагальності в кримінальному процесі, оскільки саме під час змагальної форми кримінального процесу можемо говорити про найбільш ефективний захист прав і законних інтересів людини.

Дослідженню різних аспектів засади змагальності у кримінальному процесі в різні періоди його функціонування присвятили праці як українські, так і зарубіжні учені, зокрема:

Т. М. Добровольська, М. М. Ковтун, Л. М. Лобойко, В. Т. Маляренко, М. А. Маркуш, М. М. Михеєнко, О. О. Мохонько, В. Т. Нор, М. А. Погорецький, М. С. Строгович, В. М. Тертишника, І. Я. Фойницький, М. Є. Шумило та інші науковці.

Однак питання про те, яким чином забезпечити реальну змагальність сторін під час проведення досудового розслідування, продовжує бути досить дискусійним та недостатньо врегульованим.

Метою статті є визначення та розкриття впливу засади змагальності на стадії досудового розслідування.

З прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) однією із реформ є забезпечення засади змагальності сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їхньої переконливості.

Проблемами реалізації змагальних засад у кримінальному судочинстві в різні часи займались видатні науковці та практики. Водночас досі відсутній єдиний погляд на співвідношення змагальності з іншими принципами кримінального процесу, сутнісне наповнення цього принципу, правові умови реалізації змагальних засад у кримінальному процесі України [13].

Будь-який конфлікт – це спосіб виявлення та розв'язання протиріч. Конфлікт сторін у процесуальному сенсі – не тільки неминуче, але й необхідне явище, прямо запрограмоване законодавцем. Конфліктна поведінка об'єктивно складається з протилежно спрямованих дій учасників [3, с. 3]. Термін «змагальність» походить від слова «змагання». Змагання – це боротьба, суперництво за досягнення переваги, кращого результату у вирішенні конфлікту.

На думку М. С. Строговича, якого вважають одним з основоположників вчення про змагальність сторін у кримінальному процесі, принципом змагальності є така побудова судового розгляду, в якій обвинувачення відділено від суду, який вирішує справу; обвинувачення і захист здійснюються сторонами, наділеними рівними правами для відстоювання своїх позицій і спростування позицій протилежної сторони, причому обвинувачений (підсудний) є стороною, яка користується правом на захист; суду належить управління процесом, активне дослідження обставин і вирішення самої справи [10, с. 189].

Змагальність загалом як одна з форм кримінального процесу визначає положення суб'єктів у системі цього процесу, їхні права, обов'язки і взаємини один з одним, а принцип змагальності є механізмом для її забезпечення [8, с. 15–16]. Як зазначає Л. М. Лобойко, принцип змагальності сторін у кримінальному процесі – це правове положення, згідно з яким двом рівноправним сторонам (обвинувачення і захисту) забезпечується можливість брати активну участь у дослідженні обставин кримінальної справи перед незалежним арбітром – судом, який не може здійснювати інших функцій, крім функції правосуддя [6, с. 49]. А на думку В. В. Городовенка, змагальність у кримінальному процесі проявляється у трьох аспектах. Це пояснюється тим, що вона обумовлює побудову кримінального судочинства (форма), характеризує основні якісні особливості галузі кримінально-процесуального права, що гарантують реалізацію елементів змісту змагальності у сфері правового регулювання кримінально-процесуальних правовідносин (принцип) і виражаються в нормативно передбачених гарантіях вчинення дій, які нею охоплюються (метод) [2, с. 38].

Отже, змагальність функціонує в різних проявах, сукупність яких дозволяє стверджувати про існування змагального судочинства.

Зокрема, Г. В. Соловей, розкриваючи зміст змагальності, називає такі ознаки:

– розподіл основних кримінально-процесуальних функцій – обвинувачення, захисту й вирішення справи;

– процесуальна рівність, яка полягає у тому, що кожен із учасників кримінального процесу наділений рівними правами й несе обов'язки, які відповідають їхньому процесуальному становищу;

– суд не втручається в процес доказування [9, с. 885].

На нашу думку, слід погодитись з вищевказаною думкою, адже суд, досліджуючи всі матеріали справи, не може брати на себе жодної з функцій захисту чи обвинувачення та зобов'язаний діяти в таких процесуальних рамках, які б засвідчили його об'єктивність та неупередженість.

Цікавою є думка М. А. Маркуш про те, що у структуру змагальності слід обов'язково включити ще й такі елементи, як свобода оскарження всіх рішень до суду та доступ до правосуддя, тому що саме це надає змогу більш повно захистити права учасників і розширити дію принципу змагальності як на досудових, так і в судових стадіях кримінального процесу [7, с. 24].

Таким чином, учені не мають єдиного підходу до визначення змагальності, виділяють її окремі елементи, зосереджуючи визначення на структурному поділі учасників процесуальних відносин, розмежуванні їхніх функцій або переліченні прав сторін, виокремлення повноважень суду.

Наразі також точиться дискусія про наявність засади змагальності під час досудового розслідування. Думки вчених розділилися. Такі вчені, як В. Божьев, М. Маркуш, вважають, що на стадії досудового розслідування є наявні окремі елементи змагальності, однак Р. Рахунов заперечував таку позицію, зазначаючи, що на цій стадії відсутній поділ процесуальних функцій.

На наше переконання, варто підтримати позицію тих вчених, які вважають за доцільне говорити про реалізацію засади змагальності на стадії досудового розслідування.

Справа в тому, що розподіл законодавцем кримінально-процесуальних функцій між сторонами процесу (обвинуваченням, захистом) і судом, який передбачений КПК України, безумовно, є ознакою того, що національне кримінальне процесуальне законодавство має майже усі засоби для змагального кримінального процесу [5].

Прогресивним є законодавче закріплення змагальності сторін саме під час досудового розслідування, тобто самостійне відстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту своїх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими КПК України, та введення додаткових гарантій її реалізації, зокрема гарантування сторонам рівних прав щодо збирання речей, документів, інших доказів (ст. 22 КПК України) [4].

У свою чергу, Л. Д. Удалова наголошує, що сторони захисту та обвинувачення на вказаних етапах процесу мають різний обсяг процесуальних прав, а отже, й кримінально-процесуальних ресурсів щодо збирання доказів під час розслідування кримінальних правопорушень [11, с. 8]. Рівність прав сторін не може означати їхньої однаковості.

Слід зазначити, що будь-які права сторін мають бути рівними саме в розумінні їхньої відповідності, адекватності процесуальному статусу особи. З огляду на різні засоби, які використовують сторони обвинувачення та захисту в процесі збирання доказів, можна говорити про рівні, але неоднакові права сторін. Проте права сторін повинні надавати кожній з них можливість повноцінно представити та захистити перед судом свою правову позицію.

Основними змістовними ознаками змагальності в досудовому провадженні є процесуальна рівність сторін та наявність незалежного та неупередженого слідчого судді.

Аналізуючи кримінально-процесуальне законодавство та практику його застосування, сторони кримінального судочинства процесуально нерівні перед судом у праві на збирання доказів. Основним аргументом на користь цієї позиції є те, що у суді одна сторона обвинувачення в особі прокурора використовує докази, зібрані на стадії досудового розслідування потужними державними структурами – слідчими та оперативними підрозділами, тоді як інша сторона захисту, яку представляє обвинувачений (підсудний), його захисник (у кращому випадку), може покладатися тільки на свої можливості, які є значно скромнішими порівняно з протилежною стороною.

Варто зазначити, що Європейський суд з прав людини визначає окремим принципом саме рівність процесуальних можливостей сторін у доказуванні, який разом із принципом змагальності виступає складовим елементом більш широкого поняття справедливого судового розгляду.

Доказування полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження (ч. 2 ст. 61 КПК України). У досудовому провадженні фактично здійснюється накопичення сторонами доказової інформації для вирішення кримінального процесуального конфлікту, що виник між сторонами процесу з приводу кримінального правового спору в межах кримінальних процесуальних правовідносин. Наявність цього конфлікту зумовлена розслідуванням кримінального правопорушення та передбаченою різницею процесуальних функцій, що здійснюють представники сторін обвинувачення та захисту в досудовому провадженні.

Дійсно, можемо говорити про розмежування функцій обвинувачення, захисту та правосуддя.

Отже, обвинувачення здійснюють прокурор, слідчий, потерпілий та його представник. Функцію захисту здійснюють підозрюваний, обвинувачений, законний представник, захисник. Що ж стосується останньої функції правосуддя, то на стадії досудового розслідування саме слідчий суддя здійснює функцію судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні щодо: застосування заходів забезпечення кримінального провадження; розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність органів досудового розслідування чи прокурора; надання дозволу на проведення окремих слідчих (розшукових) дій та інше.

Так, згідно з положеннями ст. 93 КПК України збирання доказів здійснюється сторонами кримінального провадження, потерпілим. Сторона обвинувачення здійснює збирання доказів шляхом проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, витребування й отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових і фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок, проведення інших процесуальних дій. Сторона захисту, потерпілий, здійснює збирання доказів шляхом витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових та фізичних осіб речей, копій документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій, актів перевірок; ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій, а також шляхом здійснення інших дій, які здатні забезпечити подання суду належних і допустимих доказів [4].

Тобто якщо детально проаналізувати положення цієї статті Кримінального процесуального кодексу України, то сторона обвинувачення має право проводити слідчі (розшукові) дії, а сторона захисту може лише ініціювати їхнє проведення перед слідчим, прокурором шляхом подання клопотання. Якщо сторона захисту отримує відмову в задоволенні клопотання, то вона може звернутися до слідчого судді для оскарження такого рішення. Тобто у такому випадку говорити про рівність прав сторін складно.

Однак цікавою видається позиція І. О. Шиби, яка пропонує закріпити обов'язок слідчого задовольняти клопотання про проведення слідчих дій тільки у випадку, коли вони направлені на встановлення обставин, які ще не було встановлено, проте мають значення для справи [12, с. 3]. На нашу думку, така пропозиція видається обґрунтованою і логічною. Це також можна розглядати як один з важливих кроків у забезпеченні реалізації засади змагальності на стадії досудового розслідування.

Також варто зазначити, що для реалізації принципу змагальності повинні говорити про рівність потерпілого та підозрюваного.

Права підозрюваного розширені, а потерпілого лише у частині, і це не сприяє рівноправності сторін. Так, Кримінальний процесуальний кодекс України не передбачає інституту обов'язкової участі представника потерпілого; інституту надання потерпілому безкоштовної правової допомоги; права жертви злочину занадто звужені; потерпілий не має права брати участь під час вирішення питання про обрання підозрюваному, обвинуваченому запобіжного заходу та оскаржувати відповідну ухвалу тощо. Так, дотримується юридична можливість мати потерпілому адвоката, але на безоплатну допомогу адвоката потерпілий претендувати не може, і якщо самостійно оплатити послуги адвоката не має змоги, це проблеми самого потерпілого [1].

Також порушується принцип змагальності щодо показань. Серед усіх джерел доказів найбільш поширеними вважаються показання. Останні можуть бути отримані лише в результаті допиту свідків, який під час досудового розслідування має право здійснювати лише сторона обвинувачення.

Узагальнюючи зазначене вище, варто акцентувати увагу на тому, що для справедливого вирішення справи недостатньо поділу функцій обвинувачення і захисту, необхідно, щоб сторона захисту мала рівнозначну можливість протистояти стороні обвинувачення.

На нашу думку, недопустимість того, що одна із сторін мала будь-які процесуальні переваги, – це один із стрижней змагальності та рівноправності сторін на стадії досудового розслідування.

Також необхідно наголосити на тому, що положення чинного КПК України щодо реалізації засади змагальності на стадії досудового розслідування потребують подальшого вдосконалення та доопрацювання з урахуванням принципів міжнародних правових стандартів.

Отже, хочемо підкреслити, що значним кроком для кримінального процесу України було б розширення сфери застосування цієї засади правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Волошина В. К. Щодо питань реалізації принципу змагальності у доказуванні на стадії досудового розслідування за новим Кримінальним процесуальним кодексом України [Електронний ресурс] / В. К. Волошина // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх

справ. – 2013. – № 2. – С. 166–171. – Режим доступу : //www.nbuv.gov.ua/j-pdf/aymvs_2013_2_31.pdf

2. Городовенко В. В. Принципи судової влади : монографія / В. В. Городовенко. – Х. : Право, 2012. – 448 с.

3. Кириллова Н. П. Конфликтология и состязательность судебного разбирательства [Электронный ресурс] / Н. П. Кириллова. – Режим доступа : http://www.spho.ru/media/pdf/_original/1/17_kirillova_myisl6pdf.pdf.

4. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України : від 13 квітня 2012 року № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/page

5. Левендаренко О. О. Сторони обвинувачення та захисту в контексті реалізації принципу змагальності у стадії досудового розслідування / О. О. Левендаренко // Правничий часопис Донецького університету. – 2012. – № 1.

6. Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право: курс лекцій : навч. посібник / Л. М. Лобойко. – К. : Істина, 2005. – 456 с.

7. Маркуш М. А. Принцип змагальності в кримінальному процесі України : дис. … на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Маркуш М. А. – Х., 2005. – 210 с.

8. Маркуш М. А. Принцип змагальності в кримінальному процесі України : монографія / М. А. Маркуш. – Харків : СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2007. – 208 с.

9. Соловей Г. В. Теоретичні аспекти принципу змагальності в кримінальному процесі [Електронний ресурс] / Г. В. Соловей // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 883–887. – Режим доступу : //www.nbuv.gov.ua/e-journals/ 2012-1/12cgvvkp.pdf.

10. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса : в 2-х т. / М. С. Строгович. – М. : Наука, 1968–1970. – Т. I. – 1968. – 468 с.

11. Удалова Л. Д. Деякі проблемні питання правозастосування кримінального процесуального законодавства / Л. Д. Удалова // Актуальні питання кримінального процесуального законодавства України (Київ, 26 квітня 2013 року) : збірник матеріалів міжвузівської наукової конференції / Національна академія прокуратури України. – К. : Алерта, 2013. – С. 8–12.

12. Шиба І. О. Принцип змагальності за КПК України / І. О. Шиба // Часопис Академії адвокатури України. – 2013. – № 19 (2). – С. 1–6.

13. Цимбал П. В. Значення предмета доказування при розслідуванні кримінальних справ в Україні / П. В. Цимбал, Т. М. Барабаш // Вісник Закарпатського юридичного інституту МВС України. – Запоріжжя, 2004. – № 3 (28). – С. 209–218.

УДК 343.11

Т. Я. Цимбал,
кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри
теорії, історії держави
і права та
конституційного права,
І. Ю. Безух,
здобувач вищої освіти
Університету державної
фіскальної служби України

ПІДХОДИ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ СУДОВИХ ПОМИЛОК У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

У статті приділено увагу окремим підходам до класифікації судових помилок, що допускаються під час кримінального провадження. Узагальнено окремі класифікації судових помилок та наведено їхню характеристику із урахуванням положень чинного Кримінального процесуального кодексу України. Звернено увагу на значимі з точки зору правозастосування види судових помилок.

Ключові слова: *помилка, судова помилка, класифікація, кримінальне провадження, правозастосування.*

В статье уделено внимание отдельным подходам к классификации судебных ошибок, допускаемых в ходе уголовного производства. Обобщено отдельные классификации судебных ошибок и приведено их характеристику с учетом положений действующего Уголовного процессуального кодекса Украины. Обращено внимание на значимые с точки зрения правоприменения виды судебных ошибок.

Ключевые слова: *ошибка, судебная ошибка, классификация, уголовное производство, правоприменение.*

The article focuses on separate approaches to the classification of court mistakes allowed during criminal proceedings. There are generalized separate classifications of court mistakes and their characteristics are presented taking into account the provisions of the current Criminal Procedure Code of Ukraine. Attention is drawn to the types of court errors that are significant in terms of enforcement.

Key words: *mistake, miscarriage, classification, criminal proceedings, law enforcement.*

Для розуміння такого складного та комплексного явища, як судова помилка, та розробки ефективних напрямів їхнього подолання у кримінальній процесуальній діяльності доцільно розкрити підходи до їхньої класифікації у теорії права загалом та кримінального процесу зокрема.

Спочатку відмітимо, що спроби класифікувати судові помилки серед науковців не є поодинокими. Беручи за основу сутність помилок у судочинстві, прийнято розділяти їх на помилки в судженнях і в діях. Так, Р. С. Бєлкін запропонував назвати помилки в судженнях гносеологічними, тобто помилками в пізнанні. Йдеться про помилки, які можуть бути допущені при пізнанні сутності, властивостей і ознак об'єктів, відносин між ними, а також при оцінці результатів змістовного пізнання. При цьому помилки у змістовному й оціночному пізнанні зазвичай пов'язані між собою: пізнання будь-якого факту, явища, процесу супроводжується оцінкою отриманої інформації в аспекті доведення. Змістовна помилка стає вихідною для помилки оціночної [1, с. 172–173].

Помилки в діях пов'язані із здійснюваними суб'єктом операціями і процедурами в процесі розслідування, експертного дослідження або судового розгляду кримінальних справ. Ці помилки полягають у порушенні приписів послідовності цих процедур, у відступі від методики їхнього здійснення, в неправильному використанні засобів діяльності або неналежних засобів тощо. При цьому діяльні помилки можуть бути пов'язані з помилками гносеологічними і являти собою реалізацію помилкових результатів пізнання тих чи інших фактів або явищ, прийнятих на основі цього рішення [5, с. 90].

Також існує підхід, що передбачає виділення чотирьох груп помилок. До першої належать помилки, що пов'язані із порушенням вимог законності й обґрунтованості судових рішень і які виправляються лише судами контролюючих інстанцій. Суд, що ухвалив рішення з порушенням указаних вимог, не має права його виправити з метою усунення помилок. До другої групи відносять такі помилки, які порушують єдність судової практики та міжнародні зобов'язання України. Такі помилки виправляються Верховним Судом України. Процедура перегляду не передбачає дотримання вимог законності й обґрунтованості. Третю групу становлять судові помилки, допущені судом, який ухвалив рішення, та можуть бути ним усунені. Це, зазначають вчені, відбувається у разі порушення вимог повноти, точності та ясності судового рішення. До четвертої групи належать помилки, пов'язані із порушенням вимог норм процесуального права, які не тягнуть скасування чи зміну судового рішення [3, с. 824].

Якщо говорити про специфічні для кримінального провадження класифікації, то однією із таких є поділ судових помилок на помилки доказування, які охоплюють помилки у встановленні фактів та застосуванні права. Також виділяють помилки, пов'язані з необґрунтованим засудженням або виправданням, у разі постановлення обвинувального вироку при позитивно доведеній невинуватості чи коли суд помилково вважає обвинуваченого винним у вчиненні злочину, а також при недоведеній невинності.

Поряд із цим науковці вказують на помилки, що допускаються судом, при встановленні окремих елементів предмета доказування, фактів і оцінці засобів доказування. Аналізуючи помилки доказування, кваліфікації злочину, постановлення судом вироків, робимо висновок, що у загальному вигляді судові помилки поділяються на помилки процесуальні, кримінально-правові й латентні [6, с. 94–138].

Також досить розгорнуту класифікацію пропонує М. М. Гультай [2, с. 19, 20], вважаючи, що судові помилки можна класифікувати на такі групи: за стадіями, у яких допускаються; помилки доказування; за гносеологічним критерієм; за характером виявлення; за можливістю виправлення; за значенням для кримінального провадження.

Відмітимо, що загалом судові помилки є результатом активної діяльності. Наприклад, помилки, що є результатом інтелектуальної діяльності та стосуються оцінки доказів, проявляються лише в активній процесуальній діяльності суду, відображаючись у помилкових процесуальних рішення та діях.

Значне поширення на досудовому слідстві й у судових стадіях кримінального провадження мають також помилки матеріально-правового характеру, що тягнуть за собою помилки процесуальні, завдаючи шкоди правосуддю та впливаючи негативно на авторитет суду.

Щодо помилок доказування, зокрема, при визначенні меж і предмета доказування при судовому розгляді, то до таких належать помилки: під час визначення основного факту (складу злочину); що допускаються при встановленні обставин, що не належать до основного факту, але без яких він не може бути встановлений (факультативні ознаки, коли вони не входять до складу злочину); помилки під час встановлення обставин, безпосередньо не пов'язаних зі складом злочину (кошти, витрачені на стаціонарне лікування потерпілого, причини й умови, що сприяли злочину тощо). Найбільш часто помилки допускаються при встановленні суб'єктивної сторони злочину в частині мотивів та мети вчиненого.

Досить детальну класифікацію помилок у кримінальному провадженні у своєму дисертаційному дослідженні навів О. Д. Назаров [4, с. 47–53].

Беручи за основу цю працю та наведені у ній окремі класифікаційні критерії, вважаємо за доцільне систематизувати, власне, судові помилки у кримінальному провадженні таким чином:

1) залежно від суті судових помилок: ті, що полягають у неповноті, однобічності і необ'єктивності дослідження обставин кримінальної справи (прогалини під час досудового розслідування, судового слідства); ті, що полягають у недотриманні в кримінальному процесі конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також міжнародних стандартів судочинства; ті, що полягають у суттєвих порушеннях кримінального процесуального закону; ті, що полягають у неправильному застосуванні кримінального закону;

2) залежно від тяжкості наслідків судових помилок для особи, суспільства та держави: фундаментальні та нефундаментальні помилки;

3) залежно від підстав скасування або зміни судового рішення в апеляційному порядку: пов'язані з невідповідністю висновків суду, викладених у вироку, фактичним обставинам кримінального провадження, встановленим судом першої інстанції; пов'язані з істотними порушеннями кримінального процесуального закону; пов'язані з неправильним застосуванням кримінального закону; пов'язані з несправедливістю вироку в частині суворості призначеного покарання тощо;

4) залежно від підстав скасування або зміни судового рішення в касаційному порядку: пов'язані з істотними порушеннями кримінального та (або) кримінального процесуального закону, що вплинули на результат справи; пов'язані з виявленням даних, які свідчать про недотримання особою умов і невиконанні ним зобов'язань, передбачених угодою про примирення або визнання винуватості; пов'язані з обставинами, що допускають спеціальне судове провадження;

5) залежно від характеру вчинюваної процесуальної дії (бездіяльності): помилкове застосування (необрання) запобіжного заходу; помилкове постановлення ухвали на проведення (непроведення) слідчої (розшукової) гласної або негласної чи іншої процесуальної дії; помилкове винесення обвинувального або виправдувального вироку тощо;

6) залежно від суб'єкта кримінальної процесуальної діяльності, що виявив помилки: виявлені прокурором у процесі здійснення процесуального керівництва або підтримання публічного обвинувачення; виявлені суддею у ході здійснення судового контролю; виявлені судом (суддею) під час підготовчого провадження, у ході судового розгляду кримінальної справи по суті, в апеляційній, касаційній інстанціях, при виконанні вироку;

7) залежно від стадії здійснення кримінального провадження: помилки на стадії досудового розслідування: під час підготовчого провадження; помилки при розгляді кримінальної справи в суді першої інстанції по суті; помилки при перегляді судового рішення в апеляційному порядку; помилки при перегляді судового рішення в касаційному порядку; помилки при перегляді судового рішення Верховним Судом України; помилки при перегляді судового рішення за нововиявленими обставинами; помилки при виконанні вироку;

8) залежно від виду порядку здіснення кримінального провадження: помилки, допущені в «основному» провадженні; допущені в особливих провадженнях; допущені у спеціальному кримінальному провадженні;

9) залежно від складу суду, який розглядає кримінальне провадження: помилки судді, що одноосібно здійснює судовий розгляд; помилки колегії суддів, що розглядають кримінальну справу; помилки суду присяжних;

10) залежно від категорії кримінальних справ: помилки у кримінальних справах приватного обвинувачення; помилки у кримінальних справах публічного обвинувачення.

Проте наведена вище класифікація є досить громіздкою і хоча має значення для розвитку теорії кримінального процесу та криміналістики, але не завжди дієва з точки зору надання допомоги у практичній діяльності. Тому вважаємо за доцільне використовувати класифікацію, запропоновану І. В. Посохіною, яка слушно, на нашу думку, виділяє такі її чотири критерії: 1) учасник судового розгляду, яким допущена помилка; 2) зміст помилки; 3) наслідки помилки; 4) усуваність наслідків помилки [5, с. 92].

Якщо говорити про суб'єкта судової помилки, то слід виділяти помилки, що здійснюються стороною обвинувачення; стороною захисту; помилки суду, що не залежать від позиції сторін у процесі. Поряд із цим остатній вид можна ще додатково класифікувати, залежно від стадії кримінального провадження, на помилки слідчого судді або суду.

За змістом помилки поділяють на: організаційно-тактичні; кримінально-правові, кримінально-процесуальні; комплексні. При цьому відмічається, що правильна організація судового розгляду, а також грамотне використання тактичних прийомів у більшості випадків здатне попередити помилки кримінально-правового та кримінального процесуального характеру [7].

Також виділяють переборні помилки, наслідки яких можна усунути або нейтралізувати шляхом подання нових доказів або проведення додаткових судових дій, і непереборні, що зумовлюють неможливість використання отриманого доказу, а також заповнення втраченої інформації з допомогою нових доказів або проведення додаткових процесуальних дій. Результатом таких помилок за характером наслідків може бути незаконне виправдання або засудження особи, яка притягається до кримінальної відповідальності (повністю або частково).

Більш зрозумілою з точки зору практичних працівників та забезпечення системного підходу до питання подолання судових помилок може бути їхня класифікація за стадіями кримінального провадження, на яких найчастіше виникають відповідні проблеми. Виходячи із цього можна виділити помилки, вчинення яких можливе тільки на стадії досудового розслідування, помилки,

вчинення яких можливе тільки на стадії судового розгляду, та змішані помилки, які можливі на будь-якій із вказаних стадій та досить часто є взаємообумовленими, оскільки допущені, проте не виявлені помилки під час досудового розслідування зумовлюють помилку суду щодо оцінки та трактування відповідних доказів.

Але за умови належної діяльності процесуального керівника, слідчого судді та суду можливим є компенсація допущених помилок. Проте у випадку непереборних помилок суб'єкти провадження не мають процесуальної можливості їх виправлення. Наприклад, у випадку недопустимості погіршення становище обвинуваченого судом, коли воно є м'якшим, ніж випливає із встановлених обставини, але прокурор продовжує підтримувати його у таких межах під час судового розгляду.

Таким чином, класифікація судових помилок за тими чи іншими критеріями дозволяє, по-перше, краще зрозуміти гносеологічну сутність цієї складної за змістом категорії, по-друге, розробити якісні напрями попередження судових помилок певного виду, оскільки майже неможливим видається напрацювання універсальних засобів для їхнього виправлення та попередження загалом на всіх стадіях кримінального провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики / Р. С. Белкин. – М., 2001. – 204 с.

2. Гультай М. М. Виявлення і виправлення слідчих та судових помилок у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Гультай М. М. – Дніпропетровськ, 2008. – 200 с.

3. Комаров В. В. Курс цивільного процесу / В. В. Комаров. – Х. : Право, 2011. – 1352 с.

4. Назаров А. Д. Следственные и судебные ошибки и уголовно-процессуальный механизм их устранения: концептуальные основы / А. Д. Назаров. – Санкт-Петербург, 2017. – 745 с.

5. Посохина И. В. К вопросу о классификации судебных ошибок / И. В. Посохина // Криминалист. – 2011. – № 1(8). – С. 89–95.

6. Шундиков В. Д. Принцип непосредственности при расследовании и рассмотрения уголовного дела / В. Д. Шундиков. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1974. – 157 с.

7. Цимбал П. В. Питання вдосконалення кримінально-процесуального законодавства в діяльності податкової міліції / П. В. Цимбал, І. Я. Фрідман // Національний вісник : збірник наукових праць Академії ДПС України. – Ірпінь, 2000. – № 4 (10). – С. 131–135.

УДК 343.13

Т. П. Яцик,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
кримінального процесу
та криміналістики,
С. Л. Болехівська,
здобувач вищої освіти
Університету державної
фіскальної служби України

ПРОБЛЕМИ ТА НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

У статті розкрито сутність заходів забезпечення кримінального провадження, проведено їхню класифікацію та охарактеризовано підстави їхнього застосування; розкрито проблеми застосування окремих заходів забезпечення кримінального провадження.

Ключові слова: *заходи забезпечення кримінального провадження, запобіжні заходи, заходи примусу, неізоляційні запобіжні заходи, підстави застосування.*

В статье раскрыта сущность мер обеспечения уголовного производства, проведена их классификация и охарактеризованы основания их применения; раскрыты проблемы применения отдельных мер обеспечения уголовного производства.

Ключевые слова: *меры обеспечения уголовного производства, предупредительные меры, меры принуждения, неизоляционные предупредительные меры, основания применения.*

The article outlines the essence of the measures for ensuring criminal proceedings, their classification was carried out and the grounds for their application were described; the problems of application of separate measures of ensuring of criminal proceedings are disclosed.

Key words: *provision of criminal proceedings, precautions, coercive measures, non-insulating precautions.*

2012 року в Україні було проведено реформу кримінального процесуального законодавства, що зумовило посилення правових гарантій захисту особи у кримінальному судочинстві й істотно змінило підходи до визначення сутності та механізмів застосування заходів процесуального примусу у процесі здійснення кримінального провадження. Розширення переліку заходів забезпечення кримінального провадження та суттєва зміна порядку їхнього застосування стало необхідним кроком у напрямі наближення національного законодавства до європейських цінностей та стандартів, а також утвердження засади верховенства права у практичній діяльності правоохоронних органів та суду [11].

Дослідженням питань, що пов'язані із застосуванням заходів забезпечення кримінального провадження загалом та запобіжних заходів зокрема, визначення їхньої сутності та класифікації займалися такі вчені-процесуалісти, як: Ю. М. Грошевий, Т. В. Данченко, З. З. Зінатулліна, В. Г. Капустянський, В. М. Корнукова, В. Т. Маляренко, О. Р. Михайленко, М. М. Михєєнко, В. Т. Нор, М. А. Погорецький та інші. Проте, незважаючи на досить вагомі напрацювання науковців, сьогодні, зважаючи на удосконалені заходи примусу, дослідження питань їхньої сутності та класифікації набувають усе більшої актуальності, що і буде розглянуто у статті.

Заходи забезпечення кримінального провадження є одним із видів примусу, який застосовується уповноваженими на те державними органами та посадовими особами у кримінальному процесі. Оскільки в Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України) відсутнє нормативне визначення поняття заходів забезпечення кримінального провадження, на нашу думку, під ними слід розуміти передбачені кримінальним процесуальним законом заходи державно-правового примусу, що застосовуються уповноваженими державними органами та особами, у встановленому законом порядку до підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка та інших осіб, які залучаються до сфери кримінальної процесуальної діяльності, з метою запобігання та припинення їхніх неправомірних дій, забезпечення виявлення та закріплення доказів, досягнення завдань кримінального судочинства та дієвості провадження.

Проблема заходів забезпечення кримінального провадження за своєю природою є широкою і багатоаспектною та стосується різних сторін правового регулювання поведінки громадян, а також інших суб'єктів правовідносин. Саме тому в розумінні сутності заходів кримінального процесуального примусу немає однієї точки зору. Деякі вчені до заходів кримінального процесуального примусу відносять застосування зброї до особи, яка вчинила злочин [3, с. 84–89], інші – обшук, освідування й інші слідчі дії, які можуть і не супроводжуватися застосуванням примусу, факт притягнення особи до кримінальної відповідальності [4, с. 56–57], слідчий огляд [10, с. 2], виклик для дачі показань свідка і для дачі висновку експертом.

Система запобіжних заходів визначена у ст. 176 КПК України, у якій вони розташовані в порядку їхньої суворості, а саме: 1) особисте зобов'язання (ст. 179 КПК України); 2) особиста порука (ст. 180 КПК України); 3) застава (ст. 182 КПК України); 4) домашній арешт (ст. 181 КПК України); 5) затримання як тимчасовий запобіжний захід (стст. 188–192, 207–213 КПК України); 6) тримання під вартою (ст. 183 КПК України) [1].

Заходи забезпечення кримінального провадження відрізняються від інших заходів державного примусу тим, що вони, в першу чергу, «застосовуються компетентними органами і в межах своїх повноважень стосовно осіб, які беруть участь у провадженні та неналежна поведінка яких може створити перешкоду для успішного кримінального судочинства, та застосовуються за наявності передбачених законом підстав, умов і порядку, що гарантує їхню законність та обґрунтованість» [9, с. 325].

Загальною підставою для застосування більшості заходів кримінального процесуального примусу є невиконання або неналежне виконання обов'язків суб'єктами кримінального процесу, тобто вчинення кримінального процесуального порушення. Проте не завжди обов'язковим є наявність невиконання або неналежного виконання обов'язків для застосування заходів кримінального процесуального примусу. Конкретні фактичні дані, які виступають підставами застосування, можуть вказувати не лише на можливість вчинення порушення,

але й на необхідність його запобігання для забезпечення нормального розслідування кримінального провадження.

У теорії кримінального процесу питання про підстави застосування заходів процесуального примусу не знайшло однозначного вирішення. Окремі вчені включають у зміст підстав не лише ті з них, що безпосередньо викликають необхідність примусу, а й інші умови, які такого безпосереднього зв'язку не мають. Так, З. Ф. Коврига вважає, що підставами кримінального процесуального примусу є сукупність ряду обставин, з яких найсуттєвішою є існування кримінального правопорушення й ознак злочину, а також тяжкість учиненого злочину і ступінь суспільної небезпеки обвинуваченого [5, с. 49–51].

П. М. Давидовата та П. П. Якімова щодо підстав застосування заходів процесуального примусу зазначають, що ними є дві групи доказів: докази, що встановлюють факт існування минулої події; докази, що встановлюють можливість настання майбутньої події. До першої групи підстав, на їхню думку, належать докази, що підтверджують учинення злочину та ступінь суспільної небезпечності особи, яка його вчинила. До другої – докази, що підтверджують можливість з боку обвинуваченого ухилитися від досудового розслідування та суду чи відбування покарання, здійснення перешкод для встановлення істини, продовження вчинення незаконних, злочинних дій [2, с. 83–84].

Будь-який захід процесуального примусу може бути реалізований лише за наявності ситуації, яка зумовлює необхідність його застосування. Наявність або відсутність такої ситуації у кожному конкретному випадку визначається даними про фактичні обставини, з якими закон пов'язує застосування того чи іншого заходу процесуального примусу. Фактичні дані, які свідчать про наявність ситуації, що зумовлює необхідність застосування певного заходу процесуального примусу, є підставами для його застосування [7, с. 43].

Частково погоджуємося з думкою вказаних авторів, адже заходи кримінального процесуального примусу застосовуються до особи не у зв'язку із ступенем її суспільної небезпечності чи ступенем тяжкості вчиненого нею злочином, а на підставі того, що особа, яка притягається до кримінальної відповідальності, вдається до незаконних дій під час кримінального провадження або з огляду на об'єктивні дані може їх учинити.

Що стосується класифікації заходів забезпечення кримінального провадження, то їх поділяти на види можна за різними критеріями, зокрема:

1) за метою застосування: а) заходи, що забезпечують належну поведінку підозрюваного, обвинуваченого у кримінальному провадженні та виконання ними процесуальних обов'язків (запобіжні заходи). Ці заходи пов'язані із суттєвим обмеженням прав та інтересів підозрюваного, обвинуваченого, мають специфічну мету й особливий порядок застосування; б) заходи, що забезпечують отримання та збирання доказів (виклик слідчим, прокурором, судовий виклик, тимчасовий доступ до речей і документів тощо). На відміну від запобіжних, завдання цих заходів полягає у забезпеченні слідчому та суду можливості виявити, вилучити та дослідити докази. При цьому слід погодитися з думкою про помилковість включення до заходів забезпечення кримінального провадження «виклику слідчим, прокурором, судового виклику» [6, с. 69]; в) заходи, що спрямовані на забезпечення законного порядку під час провадження (привід, накладення грошового стягнення, відсторонення від посади); г) заходи щодо забезпечення цивільного позову та можливої конфіскації майна (тимчасове вилучення майна, арешт майна тощо);

2) за терміном дії: а) заходи, що тривають протягом чітко визначеного періоду часу (запобіжні заходи, відсторонення від посади, арешт майна тощо); б) заходи, термін дії яких не визначено (привід тощо).

При цьому виникають певні проблеми при визначенні терміну дії тимчасового доступу до речей і документів. Так, відповідно до стст. 159, 163 КПК України, при наданні дозволу на тимчасовий доступ до речей і документів, слідчим суддею може бути надано дозвіл на їхнє вилучення (виїмку). Чинний КПК України визначає лише строк дії ухвали, який не може перевищувати одного місяця з дня її постановлення. Однак законодавцем абсолютно не регламентується строк дії ухвали щодо фактично вилученого майна, що, відповідно, викликає питання щодо подальших дій із ним. При цьому вилучене у ході тимчасового доступу майно не належить до тимчасово вилученого майна. На нашу думку, у строк дії ухвали входить час, протягом якого слідчий, прокурор повинні «розпорядитись» майном, тобто або повернути його власнику, або звернутись до суду з клопотанням про накладення арешту.

Крім того, запобіжні заходи також можна класифікувати за строком їхнього застосовування: 1) строк, застосовування яких чітко визначений законом: домашній арешт – на строк до двох місяців; тримання під вартою – на строк до 60 днів; затримання – до 72 годин; 2) строк може визначатися в ухвалі про застосування запобіжного заходу чи не визначатися взагалі (діятиме в межах стадії кримінального провадження): особисте зобов'язання, особиста порука, застава.

За матеріальними та технічними засобами забезпечення виконання покладених обов'язків запобіжні заходи поділяються на: 1) запобіжні заходи, які забезпечені матеріальними зобов'язаннями підозрюваного: особисте зобов'язання – грошове стягнення на підозрюваного, обвинуваченого у разі невиконання покладених обов'язків, застава – стягнення внесених коштів на користь держави; 2) запобіжні заходи, які забезпечені матеріальними зобов'язаннями інших осіб: особиста порука – грошове стягнення на поручителя, застава – стягнення внесених коштів заставодавцем; 3) запобіжні заходи, що забезпечені електронними засобами контролю: особисте зобов'язання, особиста порука, домашній арешт, застава.

Особливе місце у системі заходів забезпечення кримінального провадження займають запобіжні заходи – вид заходів забезпечення кримінального провадження, застосування яких полягає в обмеженні підозрюваного, обвинуваченого в його правах на свободу та особисту недоторканність, недоторканість житла чи іншого володіння особи, таємницю спілкування, невтручання у приватне життя тощо.

Також вченими визначаються й інші дефініції цих заходів забезпечення кримінального провадження. Зокрема, одними науковцями запобіжні заходи визначаються як сукупність превентивних заходів забезпечення кримінального провадження, які спрямовані на забезпечення належної поведінки підозрюваного обвинуваченого, засудженого через певні обмеження їхніх особистих прав [8, с. 166]. Інші визначають запобіжні заходи як заходи процесуального примусу попереджувального характеру, що обов'язково пов'язані з повним або частковим обмеженням свободи підозрюваного та застосовуються під час кримінального провадження слідчим суддею, судом з метою забезпечення їхньої належної процесуальної поведінки та дієвості кримінального провадження.

Незважаючи на різні дефініції, застосування запобіжних заходів має дві мети: 1) створення умов та вжиття заходів для виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов'язків; 2) превентивна – запобігання спробам переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду; знищити, сховати або спотворити будь-яку із речей чи

документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення; незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні; перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином; вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у якому підозрюється, обвинувачується.

Варто зауважити, що суттєвою проблемою для практичних працівників стала процедура обрання неізоляційних запобіжних заходів, яка є досить тривалою й трудомісткою через необхідність погодження клопотання слідчого прокурором та прийняття рішення слідчим суддею. На нашу думку, для розвантаження слідчого апарату потрібно надати можливість слідчому самостійно обирати підозрюваному особисте зобов'язання та особисту поруку з накладанням відповідних процесуальних обов'язків. Потреба застосування неізоляційних (альтернативних) запобіжних заходів розглядається на рівні міжнародно-правових інституцій з позиції їхнього пріоритету над ізоляційними. У п. 15 рекомендації R (80) 11 Комітету Міністрів державам-членам Ради Європи вказано, що судовий орган при обранні запобіжного заходу зобов'язаний розглянути всі можливі альтернативні заходи, до яких віднесені: 1) вилучення паспорта та інших документів, які встановлюють особу; 2) вимога проживання за конкретною адресою на умовах, що встановлюються судовим органом; 3) заборона залишення чи появи у певному місці чи районі без дозволу; 4) надання застави чи інших форм забезпечення відповідною особою з урахуванням її коштів; 5) надання поруки; 6) обіцянка відповідної особи з'являтися до судового органу, як і коли це потребуватиметься, та не перешкоджати здійсненню правосуддя; 7) розпорядження про періодичний звіт перед деякими органами (судом, поліцією); 8) нагляд чи допомога організації, призначеної судовим органом.

Більшість з цих положень враховано й у чинному КПК України (зокрема, у ст. 194, яка визначає обов'язки, які можуть покладатися на підозрюваного при застосуванні запобіжних заходів).

Також не можна випускати із уваги те, що заходи забезпечення кримінального провадження потрібно застосовувати досить уважно, оцінюючи всі обставини з урахуванням особливості провадження та суспільну небезпеку підозрюваної чи обвинуваченої особи. Особливо ретельного розгляду потребують питання застосування заходів забезпечення кримінального провадження до вагітних, зокрема таких, що не досягли повноліття. Наявними нормами вищезазначені обставини не охоплюються, а отже, потребують доопрацювання.

Під час обрання заходів забезпечення кримінального провадження жінці-матері (вагітній або такій, що виховує дітей дошкільного віку) повинні враховуватися права дітей, адже питання виживання, виховання та навчання дитини повинні бути пріоритетними й становлять вищий суспільний інтерес, особливо під час застосування такого запобіжного заходу, як тримання під вартою. Слідчому, прокурору, слідчому судді варто взяти до уваги під час обрання запобіжних заходів вищезазначені обставини й за можливості здійснювати заміну такого запобіжного заходу, як тримання під вартою, домашнім арештом.

Таким чином, чинний КПК України передбачає цілий спектр заходів процесуального примусу, який може бути застосований до підозрюваного для забезпечення дієвості кримінального провадження.

Можна виділити такі ознаки заходів забезпечення кримінального провадження як одного із видів заходів державного примусу: 1) винятковий характер; 2) застосовуються лише в тих випадках, коли іншими заходами завдання кримінального провадження досягнути неможливо;

3) мають примусовий характер, який залежить не від порядку їхньої реалізації, а від самої законодавчої моделі, що передбачає можливість застосування примусу; 4) мають процесуальний характер і регулюються кримінальним процесуальним законом; 5) підстави, умови, межі й порядок їхнього застосування детально регламентовані законом; 6) спрямовані на досягнення єдиної мети – забезпечити належний порядок провадження, його дієвість; 7) оскільки процесуальний примус є різновидом державного примусу, специфічним суб'єктом його застосування завжди є виключно компетентні державні органи та посадові особи, які здійснюють провадження.

З урахуванням міжнародного досвіду органам досудового розслідування та судам у кожному випадку слід ретельно підходити до обрання заходів забезпечення кримінального провадження з метою суворого і неухильного дотримання прав та інтересів як потерпілої сторони, так і сторони захисту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : від 13.04.2012 № 4651-VI / ВР України // База даних «Законодавство України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17

2. Давыдов П. М. Применение мер процессуального принуждения по Основам уголовного судопроизводства Союза ССР и союзных республик / П. М. Давыдов, П. П. Якимов. – Свердловск : Изд-во Свердлов. юрид. ин-та, 1961. – 118 с.

3. Иванов Ф. С. Применение оружия как мера процессуального принуждения, осуществляемого милицией и другими подразделениями / Ф. С. Иванов, Б. И. Литкевич, М. Я. Сазонов // Проблемы административного права и совершенствование административной деятельности органов внутренних дел. – Киев, 1981. – С.84–89.

4. Каминская В. И. Охрана прав и законных интересов граждан в уголовно-процессуальном праве / В. И. Каминская // Сов. гос-во и право. – 1986. – № 10. – С. 56–57.

5. Коврига З. Ф. Уголовно-процессуальное принуждение / З. Ф. Коврига. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1975. – 175 с.

6. Кожевніков Г. В. Заходи забезпечення кримінального провадження / Г. В. Кожевніков // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2012. – № 3. – С. 68–70.

7. Корнуков В. М. Меры процессуального принуждения в уголовном судопроизводстве / В. М. Корнуков. – Саратов : Изд-во Сарат. юрид. ин-та, 1978. – 136 с.

8. Кримінальний процес : підручник / за заг. ред В. В. Коваленка, Л. Д. Удалова, Д. П. Письменного. – К. : ЦУЛ, 2013. – 544 с.

9. Кримінально-процесуальне право України : підручник / за заг. ред. Ю. П. Аленіна. – Х. : ТОВ «Одісей», 2009. – 816 с.

10. Савгирова Н. М. Меры пресечения и иные меры процессуального принуждения / Н. М. Савгирова. – М. : Изд-во МГУ, 1960. – 94 с.

11. Цимбал П. В. Питання вдосконалення кримінально-процесуального законодавства в діяльності податкової міліції / П. В. Цимбал, І. Я. Фрідман // Науковий вісник : збірник наукових праць Академії ДПС України. – Ірпінь, 2000. – № 4 (10). – С. 131–135.

УДК 343.131.5

Т. П. Яцик,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
кримінального процесу
та криміналістики,
М. В. Тесляр,
здобувач вищої освіти
Університету державної
фіскальної служби України

ГЕНЕЗИС СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ, ЩО ЗДІЙСНЮЮТЬ ДОСУДОВЕ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ

У статті розглядається генезис становлення та розвитку правоохоронних органів, що здійснюють досудове розслідування злочинів у сфері оподаткування. Наводиться історико-правове обґрунтування доцільності створення цих органів. Доведено, що створення правоохоронних органів, що здійснюють досудове розслідування податкових злочинів, було обумовлене ускладненням криміногенної обстановки, зростанням рівня економічної злочинності в країні та поширенням правового нігілізму серед населення.

Ключові слова: *генезис, правовий статус, правоохоронні органи, економічна злочинність, КПК України.*

В статье рассматривается генезис становления и развития правоохранительных органов, осуществляющих досудебное расследование преступлений в сфере налогообложения. Приводится историко-правовое обоснование целесообразности создания этих органов. Доказано, что создание правоохранительных органов, осуществляющих досудебное расследование налоговых преступлений, было обусловлено усложнением криминогенной обстановки, ростом уровня экономической преступности в стране и распространением правового нигилизма среди населения.

Ключевые слова: *генезис, правовой статус, правоохранительные органы, экономическая преступность, УПК Украины.*

In the article author analyzed genesis of the formation and development of law enforcement authorities that carry out pre-trial investigation of tax offenses. The historical and legal justification for the expediency of creating these authorities is given. It is proved that the creation of law enforcement authoritiesthat carry out pre-trial investigation of tax offenses was caused by the complication of the criminal situation, the growth of the level of economic crime in the country and the spread of legal nihilism among the population.

Key words: *genesis, legal status, law enforcement authorities, economic crime, Criminal Procedure Code of Ukraine.*

З часу проголошення незалежності Україна перебуває в процесі реформування системи органів державної влади та місцевого самоврядування, форм і методів їхньої роботи, територіальної організації влади, пошуку способів й інструментів забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Невідкладним завданням, що потребує своєчасного вирішення Українською державою в сучасних умовах, залишається успішне завершення реформи правоохоронної системи. Це неможливо здійснити без належного теоретичного осмислення природи і сутнісних характеристик правоохоронної діяльності, механізму її забезпечення і реалізації, врахування закономірностей реформування цього напряму державної діяльності в зарубіжних країнах, вітчизняного історичного досвіду і потреб населення [12].

Питання реформування системи правоохоронних органів є предметом досліджень як українських, так і зарубіжних вчених, таких як: О. М. Бандурка, В. К. Бабаєв, Ю. А. Ведєрніков, С. І. Гессен, Ю. М. Голонд, К. Ф. Гуценко, В. М. Дубінчак, М. В. Коваль, В. В. Копєйчиков, К. Г. Кравчук, О. І. Леженіна, В. Г. Лукашевич, М. І. Мельник, В. В. Молдован, О. В. Негодченко, В. Л. Ортинський, В. І. Осадчий, А. О. Осауленко, І. В. Солов'євич, О. О. Теличкін, О. Д. Тихомиров, Ю. О. Тихомиров, О. В. Тюріна, М. І. Хавронюк, В. Г. Фатхутдінов, С. Л. Франк, П. І. Хамула, Р. Я. Шай, В. К. Шкарупа, О. В. Шмоткін, Н. С. Юзикова та ін.

Аналізуючи культуру первісних общинних утворень і племен, можна стверджувати, що в додержавний період у зародкових формах існували елементи інституту правоохоронних органів, оскільки додержання первісних традиційних норм, різного роду табу (заборон) було аксіомою для всіх членів роду та племені. Невиконання усталених правил поведінки призводило до засудження та покарання порушників віри і звичаїв. Так, у первісну епоху розвитку людства учинялися діяння, які нині кваліфікуються як злочини. Будь-які провини у первісному суспільстві були наслідками порушення встановлених норм поведінки – звичаїв, традицій, а захисною реакцією на порушення був розшук винуватця та помста. Отже, діяння, розшук особи, яка його вчинила, та її покарання у прямому й переносному розумінні повсякчас супроводжували життєдіяльність будь-якого суспільства. Тому цілком логічним є твердження про існування прототипів сучасних правоохоронних органів у додержавному суспільстві.

Як засвідчують історичні джерела, норми звичаєвого права зароджувалися на українських землях з І століття н.е. та врегульовували порядок здійснення кровної помсти, а також деяких процесуальних дій (присяга, ордалії, оцінка показань свідків). Поступове витіснення влади жінки і становлення епохи патріархату не означало зникнення традицій, що формувалися впродовж тисячоліть. Традиції знайшли свій природно-правовий відблиск у звичаях, що врегульовували поведінку на початковому етапі одержавленого суспільства. Згадку про такі звичаї до утворення давньоруської держави можна знайти у літописах і повідомленнях зарубіжних авторів. Так, розповідаючи про східнослов'янські племена, літописець у «Повісті врем'яних літ» зазначав, що ці племена «имяхуобычаисвои, и закон отецсвоих, и преданья, каждосвойнрав» [5, с. 34].

З розвитком феодалізму окремі звичаї родового ладу, які можливо було використовувати в інтересах панівного класу, поступово трансформувалися у норми звичаєвого права.

Наявність правил поведінки породила потребу в їхній реалізації, викритті, встановленні винних осіб у вчиненні протиправних діянь, а отже, наявності правоохоронних органів.

Соціально-економічні та політичні відносини між племенами, які проживали на території українських земель у IX столітті, зумовили виникнення могутнього державного утворення – Київської Русі, яке залишило епохальний слід в історії формування державності та правотворчих і правозастосовних процесів. Вони мають нерозривний зв'язок з питанням становлення правоохоронних органів та вироблення правоохоронної функції. Доказом правотворчих, а також правозастосовних процесів є факти втілення звичаєвого права у письмових джерелах. Хоча вивчення староруського права ускладнюється відсутністю єдиного кодифікованого акта, який зберігав би норми і традиції розвитку держави Русі, однак норми тогочасного права можна відшукати у звичаях, традиціях, літературних джерелах. Такими літературними джерелами є Перший Києво-Печерський звід (1074 р.), Повість врем'яних літ (1113–1114 рр.), Київський літопис (1113–1200 рр.), Галицько-Волинський літопис (1209–1292 рр.), договори Русі з греками X ст. та законодавчий збірник «Руська Правда» XI–XII стст., що зберігся у складі літописів. Проаналізувавши ці джерел, можна зробити висновок, що ранньофеодальна держава Київська Русь, для якої були притаманні майнове розшарування населення, привілейоване становище феодального класу, мала витоки зародження правоохоронної функції.

Спеціалізованих правоохоронних органів, звісно, не було, однак їхні функції первісно здійснювали князь та його повірені (вірники, мечники, тіуни). Цих осіб можна кваліфікувати як первісних працівників правоохоронних органів, оскільки за свої повноваження та розслідування провин вони одержували утримання від місцевого населення [2, с. 54].

Водночас правоохоронна діяльність у період Київської Русі частково бере витоки зі сфери княжої волі як свідомої поведінки і діяльності князя під час розслідування протиправних діянь. І це тому, що княжа воля реалізувалася початково, передусім у нормативно-правовому форматі. Руська Правда містить язичницькі норми, княжі грамоти, церковну судову практику, русько-візантійські договори та інші виявлення княжої волі. У нормах законодавчого збірника тісно переплітаються матеріальні та процесуальні положення, в яких також можна виявити окремі ознаки правоохоронних органів. У науковому сенсі прийнято поділяти збірник на три редакції: коротку, широку і скорочену.

Значну роль у формуванні Руської Правди відіграла й судова діяльність князів, яка підтвердила велике значення судового прецеденту як джерела права Київської Русі. Наприклад, посилання на конкретні судові рішення можливо знайти у ст. 23 короткої редакції, ст. 2 широкої редакції, де зазначено, зокрема, що так судив Ярослав, так вирішували і його сини [8, с. 47].

Враховуючи вищевикладене, можна стверджувати, що Руська Правда у короткій (а згодом і у широкій) редакції є основним кодифікованим джерелом права первісних правоохоронних органів раннього феодалізму. Цей законодавчий збірник має двоякий характер, адже містить два види норм: матеріальні, які регулюють суспільні відносини щодо права власності зобов'язального, сімейного, спадкового, кримінального прав, та процесуальні, які передбачають порядок судочинства загалом та розслідування злочинів, тобто правоохоронну функцію.

Отже, започаткування та становлення правоохоронних органів на українських землях сягає першої пам'ятки права – Руської Правди періоду Київської Русі. Хоча цей збірник неодноразово був об'єктом дослідження, однак проблематика визначення прототипу

правоохоронних органів потребує аргументованого дослідження норм саме широкої редакції пам'ятки в контексті з'ясування особливостей формування правоохоронних функцій.

Розпад Київської Русі як держави (30-ті роки XII століття) – закономірний результат її економічного й політичного розвитку. Правонаступником Київської Русі стало Галицько-Волинське князівство (1199 р. – 60-ті роки XIV століття), у якому збереглися елементи розслідування, притаманні Київській Русі.

Руська Правда як кодекс Київської Русі й Галицько-Волинського князівства втратила своє пряме значення лише наприкінці XV століття внаслідок поневолення українських земель владою князів литовських. У Великому Князівстві Литовському державно-правові форми давньої Русі органічно продовжилися й еволюціонували. Більше того, право Великого Князівства Литовського розвивалося на засадах староруського права та його правоохоронної практики.

Тематика становлення правоохоронних органів знаходить свої витоки й у законодавчій пам'ятці литовської держави XVI століття – Литовському статуті, який мав три редакції (1529 р., 1566 р., 1588 р.). Питання визначення органів, які здійснюватимуть правоохоронну діяльність, відповідало загальній тенденції внутрішньої політики Великого Князівства Литовського як держави. Зокрема, сутність такої внутрішньої політики полягала в тому, щоб «з ласки господарської зберегти старовину, закріпити соціальний, політичний і юридичний лад землі» [3, с. 107].

Переломним моментом для розвитку правоохоронних органів на українських землях стала політична унія між Литвою і Польщею, що супроводжувалася вдосконаленням норм староруського права шляхом застосування юридичних надбань Польської держави, запозиченням їхньої практики регулювання суспільних відносин. Так, основним досягненням литовсько-польської доби з питань розвитку правоохоронної діяльності є виділення процесуального права в окрему галузь та доповнення судового процесу різними процесуальними діями [10, с. 91]. Литовський статут діяв ще впродовж століття після занепаду Великого Князівства Литовського. Він слугував джерелом національного права Лівобережної України й був чинним на значній частині української території майже до середини XIX століття.

Вагому роль у формуванні національних ідеалів та правосвідомості українського суспільства відіграв період українсько-козацької доби. На Запорізькій Січі було запроваджено полковий устрій, відповідно до якого правоохоронна діяльність здійснювалася отаманами і гетьманами [1, с. 17–19]. Н. П. Сиза у своїй праці зауважила, що за часів українсько-козацької доби правоохоронна функція реалізовувалася у кримінально-процесуальному провадженні, де джерелами доказів були: пояснення сторін, показання свідків, призначення «оскарженого», присяга, допити на муках, документи, речові докази [9, с. 84]. Вважаємо, що позиція Н. П. Сизої щодо реалізації правоохоронної функції у кримінально-процесуальному провадженні за часів українсько-козацької доби повністю обґрунтована. Фактично такі різновиди правоохоронної діяльності, як розшукова діяльність, досудове розслідування, охорона громадського порядку, здійснювалися уповноваженими органами державної влади.

Що ж до Московського царства, під владу якого потрапила частина українських земель, то в його законодавстві також можна знайти витоки правоохоронної діяльності саме у розвитку характерних елементів обвинувально-розшукового процесу. Аналіз нормативно-правових актів тогочасного періоду надає можливість стверджувати, що правовими витоками існування правоохоронних органів у ті часи є: 1) Соборне уложення 1649 р., за яким правоохоронні функції покладалися на осіб, які здійснювали розшук губних старост, та земську поліцію [11,

с. 163]; 2) Указ Петра I «Об учреждении Петром I правительствующего Сената» (22.02.1711), відповідно до якого створено фіскальну службу з повноваженнями щодо контролю та нагляду за органами державної влади; 3) Указ Петра I «Об учреждении полицейской канцелярии» (20.05.1715), за яким правоохоронні функції покладалися на поліцейську службу; 4) маніфест «Об учреждении министерств» (8(20).09.1802), де серед восьми створених міністерств було й Міністерство внутрішніх справ.

Протягом XVII–XX століть правоохоронні органи формувалися з чітким розподілом функцій та визначенням завдань. Основною метою цих правоохоронних органів було забезпечення безпеки державного механізму та конституційного ладу. До системи правоохоронних органів належали поліція, прокуратура, жандармерія, органи служби державної безпеки.

Упродовж 1917–1921 рр. на теренах сучасної України було створено такі вітчизняні правоохоронні органи, як жандармерія, варта Гетьманату, народна міліція Директорії, розвідка, контррозвідка, прокураторія, органи безпеки Директорії, інші спеціальні служби, основні завдання яких були боротьба зі злочинністю, забезпечення правопорядку та правомірної поведінки в державі.

Основними завданнями правоохоронних органів радянської доби були: дотримання соціалістичної законності, забезпечення централізму влади, охорона громадської безпеки та громадського порядку, дотримання прав і свобод людини та громадянина, зокрема права на життя і здоров'я, запобігання розвитку безпритульності тощо. До основних правоохоронних органів цього періоду слід віднести міліцію [7] та прокуратуру [6].

З моменту ухвалення Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року й Акта незалежності України від 24 серпня 1991 року правоохоронні органи зазнали кардинального реформування. Витоками нормативно-правового закріплення статусу правоохоронних органів за часів незалежності України є Конституція України, закони України «Про міністерства і державні комітети Української РСР», «Про прокуратуру», «Про міліцію», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про Службу безпеки України» та інші. Маємо наголосити на істотних змінах у завданнях правоохоронних органів, до яких належить забезпечення законності, гуманізму, поваги до особи, соціальної справедливості, рівності, гласності та позапартійності.

Що стосується злочинів у сфері оподаткування, то відповідно до статті 216 Кримінально-процесуального кодексу України досудове розслідування цих злочинів здійснюють слідчі органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства. На сьогодні таким органом є структурний підрозділ Державної фіскальної служби України – податкова міліція. Крім того, залежно від суб'єктного складу злочини у сфері оподаткування можуть розслідуватися Національним антикорупційним бюро України.

Згідно з Указом Президента України від 30 жовтня 1996 року «Питання державних податкових адміністрацій» у складі Державної податкової адміністрації України було утворено податкову поліцію, що з лютого 1998 року називається податковою міліцією [4]. Податкову міліцію створили на базі підрозділів з боротьби з кримінальним приховуванням прибутків від оподаткування Міністерства внутрішніх справ України та працівників підрозділів податкових розслідувань.

У лютому 1998 року Верховна Рада України схвалила зміни до Закону України «Про державну податкову службу в Україні» та до Кримінально-процесуального кодексу України

у зв'язку з утворенням податкової міліції. Після прийняття зазначених законів податкова міліція в Україні стала повністю легітимною.

Пізніше положення щодо функцій та правових основ діяльності податкової міліції були внесені до Податкового кодексу України у зв'язку з проведенням адміністративної реформи законом від 5 липня 2012 року. Нині діяльність податкової міліції регулюється Податковим кодексом України.

Після проголошення незалежності створення податкової міліції як нової державної структури було обумовлене гостротою проблем, пов'язаних із ускладненням криміногенної обстановки, зростанням економічної злочинності, зокрема й податкової, поширенням правового нігілізму і низьким рівнем загальної правової та податкової культури населення. Функціональна структура органів податкової міліції складалася відповідно до потреб держави в правоохоронній сфері в той період і постійно змінювалася відповідно до пріоритетів як загальної стратегії державного управління, так і конкретних цілей правоохоронної системи.

Податкова міліція виникла в період формування і розвитку ринкових відносин, є продуктом реформ з одним із найважливіших механізмів їхнього проведення. В умовах переходу до ринкової економіки податкова система, одним із основних елементів якої є податкова міліція, стає вирішальним фактором забезпечення економічної, а отже, й національної безпеки країни. Від того, наскільки ефективною буде її діяльність, багато в чому залежить успіх соціально-економічного розвитку України в умовах її модернізації.

Виконуючи завдання боротьби з податковою злочинністю, якій властива висока міра латентності, органи податкової міліції беруть участь у структурному регулюванні прихованих процесів у суспільстві, при цьому діяльність податкової міліції є погодженою єдністю її конкретних функцій.

Сьогодні податкова міліція вже перейшла в стадію стійкого організаційного розвитку, однак процес переорієнтації її функцій, як і раніше, триває і обумовлений змінами в українському суспільстві та впливом цих змін на зміст її правоохоронних завдань. Водночас, починаючи з 2016 року, йдуть дискусії про ліквідацію податкової міліції як органу, який дискредитував себе в очах суспільства, та створення нового незалежного органу – Службу фінансових розслідувань.

Правоохоронні органи як ефективний інструментарій забезпечення законності у державі за своєю сутністю відомі давно. Докорінні політичні, соціальні й економічні зміни в Україні охопили всі сфери суспільного життя та істотно вплинули на організацію правоохоронної діяльності, дотримання принципів діяльності правоохоронних органів, а також їхню структуру і характер. Водночас, як свідчить статистика, стан злочинності в державі становить вагому загрозу національній безпеці України. Злочинність – один із негативних чинників, що впливає на ефективність діяльності органів державної влади, підриває стабільність і систему правопорядку, захищеність прав, свобод і законних інтересів громадян.

Потенційні можливості правоохоронних органів на сьогодні важко переоцінити. Проведений аналіз історичних пам'яток права щодо виникнення та розвитку правоохоронних органів підтверджує, що у вітчизняному праві відповідні органи (а саме їхні повноваження, функції, ознаки) отримували самостійне правове визнання на кожному етапі суспільного розвитку. Правоохоронні органи беруть свої витоки з моменту започаткування правоохоронної діяльності й залежать від рівня розвитку правових норм та механізмів їхньої реалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність. Частина 1 / О. М. Бандурка. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – 244 с.

2. Боняк В. О. Становлення та розвиток правоохоронних органів України: історико-правовий аспект : матеріали міжкафедрального круглого столу «Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові підходи дослідження» (Харків, 23 жовтня 2012 р.) / В. О. Боняк. – Харків : ХНУВСУ, 2012. – С. 53–56.

3. Дорошенко Д. І. Нарис історії України: в 2-х т. / Д. І. Дорошенко. – Т. 1. – К. : Глобус, 1991. – 238 с.

4. Питання державних податкових адміністрацій : Указ Президента України : від 30 жовтня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1013/96

5. Повість врем'яних літ. Літопис (За Іпатським списком) / пер. з давньоруської, післяслова, коментар В. В. Яременка. – К. : Рад. письменник, 1990. – 558 с.

6. Про затвердження «Положення про прокурорський нагляд» : постанова ВУЦВК : від 28 червня 1922 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://textbooks.net.ua/content/view/1042/17/

7. Про організацію міліції : Декрет РНК України : від 19 лютого 1919 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000180

8. Руська правда. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій / упоряд. С. Юшков. – К. : Вид-во НАН України, 1935. – 193 с.

9. Сиза Н. Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини / Н. Сиза. – К. : Українська видавнича спілка, 2000. – 120 с.

10. Статути Великого князівства Литовського : в 3-х т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Т. III : Статут Великого князівства Литовського 1588 року : у 2-х кн. – Кн. 1. – Одеса : Юрид. літ., 2002. – 672 с.

11. Тихомиров М. Н. Соборное уложение 1649 года / М. Н. Тихомиров, П. П. Епифанов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1961. – 346 с.

12. Цимбал П. В. Проблеми досудового розслідування податкових злочинів та вдосконалення слідчої діяльності / П. В. Цимбал, В. О. Шамрай // Науковий вісник : збірник наукових праць УДФУ. – Ірпінь, 1997. – № 1. – С. 83–85.

УДК 349.98

Я. Л. Варшавець,
здобувач кафедри
кримінального права
та процесу
Східноєвропейського
національного університету
ім. Лесі Українки

РОЛЬ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ У РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ ПРОТИ ІНКАСАЦІЇ ГРОШОВИХ КОШТІВ ШЛЯХОМ РОЗБОЮ

Стаття присвячена особливостям криміналістичної характеристики розслідування злочинів, вчинених проти інкасації грошових коштів шляхом розбою, а також розглянуто питання щодо використання різних методик у розслідуванні злочинів цього виду.

Ключові слова: *криміналістична характеристика, злочин, розслідування, інкасація грошових коштів, розбій.*

Статья посвящена особенностям криминалистической характеристики расследования преступлений, совершенных против инкассации денежных средств путем разбоя, а также рассмотрен вопрос об использовании различных методик в расследовании преступлений данного вида.

Ключевые слова: *криминалистическая характеристика, преступление, расследование, инкассация денежных средств, разбой.*

The article is devoted to the peculiarities of the forensic character of the investigation of crimes committed against the accumulation of cash through robbery, as well as the use of various methods in the investigation of crimes of this type.

Key words: *forensic characteristic, crime, investigation, collection of money, robbery.*

Сьогодні, на превеликий жаль, мають місце зухвалі випадки вчинення розбійних нападів з метою заволодіння грошовими коштами при перевезенні інкасації.

Не дивлячись на те, що при перевезенні грошових коштів здебільшого дотримуються встановлених правил, а саме: розроблення спеціальних маршрутів руху транспорту при інкасації, виключення будь-яких зупинок дорогою, закритість інформації для сторонніх осіб тощо – все ж здійснюються непоодинокі напади на екіпажі інкасаторських транспортних засобів, що призводить не лише до викрадення грошових коштів, але й до втрати людського життя.

Тому перед правоохоронними органами, в першу чергу, стоїть основне завдання постійного вдосконалення своїх професійних навичок, оскільки сучасний стан і умови боротьби зі злочинністю висувають перед криміналістикою все нові і нові завдання [2, с. 9–17].

Такі завдання найбільш суттєві в галузі криміналістичної методики, оскільки безпосередньо тут відзначається основне відставання рівня науково-методичних рекомендацій від сучасних потреб практики. Це, в першу чергу, відсутність методик розслідування нових або значно видозмінених злочинів. У зв'язку з цим знову постає питання про місце і роль окремих теоретичних концепцій у формуванні та вдосконаленні криміналістичної методики. До їхнього складу входить і криміналістична характеристика злочинів [13, с. 71].

У криміналістиці виділяють три періоди, у яких увага приділялася криміналістичній техніці, потім криміналістичній тактиці і, нарешті, криміналістичній методиці. Таке «відставання» методики пояснюється, зокрема, тим, що вона є накопиченням і реалізацією положень попередніх розділів криміналістики, і без їхнього попереднього розвитку вона не могла стати предметною, а її рекомендації – змістовно значущими [13, с. 71].

Разом з тим сьогодні не існує чітких криміналістичних рекомендацій з методики розслідування злочинів, вчинених проти інкасації грошових коштів шляхом розбою.

Криміналістична характеристика являє собою наукову категорію, що належить до виду чи групи злочинів, яку використовують у межах методики розслідування [6, с. 81].

Саме криміналістична методика надає вихідні дані, що слугують основою для розробки науково обґрунтованих програм (методик) розслідування [11, с. 50].

За результатами дослідження проблем криміналістичної методики, з'ясувалося, що напрям і форми розробок окремих методик розслідування страждають відповідними прогалинами, а методичні рекомендації – недосконалістю. Аналіз причин цього показав, що зазначене значною мірою пов'язане з тим, що криміналістичний аналіз злочинів, який здійснювався з метою розробки рекомендацій щодо розслідування, зазвичай замінювався викладом кримінально-правових і кримінально-процесуальних аспектів характеристики окремих видів злочинів [13, с. 71].

Серед криміналістичних вчень, що розвиваються, криміналістична характеристика злочинів привертає увагу теоретиків і практиків, без якої методика розслідування як розділ науки, відповідно, втрачає зміст, перетворюючись у набір не завжди взаємопов'язаних і найкращих практичних рекомендацій.

У теорії криміналістики питання про криміналістичну характеристику злочинів є одним з найбільш спірних і дискусійних.

Криміналістична характеристика як система об'єктивних даних про найбільш значимі обставини вчиненого злочину виступає як інформаційна модель і її значення повинно розглядатися в двох аспектах – науковому і практичному [13, с.72].

Криміналістична характеристика злочину як окрема теорія виникла у відповідь на підвищення вимоги практики, зверненої до криміналістичних засобів і методів, направлених на вирішення названих завдань і, в першу чергу, на розкриття злочинів, тобто достовірного встановлення всіх найбільш важливих обставин – події злочину й особи, яка його скоїла.

Ще 1971 року Л. А. Сергєєв писав: «Особливості злочинів окремих видів, які мають криміналістичне значення, тобто значення для слідчої практики і для розробки наукових рекомендацій, вивчаються криміналістикою і відображаються у відповідних частинах методики розслідування. Поєднуючись, вони складають криміналістичні характеристики окремих

злочинів. У зміст кожної криміналістичної характеристики входять особливості способів і слідів відповідних видів злочинів, обставин, що характеризують учасників злочинів і їхні злочинні зв'язки, об'єктивну сторону, час, місце й обстановку вчинення злочину, об'єкт посягання тощо, а також взаємозв'язок перерахованих факторів» [12, с. 177].

Л. В. Вінницький і С. Т. Медвєдєв визначають криміналістичну характеристику злочину як сукупність суттєвих якостей злочину, що складають його криміналістичну модель, знання яких допомагає успішному розкриттю і попередженню злочинів. Загальними елементами криміналістичної характеристики, на їхню думку, є: спосіб вчинення злочину; предмет злочинного посягання; спосіб зберігання предмета злочинного посягання; місце і час вчинення злочину; особа злочинця і потерпілого; мотив, мета злочину; причини й умови, що сприяли вчиненню злочинного діяння [8, с. 44].

Разом з тим до цього часу не існує єдиного погляду на термін «криміналістична характеристика».

При цьому П. В. Цимбал стверджує, що криміналістичну характеристику злочинів можна визначити як систему узагальнених даних про найбільш типові ознаки відповідного виду (групи) злочинів, що проявляються в способі і механізмі діяння, обстановці його скоєння, особі суб'єкта злочину, інших обставинах, закономірний зв'язок яких є основою наукового і практичного вирішення завдань розкриття і розслідування злочинів [13, с. 76]. На його думку, з урахуванням зазначеного, криміналістичну характеристику злочинів необхідно чітко розмежувати:

– у теоретичній концепції як основі формування окремих методик розслідування злочинів [1, с. 687; 5, с. 122];

– у робочому інструменті розслідування як системі зібраних і узагальнених даних про криміналістично значимі ознаки відповідного виду (групи) злочинів [13, с. 77].

Щодо криміналістичної характеристики злочинів є достатньо наукових публікацій, що може слугувати для розробки робочого інструментарію самого розслідування, але у цьому напрямі практично нічого до цього часу не зроблено [9, с. 6].

Багато ведеться розмов про те, які можливості надає криміналістична характеристика для розслідування злочинів. З цього приводу влучно стверджував В. П. Бахін, що ніхто предметно не займається створенням таких систем даних про ознаки конкретних видів злочинів, хоча нині комп'ютерна техніка дозволяє не лише накопичувати ці дані, але й відслідковувати їхні закономірні взаємозв'язки, що є виразом практичного смислу і призначення цієї категорії [3, с. 11].

У теорії криміналістичної характеристики злочинів найбільш дискусійним є питання про кількісний і якісний склад її елементів, тобто криміналістично значимих ознак, що повинні складати ядро криміналістичної характеристики [13, с. 78].

Одним із перших досліджував криміналістичну характеристику злочинів Л. А. Сергєєв, який виділив такі її елементи: особливості способів і слідів злочину; обстановку вчинення злочину; дані, які характеризують учасників злочину; об'єкт замаху [3, с. 13]. У наукових працях інших авторів перераховується від 4 до 10 елементів [4, с. 8–9].

З криміналістичною характеристикою злочинів у цей період пов'язують розробку більш ефективної методики розслідування окремих видів або ж груп злочинів.

Оскільки функціональне призначення криміналістичної характеристики злочинів – забезпечення якісного розслідування – не викликає сумнівів, що її теоретичні основи в цілому розроблені, настав час перейти до створення її практичної частини, бо криміналістична

характеристика повинна стати робочим інструментом розслідування тільки тоді, коли буде у вигляді системного узагальнення даних розслідування значного масиву кримінальних проваджень за кожною окремою категорією злочинів із встановленням взаємозв'язку всіх криміналістично значимих ознак цих видів кримінальних правопорушень. Без цього все описування криміналістичної характеристики злочинів сприйматиметься практично як чергове «відтягування наукової дискусії» і поглиблення їхнього нігілістичного ставлення до науки [3, с. 15–16].

Криміналістична характеристика в методиці розслідування злочинів, вчинених проти інкасації грошових коштів шляхом розбою, має важливе значення.

Тому сьогодні особливої уваги потребує подальше вдосконалення криміналістичної методики розслідування злочинів, пов'язаних з інкасацією грошових коштів, вчинених шляхом розбійних нападів.

У методиці розслідування злочинів, вчинених проти інкасації грошових коштів шляхом розбою, криміналістична характеристика займає домінуюче становище. Вона за своєю сутністю є продуктом аналізу значного обсягу слідчо-судової практики, містить у собі достовірні та реально відображаючі специфічні ознаки відповідного виду злочинів і сприяє суб'єктам досудового розслідування здійснювати комплекс кримінальних процесуальних заходів щодо викриття винних осіб та притягнення їх до відповідальності в порядку, встановленому законом.

Криміналістична характеристика злочинів взагалі та злочинів, вчинених проти інкасації грошових коштів шляхом розбою, зокрема, розглядається як інформаційна модель, що є єдиним комплексом елементів, кореляційні зв'язки і взаємозалежність між якими закономірно повторюються у злочинах цього виду і які мають практичне значення як банк орієнтуючої інформації при побудові типових версій за конкретними кримінальними провадженнями і їхній перевірці. Базовою ланкою цієї інформаційної моделі є механізм слідоутворення при вчиненні злочинів проти інкасації грошових коштів шляхом розбою [13, с. 82].

Криміналістична характеристика злочинів, вчинених проти інкасації грошових коштів шляхом розбою, має свою структуру, до якої входять такі елементи, як: механізм слідоутворення; спосіб вчинення злочину; особа злочинця; час, умови, місце і обставини вчинення злочину [13, с. 83].

Вона відрізняється від інших злочинів специфікою об'єкта і предмета злочинного посягання з урахуванням широкого спектра діяльності у сфері банківської системи. Як показує аналіз правозастосовної практики, до цього часу криміналістами не розроблена вичерпна характеристика злочинів, вчинених проти інкасації грошових коштів шляхом розбою, через особливі складності і протиріччя економічної діяльності в державі, а також велику кількість підходів до розуміння сутності такого виду злочинів, як кримінального явища, серед вчених-криміналістів і практичних працівників. Спірними моментами є елементи криміналістичної характеристики як основи системно-структурної побудови криміналістично значимих ознак злочинів, вчинених проти інкасації грошових коштів шляхом розбою, і встановлення типових обставин з урахуванням предмета доказування. Зокрема, не існує єдиної думки про зміст криміналістичної характеристики, яка найбільш повно визначила б програму дій суб'єктів кримінальної процесуальної та оперативно-розшукової діяльності з вироблення і проведення комплексу організаційно-планових заходів щодо розслідування цієї категорії злочинів.

Для розслідування злочинів, вчинених проти інкасації грошових коштів шляхом розбою, суб'єкти кримінальної процесуальної і оперативно-розшукової діяльності, в першу чергу,

повинні звертатися до аналізу стану економічно-правової характеристики протиправного делікта, що досліджується, тобто проводити вивчення такого елемента, як типові ознаки цих податкових злочинів. Він включає аналіз нормативно-правової бази, що регламентує відношення у сфері економічної діяльності, яка досліджується. Аналізуються нормативно-правові акти щодо наявності «прогалин» у чинному законодавстві, що обумовлюють значні податкові збитки державі, а також аспектів, які знижують ефективність діяльності правоохоронних органів.

Для методики розкриття і розслідування злочинів, вчинених проти інкасації грошових коштів шляхом розбою, важливе значення має вивчення елементів механізму слідоутворення. Відомості про спосіб такого злочину і відповідних йому типових слідах детерміновані. Криміналістична характеристика цих типових зв'язків важлива для методики розслідування, оскільки ці дані дозволяють більш повно і об'ємно вивчити сам злочин, вчинений проти інкасації грошових коштів шляхом розбою, у тому числі і у взаємозв'язку з іншими, виявити можливих співучасників розбійного нападу тощо.

У механізмі слідоутворення основне місце займають криміналістичні обліки, які свідчать про способи вчинення злочинів проти інкасації грошових коштів шляхом розбою, що має важливе доказове значення при розкритті і розслідуванні. Механізм слідоутворення, залежно від способу вчинення злочину, визначає особливості доказування при розслідуванні кримінальних проваджень. Спосіб вчинення злочинів проти інкасації грошових коштів шляхом розбою є визначаючим у процесі виникнення динамічної інформації, і обумовлені ним сліди набувають значення доказів у кримінальному провадженні. Крім того, механізм слідоутворення, залежно від способу вчинення злочинів проти інкасації грошових коштів шляхом розбою, впливає на порядок організації, визначення ресурсного забезпечення і тактики відпрацювання версій щодо їхнього розкриття.

Важливе значення для методики розкриття і розслідування злочинів, вчинених проти інкасації грошових коштів шляхом розбою, має вивчення елемента криміналістичної характеристики про типові обставини, які сприяють вчиненню злочину, їх причинно-слідчі зв'язки [8, с. 10].

Методика розслідування злочинів, вчинених проти інкасації грошових коштів шляхом розбою, тісно пов'язана із змістом криміналістичної класифікації таких злочинів. Свого часу Г. А. Матусовський запропонував модель системи методик розслідування економічних злочинів, яка має пряме відношення до злочинів, вчинених проти інкасації грошових коштів шляхом розбою [10, с. 129].

На основі аналізу літературних джерел, потреб практичної діяльності правоохоронних органів до структури криміналістичної методики розслідування злочинів, вчинених проти інкасації грошових коштів шляхом розбою, слід відносити: криміналістичну характеристику злочинів, вчинених проти інкасації грошових коштів шляхом розбою; типові слідчі ситуації, які виникають на різних етапах розслідування, версії та планування процесу розслідування злочинів; аналіз первинної інформації та особливості порушення кримінальних проваджень; особливості тактики проведення окремих слідчих дій; організацію взаємодії та координацію діяльності контролюючих і правоохоронних органів у ході розслідування; інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочинів, вчинених проти інкасації грошових коштів шляхом розбою; використання спеціальних знань; профілактичні заходи слідчого [13, с. 88].

Для успішного розкриття та розслідування злочинів, вчинених проти інкасації грошових коштів шляхом розбою, важливе значення має вивчення криміналістичної характеристики, яка дозволяє робити аналіз динаміки, інтенсивності, стійкості і латентності цих злочинних діянь, визначати реальний економічний збиток, завданий державі.

Таким чином, криміналістична характеристика є однією з важливих методологічних основ пізнання криміналістичної методики з організації, розкриття та розслідування злочинів, вчинених проти інкасації грошових коштів шляхом розбою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверьянова Т. В. Понятие криминалистической методики. Криминалистика : учебник / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов; под ред. Р. С. Белкина. – М. : Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – 971 с.

2. Бахин В. П. «Контркриминалистика», или новые задачи криминалистики / В. П. Бахин, И. В. Гора // Актуальні проблеми держави і права. – Одеса, 1998. – Вип. 5. – С. 9–17.

3. Бахин В. П. Криминалистическая методика : лекция / В. П. Бахин. – К., 1999. – 18 с.

4. Видонов Л. Г. Криминалистическая характеристика убийств и системы типовых версий о лицах, совершивших убийство без очевидцев / Л. Г. Видонов. – Горький, 1978. – С. 8–9.

5. Гавло В. К. К вопросу о криминалистической характеристике преступлений / В. К. Гавло // Вопросы повышения эффективности борьбы с преступностью. – Томск, 1980. – 137 с.

6. Колесниченко А. Н. Содержание и значение криминалистической характеристики преступлений / А. Н. Колесниченко // Актуальные проблемы советской криминалистики. – М., 1980. – С. 81.

7. Колдин В. А. Криминалистическое знание о преступной деятельности: функция моделирования / В. А. Колдин // Сов. государство и право. – 1987. – № 2. – С. 67.

8. Козлов В. А. Элементы криминалистической характеристики налоговых преступлений / В. А. Козлов // Российский следователь. – 2002. – № 2. – С. 4–11.

9. Лубин А. Ф. Криминалистическая характеристика преступной деятельности в сфере экономики: понятие, формирование, использование / А. Ф. Лубин. – Новгород, 1991. – 82 с.

10. Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ / Г. А. Матусовский. – Харьков : Консум, 1999. – 480 с.

11. Седова Т. А. Значение криминалистической характеристики преступлений для разработки программ расследования / Т. А. Седова // Теоретические и практические проблемы программирования процесса расследования преступлений. – Свердловск, 1989. – С. 49–50.

12. Сергеев Л. А. Сущность и значение криминалистической характеристики преступлений / Л. А. Сергеев. – М., 1971. – С. 137.

13. Цимбал П. В. Попередження, виявлення, розкриття та розслідування податкових злочинів : монографія / П. В. Цимбал. – Ірпінь, 2009. – 408 с.

УДК 343.131

Є. В. Воротинцев,
аспірант кафедри кримінального права, процесу та криміналістики Приватного вищого навчального закладу «Європейський університет»

ПРАВОВА ПРИРОДА РОЗУМНОСТІ СТРОКІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Стаття покликана дослідити правову сутність такої засади кримінального процесуального права України, як розумність строків, здійснити аналітичне ототожнення засади та, зокрема, розумності строків досудового розслідування. Нормативне неврегулювання дефініційної бази предмета статті змушує звернутися до лексичного та філософського осмислення розумності як такої.

Ключові слова: *розумні строки, розум, розумність, засада, порушення прав людини, кримінальні процесуальні строки.*

Статья призвана исследовать правовую природу сущности такого принципа уголовного процессуального права Украины, как разумность сроков, осуществить аналитическое отождествление принципа и, в частности, разумности сроков досудебного расследования. Нормативное неурегулирование базы определений предмета статьи заставляет обратиться к лексическому и философскому осмыслению разумности как таковой.

Ключевые слова: *разумные сроки, разум, разумность, принцип, нарушения прав человека, уголовные процессуальные сроки.*

The article is intended to investigate the legal essence of the wisdom of timeas a basis of criminal procedural law of Ukraine, in order to carry out the analytical identification of the principle and the prudence of the terms of pre-trial investigation. National law regulation of the articledefinitions base applies to the lexical and philosophical conception of reasonableness.

Key words: *reasonable terms, reason, wisdom, ambush, human rights violations, criminal procedural deadlines.*

Покладаючи в основу кримінального процесу його засади як нормативно закріплені основоположні ідеї галузі права, національне законодавство не дає визначення ні поняттю «засада», ні поняттю «розумність строків»; відсутні законодавчі правила визначення розумності строків є незрозумілим допущенням нерозумності строків, її наслідків [7].

Використовуємо діалектичний метод дослідження, а також дефініційну базу таких споріднених до права сфер людських знань, як лексика та філософія, синтезуємо визначення

розумності строків у кримінальному процесуальному розумінні, окреслюємо її у застосуванні до строків досудового розслідування.

Як відомо з положень статті 7 Кримінального процесуального кодексу України, розумність строків є однією із загальних засад кримінального провадження, яким повинні відповідати його форма та зміст [3, с. 14].

Термін «засада» має визначення у лінгвістичному словнику [5, с. 300]. Так, з лінгвістичної точки зору, засада – це:

– основа чогось; те головне, на чому ґрунтується, базується що-небудь;

– вихідне, головне положення, принцип; основа світогляду, правило поведінки;

– спосіб, метод здійснення будь-чого.

Вірогідно вважаючи дефініцію «засада» стосовно кримінального провадження вже лінгвістично визначеною та загальнозрозумілою, законодавець не пояснює вкладений у неї зміст. Натомість засади кримінального процесуального права, як і принципи права, неодноразово були предметом дослідження таких вчених, як П. І. Репешко, М. Л. Якуб, М. М. Михеєнко, В. М. Савицький, В. Т. Томін та ін.

З точки зору кримінального процесуального права, можливості його ефективного застосування в будь-якому законодавчому полі в умовах романо-германської правової сім'ї, будь-яка засада права як основоположна ідея, як підґрунтя та дух будь-якої більш спеціальної норми права повинна бути обов'язково законодавчо закріплена. Такий підхід вважаємо правильним перш за все через невідворотність застосування тієї чи іншої засади учасниками кримінального провадження в умовах змагальності процесу. Адже застосування засад кримінального процесу на практиці виходячи з широкого розуміння та не спираючись на обов'язкову нормативну регламентацію призведе до хаосу у правозастосуванні, коли нормативно закріплені та ситуативно вигадані протилежними сторонами постануть у конфлікт з цілями закону та призведуть до знецінення права як такого.

З нашої ж точки зору, обов'язковою ознакою засади кримінального процесуального права має бути її зміст, який відображатиме основоположну ідею державного устрою, політичного строю та системи, місце людини і громадянина в державі і країні, значення, реальна вага та захищеність прав людини, цінностей громадянського суспільства тощо. Теоретично засада права як така не має бути нормою прямої дії в класичному розумінні, адже така норма права є максимально загальною. Засада права, як майдан, створює умови для розміщення нібито на собі більш спеціальних правових конструкцій, які опираються на підґрунтя, завдяки чому мають стійкість і силу витримати та врегулювати певні суспільні відносини. Такий своєрідний майдан, яким є засада права, повинен бути своєрідним, або суворим, критерієм оцінки відповідних норм права: будь-яка спеціальна щодо засади норма права повинна відповідати умовам цієї засади, бути продовженням її змісту, духу та правової природи.

З огляду на викладене, приходимо до висновку, що засада кримінального провадження, як і кримінального процесуального права, повинна бути законодавчо закріпленою загальною нормою права, яка встановлює загальні, спільні для всього галузевого права норми і правила або вихідні їхні положення, які відображають державний устрій та покликані створити умови для такого врегулювання специфічних суспільних відносин таким чином, щоб декларовані політичною елітою цілі діяльності держави стали досяжними.

Такою засадою кримінального провадження є, зокрема, розумність строків. Відповідно до виведеного поняття засади права, норма права про необхідність додержання розумності

строків є спільне для всього галузевого права правило, яке встановлює загальні, спільні та основні вихідні положення. Проте на цьому етапі постає неабияка проблема визначення поняття розумності строків. Як і у випадку визначення засади кримінального провадження, законодавець не пояснює вкладений сенс у дефініцію «розумність строків», а лише передбачає обов'язкові її ознаки. Так, розумні строки мають бути об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень; розумні строки не можуть перевищувати передбачені Кримінальним процесуальним кодексом України строки виконання окремих процесуальних дій або прийняття окремих процесуальних рішень.

Але ж розумність, як і розумність строків, є вкрай неоднозначним поняттям, таким, що не може бути виміряне лінійкою, конкретно наявним або відсутнім. Будь-які критерії «розумності» строків не встановлені взагалі, що вимагає звернення до суміжної сфери людських знань.

Філософія – одна з найдавніших галузей людського пізнання та осмислення світу, що виникла у давніх цивілізаціях Сходу і Заходу приблизно в середині І-го тисячоліття до н.е. Здебільшого тлумачення як світоглядна форма знання, яка покликана засобами критичного аналізу існуючих знань і уявлень надати людині найперші життєві орієнтири та інтелектуальні засоби для вирішення життєвих завдань. Особливістю філософії постає її принципова спрямованість на розуміння та теоретичне осмислення найважливіших світоглядних питань: природи світу, людини, місця людини в світі, її можливостей, призначення, сенсу життя. Філософія є принципово людиноцентричним знанням, а тому знаменує собою прагнення людини взяти на себе свідому відповідальність за свою життєву долю. Як форма духовно-практичного освоєння світу, філософія перебуває в активних зв'язках із наукою, релігією, мистецтвом, правом, маючи з кожною із цих форм людської духовної діяльності як спільні, так і відмінні ознаки. В оцінці можливостей філософії стикаються дві крайні позиції: одна переконує в принциповій можливості раціонального прояснення усіх питань, що їх ставить філософія, інша подає філософію як форму прояснення та переведення у послідовне міркування деяких фундаментальних засад людського буття, найперших світових очевидностей і людських прозрінь. Останні характеризуються як принципи, припущення, постулати, як життєва мудрість [4, с. 177].

Історично філософія виникає як критичне осмислення попередніх міфологічних світоглядних уявлень, проведення їх через теоретичний аналіз з метою підвищення їхньої виправданості та обґрунтованості, внаслідок чого філософія включає у свій зміст особливі поняття (категорії) та окремі філософські дисципліни, спрямовані на вивчення найважливіших сфер буття (космосу, суспільної історії, людини, духовних і соціальних явищ, у тому числі права) [4, с. 177].

Віднайдене в літературі визначення розуму свідчить, що це – вища можливість людини до раціонального світовідношення, яке забезпечує пізнання та перетворення дійсності [1, с. 189].

Відповідно ж до іншого визначення розумність – унікальна людська здатність, що проявляється у можливості людини вводити у зміст своєї свідомості усе, з чим лише вона може стикатися як зовні себе, так і в самій собі, але також і проводити зв'язок між численними досить відмінними речами і явищами, знаходити підстави для їхньої оцінки (звичайно, далеко не завжди виправданої). Істотною ознакою розумності постає і те, що разом із зазначеним відбувається і фіксація самих актів розумності, що постає підставою для їхнього пізнання, змін та вдосконалення. Розумність передбачає те, що людина, як людина, живе і діє не стільки на основі найперших та набутих інстинктів і рефлексів, скільки на основі розвитку форм соціально-культурної діяльності. А оскільки інстинкти вже не виконують роль людського

керманича в житті, то вимагається поява такого способу зв'язків людини із дійсністю, який володітиме окресленими вище характеристиками. Одним з виявлень розумності постає здатність людини у полі свого інтелектуального споглядання вибудовувати ідеальні, еталонні виміри дійсності і на їхній основі отримувати ключ для оцінок та вимірювань будь-чого. У своїй діяльності розумність наближена до логічності, раціональності. З давніх часів існує усталена традиція вважати розумність найвищою і найціннішою складовою та якістю людської психіки, проте в сучасній філософії поширене і критичне або навіть негативне до неї ставлення: стверджується, що вона протистоїть життю з його почуттєво-емоційними та несвідомими імпульсами, стандартизує людину, позбавляє її інтересу до найінтимніших сторін життя. При цьому припускається, що сама природа розумності принципово не спроможна виражати унікальне і неповторне, тобто найважливіше для людини [4, с. 139].

Розум – мислення в тій формі, яка адекватно й у чистому вигляді здійснює та знаходить його загальну діалектичну природу, іманентний йому творчий характер. Зрозуміти розумову здатність суб'єкта як розумну означає подолати дуалістичне протиставлення законів мислення та універсально-загальних визначень об'єктивної дійсності, охарактеризувати мислення не з точки зору тотожності законів мислення реальним категоральним формам предметного світу, діяльно освоюваних людиною. Розум є надбання суспільства, людини як суб'єкта своєї культури. Розум має більшу, порівняльно з розсудком, визначеність, логічну організованість та суворість. Його суворість виступає як суворість змістовного розуміння, як загальнопредметна, тобто така, що перетворюється в активну здатність суб'єкта лише тому, що вона адекватна об'єкту; вона не втрачається за межами формально впорядкованого знання, тобто не фрагментарна, а загальна; вона здійснюється не через підпорядкування понять ззовні диктованій формальної суворості викладення, а навпаки, підпорядковує поняттям формальну, мовно-термінологічну суворість, роблячи її необхідним допоміжним засобом. Розум діалектично знімає протилежність між готовим знанням та інтуїтивною формою творчого акту. На місце розумової дискурсивності, в якій істина-процес перетворюється в протилежний творчому руху застиглий результат, розум ставить свою власну розумову дискурсійність. Остання є лише явним зображенням істини як руху за логікою самого предмета, як розгортання його понятійних визначень. Розум розсіює народжувану розсудком видимість, ніби конкретне та абстрактне, суть, специфічні атрибути суб'єкта, що познає, належні, відповідно, чуттєвості та мислення і виявляє в кожному понятті конкретну єдність різноманіття. Водночас як розсудок вбиває спеціальне, надаючи самостійності абстрактно-загальному, розум є досягненням спеціального. Розум відкриває та розкриває контраверсійність предмета, тим самим роблячи його найбільш об'єктивним двигуном розвитку теорії [6, с. 400–401].

Віднайдене в літературі поняття строку свідчить, що це – певний проміжок часу, звичайно, визначений для будь-кого, будь-чого [2, с. 1127].

Таким чином, розумний строк постає перед нами непростим філософським інститутом, що потребує діалектичного осмислення його обов'язкової правової природи, духу. Без правильного розуміння правильної розумності будь-якого строку неможливе правильне застосування будь-якої норми права щодо врегулювання строків у кримінальному провадженні.

Нарешті, на нашу думку, будь-який розумний строк у кримінальному провадженні – це строк, що необхідний для проведення певної процесуальної дії або прийняття певного процесуального рішення, максимальна межа якого хоча і може бути передбачена

процесуальним правом, проте має бути додержаним у кожному випадку виключно таким чином, щоб максимально швидко і якісно наблизити реальне настання кожної із законодавчо закріплених цілей кримінального провадження.

Відповідно до ст. 3 ч. 1 п. 10 Кримінального процесуального кодексу України кримінальне провадження, під час якого кожна процесуальна дія або процесуальне рішення повинні бути виконані або прийняті в розумні строки, досудове розслідування і судове провадження, процесуальні дії у зв'язку із вчиненням діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність.

Отже, будь-який строк, який означений на своєму початку внесенням відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань, на своєму кінці – закриттям кримінального провадження, направленням до суду обвинувального акта або клопотання про застосування заходів медичного або виховного характеру, про звільнення особи від кримінальної відповідальності повинен бути розумним.

Але ж за якими саме рисами, з огляду на які обставини або наслідки можна відрізнити розумний строк розслідування від нерозумного? Як суб'єктивно визначається наявність розумності такого строку та чи завжди така розумність є ідеальною або стовідсотковою? Нарешті, які наслідки можливі для учасників кримінального провадження в разі недодержання засади розумності строків досудового розслідування?

Кримінальний процес в України існує не заради банального існування, він має законодавчо встановлені завдання, зокрема:

– захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень;

– охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження;

– забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

Така юридична конструкція, на нашу думку, є послідовною, відповідає нормам Конституції України, але має особливість. Лише тільки у разі комплексного застосування у кожному можливому випадку завдань кримінального судочинства саме як єдиної та сталої конструкції допоможе досягти максимально ефективного врегулювання суспільних відносин у кримінальній процесуальній сфері.

Будь-яке з передбачених статтею 2 Кримінального процесуального кодексу України завдань кримінального провадження може бути ефективно досягнуто тільки у разі комбінованого, повного застосування, із обов'язковим прагненням до забезпечення швидкого розслідування. У свою чергу, швидкість проведення досудового розслідування у поєднанні із розумністю строків вимагає інтелектуального аналізу можливостей суб'єктів додержання строків у поєднанні з обставинами розслідуваної події або предмета доказування та іншими об'єктивними даними, які фактично впливають на швидкість. І хоча статтею 28 Кримінального процесуального кодексу України імперативно встановлено, що проведення досудового розслідування у розумні строки забезпечує прокурор, слідчий суддя (в частині строків розгляду питань, віднесених до його компетенції), а судового провадження – суд, натомість вимога додержання розумності строків є чинною щодо всіх завдань кримінального судочинства. Сторона захисту, зокрема підозрюваний під час досудового розслідування, його захисник,

маючи певні права й обов'язки, знаходяться в рівних, конкурентних умовах щодо учасників сторони обвинувачення з огляду на загальні повноваження у кримінальному процесі, спеціальні права, що стосуються участі у певних процесуальних діях, можливості скористатися послугами судового експерта тощо. Але захист у кримінальному провадженні не зобов'язаний вживати заходів, спрямованих на додержання розумності строків як досудового розслідування, так і збору доказів захисту поза волею слідчого або прокурора.

Така реалія зумовлена проведенням кримінального розслідування саме учасниками сторони обвинувачення. Процесуальні рішення, які є як початком, так і закінченням досудового розслідування, вчиняються слідчим та прокурором, жодна не може бути вчинена підозрюваним або захисником. Від захисника не може прямо залежати закриття кримінального провадження або закінчення досудового розслідування в інший передбачений законом спосіб, це виключна компетенція держави. Проте відсутність у таких суспільних відносинах додаткових правових механізмів захисту підозрюваного від свавільного відношення слідчого і прокурора до розумності строків досудового розслідування може мати негативні наслідки у вигляді недосягнення таких завдань кримінального судочинства, як швидкість досудового розслідування, недопущення необґрунтованого процесуального примусу, незастосування належної процесуальної процедури та, як наслідок, порушення прав і свобод учасників кримінального провадження.

Прокурор, дізнавшись про подію кримінального правопорушення, розпочав досудове розслідування, під час якого скористався можливостями кримінального процесу та звернувся до слідчого судді із клопотаннями про застосування заходів забезпечення провадження. У результаті в межах строку досудового розслідування виникла ситуація наявності кримінального провадження, у якому прийнято рішення про повідомлення особі про підозру, застосування до підозрюваного запобіжного заходу, наприклад у вигляді застави, застосування таких заходів забезпечення провадження, як арешт майна підозрюваного та арешт майна третьої особи, стосовно майна якої вирішується питання про арешт. Така слідча ситуація є доволі розповсюдженою, знаходиться у повній відповідності до норм кримінального процесуального права та у разі додержання принципу розумності строків є запорукою успіху держави у досягненні належних завдань провадження. Натомість кримінальне провадження, як і завжди, в цьому випадку здійснюється учасниками сторони обвинувачення. Відповідно, у разі неприйняття будь-якого з можливих рішень про закінчення досудового розслідування, продовжують діяти всі застосовані заходи забезпечення кримінального провадження у справі: запобіжний захід у вигляді застави, арешт майна підозрюваного та третьої особи, – адже всі вони за законом є безстроковими і мають спеціальні, ініціативні порядки скасування або припинення. Іншими словами, після закінчення «календарного» строку досудового розслідування у разі неприйняття слідчим і прокурором рішення про його закінчення заходи забезпечення кримінального провадження продовжують діяти. А у разі коли сторона захисту в результаті обрання відповідної стратегії або безініціативно не проявлятиме активної позиції з відновлення порушеного права, досягнута слідча ситуація відповідає критеріям глухого кута.

Така слідча ситуація є прикладом «нерозумності» строку досудового розслідування. У цьому випадку з моменту закінчення строку досудового розслідування та дії заходів забезпечення провадження поза межами розслідування є нічим іншим, ніж необґрунтованим державним примусом; безпосередньо строк досудового розслідування за таких наслідків є

«нерозумним». На жаль, сучасний кримінальний процес як узгоджена система не має будь-яких запобіжників або автоматичних правових механізмів для уникнення такого необґрунтованого безстрокового процесуального примусу.

Очевидно, що для уникнення описаних наслідків необхідне прийняття доповнень до чинного кримінального процесуального законодавства щодо введення механізму автоматичного закриття кримінального провадження у формі, яка дозволить відновлювати всі обмежені права учасників досудового розслідування в день, наступний за днем закінчення досудового розслідування. Більше того, момент закінчення строків досудового розслідування як прийняття слідчим або прокурором рішення про закриття провадження має мати наслідком скасування всіх заходів забезпечення кримінального провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бачинин В. А. Философия. Энциклопедический словарь / В. А. Бачинин. – Санкт-Петербург, 2005. – 288 с.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / кер. вид. проекту : П. М. Мовчан, В. В. Німчук, В. Ф. Клічак. – К., 2009. – 1332 с.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / ред. кол. : В. Я. Тацій, О. В. Капліна, О. Г. Шило. – Видавництво «Право», 2012. – 1432 с.

4. Петрушенко В. Тлумачний словник основних філософських термінів / В. Петрушенко. – Львів : Видавництво львівської політехніки, 2009. – 264 с.

5. Словник української мови : в 11 томах. – Том 3. – 1972. – 744 с.

6. Философская энциклопедия / глав. ред. Ф. В. Константинов. – Изд-ство «Советская энциклопедия», 1970. – Т. 5. – 740 с.

7. Цимбал П. В. Питання вдосконалення кримінально-процесуального законодавства в діяльності податкової міліції / П. В. Цимбал, І. Я. Фрідман // Національний вісник : збірник наукових праць Академії ДПС України. – Ірпінь, 2000. – № 4 (10). – С. 131–135.

УДК 343.1

О. В. В'язовиченко,
аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики Університету державної фіскальної служби України

ФОРМИ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ УХИЛЕНЬ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ

У статті розглянуто форми міжнародного співробітництва під час розслідування ухилень від сплати податків транснаціонального характеру. Наголошено, що не всі форми міжнародного співробітництва, визначені кримінальним процесуальним законодавством України, можуть бути застосовані до таких злочинних діянь. Виокремлено обмін податковою інформацією як форму міжнародного співробітництва під час розслідування транснаціональних податкових злочинів.

Ключові слова: *міжнародне співробітництво, ухилення від сплати податків, транснаціональний характер, розслідування, злочинність.*

В статье рассмотрены формы международного сотрудничества при расследовании уклонений от уплаты налогов транснационального характера. Отмечено, что не все формы международного сотрудничества, определенные уголовным процессуальным законодательством Украины, могут быть применены к таким преступным деяниям. Выделено обмен налоговой информацией как форму международного сотрудничества при расследовании транснациональных налоговых преступлений.

Ключевые слова: *международное сотрудничество, уклонение от уплаты налогов, транснациональный характер, расследование, преступность.*

The article deals with forms of international cooperation in the investigation of tax evasion in the transnational nature. It is stressed that not all forms of international cooperation, as defined by the criminal procedural legislation of Ukraine, can be applied to such criminal acts. The exchange of tax information as a form of international cooperation in the investigation of transnational tax crimes is singled out.

Key words: *international cooperation, tax evasion, transnational nature, investigation, crime.*

Останнім часом ухилення від сплати податків транснаціонального характеру безпрецедентно зростають та стають серйозною проблемою для всього світового співтовариства. Протидія таким злочинним діянням вимагає вжиття відповідних заходів як на національному, так і міжнародному рівні. Ефективна боротьба з транснаціональними податковими злочинами можлива за умови взаємодії всіх компетентних органів держав при

безумовному виконанні взятих на себе міжнародних зобов'язань. Важлива роль у цій діяльності належить формам міжнародного співробітництва під час розслідування ухилень від сплати податків транснаціонального характеру [16].

Питанням міжнародного співробітництва держав у протидії злочинності приділяли увагу такі науковці, як: Ю. П. Аленін, А. Б. Антонюк, О. І. Виноградова, Т. С. Гавриш, І. В. Лєшукова, В. В. Лисенко, О. М. Лящук, А. Г. Маланюк, Ю. В. Оніщик, П. В. Цимбал, Ю. М. Чорноус та ін. Але у вітчизняній науковій літературі форми міжнародного співробітництва під час розслідування ухилень від сплати податків транснаціонального характеру ще не набули ґрунтовного та комплексного характеру. Саме тому метою статті є з'ясування форм міжнародного співробітництва під час розслідування транснаціональних податкових злочинів.

У Великому тлумачному словнику української мови під словом «форма» розуміється спосіб організації чого-небудь, зовнішній вияв якого-небудь явища, пов'язаний з його сутністю [1, с. 1539]. У словнику іншомовних слів термін «форма» трактується у двох значеннях: 1) зовнішній вид, зовнішній обрис; 2) устрій, структура будь-чого, система організації [2, с. 536]. Звідси слідує, що форми показують, яким чином здійснюється міжнародне співробітництво під час розслідування ухилень від сплати податків транснаціонального характеру.

Необхідно зазначити, що серед науковців відсутній єдиний підхід щодо визначення форм міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю. Так, А. Г. Каткова, П. М. Сивуляк виділяють такі форми міжнародного співробітництва: 1) профілактика і припинення злочинів, щодо яких укладені спеціальні угоди між державами; 2) передача осіб, засуджених до позбавлення волі, для відбування покарання в державі їхнього громадянства або постійного місця проживання; 3) передача органам іншої держави нагляду за умовно засудженими чи умовно звільненими правопорушниками; 4) видача злочинців іншій державі або передача міжнародному органу для кримінального переслідування; 5) захист прав і свобод громадян держави при здійсненні правосуддя в іншій країні; 6) спільне вивчення причин та інших проблем злочинності, а також обмін досвідом роботи поліцейських та інших органів; 7) підготовка кадрів, надання експертних послуг, поставка спеціальних технічних засобів і надання матеріально-технічної допомоги іншим державам; 8) обмін оперативною, правовою та іншою інформацією тощо [3, с. 106].

У свою чергу, на думку В. Ф. Цепелєв, до форм міжнародного співробітництва слід віднести: надання взаємної правової допомоги у кримінальних справах; видача осіб, які вчинили злочини, для притягнення їх до кримінальної відповідальності чи виконання покарання; передача засуджених до позбавлення волі для подальшого виконання покарання в держави їхнього громадянства або постійного місця проживання; виконання доручень з міжнародного розшуку; обмін оперативною, правовою та іншою інформацією; забезпечення прав і свобод громадян цієї держави при здійсненні кримінального судочинства в іншій; підготовка кадрів, обмін досвідом роботи правоохоронних органів різних держав; надання експертних і консультаційних послуг, спеціальних науково-технічних засобів і матеріально-технічної допомоги іншим державам; спільне вивчення проблем злочинності і боротьби з нею, прогнозування і програмування цієї діяльності; участь в офіційних заходах і науково-практичних конференціях, що обговорюють проблеми міжнародного співробітництва у запобіганні злочинності, боротьбі з нею і при поводженні з правопорушниками [4, с. 33].

На нашу думку, деякі запропоновані дослідниками форми міжнародного співробітництва є його напрямами. Зокрема, профілактика і припинення злочинів, щодо яких укладені спеціальні угоди між державами; спільне вивчення причин та інших проблем злочинності, а також обмін досвідом роботи поліцейських та інших органів; підготовка кадрів, надання експертних і консультаційних послуг, поставка спеціальних технічних засобів і надання матеріально-технічної допомоги іншим державам; участь в офіційних заходах і науково-практичних конференціях, що обговорюють проблеми міжнародного співробітництва у запобіганні злочинності, боротьбі з нею і при поводженні з правопорушниками. Напрям у загальному значенні тлумачиться як «лінія руху або лінія розміщення кого-, чого-небудь; шлях діяльності, розвитку кого-, чого-небудь; спрямованість якоїсь дії, явища; спрямованість думок, інтересів» [1, с. 576]. Відповідно, означені вище заходи у межах міжнародного співробітництва є напрямами.

Згідно зі ст. 542 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) міжнародне співробітництво під час кримінального провадження полягає у вжитті необхідних заходів з метою надання міжнародної правової допомоги шляхом вручення документів, виконання окремих процесуальних дій, видачі осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, тимчасової передачі осіб, перейняття кримінального переслідування, передачі засуджених осіб та виконання вироків [5]. На нашу думку, тимчасова передача осіб є заходом, що реалізується в межах міжнародної правової допомоги, адже це відображено у змісті Глави 43 КПК України «Міжнародна правова допомога при проведенні процесуальних дій» та інших міжнародних договорах України про взаємну допомогу у кримінальних справах.

Слід відмітити, що не всі форми міжнародного співробітництва, визначені КПК України, можуть бути застосовані під час розслідування ухилень від сплати податків транснаціонального характеру. Зокрема, це стосується таких форм, як видача осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, та передача засуджених осіб.

Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 541 КПК України видача особи (екстрадиція) – це видача особи державі, компетентними органами якої ця особа розшукується для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку [5]. У ч. 1 ст. 2 Європейської конвенції про видачу правопорушників встановлено, що видача правопорушників здійснюється у зв'язку із правопорушеннями, які караються за законами запитуючої Сторони та запитуваної Сторони позбавленням волі на мінімальний строк не менше одного року. Якщо особу визнано винною на території запитуючої Сторони, термін призначеного покарання має становити не менше чотирьох місяців [6]. У двосторонніх міжнародних договорах України про видачу правопорушників зазначено, що екстрадиція особи здійснюється за умови, якщо за законодавством обох Сторін за злочин, у зв'язку з яким направляється запит про видачу, передбачено мінімальне покарання у виді позбавлення волі не менше одного року, незалежно від будь-яких особливостей кваліфікації злочину [7–9]. Згідно з ч. 1 ст. 573 КПК України запит про видачу особи (екстрадицію) направляється за умови, якщо за законом України хоча б за один із злочинів, у зв'язку з якими запитується видача, передбачено покарання у виді позбавлення волі на максимальний строк не менше одного року або особу засуджено до покарання у виді позбавлення волі і невідбутий строк становить не менше чотирьох місяців [5].

Отже, екстрадиція правопорушників здійснюється за умови, якщо за законом хоча б за один із злочинів, у зв'язку з якими запитується видача, передбачено покарання у вигляді позбавлення волі не менше ніж один рік. Однак, згідно зі ст. 212 Кримінального кодексу України,

ухилення від сплати податків не передбачає покарання у виді позбавлення волі [10]. У зв'язку з цим цю форму міжнародного співробітництва неможливо застосувати під час розслідування транснаціональних податкових злочинів. Винятком можуть бути випадки, коли ухилення від сплати податків буде пов'язане з іншими злочинами, санкції яких передбачають покарання у виді позбавлення волі (наприклад, якщо ухилення від сплати податків передуватиме легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом) [11, с. 104].

Згідно з ч. 1 ст. 606 КПК України засуджену судом України особу може бути передано для відбування покарання в іншу державу, а засудженого іноземним судом громадянина України прийнято для відбування покарання в Україні тільки за умов: 1) якщо ця особа є громадянином держави виконання вироку; 2) якщо вирок набрав законної сили; 3) якщо на час отримання запиту про передачу засуджений має відбувати покарання упродовж якнайменш шести місяців або якщо йому ухвалено вирок до ув'язнення на невизначений строк; 4) якщо на передачу згоден засуджений або з урахуванням його віку або фізичного чи психічного стану на це згоден законний представник засудженого; 5) якщо кримінальне правопорушення, внаслідок вчинення якого було ухвалено вирок, є злочином згідно із законодавством держави виконання вироку або було б злочином у разі вчинення на її території, за вчинення якого може бути призначено покарання у виді позбавлення волі; 6) якщо відшкодовано майнову шкоду, завдану кримінальним правопорушенням, а в разі наявності – також процесуальні витрати; 7) якщо держава ухвалення вироку і держава виконання вироку згодні на передачу засудженого [5]. Враховуючи те, що однією з умов передачі засуджених осіб є набрання законної сили вироку суду у виді позбавлення волі, а санкція ст. 212 Кримінального кодексу України не передбачає такого покарання, цю форму міжнародного співробітництва неможливо застосувати щодо транснаціональних податкових злочинів.

Відповідно, згідно з КПК України формами міжнародного співробітництва під час розслідування ухилень від сплати податків транснаціонального характеру є: вручення документів, виконання окремих процесуальних дій, перейняття кримінального провадження, виконання вироків.

Вручення документів – це документи та рішення, долучені до запиту компетентного органу іноземної держави про міжнародну правову допомогу, які підлягають передачі визначеній у запиті особі [5]. Перейняття кримінального провадження полягає у здійсненні компетентними органами однієї держави розслідування з метою притягнення особи до кримінальної відповідальності за злочини, вчинені на території іншої держави, за її запитом [5]. Виконання окремих процесуальних дій – це будь-які процесуальні дії, передбачені КПК України або міжнародним договором. Винятки щодо надання міжнародної правової допомоги шляхом проведення процесуальних дій визначено у ст. 557 КПК України. У п. (c) ст. 1 Європейської конвенції про міжнародну правову дійсність кримінальних вироків встановлено, що поняття «вирок» означає встановлення санкції [12]. Згідно зі ст. 2 цієї Конвенції виконанню підлягають такі категорії рішень: санкції, що включають позбавлення волі, штрафи та конфіскації, а також позбавлення прав [12]. Згідно зі ст. 212 Кримінального кодексу України ухилення від сплати податків передбачає покарання у виді штрафу або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю [10], а тому така форма міжнародного співробітництва, як виконання вироків, розповсюджується на податкові злочини транснаціонального характеру.

Варто звернути увагу також на те, що у ст. 542 КПК України зазначено, що міжнародним договором України можуть бути передбачені інші, ніж у цьому Кодексі, форми співробітництва під час кримінального провадження [5].

Вагому роль у координації дій країн відіграє Міжнародна організація кримінальної поліції (далі – Інтерпол), яка завдяки своїй винятковій структурі, нормативній базі і технічному оснащенню здатна ефективно та раціонально координувати міжнародне поліцейське співробітництво, а також безпосередньо брати участь у попередженні та локалізації злочинності [13, с. 12]. Структура Інтерполу передбачає функціонування в кожній державі-члені Національного центрального бюро Інтерполу – підрозділу, який безпосередньо забезпечує міжнародне співробітництво правоохоронних органів своєї держави в рамках Інтерполу, а також надає можливість щодо обміну оперативно-розшуковою, оперативно-довідковою та криміналістичною інформацією про підготовку і вчинення злочинів та причетних до них осіб, а також архівною та в окремих випадках процесуальною інформацією [14].

Під час розслідування ухилень від сплати податків транснаціонального характеру через НЦБ Інтерполу в Україні можна одержувати з Генерального секретаріату або НЦБ Інтерполу в зарубіжних країнах таку інформацію: офіційні назви комерційних структур (фірм, спільних підприємств тощо) та інших юридичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності, розташованих за кордоном; дату їхньої реєстрації у відповідних державних органах, юридичну адресу, номери телефонів та інших телекомунікаційних засобів; прізвища та імена керівників таких структур; основні напрями діяльності; розміри статутного капіталу; відомості про припинення діяльності; відомості кримінального характеру стосовно їхніх керівників та інших працівників. З деяких країн можливе отримання інформації про укладені іноземними фірмами угоди з українськими юридичними та фізичними особами або за їхньої участі та про наслідки їхнього виконання [14].

Слід зазначити, що обмін податковою інформацією під час розслідування ухилень від сплати податків транснаціонального характеру регламентовано як на національному рівні [15], так і в багатьох міжнародних договорах у сфері оподаткування. Це надає підстави для виокремлення такої форми міжнародного співробітництва під час розслідування транснаціональних податкових злочинів, як обмін податковою інформацією.

Таким чином, формами міжнародного співробітництва під час розслідування ухилень від сплати податків транснаціонального характеру є: обмін податковою інформацією, вручення документів, виконання окремих процесуальних дій, перейняття кримінального провадження, виконання вироків. Однак нові виклики та загрози транснаціональних податкових злочинів вимагають як удосконалення існуючих форм міжнародного співробітництва, так і впровадження новітніх, з урахуванням специфіки розслідування таких злочинних діянь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Великий тлумачний словник української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь, 2002. – 1728 с.

2. Словарь иностранных слов / сост. И. М. Суслова. – М. : Книга, 1987. – 711 с.

3. Каткова А. Г. Международное сотрудничество правоохранительных органов в борьбе с преступностью (процессуальный аспект) / А. Г. Каткова, П. М. Сывуляк // Международное сотрудничество в борьбе с преступностью : учеб. пособ. – Ирпень : Нац. акад. гос. налоговои службы Украины, 2005. – С. 104–120.

4. Цепелев В. Ф. Международное сотрудничество в борьбе с преступностью: уголовно-правовые, криминологические и организационно-правовые аспекты : монография / В. Ф. Цепелев. – М. : Академия управления МВД России, 2001. – 137 с.

5. Кримінальний процесуальний кодекс України : від 13 квітня 2012 року // Голос України. – 2012. – № 90–91 (5340–5341). – С. 9–49.

6. Європейська конвенція про видачу правопорушників : від 13 грудня 1957 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_033.

7. Договір між Україною та Федеративною Республікою Бразилія про видачу правопорушників : від 21 жовтня 2003 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/076_013.

8. Договір між Україною та Республікою Індія про видачу правопорушників : від 3 жовтня 2002 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/356_011.

9. Договір між Україною та Республікою Панама про видачу правопорушників : від 4 листопада 2003 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/591_008.

10. Кримінальний кодекс України : від 5 квітня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

11. Оніщик Ю. В. Особливості застосування правових норм щодо екстрадиції осіб під час розслідування фінансових правопорушень транснаціонального характеру / Ю. В. Оніщик // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2016. – № 2. – С. 100–105.

12. Європейська конвенція про міжнародну правову дійсність кримінальних вироків : від 28 травня 1970 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_341.

13. Овчинский В. С. Интерпол (в вопросах и ответах) / В. С. Овчинский. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 320 с.

14. Про затвердження Інструкції про порядок використання правоохоронними органами можливостей НЦБ Інтерполу в Україні у попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів : наказ Міністерства Внутрішніх Справ України, Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України, Державного комітету у справах охорони державного кордону України, Державної митної служби України, ДПА України : від 9 січня 1997 року № 3/1/2/5/2/2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0054-97.

15. Про затвердження Порядку обміну податковою інформацією за спеціальними письмовими запитами з компетентними органами іноземних країн : наказ Міністерства фінансів України : від 30 листопада 2012 року № 1247 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z2171-12.

16. Цимбал П. В. Особливості реалізації засад міжнародного співробітництва під час кримінального провадження: міжнародно-правовий аспект / П. В. Цимбал, А. Б. Антонюк // Науковий вісник Національного університету ДПС України. – Ірпінь, 2015. – №1 (68). – С. 196–201.

УДК 343.98

О. І. Груздь,
ад'юнкт кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ

ВЗАЄМОДІЯ СЛІДЧОГО З ОПЕРАТИВНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ УМИСНОГО ВБИВСТВА ПРИ ПЕРЕВИЩЕННІ МЕЖ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ

У статті розкриваються загальні положення взаємодії слідчого з оперативними підрозділами та акцентується увага на особливостях, які виникають під час розслідування умисних вбивств при перевищенні меж необхідної оборони.

Ключові слова: *злочин, умисне вбивство, необхідна оборона, взаємодія, слідчий, оперативні підрозділи.*

В статье раскрываются общие положения взаимодействия следователя с оперативными подразделениями и акцентируется внимание на особенности, которые возникают при расследовании умышленных убийств при превышении пределов необходимой обороны.

Ключевые слова: *преступление, умышленное убийство, необходимая оборона, взаимодействие, следователь, оперативные подразделения.*

The article reveals the general provisions of interaction of the investigator with operational units and focuses attention on the peculiarities that arise in the investigation of premeditated murders when the limits of the necessary defense are exceeded.

Key words: *crime, intentional homicide, necessary defense, interaction, investigator, operational units.*

Ефективність досудового розслідування значною мірою залежить від взаємодії слідчих та оперативних підрозділів [4]. Теоретичні і практичні аспекти взаємодії слідчого та оперативних підрозділів під час досудового розслідування є одним з найбільш досліджених і водночас дискусійних питань у зв'язку із змінами у нормативно правовій базі, в тому числі прийняттям ряду відомчих наказів та інструкцій [4]. У межах дослідження проводилося опитування слідчих, 83,7 % з них наголосили на необхідності розробки криміналістичних рекомендацій щодо взаємодії слідчих з оперативними підрозділами, в тому числі під час розслідування умисних вбивств при перевищенні меж необхідної оборони.

Питання взаємодії слідчого із оперативними підрозділами досліджували О. М. Бандурка, В. І. Галаган, Ю. М. Грошевий, Є. О. Дідоренко, О. Ф. Долженков, А. Я. Дубинський, Г. О. Душейко, В. С. Зеленецький, В. П. Корж, Л. М. Лобойко, Є. Д. Лук'янчиков,

М. А. Погорецький, Б. Г. Розовський, С. М. Стахівський, В. В. Топчій, П. В. Цимбал, М. Є. Шумило та ін.

У контексті методики розслідування окремих видів злочинів питання взаємодії розкривали Р. С. Бєлкін, А. Ф. Волобуєв, В. А. Журавель, І. І. Когутич, В. Г. Лукашевич, Г. А. Матусовський, М. В. Салтевський, В. В. Тіщенко, В. Ю. Шепітько, П. В. Цимбал.

Однак не була предметом окремих наукових досліджень взаємодія слідчого з оперативними підрозділами під час розслідування умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони. Тому метою статті є розкриття теоретичних положень та практичних рекомендацій взаємодії слідчого з оперативними підрозділами.

Взагалі поняття «взаємодія» використовують у різних галузях науки, і його тлумачення залежить від напряму його використання [5]. Так, тлумачний словник сучасної української мови визначає взаємодію «як взаємний зв'язок між предметами в дії, а також погоджена дія між ким-, чим-небудь» [1, с. 188].

Враховуючи поширеність поняття «взаємодія», у юридичній літературі не існує його загальноприйнятого визначення. Серед науковців виникало чимало дискусій з приводу визначення цього поняття, адже, як правило, воно вживається тоді, коли йдеться про спільну, узгоджену діяльність суб'єктів протидії злочинності [5]. Проаналізувавши чимало понять «взаємодія» (не вдаючись до їхнього поглибленого аналізу), на нашу думку, найбільш вдале поняття надав А. Я. Хитра, який зазначає, що взаємодія слідчого із співробітниками оперативних підрозділів під час здійснення кримінального провадження – це заснована на законі і спільності завдань у кримінальному судочинстві погоджена колективна діяльність, яка передбачає ефективне використання правових заходів і сил слідчих, обумовлена їхньою компетенцією і формами діяльності та спрямована на розслідування і попередження злочинів [2, с. 6]. На нашу думку, саме таке визначення є найбільш повним.

З усіх напрямів взаємодії в кримінальному провадженні особливого значення набуває саме взаємодія слідчого, що реалізується для виконання завдань згідно з його процесуальним статусом. Саме на слідчого, відповідно до п. 17 ч. 1 ст. 3, ч. 4 ст. 38, ч. 2 ст. 40 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), покладається основне завдання – застосовувати всі передбачені законом заходи для здійснення досудового розслідування. Слідчий є самостійним у своїй процесуальній діяльності, основним засобом забезпечення цієї процесуальної самостійності слідчого є його організаційні повноваження, надані для належної організації взаємодії з відповідними суб'єктами. Фактично йдеться про один із принципів взаємодії слідчого з іншими органами та підрозділами в попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень, згідно з яким слідчий є відповідальним за їхнє швидке, повне та неупереджене розслідування кримінальних проваджень, самостійним у процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, які не мають на те законних повноважень, забороняється [4].

Вивчення правових, наукових та емпіричних досліджень свідчать, що слідчий за потреби під час розслідування умисних вбивств при перевищенні меж необхідної оборони має право залучати до кримінального провадження спеціалістів відповідних напрямів, залежно від поставлених, для надання йому відповідної допомоги; визначати конкретні завдання цієї взаємодії, а також час, місце та строки її реалізації; встановлювати обсяг і послідовність виконання необхідних дій у межах організовуваної взаємодії; конкретизувати роль кожного органу чи іншого суб'єкта у випадках спільного проведення кількох дій; розподіляти обов'язки між учасниками взаємодії тощо. Крім того, з усіх визначених у законі суб'єктів саме слідчий

безпосередньо здійснює контроль за організованою ним взаємодією, а в разі неналежного її виконання слідчий несе персональну відповідальність за проведення та результати слідчих (розшукових) і негласних слідчих розшукових дій [4].

Як свідчать результати проведеного опитування слідчих, найбільш ефективним та доцільним є залучення під час розслідування кримінальних проваджень за фактом вчинення умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони працівників оперативних підрозділів у 100 % випадках; інспекторів-криміналістів – 100 %; судових експертів – 100 %; працівників спеціалізованої пересувної лабораторії Експертної служби МВС – 63,3 %; дільничних інспекторів – 43,2 %; працівників патрульної поліції – 9,8 %; педагогів та психологів – 5,3 %; кінологів – 5 %.

Таким чином, з впевненістю можемо стверджувати, що між слідчим у практично кожному випадку розслідування проваджень вищевказаної категорії відбувається взаємодія з оперативними підрозділами.

Взаємодія органу досудового розслідування з іншими органами та підрозділами поліції відбувається на основі Конституції України, Кримінального кодексу України (далі – КК України), КПК України, Закону України «Про Національну поліцію», Наказу МВС України від 06.07.2017 № 570 «Про організацію діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України», Наказу МВС України від 07.07.2017 № 575 «Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні», Наказу МВС України від 03.11.2015 № 1339 «Про затвердження Інструкції про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події, інших актів законодавства України з питань організації взаємодії між органами та підрозділами поліції в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні».

Основними принципами взаємодії слідчих з оперативними працівниками під час розслідування умисних вбивств при перевищенні меж необхідної оборони є:

1) швидке, повне та неупереджене розслідування кримінальних правопорушень;

2) самостійність слідчого в процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, що не мають на те законних повноважень, забороняється;

3) оптимальне використання наявних можливостей органів досудового розслідування та оперативних підрозділів НП України у запобіганні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень;

4) дотримання загальних засад кримінального провадження;

5) забезпечення нерозголошення даних досудового розслідування [3].

Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 40 КПК України слідчий уповноважений доручати проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділам. Законодавчо строк виконання доручення не визначений, але цей строк визначається слідчим. Строк виконання доручення має бути розумним і достатнім для його виконання. На нашу думку, така позиція законодавця є правильною, оскільки залежно від складності завдань, поставлених слідчим у дорученні, має визначатись і строк його виконання. Термін виконання доручень слідчих не повинен перевищувати встановленого у них строку.

З цього приводу нами було проведено опитування слідчих НП з метою встановлення найбільш ефективного терміну виконання доручення оперативними співробітниками, на що було отримано такі відповіді:

а) не більше 10 діб – 20,4 %;

б) від 10 до 25 діб – 30,5 %;

в) більше 25 діб – 8,4 %;

г) немає різниці, який період, усе одно більшість доручень виконується формально – 40,7 %.

Такий стан речей формального виконання доручень слідчого потребує з'ясування їхніх причин з метою усунення. Так, практичні співробітники на це відповіли:

а) не вистачає часу на їхнє виконання, але вони намагаються – 16,6 %;

б) не вистачає контролю з боку керівництва підрозділу – 35,9 %;

в) неналежне ставлення до своїх обов'язків – 37,4 %;

г) відсутність мотивації – 10,1 %.

Співробітники оперативних підрозділів не мають права здійснювати процесуальні дії в кримінальному провадженні за власною ініціативою або звертатися з клопотанням до слідчого судді чи прокурора. Під час виконання доручень слідчого співробітник оперативного підрозділу має право використовувати лише ті повноваження слідчого, які необхідні для проведення слідчої (розшукової) дії, негласної слідчої (розшукової) дії в конкретному кримінальному провадженні. Якщо у співробітника оперативного підрозділу у ході виконання доручення виникає потреба додатково провести іншу слідчу (розшукову) дію або негласну слідчу (розшукову) дію, він інформує про це слідчого, як правило, в письмовій формі у вигляді рапорту, останній приймає рішення про необхідність її проведення у встановленому законом порядку і проводить її сам або надсилає доручення для його проведення співробітникам оперативного підрозділу.

Матеріали про виконання доручень направляються до слідчого підрозділу разом із супровідним листом за підписом начальника територіального підрозділу поліції. У разі його формального виконання слідчий з погодженням начальника слідчого відділу повертає матеріали, відповідно до вимог діловодства, начальнику територіального підрозділу поліції для усунення недоліків [4].

Як уже частково було зазначено, форми взаємодії слідчого з оперативними підрозділами можуть бути різними. Розглядаючи цю категорію в контексті розслідування умисних вбивств при перевищенні меж необхідної оборони, їх можна поділяти:

1. За характером зв'язків, між слідчим та оперативними підрозділами взаємодія може бути: а) безпосередньою й б) опосередкованою. Безпосередня взаємодія припускає встановлення прямих зв'язків між слідчим та оперативними підрозділами, наприклад взаємодія під час огляду місця події. За опосередкованої взаємодії зв'язок між слідчим і оперативними підрозділами здійснюється, як правило, через керівника, що представляє цей підрозділ, прикладом буде надання слідчим доручення оперативним працівником.

2. За часом реалізації, взаємодія може здійснюватися: а) постійно й б) тимчасово. До постійної належить взаємодія, що здійснюється слідчим та оперативними підрозділами протягом усього часу розслідування. Тимчасова взаємодія обмежена за часом, спрямована на виконання конкретного завдання.

3. За функціями: у процесі взаємодії слідчого з оперативними підрозділами під час розслідування умисних вбивств при перевищенні меж необхідної оборони: а) оперативно-розшукова; б) кримінальна процесуальна; в) адміністративно-правова; г) організаційно-управлінська; ґ) виховна.

4. За ступенем конспірації, можна виокремити форми взаємодії слідчого: а) гласну і б) негласну. Це насамперед належить до реалізації безпосередньо як гласних, так і негласних слідчих (розшукових) дій.

5. За етапами здійснення, взаємодію слідчого з оперативними підрозділами можна поділяти на: а) взаємодію організаційного етапу; б) взаємодію робочого етапу; в) взаємодію завершального етапу. Організаційна форма охоплює: робочі зустрічі між слідчим та співробітниками оперативних підрозділів, формулювання мети і завдань, узгодження взаємних прав і обов'язків, визначення порядку обміну інформацією, підготовка спільних документів. Взаємодія робочого етапу – предметна реалізація виокремленого об'єкта (напряму), мети і завдань взаємодії конкретними тактичними методами й засобами спільної погодженої діяльності. Взаємодія завершального етапу попри всю його важливість підпорядковується організаційному і впливає на завершальний, оскільки всі вони взаємозв'язані і взаємозалежні.

6. Залежно від територіального рівня: а) взаємодія слідчих з оперативними підрозділами у кримінальному провадженні локального (місцевого) характеру; б) регіонального характеру; в) загальнодержавного характеру.

Досліджуючи взаємодію слідчого з оперативними працівниками під час розслідування умисних убивств при перевищенні меж необхідної оборони, було встановлено під час опитування слідчих щодо найбільш ефективні форм взаємодії: в межах слідчо-оперативної групи – 100 %; шляхом надання письмового доручення на проведення слідчих (розшукових) дій – 85,6 %; шляхом надання письмового доручення на проведення негласних слідчих (розшукових) дій – 17,3 %; шляхом надання усних вказівок слідчого оперативним підрозділам – 34,9 %; шляхом надходження ініціативного рапорту з оперативних підрозділів з метою проведення слідчих або негласних слідчих (розшукових) дій – 19,8 %.

З початку розслідування умисних вбивств при перевищенні меж необхідної оборони слідчий проводить слідчі (розшукові) дії, а оперативні працівники паралельно й одночасно вживають необхідні для розслідування оперативно-розшукові заходи, координуючи свою роботу зі слідчим.

Виходячи з цього на початковому етапі розслідування цього виду злочину оперативні співробітники повинні здійснити ряд невідкладних розшукових та оперативно-розшукових заходів, до яких належать:

- застосування службово-розшукової собаки;
- опитування свідків-очевидців;
- обстеження місцевості;
- переслідування злочинця по гарячих слідах;
- проведення розвідувально-пошукової роботи на місці події.

Ці заходи повинні проводитись у комплексі відразу ж після того, як встановлені дані про злочинця, його прикмети, використання ним автотранспортних засобів, шляхів відходу з місця події і при отриманні іншої інформації, що має розшуковий характер. У тих випадках, коли не встановлено особу потерпілого, розшукові заходи, крім того, повинні бути спрямовані і на встановлення особи потерпілого.

Прибувши на місце події, слідчий повинен оцінити слідчу ситуацію і в сукупності з наявною вихідною інформацією визначити основні напрями своєї взаємодії з оперативними працівниками. Він уже у ході огляду місця події повинен орієнтувати оперативних працівників на виконання невідкладних розшукових та оперативно-розшукових заходів.

Крім організації заходів, спрямованих на затримання злочинця «по гарячих слідах», необхідно негайне проведення опитування свідків-очевидців вчиненого вбивства. При цьому опитування свідків-очевидців проводяться перед тим, як починають організовувати заходи щодо затримання злочинця, оскільки перш за все необхідно встановити прикмети злочинця і використовуваного ним автотранспорту, а також шляхи його відходу або від'їзду з місця вчинення вбивства.

Якщо безпосередньо встановлено наявність факту самооборони, а особа, що вчинила злочин не встановлена, оперативним співробітникам необхідно відпрацювати місця надання першої медичної допомоги, оскільки сам злочинець також зазнав нападу і у переважній більшості випадків міг отримати травми (у вигляді травм, ударів, переломів, вогнепальних поранень та інших слідів боротьби).

На наступних етапах розслідування умисних вбивств при перевищенні меж необхідної оборони взаємодія слідчого з оперативними працівниками також повинна носити скоординований характер як у випадку очевидного, так і неочевидного скоєння злочину.

Отже, взаємодія слідчого із співробітниками оперативних підрозділів під час розслідування умисних вбивств при перевищенні меж необхідної оборони – це взаємоузгоджена, спільна, цілеспрямована, кваліфікована діяльність, основана на законах України, організована на належному рівні, яка спрямована на виконання завдань кримінального судочинства.

Основними принципами взаємодії слідчих з оперативними працівниками під час розслідування умисних вбивств при перевищенні меж необхідної оборони є: швидке, повне та неупереджене розслідування кримінальних правопорушень і самостійність слідчого у процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, що не мають на те законних повноважень, забороняється; оптимальне використання наявних можливостей органів досудового розслідування й оперативних підрозділів НП України у запобіганні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень; дотримання загальних засад кримінального провадження; забезпечення нерозголошення даних досудового розслідування [4].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Новий тлумачний словник української мови : у 3-х т. – Т. 1. – К. : Аконіт, 2001. – 928 с.

2. Хитра А. Я. Взаємодія слідчого та органу дізнання при провадженні кримінальних справ : курс лекцій / А. Я. Хитра, А. Я. Кучер. – Львів : Держ. ун-т внутрішніх справ, 2009. – 100 с.

3. Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень, затверджена Наказом МВС України 7 липня 2017 р. № 575 / ВР України // База даних «Законодавство України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17

4. Цимбал П. В. Взаємодія слідчих і оперативних працівників при виявленні та розслідуванні податкових злочинів (тенденції, принципи, завдання) / П. В. Цимбал, С. В. Галян, В. І. Завидняк // Науковий вісник Національного університету ДПС України. – Ірпінь, 2009. – № 4 (44). – С. 208–213.

5. Цимбал П. В. Поняття взаємодії та її основні ознаки / П. В. Цимбал, Г. П. Власова // Взаємодія оперативних та слідчих працівників при розслідуванні злочинів у сфері господарської діяльності : матеріали Міжнародного постійно діючого науково-практичного семінару, 3 листопада 2008 р. – Ірпінь, 2009. – С. 454–484.

УДК 343.1

І. В. Єрьоменко,
головний науковий співробітник відділу науково-методичного забезпечення участі прокурорів у кримінальному провадженні Науково-дослідного інституту Національної академії прокуратури України

ВЗАЄМОДІЯ СЛІДЧОГО ТА ПРОКУРОРА ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

У статті аналізуються процесуальний статус і основні завдання діяльності прокурора та слідчого на стадії досудового розслідування. Визначені види та форми взаємодії між слідчим і прокурором під час розслідування кримінального правопорушення. Окреслено коло існуючих у розглядуваній сфері проблем, запропоновані шляхи їхнього вирішення. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення законодавства і слідчо-прокурорської практики.

Ключові слова: *взаємодія, слідчий, прокурор, процесуальний статус.*

В статье анализируются процессуальный статус и основные задачи деятельности прокурора и следователя на стадии досудебного расследования. Определены виды и формы взаимодействия между следователем и прокурором в ходе расследования уголовного преступления. Очерчен круг существующих в рассматриваемой сфере проблем, предложены пути их решения. Сформулированы предложения по совершенствованию законодательства и следственно-прокурорской практики.

Ключевые слова: *взаимодействие, следователь, прокурор, процессуальный статус.*

In the article analyzes the procedural status and the basic tasks of the activity of the prosecutor and investigator at the pre-trial investigation. Determine the types and forms of interaction between the investigator and the prosecutor in the investigation of criminal offenses. Set the scope of the existing problems in this sphere, the ways of their solution. Formulate proposals for improving the legislation and investigative and prosecutorial practices.

Key words: *Interaction, investigator, prosecutor, procedural status.*

В Україні тривають масштабні реформи правоохоронних органів у світлі Європейських стандартів. Змінено правові засади організації та діяльності, оптимізовано структуру цих органів. Водночас відсутність ефективної взаємодії між слідчим і прокурором у конкретному кримінальному провадженні залишається причиною недостатнього рівня розкриття та

розслідування кримінальних правопорушень, відновлення прав потерпілих від злочину осіб. Означені проблеми потребують наукового дослідження та подальшого практичного вирішення [9].

Окремі аспекти взаємодії суб'єктів кримінально-процесуальних відносин, які реалізують функцію обвинувачення, досліджували такі вчені, як: О. М. Бандурка, В. П. Бахін, В. Д. Берназ, Р. С. Бєлкін, Г. П. Власова, А. Ф. Волобуєв, В. В. Голубєв, Ю. М. Грошевий, І. М. Гуткін, В. С. Зеленецький, В. В. Іванов, Д. О. Компанієць, А. М. Ларін, В. Б. Мазан, В. В. Пивоваров, М. О. Погорецький, Г. П. Середа, С. В. Слинько, С. М. Стахівський, В. М. Федченко, Л. І. Щербина та ін.

Незважаючи на постійне приділення уваги предмету взаємодії між різними суб'єктами кримінального переслідування з боку як науковців, так і практиків, детальні питання взаємодії між слідчим і прокурором у рамках Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), прийнятого 13 квітня 2012 року [3], коли майже кожний прокурор є процесуальним керівником у кримінальному провадженні та спрямовує подальший рух розслідування, науковцями не розглядалися.

Метою статті є дослідження особливостей спільної діяльності слідчого та прокурора під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, визначення правової природи, ролі та специфіки такої взаємодії, виявлення способів підвищення її ефективності, а також формулювання обґрунтованих пропозицій з удосконалення чинного законодавства.

Швидке і кваліфіковане розслідування кримінальних правопорушень вимагає узгодженої взаємодії слідчого та прокурора як основних суб'єктів кримінального переслідування.

Об'єднання їхніх спільних зусиль є важливою запорукою успішного виконання завдань, визначених ст. 2 КПК України, щодо захисту особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорони прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

Чинний КПК України не містить визначення терміна «взаємодія».

В юридичній літературі під взаємодією розуміють ділову співпрацю суб'єктів правовідносин, здійснення якої необхідно для досягнення їхньої спільної мети [2, с. 276].

Взаємодією називають спільну, погоджену діяльність відповідних суб'єктів при розслідуванні кримінальних справ, що спрямована на використання методів і засобів, властивих цим суб'єктам, при чіткому розподілі повноважень між ними [5, с. 5].

Особливості взаємодії прокурора і слідчого визначаються їхнім процесуальним статусом та основними завданням діяльності на стадії досудового розслідування [1, с. 95].

Відповідно до ч. 5 ст. 40 КПК України слідчий, здійснюючи свої повноваження відповідно до вимог цього Кодексу, є самостійним у своїй процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, що не мають на те законних повноважень, забороняється. Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, службові особи, інші фізичні особи зобов'язані виконувати законні вимоги та процесуальні рішення слідчого.

З положень ст. 37 КПК України вбачається, що реалізація повноважень прокурора під час розслідування кримінального правопорушення починається після призначення його як процесуального керівника у конкретному кримінальному провадженні. У ч. 2 цієї статті закріплений принцип «незмінності прокурора» – прокурор здійснює повноваження прокурора у кримінальному провадженні з його початку до завершення.

При цьому прокурор у кримінальному провадженні, як і слідчий, реалізує визначені законом повноваження самостійно, а органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, службові та інші фізичні особи зобов'язані виконувати законні вимоги та процесуальні рішення прокурора (ч. 1 ст. 36 КПК України).

Для успішного виконання передбачених у ст. 2 КПК України завдань кримінального провадження, відповідно до ч. 2 ст. 9 КПК України, прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий зобов'язані всебічно, повно і неупереджено дослідити обставини кримінального провадження, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують чи обтяжують його покарання, надати їм належну правову оцінку та забезпечити прийняття законних і неупереджених процесуальних рішень.

Крім наявної спільної мети, обумовленою вирішенням сумісних завдань, для досягнення відчутних результатів взаємодії слідчого та прокурора необхідне ефективне використання повноважень, форм та методів роботи, які властиві кожному із зазначених суб'єктів, у супроводі із взаємоінформуванням про їхні результати.

Повноваження слідчого передбачені у ч. 2 ст. 40 КПК України, перелік яких не є вичерпним. У ч. 2 ст. 36 КПК України визначені основні повноваження прокурора, який здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням.

Процесуальне керівництво прокурора – організація процесу досудового розслідування, визначення напрямів розслідування, координація процесуальних дій, сприяння створенню умов для нормального функціонування слідчих, забезпечення додержання у процесі розслідування вимог законів України [4, с. 120].

Вказане визначення «процесуального керівництва прокурора» містить основні 4 елементи взаємодії прокурора зі слідчим у рамках одного кримінального провадження: 1) організація процесу досудового розслідування; 2) визначення напрямів розслідування; 3) координація процесуальних дій; 4) забезпечення додержання законів. Це означає, що саме прокурор визначає ті завдання, які необхідно буде виконати слідчому під час розслідування конкретного кримінального правопорушення, та забезпечує належні умови для їхнього виконання. Таким чином, по суті, прокурор здійснює певний контроль над взаємодією між ним та слідчим. І в цьому проявляється його керівна роль.

Умовно весь процес взаємодії між слідчим та прокурором можна поділити на 2 види: процесуальний (будується на вимогах чинного законодавства) та організаційний (повсякденні службові контакти слідчого та прокурора). Ці два види взаємодії є пов'язаними між собою та взаємообумовленими.

Організаційна взаємодія між прокурором та слідчим проявляється у вирішенні нагальних питань щодо розслідування кримінальних проваджень – узгодженні черговості слідчих

(розшукових) дій, обміну оперативно-значимою інформацією, а також під час спільного аналізу здобутих доказів та визначення подальшого напряму руху.

При цьому організаційні питання взаємодії прокурора та слідчого можуть, і в своїй більшості повинні, регулюватися відомчими нормативними актами. Саме шляхом видання спільних наказів, розпоряджень, вказівок спрямовується діяльність прокурора і слідчого на більш ефективну реалізацію повноважень, створюється алгоритм дій того чи іншого взаємодіючого суб'єкта – що робити, яким чином та коли, досягається узгодженість їхніх дій та кінцевий бажаний результат.

Аналіз закріплених у КПК України повноважень прокурора та слідчого дозволяє виділити такі форми процесуальної взаємодії. Так, прокурор уповноважений доручити слідчому, органу досудового розслідування проведення у встановлений прокурором строк слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій або давати вказівки щодо їхнього проведення чи брати участь у них, а в необхідних випадках – особисто проводити слідчі (розшукові) та процесуальні дії в порядку, визначеному цим Кодексом (п. 4 ч. 2 ст. 36 КПК України).

У п. 2 ч. 2 ст. 40 КПК України закріплені зворотні повноваження слідчого проводити слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії у випадках, встановлених цим Кодексом. А в ч. 4 цієї статті міститься обов'язок слідчого виконувати доручення та вказівки прокурора, які надаються у письмовій формі, та застереження про передбачену законом відповідальність за невиконання слідчим законних вказівок і доручень прокурора, наданих у порядку, передбаченому цим Кодексом.

При цьому у ст. 25 чинного Закону України «Про прокуратуру» [6] акцентовано увагу на те, що вказівки прокурора підлягають виконанню у разі надання їх у межах повноважень, а видання прокурором розпоряджень поза межами його повноважень тягне за собою відповідальність, передбачену законом.

Слідчий також уповноважений звертатися за погодженням із прокурором до слідчого судді з клопотаннями про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій; повідомляти за погодженням із прокурором особі про підозру; за результатами розслідування, складати обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру та подавати їх прокурору на затвердження; приймати процесуальні рішення у випадках, передбачених цим Кодексом, у тому числі щодо закриття кримінального провадження за наявності підстав, передбачених ст. 284 цього Кодексу (пп. 4–8 ч. 2 ст. 40 КПК України).

На прокурора покладено обов'язок скасовувати незаконні та необґрунтовані постанови слідчих (п. 7 ч. 2 ст. 36 КПК України), а також з прийняття кінцевого рішення за результатами проведеного розслідування кримінального правопорушення: закрити кримінальне провадження (ч. 1 ст. 284 КПК України); звернутися до суду з клопотанням про звільнення від кримінальної відповідальності (ч. 2 ст. 286 КПК України); звернутися до суду з обвинувальним актом (ст. 291 КПК України); звернутися до суду з клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру (ст. 292 КПК України).

Прокурор має право ініціювати перед керівником органу досудового розслідування питання про відсторонення слідчого від проведення досудового розслідування та призначення іншого слідчого за наявності підстав, передбачених цим Кодексом, для його відводу, або у

випадку неефективного досудового розслідування (п. 8 ч. 2 ст. 36 КПК України). У свою чергу, у випадках відмови прокурора у погодженні клопотання слідчого до слідчого судді про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, проведення слідчих (розшукових) дій чи негласних слідчих (розшукових) дій слідчий має право звернутися до керівника органу досудового розслідування, який після вивчення клопотання за необхідності ініціює розгляд питань, порушених у ньому, перед прокурором вищого рівня, який протягом трьох днів погоджує відповідне клопотання або відмовляє у його погодженні (ч. 3 ст. 40 КПК України).

Водночас прокурор повинен ретельно перевіряти надані слідчим документи на відповідність їх вимогам законодавства та визначати їхній подальший рух, у противному випадку це породжує негативні наслідки, обумовлені неефективною діловою співпрацею.

Як приклад неналежної взаємодії слідчого та прокурора, можна навести факти, викладені в ухвалі слідчого судді Деснянського районного суду міста Чернігова від 25 грудня 2015 року. Так, за результатами розгляду слідчим суддею клопотання слідчого Чернігівського відділу поліції Головного управління Національної поліції в Чернігівській області про тимчасовий доступ до речей і документів у кримінальному провадженні, погодженого з прокурором прокуратури м. Чернігова, встановлено, що «слідчим під час звернення до суду грубо порушені всі норми процесуального закону, які стосуються вирішення питань, пов'язаних із заходами забезпечення кримінального провадження (стст. 2, 9, 40, 160 КПК України), зазначеного вище, таке клопотання є незаконним, безпідставним та немотивованим, а в діяннях прокурора, який погодив це клопотання, однак повинен був здійснювати нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування та виявляти такі порушення, суд вбачає невиконання прокурором своїх обов'язків відповідно до вимог ст. 36 КПК України, що в цілому призводить до порушення строків досудового розслідування, прав учасників кримінального провадження та нераціонального використання робочого часу працівниками слідства, прокуратури та суду» [8].

Вказаний випадок вказує на практичні недоліки професійних взаємовідносин слідчого та прокурора, а також на їхні наслідки. І виходячи з цього для попередження негативних результатів слідчий повинен якісно готувати процесуальні документи (що є передумовою для результативної взаємодії), а прокурору під час здійснення нагляду за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва необхідно також виконувати роль своєрідного шлагбаума або світлофора та не допускати направлення до суду процесуальних документів, що не відповідають вимогам чинного законодавства, за відсутністю передбачених КПК України підстав не погоджувати повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення тощо.

Таким чином, кожний із взаємодіючих суб'єктів повинен відповідально та професійно виконувати процесуальні повноваження для досягнення позитивного результату, що сприятиме налагодженню ефективних взаємовідносин під час розслідування кримінальних правопорушень.

До основних факторів, які сприяють відсутності ефективної процесуальної співпраці між слідчим і прокурором та є наслідками неналежної організаційної взаємодії в цілому, належать брак часу, неякісна професійна підготовка та психологічна неготовність до здійснення ефективної взаємодії.

Так, дефіцит часу утворюється як через невміння правильно планувати та організовувати робочий день, так і через сильну завантаженість роботою.

При цьому «крадуть» досить цінний час виконання приписів самих же норм КПК України. Наприклад, для того щоб обрати найбільш часто застосовуваний запобіжний захід – особисте зобов'язання слідчому, необхідно звернутися з відповідним клопотанням до прокурора, та у разі погодження його прокурором разом з останнім і підозрюваним прийти до слідчого судді. Така «взаємодія» не є виправданою, оскільки призводить до нераціонального використання робочого часу та є зайвою тяганиною. Тому з урахуванням процесуального впливу запобіжних заходів цих видів на права і свободи підозрюваного, з метою більш продуктивного використання та вивільнення часу, пропонуємо внести зміни до ст. 176 КПК України щодо порядку обрання запобіжного заходу у виді особистого зобов'язання шляхом надання можливості обрання таких запобіжних заходів слідчим або прокурором з правом оскарження його обрання до слідчого судді, чим у такий спосіб також зберігаються процесуальні гарантії додержання прав людини у кримінальному провадженні.

Крім того, погоджуємося з позицією В. В. Топчія, який вважає, що найбільш проблемні питання для спільної чи погодженої роботи взаємодіючих суб'єктів мають бути враховані саме керівниками відповідних органів, які є відповідальними за належне забезпечення взаємодії.

Так, на його думку, для підвищення рівня ефективної взаємодії керівникам необхідно:

– по-перше, забезпечити дієвий контроль за діяльністю співробітників тих підрозділів, які мають більш низьку зацікавленість у взаємодії на кожному з етапів розкриття і розслідування;

– по-друге, вживати заходів до нейтралізації вузько корпоративної зацікавленості, яка, по суті, є однобокою зацікавленістю, спрямованої на одержання допомоги в інтересах своєї служби за рахунок інтересів інших;

– по-третє, у процесі повсякденного виховного впливу на взаємодіючих формувати у них психологічну готовність до взаємодії, що сприятиме скороченню конфліктів між ними;

– по-четверте, постійно працювати над удосконаленням як статистичної, так і динамічної структури взаємодії;

– по-п'яте, підвищувати рівень професійної підготовки та забезпеченість взаємодіючих оперативно-технічними засобами та транспортом [7, с. 150].

У рамках цієї статті через обмеження відповідними стандартами висвітили лише окремі аспекти точок дотику діяльності слідчого та прокурора у кримінальному провадженні. Робота в цьому напрямі буде продовжена нами в інших дослідженнях.

Підсумовуючи викладене, слід відмітити, що з набуттям чинності новим КПК України у слідчого та прокурора з'явився обов'язок володіти певною кількістю процесуальних інструментів, якими вони раніше не володіли. Вміле використання окреслених у законі повноважень як прокурором – процесуальним керівником, так і слідчим є запорукою ефективної та раціональної взаємодії між ними у кримінальному провадженні і, як наслідок, успішне розслідування кримінальних правопорушень. За таких умов швидше встановлюватиметься істина у кримінальному провадженні, а порушені права і свободи громадян, інтереси суспільства та держави будуть відновлені значно раніше.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бортун М. Взаємодія прокурора зі слідчим, слідчим суддею на стадії досудового розслідування / М. Бортун // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2013. – № 4. – С. 95–100.

2. Криміналістика : підручник / П. Д. Біленчук, В. К. Лисиченко, Н. І. Клименко та ін.; за ред. П. Д. Біленчука. – 2-ге вид. – К. : Атіка, 2001. – 544 с.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України : від 13 квітня 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.

4. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2-х т. / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. – Т. 1. – Х. : Право, 2012. – 768 с.

5. Пивоваров В. В. Взаємодія органів досудового слідства та дізнання при розслідуванні кримінальних справ : монографія / В. В. Пивоваров, Л. І. Щербина. – Х. : Право, 2006. – 176 с.

6. Про прокуратуру : Закон України : від 14 жовтня 2014 року №1697-18 // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 2–3. – Ст. 12.

7. Топчій В. В. Проблеми ефективної взаємодії головних суб'єктів розслідування злочинів / В. В. Топчій // Правові реформи в Україні: проблеми та перспективи : збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції, 16 жовтня 2013 року. – Київ, 2013. – С. 149–150.

8. Ухвала слідчого судді Деснянського районного суду міста Чернігова : від 25 грудня 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// reyestr.court.gov.ua/Review/54577641.

9. Цимбал П. В. Процесуальні та непроцесуальні форми взаємодії при виявленні та розслідуванні податкових злочинів / П. В. Цимбал // Науковий вісник Національного університету ДПС України. – 2009. – № 2 (45). – С. 226–232.

УДК 343.285

М. О. Мілевський,
аспірант кафедри кримінального права, процесу та криміналістики приватного вищого навчального закладу «Європейський університет»

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ТЕРОРИЗМОМ

У статті проаналізовано наукові підходи до встановлення особливостей початкового етапу розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з тероризмом. Приділено увагу слідчим ситуаціям, які виникають на початковому етапі. Відмічена необхідність взаємодії органів служби безпеки з іншими правоохоронними органами, значення ефективного розслідування на початковому етапі в кримінальному провадженні, при розслідуванні злочинів із терористичними проявами.

Ключові слова: *досудове розслідування, початковий етап, слідчі ситуації, тероризм, кримінальний процес.*

В статье проанализированы научные подходы к установлению особенностей первоначального этапа расследования уголовных преступлений, связанных с терроризмом. Уделено внимание следственным ситуациям, которые возникают на начальном этапе. Отмечена необходимость взаимодействия органов службы безопасности с другими правоохранительными органами, значение эффективного расследования на начальном этапе в уголовном производстве, при расследовании преступлений с террористическими проявлениями.

Ключевые слова: *досудебное расследование, начальный этап, следственные ситуации, терроризм, уголовный процесс.*

The article analyses the scientific approaches to establishing the peculiarities of the initial stage of the investigation of criminal offenses connected with terrorism. Attention is paid to investigating situations that arise at the initial stage. The necessity of interaction of security services with other law enforcement agencies, the importance of an effective investigation at an early stage in criminal proceedings, and the investigation of crimes against terrorist manifestations was noted.

Key words: *pre-trial investigation, initial stage, investigative situations, terrorism, criminal process.*

Терористичні акти приносять масові людські жертви, здійснюють сильний психологічний тиск на великі маси людей, призводять до руйнування матеріальних і духовних цінностей, що

не піддаються відновленню, сіють ворожнечу між державами, провокують війни, недовіру і ненависть між соціальними і національними групами, які інколи неможливо подолати впродовж життя цілого покоління.

Досудове розслідування є загальновизнаною стадією кримінального провадження, що складається із ряду процесуальних дій та рішень, і структурно має етапний характер. Процес розслідування характеризують як: 1) правову діяльність, що здійснюється на підставі процесуальної форми уповноваженими законом та особами; 2) пізнавальну діяльність, спрямовану на встановлення обставин події минулого на підставі теорії судових доказів, законів логіки і положень психології; 3) організаційну діяльність, спрямовану на забезпечення планомірного розслідування окремих видів злочинів на підставі нормативних приписів, рекомендацій з наукової організації праці; 4) оперативно-розшукову діяльність, що проводиться уповноваженими законом органами з виявлення та розкриття злочинів; 5) профілактичну діяльність, спрямовану на встановлення причин та умов, що сприяли вчиненню злочинів, яка здійснюється на підставі рекомендацій кримінології та криміналістики [11]. Вказані види діяльності створюють певну систему.

Незважаючи на незначну частку від загальної кількості вчинених суспільно-небезпечних діянь, велика потенційна небезпека терористичних проявів зумовлена тим, що навіть один терористичний акт може завдати відчутної шкоди нашій країні у будь-якій сфері – від економічної до екологічної, і ефективне реагування на початковому етапі на терористичні прояви є актуальними як в нашій країні, так і загалом у світовій практиці боротьби з тероризмом.

Цій стадії приділяється значна увага наукової спільноти у різні часові періоди розвитку кримінального процесуального закону та практики розслідування кримінальних правопорушень. Серед комплексних монографічних праць, присвячених проблематиці досудового провадження, досудового розслідування, можна відмітити роботи таких вчених, як: В. Б. Андрусяк, Ю. Ю. Бражник, О. А. Вакулік, І. І. Войтович, В. І. Галаган, В. С. Кузьмічов, Л. М. Лобойко, Є. Д. Лук'янчиков, М. О. Максимова, Г. В. Москаленко, Р. І. Назаренко, О. В. Олішевський, В. В. Павловський, О. І. Пашинін, О. Ю. Татаров, С. В. Слінько, І. І. Статіва, В. М. Стратонов, О. А. Трофімцева, Г. А. Хань, К. О. Чаплинський, Ю. М. Чорноус, А. В. Шевчишен, В. О. Юшко та ін. Проблеми початку досудового розслідування за оновленими приписами кримінального процесуального закону стали предметом досліджень Ю. П. Аленіна, О. В. Баганця, В. Д. Берназа, В. В. Вапнярчука, М. А. Погорецького, В. І. Фаринника, І. В. Чурікової та ін. Пропозиції щодо методики розслідування терористичних актів, злочинів, пов'язаних із застосуванням вибухових пристроїв, наведені у працях О. Ф. Бантишева, О. В. Бауліна, О. П. Бойка, М. О. Ленка, М. А. Погорецького, В. В. Поліщука, Д. Б. Сергєєвої, О. В. Хаваліц. При цьому вивчені підходи до досудового розслідування окремих злочинів терористичного характеру свідчать про те, що деякі важливі процесуальні питання, зокрема й початку досудового розслідування у цій категорії справ, залишаються дискусійними і недостатньо нормативно врегульованими.

Метою цієї статті обрано висвітлення особливості розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з тероризмом на початковому етапі досудового провадження, визначення слідчих ситуацій, значення для кримінального провадження та розробки методики розслідування.

В Україні досудове розслідування злочинів, пов'язаних із тероризмом, останнім часом зазначається суттєвими показниками. Так, за даними СБУ, в 2016 році [8] встановлено 739 членів ДРГ, з них затримано 86 осіб, передано слідчим органам матеріали стосовно 134 осіб, причетних до участі у бойових діях та інформаторської діяльності в інтересах терористичних організацій «ЛНР/ДНР». Засуджено 40 осіб, знешкоджені 15 вибухових пристроїв, призначених для вчинення теракту. Встановлено 110 та затримано 56 учасників терористичних та диверсійно-розвідувальних груп, причетних до підготовки або вчинення теракту. Розкрито 11 терористичних актів, що супроводжувалися підвищеною небезпекою для життя і здоров'я людей, унаслідок застосування вибухових пристроїв. Розшукано 168 виконавців анонімних погроз терористичного характеру. Розпочато 143 кримінальні провадження проти «телефонних терористів». Крім того, виявлено понад 100 та затримано 46 осіб, причетних до діяльності міжнародних терористичних та релігійно-екстремістських організацій. Припинено функціонування 11 «перевальних пунктів» бойовиків «Ісламської Держави» (ІДІЛ) у Києві та Харкові. Блоковано діяльність 2 осередків ІДІЛ у Дніпропетровську та Харкові, які забезпечували перебування членів цього угруповання в Україні та їхнє переправлення до зони ведення бойових дій за кордоном. Заборонено в'їзд в Україну 602 іноземним громадянам, які причетні до діяльності міжнародних терористичних організацій. Серед них 443 особи, що, за даними партнерських спецслужб, є активними учасниками ІДІЛ та могли використати територію України для проведення протиправної діяльності. При цьому набули законної сили обвинувальні вироки за: вчинення терактів – 17; незаконне поводження зі зброєю – 101.

2016 року слідчі СБУ вели досудове розслідування у 9 029 кримінальних провадженнях за підозрою 2 351 особи. Розслідувались такі види злочинів: причетність до терористичної діяльності – 5 020 кримінальних проваджень; фінансування тероризму – 200 кримінальних проваджень.

Антитерористичним центром при СБУ об'єктами терористичних посягань у країні визнано: військові об'єкти (90 %), фінансово-банківські системи (4 %), об'єкти транспортної інфраструктури і місця масового перебування людей (по 2 %), громадські/державні діячі й органи державної влади та управління (по 1 %) [6, с. 415].

Отже, в умовах терористичної загрози на Сході України та поширення у світі міжнародного тероризму дослідження процесуальних і криміналістичних питань досудового провадження (розслідування) щодо злочинів, пов'язаних із тероризмом, набуває особливої актуальності. Специфіку цієї частини кримінального провадження видається за доцільне розглядати в контексті вчинення відповідних процесуальних дій і прийняття процесуальних рішень суб'єктами, які здійснюють досудове провадження та залучаються до нього.

На цьому було наголошено й під час міжнародної науково-практичної конференції «Протидія терористичній діяльності: кримінально-правові, кримінологічні та криміналістичні аспекти», проведеній на базі Національної академії прокуратури України (30.09.2016) [6], під час роботи якої ряд дослідників висловили своє бачення стосовно окремих аспектів проведення розслідування злочинів, пов'язаних із тероризмом (І. Єрьоменко, Є. Коваленко, С. Комісаров, Д. Лук'яненко, О. Мазур, М. Цуцкіридзе та ін.).

Разом з тим терористичні злочини різняться великою кількістю способів їхнього вчинення та різноманітністю негативних наслідків, що суттєво ускладнює типізацію слідчих ситуацій і розробку практичних рекомендацій з їхнього розслідування. Якісні перетворення у структурі злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю, на думку Є. Коваленка, полягають у їхній

трансформації від кримінального тероризму, що не має чітко визначеної політичної мети, до політичного тероризму, який є найбільш розповсюдженим на сьогодні та нерідко характеризується причетністю представників спеціальних служб іноземних держав, а також представників терористичних організацій до вчинення окремих злочинів [6, с. 152].

Успіхом боротьби із тероризмом на державному рівні називають «ефективну взаємодію правоохоронних органів, спеціальних служб та недержавних структур, зокрема авторитетних бізнесменів, що передбачає наявність детального плану узгоджених дій із запобігання діяльності терористичних організацій та постійний глибокий аналіз затрачених зусиль з наявним результатом з метою вироблення подальших оптимальних стратегій на цьому напрямі» [6, с. 113]. Однак більшість учених констатує відсутність на сьогодні дієвої комплексної методики розслідування злочинів, пов'язаних із тероризмом, яка, крім характерних ознак цих злочинів, обставин предмета доказування, повинна враховувати концептуально нові підходи до технічного, інформаційно-аналітичного забезпечення виявлення й організації розслідування, оперативної взаємодії і співробітництва відповідних правоохоронних органів (поліції, СБУ, прокуратури) та слідчого судді (у необхідних випадках), специфіку можливостей застосування криміналістичних і оперативних засобів та методів на тимчасово-окупованих територіях (у зв'язку з цим представляють інтерес пропозиції С. Комісарова щодо внесення змін і доповнень до чинного КПК України стосовно особливостей здійснення досудового розслідування в особливий період і в умовах проведення антитерористичної операції [6, с. 173–175]).

Як зазначають автори навчального посібника «Розслідування терористичних актів», процес розслідування є специфічним видом практичної діяльності, який характеризується рядом особливостей: наявністю загальної мети і призначення слідчих, розшукових дій, оперативних заходів і тактичних операцій, що потребує чіткої взаємодії суб'єктів розкриття злочину; значними масштабами виконуваних цими спеціалістами функцій в умовах дефіциту корисної інформації; жорстким лімітом часу і протидією зацікавлених у результатах розслідування осіб [9, с. 36]. Під поняттям «розслідування» саме терористичних актів О. Баулін розуміє «здійснювану, відповідно до українського законодавства і норм міжнародного права, діяльність суб'єктів боротьби з тероризмом, спрямовану на швидке та повне розкриття злочину, викриття винних та забезпечення правильного застосування законодавства, припинення та попередження вчинення терористичних актів, з метою захисту прав і свобод людини і громадянина та держави» [1, с. 29].

Досудове розслідування розглядається як юридична процедура визначення порядку вирішення (розв'язання) кримінально-правового конфлікту за допомогою процесуальних дій: слідчих (розшукових), у тому числі й негласних, процесуальних заходів кримінального провадження, з метою створення доказової бази для прийняття підсумкового рішення у цій стадії – закриття кримінального провадження або направлення до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності [4, с. 16].

З теоретичної точки зору, під процесом розслідування злочинів, пов'язаних із тероризмом, на нашу думку, слід розуміти пізнавально-практичну діяльність уповноважених суб'єктів (слідчих органів безпеки, оперативних підрозділів СБУ, прокурора, який здійснює процесуальне керівництво) із виявлення і доведення обставин предмета доказування кримінального провадження, розпочатого за ознаками злочину терористичного характеру, для виконання

завдань кримінального судочинства та боротьби з тероризмом, зокрема, й за допомогою засобів спеціального досудового розслідування.

Дослідники наголошують, що структурно організація розслідування цих злочинів охоплює такий комплекс дій і заходів: своєчасну розробку погодженого плану заходів за участі територіальних правоохоронних органів з метою проведення слідчих дій, експертиз, оперативно-пошукових та інших заходів; вивчення, аналіз та оцінку слідчої ситуації спільно з процесуальним керівником, оперативним підрозділом, що виконує доручення слідчого, органами та підрозділами Національної поліції й інших правоохоронних органів за потреби; розподіл обов'язків між учасниками розслідування/слідчо-оперативної групи; встановлення належної взаємодії під час розслідування між слідчим, працівниками прокуратури, оперативними працівниками, спеціалістами, експертами, що передбачає координацію, об'єднання, погодження, спільне відпрацювання версій, надання доручень тощо; забезпечення кваліфікованого керівництва слідчо-оперативною групою як з точки зору процесуальної, так і оперативної роботи тощо [6, с. 152–153]. Тобто типові програми (алгоритми) розслідування злочинів, пов'язаних із тероризмом, включають: оцінку вихідної слідчої ситуації, висування версій щодо основних обставин події злочину, планування і проведення слідчих (розшукових) дій з перевірки версій. Особливістю організації досудового розслідування в Україні є й те, що планування розслідування багатоепізодних терористичних діянь погоджується із штабом Антитерористичного центру при СБУ.

Зважаючи на характерні ознаки злочинів, пов'язаних із тероризмом, слід зазначити, що підстави для початку кримінального провадження і внесення відомостей до ЄРДР та здійснення початкового етапу досудового розслідування містяться в таких джерелах: 1) оперативно-розшукові матеріали органів безпеки, інші правоохоронні органи; 2) акти та інші матеріали перевірки фінансової діяльності суб'єкта; 3) протоколи і рапорти працівників поліції, органів безпеки, прикордонної служби та інших правоохоронних органів, складені в результаті: огляду транспортного засобу, виявлення речей, предметів, матеріалів, засобів, речовин, пропагандистської літератури (листівок) терористичного характеру, огляду підозрілих об'єктів (приміщень, місцевості), затримання підозрюваних осіб; 4) безпосереднє виявлення слідчим, прокурором, оперативним підрозділом ознак злочину, пов'язаного із тероризмом; 5) добровільне повідомлення особи про терористичну діяльність; 6) повідомлення в ЗМІ, мережі Інтернет; 7) заяви і повідомлення громадян, юридичних осіб, органів державної влади та місцевого самоврядування.

Варто зазначити, що на організацію розслідування злочинів, пов'язаних із тероризмом, впливають перш за все слідчі ситуації, зумовлені, на нашу думку: 1) існуванням сталих терористичних осередків, створених, розвинених і керованих як у межах, так і за межами країни спрямування терористичної діяльності, для вчинення терористичних актів (навчання тероризму), діяльність яких має триваючий характер і загальновідомі цілі; 2) разовими актами (діями), що мають ознаки тероризму і зумовлені конкретною обстановкою в країні вчинення злочину чи відношенням до конкретної особи (групи осіб) у певному місті, місцевості.

Провівши узагальнення практики роботи органів досудового розслідування, Є. Коваленко виділив три слідчі ситуації в розслідуванні таких злочинів: «1) коли особа, яка вчинила злочин терористичної спрямованості, встановлена. У цьому випадку розслідування здійснюється шляхом побудови та перевірки версій стосовно суб'єкта злочину, коли є підстави припускати винуватість певної особи, стосовно місця проходження військової і диверсійної підготовки,

необхідної для вчинення терористичних злочинів, стосовно організаторів та спільників, стосовно свідків підготовки та вчинення терористичних злочинів, які можуть підтвердити винуватість особи, тощо. Висуваються версії про суб'єктивну сторону злочину – мотив (матеріальний, ідеологічний та ін.), мета злочину (привернути увагу органів влади, залякати населення, диверсія на військовому об'єкті тощо); 2) підозрюваний (підозрювані) переховується від органів слідства та суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності і його (їхнє) місцезнаходження невідоме. У такому випадку особа оголошується в розшук, в обов'язковому порядку слідчим відпрацьовуються версії щодо місцезнаходження підозрюваного спільно з органами та підрозділами Національної поліції на підставі наказу СБ України та МВС України «Про взаємодію Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ України в питанні розшуку осіб» [5]; 3) особа, яка вчинила злочин терористичної спрямованості, не встановлена – здійснюються побудова та перевірка версій щодо встановлення особи, яка вчинила злочин, за такими напрямами: за слідами та предметами, залишеними на місці події, зокрема й слідами вогнепальної зброї, боєприпасів, вибухових речовин і вибухових пристроїв, отруйних та інших небезпечних речовин і предметів, що становлять небезпеку для життя та здоров'я громадян; за ознаками зовнішності підозрюваних, зафіксованих у пам'яті свідків, потерпілих, на записах із камер відеоспостереження чи інших фіксуючих пристроїв (під час закладки вибухівки, у визначений час поряд із місцем вчинення злочину та ін.); за способом вчинення злочину (якщо кримінальний почерк серії злочинів збігається); за слідами, залишеними на тілі та одязі злочинців (за запаховими слідами, слідами мікрочасток, що залишилися під час підготовки вибухового пристрою, за пораненнями від збройного спротиву та ін.)» [6, с. 153].

Початок інформаційно-пізнавальної діяльності органом досудового розслідування свідчить про початковий етап останнього. Під час такої діяльності отримується первинна, «сигнальна» інформація в результаті відповідної вихідної слідчої ситуації, будуються версії, збираються докази й інформація перетворюється на базову, яка відображає обставини предмета доказування в кримінальному провадженні. Залежно від обробки первинної інформації, її практичної перевірки і логічної оцінки орган досудового розслідування планує першочергові завдання, виробляє його стратегію і скеровує увесь хід подальшого розслідування.

Специфічні риси досудового розслідування злочинів терористичних організацій «ЛНР» і «ДНР», попри ряду проблемних питань, зумовлених юридичною невизначеністю статусу антитерористичної операції, проявляються в тому, що розпочаті кримінальні провадження можуть мати «парасолькову» структуру – із загального кримінального провадження по усій терористичній організації поступово виділяються окремі провадження за мірою встановлення конкретних осіб-учасників терористичної організації та ознак тероризму в їхніх діях. Такий підхід дозволяє оперативне притягнення до відповідальності учасників терористичних організацій до завершення розслідування у кримінальних провадженнях «ЛНР/ДНР».

У будь-якому випадку розслідування злочинів, пов'язаних із тероризмом, потребує чіткої організації та проведення слідчим комплексу необхідних заходів на різних етапах досудового провадження, що забезпечують повне й об'єктивне встановлення обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баулін О. Обставини, що підлягають встановленню під час розслідування терористичного акту / О. Баулін // Науковий часопис Національної академії прокуратури України. – 2015. – № 4. – С. 28–38.

2. Комісарчук Р. В. Особливості тактики огляду місця події при розслідуванні терористичних актів / Р. В. Комісарчук // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного ун-ту. – 2015. – № 15, том 2. – С. 135–138.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар / за заг. ред. професорів В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. С. Шумила. – К. : Юстиніан, 2012. – 1224 с.

4. Мілевський О. О. Особливості розслідування злочинів, вчинених в Чорнобильській зоні відчуження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / О. О. Мілевський. – Ірпінь : НУДПСУ, 2013. – 20 с.

5. Про взаємодію Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ України в питанні розшуку осіб : наказ СБ України та МВС України : від 03.05.2012 № 169/391 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua

6. Протидія терористичній діяльності: міжнародний досвід і його актуальність для України : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (30 вересня 2016 року). – К. : Національна академія прокуратури України, 2016. – 432 с.

7. Погорецький М. А. Процесуальні та криміналістичні засади початкового етапу розслідування терористичних актів, вчинених з використанням саморобного вибухового пристрою : монографія / М. А. Погорецький, М. О. Ленко, Д. Б. Сергєєва. – К. : ВД Алерта, 2015. – 300 с.

8. Результати окремих напрямів роботи Служби безпеки України в 2016 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://ssu.gov.ua.

9. Розслідування терористичних актів : навч. посіб. / за ред. проф. М. А. Погорецького. – К. : Дакор, 2014. – 160 с.

10. Шепітько В. Ю. Криміналістика і кримінальний процес: система залежностей та суперечностей / В. Ю. Шепітько // Юридичний часопис НАВС. – 2013. – № 1. – С. 186–191.

УДК 343.985.7

Н. М. Негрич,
аспірант кафедри кримінального Приватного вищого навчального закладу «Європейський університет»

ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗАВІДОМО НЕПРАВДИВИХ ПОВІДОМЛЕНЬ ПРО ЗАГРОЗУ БЕЗПЕЦІ ГРОМАДЯН, ЗНИЩЕННЯ ЧИ ПОШКОДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ ВЛАСНОСТІ

Стаття присвячена дослідженню особи злочинця, що вчиняє завідомо неправдиві повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності та її криміналістичній характеристиці. Проаналізовано основні групи ознак таких осіб, визначено їхні особливості та характерні риси.

Ключові слова: *особа злочинця, криміналістична характеристика, громадська безпека, злочин, повідомлення, вибух.*

Статья посвящена исследованию личности преступника, совершающего заведомо неправдивое сообщение об угрозе безопасности граждан, уничтожения или повреждения объектов собственности и ее криминалистической характеристике. Проанализированы основные группы признаков таких лиц, определены их особенности и характерные черты.

Ключевые слова: *личность преступника, криминалистическая характеристика, общественная безопасность, преступление, сообщение, взрыв.*

The article focuses on the offender of knowingly untrue reports about the threat the security of citizens, destruction or damage of property objects and its criminalistics characteristics. The main attribute's groups of these personalities are analysed, these features and characteristics are established.

Key words: *offender, criminalistics description, public safety, crime, communication, explosion.*

Актуальність дослідження окремих елементів криміналістичної характеристики завідомо неправдивих повідомлень про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності полягає не лише у тому, що останнім часом збільшується кількість таких злочинів, але й у тому, що наразі правоохоронна система виявилася не готовою протистояти цим злочинам та забезпечувати їхнє ефективне розслідування. Досліджувані злочини сприяють поширенню паніки серед населення, зростанню недовіри до правоохоронних та інших державних органів, а особливого негативного впливу вони набувають у зв'язку зі зростанням кількості терористичних діянь на території нашої країни. Тому, на нашу думку, для розроблення

дієвих механізмів протидії цим злочинам необхідно серед іншого комплексно дослідити особу, яка завідомо неправдиво повідомила про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності як одного з елементів криміналістичної характеристики.

Метою статті є вивчення та аналіз криміналістично значущих характеристик осіб, які завідомо неправдиво повідомили про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності.

Аналіз наукових досліджень свідчить про те, що теоретичним аспектам вивчення особи злочинця як елемента криміналістичної характеристики присвячено велику кількість робіт різних авторів, серед яких варто виділити В. П. Бахіна, Р. С. Бєлкіна, О. М. Васильєва, В. С. Кузьмічова, С. А. Риб'янця, М. В. Салтевського, К. О. Чаплинського та багатьох інших. Не зменшуючи вагомості внеску зазначених та інших науковців у вивчення проблемних аспектів особи злочинця, слід зауважити, що визначення окремих характерних рис та криміналістично значущих ознак осіб, які завідомо неправдиво повідомляють про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності у науковій криміналістичній літературі на сьогодні майже не висвітлені.

Для ефективного розслідування завідомо неправдивих повідомлень про загрозу безпеці громадян, знищення або пошкодження об'єктів власності необхідно забезпечити якісне вивчення криміналістичної характеристики осіб, що вчиняють ці злочини. Особа злочинця – один із найважливіших структурних елементів криміналістичної характеристики цих злочинів [13]. У юридичних науках кримінального циклу інтерес до особи пояснюється тим, що людина виступає як ініціатор, автор усіх протиправних діянь, і тому проблема пізнання особи злочинця через вивчення вчиненого, проблема впливу на особистість з метою запобігання здійснення нею аналогічних діянь у майбутньому є визначальною для предмета наук кримінального циклу. Наприклад, у кримінології особа злочинця є одним із основних компонентів предмета цієї науки. У кримінальному праві вчення про суб'єкт злочину визначає, чи є взагалі місце для дії кримінально-правових інститутів, або ж застосування інститутів кримінального права до окремого суб'єкта є безпредметним із самого початку. Юридична психологія має на меті пошук найкращих способів впливу на особу злочинця через вивчення її характерологічних властивостей.

У криміналістиці вивчення особи, яка вчинила злочин, встановлюється через пізнання її окремих властивостей і якостей, які отримують своє відображення у слідах злочину, з метою подальшого використання цих знань як засоби впливу на цю особу при проведенні слідчих дій. У криміналістичній науці вчені особу злочинця визначають по-різному. Так, наприклад, на думку П. С. Кузнєцова, особа злочинця характеризується багатоманітністю властивостей і якостей, з яких він виділяє три основні компоненти: біологічний, соціально-демографічний та морально-психічний [1, с. 50].

За визначенням О. М. Колесніченка, особа злочинця – це поняття широке, воно охоплює складний комплекс ознак, що його характеризують, у тому числі її моральний та духовний світ, взаємодію із соціальними та індивідуальними життєвими умовами, які певною мірою вплинули на вчинення злочину [2, с. 38]. На думку М. В. Салтевського, характеристика особи злочинця повинна надавати опис людини як соціально-біологічної системи, властивості та ознаки якої відображуються в матеріальному середовищі й використовуються для розслідування злочинів [3, с. 101]. До таких властивостей людини належать: фізичні, біологічні і соціальні. Крім того, В. Ю. Шепітько дійшов висновку, що особа злочинця включає в себе

відомості демографічного характеру, деякі моральні якості та психологічні особливості [4, с. 258].

Варто додати, що В. М. Плетенець, аналізуючи відомості, які мають висвітлювати особу злочинця, наголошує, що фізичні та біологічні властивості не визначають осіб злочинців, що вчиняють злочини, передбачені ст. 259 КК України. Тобто не можна визначити залежність між певними фізичними (наприклад, формою тулуба) або біологічними (наприклад, голосом) властивостями та особою, яка вчинює злочини зазначеної категорії. Злочинцю для вчинення цього виду злочину не обов'язково мати відповідну фізичну силу (наприклад, щоб зламати грати при крадіжці) або володіти певними біологічними ознаками (голосом, мовою, особливостями почерку тощо). Зважаючи на це, наголошує автор, у першу чергу, відомості соціально-демографічного характеру визначають властивості осіб, схильних до вчинення таких злочинів, і відповідним чином наповнюють змістом елемент криміналістичної характеристики «особа злочинця» [5, с. 325].

Риси, які характеризують злочинця, знаходять своє відображення передусім у його поведінці, що передує вчиненню злочину. Ці риси, як зазначає Б. С. Волков, зазвичай полягають у ставленні до праці, навчання, своїх обов'язків, суспільства, колективу, інших осіб, виявляється при поведінці в сім'ї, побуті тощо [6, с. 45].

Стосовно соціально-демографічних ознак осіб, які повідомили завідомо неправдиву інформацію про загрозу безпеці громадян, знищення або пошкодження об'єктів власності, необхідно зазначити таке. Для проведення цього аналізу нами застосовувалися статистичні відомості про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, дані Державної судової адміністрації України, а також матеріали вивчення архівних кримінальних проваджень за цією категорією. За віковим критерієм особи, які повідомили завідомо неправдиву інформацію про загрозу безпеці громадян, знищення або пошкодження об'єктів власності, розподілені таким чином (ці відомості наочно представлені на рисунку 1):

14–18 років – 5 % (4 особи);
18–28 років – 32 % (27 осіб);
29–39 років – 25 % (21 особа);
40–54 роки – 29 % (25 осіб);
більше 55 років – 9 % (8 осіб).

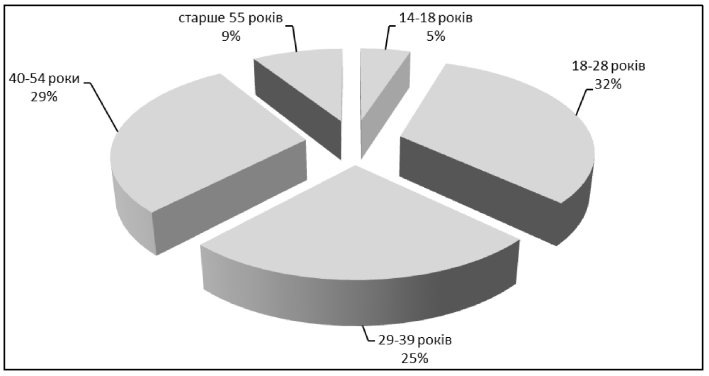

Рис. 1. Розподіл осіб, які повідомили завідомо неправдиву інформацію про загрозу безпеці громадян, знищення або пошкодження об'єктів власності, у 2016 році (за віковим критерієм)

Розподіл осіб, які повідомили завідомо неправдиву інформацію про загрозу безпеці громадян, знищення або пошкодження об'єктів власності, за статевою ознакою свідчить про те, що 91 % (77 осіб) – це чоловіки та 9 % (8 осіб) – жінки.

За освітнім рівнем такі особи розподілені таким чином (ці відомості наочно представлені на рисунку 2):

з повною вищою або базовою вищою освітою – 14 % (12 осіб);

з професійно-технічною освітою – 20 % (17 осіб);

із загальною середньою освітою – 62 % (53 особи);

з неповною середньою освітою – 4 % (3 особи).

Крім того, слід зазначити, що серед усіх осіб громадяни України становили 98 % (83 особи), іноземці – 2 % (2 особи).

Стосовно зайнятості осіб, які повідомили завідомо неправдиву інформацію про загрозу безпеці громадян, знищення або пошкодження об'єктів власності, отримані такі відомості:

учні – 2 % (2 особи);

студенти ВНЗ – 2 % (2 особи);

працездатні, але не працюють і не навчаються – 64 % (54 особи);

безробітні – 7 % (6 осіб).

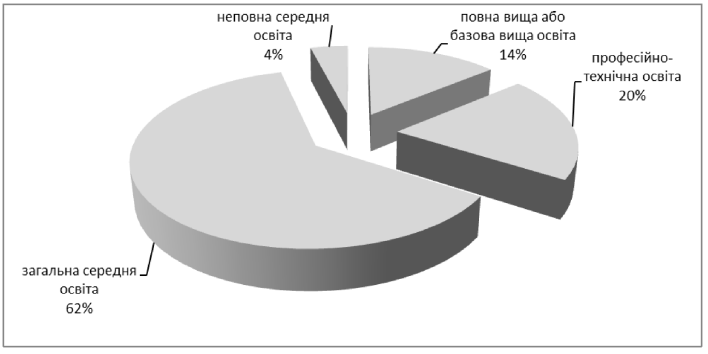

Рис. 2. Розподіл осіб, які повідомили завідомо неправдиву інформацію про загрозу безпеці громадян, знищення або пошкодження об'єктів власності, у 2016 році (за освітнім критерієм)

Важливим показником особи злочинця для надання характеристики, а з позицій кримінального права також обставиною, що обтяжує покарання, є вчинення злочину у стані алкогольного сп'яніння. Таких осіб серед тих, хто повідомив завідомо неправдиву інформацію про загрозу безпеці громадян, знищення або пошкодження об'єктів власності, було виявлено 27 % (23 особи). Крім того, раніше вчиняли злочин 17 % (14 осіб), а 14 % (12 осіб) мали судимість, яка не знята та не погашена.

Узагальнюючи, зазначимо, що криміналістичне вивчення особи злочинця не може бути повним без обліку та оцінки конкретних соціально-демографічних особливостей осіб, які вчинили цей злочин, у першу чергу, таких, як стать і вік. Вивчення та аналіз судово-слідчої практики показує, що злочини цієї категорії частіше здійснюються чоловіками, ніж жінками. Більшість суб'єктів злочину мають загальну середню освіту. Серед них переважають особи у віці від 18 до 28 років. Це обумовлено перш за все соціальними факторами, що детермінують поведінку людей [7, с. 3].

Ці відомості підтверджує такий приклад. У лютому 2016 р. Київська місцева прокуратура № 4 направила до суду обвинувальний акт щодо 21-річного уродженця Кіровоградської області, який повідомив про фальшиве мінування станції метро «Дарниця» у м. Київ. Цей чоловік із власного мобільного телефону звернувся на спецлінію «102» та повідомив неправдиву інформацію про закладену на вказаній станції метро вибухівку. Під час обстеження станції ніяких вибухонебезпечних предметів або речовин виявлено не було, тож правоохоронні органи почали шукати злочинця. Також виявилося, що він раніше вже притягувався до кримінальної відповідальності за крадіжку [8].

Крім того, за результатами вивчення судово-слідчої практики, отриманої дослідником цієї проблеми С. А. Риб'янцем, неповнолітні вчиняють злочин розглядуваної категорії у 63 % випадків [9, с. 556]. Не зменшуючи важливість проведеного зазначеним науковцем дослідження, зазначимо, що у загальних статистичних даних за 2016 рік серед усіх кримінальних проваджень, направлених до суду з обвинувальним вироком, менше 6 % були стосовно неповнолітніх осіб [10]. Насамперед це свідчить про те, що останніми роками простежується тенденція зниження кількості саме неповнолітніх серед осіб, які повідомили завідомо неправдиву інформацію про загрозу безпеці громадян, знищення або пошкодження об'єктів власності. Це пов'язано перш за все із збільшенням покарання за вчинення цього злочину та проведенням профілактичної роботи серед цієї категорії осіб.

Однак обов'язково потрібно звертати увагу на те, що узагальнені відомості про осіб, які вчиняють такі злочини, як правило, відображають ознаки лише більшості з них. У дійсності такі відомості можуть суттєво різнитися. Наприклад, зовсім «нетиповим» є вчинення цього злочину харків'янкою похилого віку. У травні 2016 р. У Харкові була затримана 62-річна місцева мешканка, яка повідомила про мінування 6 станцій харківського метрополітену. В її неправдивому повідомленні згадувалися лише ті станції метро, назви яких підлягали зміні у зв'язку з декомунізацією, а сама ж пенсіонерка таким чином висловлювала свій протест проти цього [11].

Крім того, слід додати, що розглянуті вище соціально-демографічні характеристики осіб, які повідомили завідомо неправдиву інформацію про загрозу безпеці громадян, знищення або пошкодження об'єктів власності, також мають тісний взаємозв'язок з їхніми психологічними якостями. Психічні властивості, що визначають характер людини, індивідуальні, вони відрізняються сталістю і тому проявляються в діях, вчинках і поведінці особи. Такі особи в більшості випадків характеризуються безвольністю, брехливістю. Вони прагнуть до такої діяльності, яка не вимагає великих витрат енергії і зусиль волі, що позначається на виборі способу вчинення злочину. Ці особи схильні до хуліганських дій. Деякі злочинці легко піддаються сторонньому впливу, що іноді стає причиною групової злочинності [7, с. 5].

Психотерапевти зазначають, що в осінньо-весняний період загострюються сплески так званого «телефонного тероризму» у психічно неврівноважених людей. Однак фахівці зазначають, що останні випадки пов'язані не тільки з порою року. Безумовно, є своя специфіка у нинішній ситуації, коли в суспільстві наростає очевидне напруження у зв'язку з останніми подіями на сході України та економічною кризою. У цілому, напружена ситуація тисне на психічно нестабільних людей, що призводить до збільшення числа злочинів взагалі та завідомо неправдивих повідомлень про загрозу безпеці громадян зокрема [12].

Варто додати, що частину злочинів, передбачених ст. 259 КК України, вчиняють неповнолітні. С. А. Риб'янець зазначає, що поясненням цього може бути несформованість

особистості, значний вплив оточення та відсутність власної соціальної позиції, неналежне передбачення і ставлення до результатів своїх дій та інше. При цьому неповнолітні сприймають свої дії як забаву, вирішуючи таким чином свої дрібні проблеми [9, с. 557]. Емпірично підтверджено, що вказані психологічні якості зустрічаються майже в усіх осіб, які повідомили завідомо неправдиву інформацію про загрозу безпеці громадян, знищення або пошкодження об'єктів власності, а не тільки у неповнолітніх.

Підсумовуючи, слід зазначити, що вивчення криміналістичної характеристики завідомо неправдивих повідомлень про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності та особи злочинця як важливого її елемента покликані сприяти визначенню методики розслідування вказаних злочинів. При дослідженні осіб, що вчинили аналізовані злочини, були виявлені їхні характерні групи ознак: соціально-демографічні, морально-етичні, психологічні особливості. Характерних біологічних або фізичних ознак цих злочинців не виявлено. Найбільш імовірні ознаки особи, яка повідомила завідомо неправдиву інформацію про загрозу безпеці громадян, знищення або пошкодження об'єктів власності, це: особа чоловічої статі, 18–28 років, має загальну середню освіту, громадянин України. Крім того, ця особа працездатна, але не працює і не навчається, характеризується безвольністю, брехливістю. Вона прагне до такої діяльності, яка не вимагає великих витрат енергії і зусиль волі, схильна до хуліганських дій, легко піддається сторонньому впливу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кузнецов П. С. Некоторые вопросы изучения личности преступника при осмотре места происшествия / П. С. Кузнецов // Проблемы изучения личности участников уголовного судопроизводства : межвуз. сб. науч. трудов. – Свердловск, 1980. – С. 48–54.

2. Лисиченко В. К. Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений / В. К. Лисиченко, В. И. Гончаренко, М. В. Салтевский. – К. : Вища школа, 1988. – 405 с.

3. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному вигляді) : підручник / М. В. Салтевський. – К. : Кондор, 2005. – 588 с.

4. Шепитько В. Ю. Криминалистика : курс лекций / В. Ю. Шепитько. – Х. : Одиссей, 2005. – 368 с.

5. Плетенець В. М. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики завідомо неправдивих повідомлень про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності / В. М. Плетенець // Науковий вісник Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ : зб. наук. праць. – 2008. – № 2 (38).

6. Личность преступника (уголовно-правовое и криминологическое исследование) / под ред. Б. С. Волкова. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1972. – 186 с.

7. Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення : матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. (Київ, 24 берез. 2017 р.) : у 2 ч. – Ч. 2 / редкол. : В. В. Чернєй, С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський та ін. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2017. – 153 с.

8. Мешканця Кіровоградщини судитимуть за фейкові мінування метро Києва // Веб-сайт новин «gre4ka» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gre4ka.info/suspilstvo/24501-meshkantsia-kirovohradshchyny-sudytymut-za-feikovi-minuvannia-metro-kyieva

9. Риб'янець С. А. Криміналістична характеристика особи неповнолітнього злочинця, що повідомляє про загрозу вибуху / С. А. Риб'янець // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 3. – С. 555–559.

10. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, за грудень 2016 року // Офіційний веб-сайт Генеральної прокуратури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113281&libid=100820&c=edit&_c=fo#

11. Мінування харківського метро виявилося помстою комуністки // Веб-сайт новин «patrioty.org.ua» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://patrioty.org.ua/society/u-metri-bimba-minuvannia-stantsii-kharkivskoho-metro-vyiavylosia-pomstoiu-komunistky-119546.html

12. Експерти: телефонні терористи мають мету посіяти страх серед населення / РІА новини України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://rian.com.ua/analytics/20140728/355411870.html

13. Цимбал П. В. Мотив як складова криміналістичної характеристики неповнолітніх осіб, які вчинили крадіжки, грабежі та розбійні напади / П. В. Цимбал, О. В. Сіренко // Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю неповнолітніх: вітчизняних та міжнародний досвід/ матер. Міжнар. науково-практ. конференції / Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ (27–28 квітня 2012 р.). – Дніпропетровськ, 2012. – С. 24–28.

УДК 343.98

М. А. Федорчук,
аспірант кафедри
кримінального процесу
та криміналістики
Університету державної
фіскальної служби України

НЕПРОЦЕСУАЛЬНІ ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ З РЕЙДЕРСЬКИМИ ЗАХОПЛЕННЯМИ

Стаття присвячена непроцесуальним формам взаємодії правоохоронних органів при розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних з рейдерськими захопленнями, а також розглянуто проблеми недостатнього рівня розслідування цього виду злочинів.

Ключові слова: *форми взаємодії, кримінальні правопорушення, рейдерські захоплення, розслідування, правоохоронні органи.*

Статья посвящена непроцессуальным формам взаимодействия правоохранительных органов при расследовании уголовных преступлений, связанных с рейдерскими захватами, а также рассмотрены проблемы недостаточного уровня расследования данного вида преступлений.

Ключевые слова: *формы взаимодействия, уголовные преступления, рейдерские захваты, расследование, правоохранительные органы.*

The article is devoted to non-procedural forms of interaction between law enforcement agencies in the investigation of criminal offenses related to raider hijackings, as well as the problems of inadequate level of investigation of this type of crime.

Key words: *forms of interaction, criminal offenses, raider hijacking, investigation, law enforcement agencies.*

Уся діяльність взаємодіючих сторін повинна бути підпорядкована загальній меті – установленню істини у справі, яка може вважатися встановленою лише тоді, коли вона підтверджена даними, отриманими процесуальним шляхом [10, с. 105–115].

Метою взаємодії у зазначених випадках є «об'єднання» інтелектуальних, фізичних можливостей усіх правоохоронних органів та інформаційних ресурсів у боротьбі зі злочинністю взагалі і злочинів, пов'язаних з рейдерськими захопленнями, зокрема [23].

Окремі автори в юридичній літературі форми взаємодії поділяють на процесуальні та організаційні (непроцесуальні). Зокрема, Ю. А. Кукушкін зазначає, що «необхідно розрізняти взаємодію процесуальну й організаційну. Перша регламентована законом, друга – відомчими нормативними актами» [13, с. 47]. Про корисність такого розмежування висловлювався і

А. А. Чувільов [19, с. 38]. Подібний розподіл має пізнавальну і практичну цінність, дозволяє правильно визначити значення результатів взаємодії.

З цього приводу А. В. Дулов зазначав, що взаємодія здійснюється на двох рівнях: процесуальному – при проведенні окремих слідчих дій, і адміністративному поєднанні адміністративно-правової діяльності (проведення інспекцій, ревізій тощо) з елементами процесуальної. При цьому він зазначає, що складність взаємодії у другому випадку визначається тим, що не завжди він прямо і чітко регламентований кримінально-процесуальним законодавством [4, с. 26].

До організаційної (непроцесуальної) форми взаємодії відносять: сповіщення оперативним працівником слідчого, який обслуговує територію, де скоєно злочин, чи спеціалізується у розслідуванні кримінальних проваджень цієї категорії, про розпочате розслідування такого злочину; направлення слідчому для вирішення питання про відкриття кримінального провадження матеріалів перевірки за даними, що отримані оперативно-розшуковим шляхом; ознайомлення його з оперативними матеріалами, що мають відношення до кримінального провадження, яке розслідується слідчим; спільне й узгоджене планування слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів; спільне обговорення зібраних за кримінальним провадженням слідчих і оперативно-розшукових даних; створення слідчих оперативних груп для виїзду на місце події; створення слідчих оперативних груп для розкриття складних та великих за обсягом злочинів, а також злочинів минулих років; взаємне інформування про відомості (дані), що являють собою інтерес для досудового розслідування чи оперативно-розшукової діяльності; здійснення організаційного керівництва взаємодією з боку керівництва правоохоронного органу тощо [17, с. 157–158].

Слід розрізняти зовнішню та внутрішню взаємодію при розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних з рейдерським захопленням.

Необхідність внутрішньої взаємодії особливо гостро проявляється у відповідних умовах відсутністю поглибленої спеціалізації щодо розкриття та розслідування злочинів, пов'язаних з рейдерськими захопленнями.

Найбільш розповсюдженими формами такої взаємодії є: спільне обговорення інформації, зібраної у ході розслідування кримінального провадження, висунення версій, визначення способів їхньої перевірки процесуальним та оперативним шляхом; створення спеціальних груп співробітників спеціальних служб для вирішення поставлених завдань; спільне виконання окремих заходів; надання сприяння службам та їхнім підрозділам шляхом безперешкодного інформаційного забезпечення, надання технічних засобів для якісного виконання поставлених завдань; обмін інформацією між службами і підрозділами [14, с. 179].

На думку окремих авторів, резерви щодо розширення й удосконалення форм взаємодії існують реально, до них можна віднести: створення постійно діючих координаційних груп із представників правоохоронних органів для виявлення найбільш перспективних напрямів роботи, планування широкомасштабних заходів, розробка рекомендацій щодо удосконалення досвіду, підготовка аналітичних оглядів практики по лінії злочинів на рівні зацікавлених відомств вирішити питання про безперешкодний обмін інформацією [20, с. 31].

Як ефективні форми взаємодії, пропонують: взаємний обмін інформацією; розробку спільних методичних рекомендацій, вказівок; прийняття спільних заходів щодо одноманітного застосування чинного законодавства [5, с. 58].

При цьому організація взаємодії різних органів включає в себе: оцінку ступеня складності криміногенної ситуації в регіоні; кримінологічне прогнозування розвитку злочинності в регіоні та планування щодо протидії і стримання її негативних тенденцій; формування мети і завдань діяльності всіх суб'єктів-учасників цієї діяльності, а також конкретних заходів, направлених на вирішення цих завдань; правове, організаційне та інформаційне забезпечення їхньої діяльності; ресурсне забезпечення нормального функціонування всіх суб'єктів системи [9, с. 37].

Використання цієї чи іншої форми взаємодії визначається специфікою завдання, оперативною обстановкою, особливостями функцій суб'єктів взаємодії тощо.

Форми взаємодії при розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних з рейдерським захопленням, можна об'єднати в три групи. До першої групи належать вчені, які стверджують, що взаємодія може здійснюватися у двох основних формах: узгодження планування заходів та спільна розробка і виконання запланованих заходів [3].

Про дві форми взаємодії згадує і В. М. Шванков, але при цьому називає їх: формою спільної праці; формою прямого співробітництва або формою інформаційного обміну [22].

Друга група науковців відстоює ідею багатоманітності форм взаємодії. Так, Г. Г. Іваншвілі стверджує, що вони можуть реалізовуватися у таких формах, як спільне планування, обмін інформацією, встановлення особистого контакту між керівниками й організаціями тощо [7]. До цієї групи авторів приєднується і багато інших науковців, але різноманітність форм вони тільки виділяють, але не називають і ніяк не класифікують [15].

До третьої групи авторів належать науковці, які намагалися розкрити багатоманітність організаційних форм взаємодії. Так, В. А. Лукашов зазначає, що всю різноманітність організаційних форм потрібно класифікувати залежно від рівня завдань, які вирішуються на організаційному та оперативно-тактичному рівнях [12].

Виходячи із цієї позиції можна виділити такі загальноорганізаційні форми взаємодії, як: спільні усна і письмова інформація про підготовлені і вчинені злочини, підозрюваних осіб, прикмети злочинця, викрадені речі, цінності, транспортні засоби або інші злочини тощо; спільне планування щодо розкриття злочинів; узагальнення і розповсюдження передового досвіду щодо взаємодії; спільна підготовка і проведення службових, тематичних нарад і семінарів з питань удосконалення взаємодії у розкритті злочинів [20, с. 37].

Свого часу А. В. Хіреін зазначав, що успішне розслідування злочинів взагалі і злочинів, пов'язаних з рейдерськими захопленнями зокрема, може бути досягнуте лише за умови тісної взаємодії слідчого й оперативного працівника, яка може здійснюватися як у межах слідчої оперативної групи, так і поза цими межами.

При цьому взаємодія слідчого з оперативними працівниками в межах слідчої оперативної групи містить у собі: спільне планування розслідування й оперативно-розшукової діяльності, у тому числі розробку версій та заходів щодо їхньої перевірки; взаємний обмін інформацією, яка надходить, та її колективний аналіз; вивчення інших аналогічних злочинів за способом вчинення й інших обставин злочинів з метою встановлення їхнього зв'язку з кримінальним провадженням, що розслідується [18, с. 11].

Найважливішою гарантією ефективності спільних зусиль слідчого та оперативного працівника є неухильне виконання та дотримання «букви і духу закону», причому вона повинна бути єдиною і загальнообов'язковою для всіх суб'єктів правозастосовної діяльності [17, с. 153].

Серед причин недостатнього рівня розслідування злочинів, пов'язаних з рейдерськими захопленнями, із використанням оперативно-розшукових сил і засобів учені та практики

здебільшого констатують незадовільність існуючого стану та його наслідки, але не повною мірою враховують причини такого стану, а саме відповідність реальних умов до їхніх фактичних проблем.

Успіх діяльності з виявлення, розкриття та розслідування злочину багато в чому визначається використанням найбільш ефективних у конкретних умовах організаційних принципів у роботі органів розслідування, оперативних підрозділів та інших учасників взаємодії.

Своєрідною формою розкриття і розслідування злочинів на стадії досудового розслідування є реалізація матеріалів (даних), отриманих при здійсненні оперативно-розшукової діяльності.

Матеріали оперативно-розшукової діяльності нерідко дозволяють слідчому прийняти обґрунтоване рішення про внесення даних до ЄРДР щодо відкриття кримінального провадження і проведення по ньому розслідування, особливо тоді, коли протиправна діяльність розроблюваних осіб достатньою мірою визначена й оперативно задокументована.

Таку оперативно-розшукову інформацію поділяють на інформацію: а) що вказує місцезнаходження джерел доказів, орієнтуючого характеру; б) за відповідних умов легалізації безпосередньо доказового призначення [10, с. 246].

Успішне використання оперативно-розшукової інформації в розслідуванні злочинів значною мірою залежить від того, як слідчий або особа, яка проводить розслідування, оволоділи прийомами та методами збирання і тактичними прийомами використання оперативної інформації в кримінальному процесі.

Від того, наскільки правильно та вміло взаємодіють між собою оперативний співробітник і слідчий, залежить успіх швидкого та повного розкриття злочину.

По-перше, слідчий здійснює свою діяльність засобами і методами, передбаченими кримінальним процесуальним законом, вони носять процесуальний характер. Оперативний працівник здійснює свою діяльність, хоча і регламентовану Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» і внутрішньовідомчими актами, які передбачають їхнє використання для боротьби зі злочинністю спеціальних, у тому числі і негласних, методів і засобів, але вони не є процесуальними.

По-друге, це різні права слідчого й оперативного працівника в застосуванні процесуальних і непроцесуальних засобів та методів. Слідчий ні за яких обставин не може користуватися засобами і методами, які використовуються оперативним працівником, оскільки він, згідно зі ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», не є суб'єктом цієї діяльності. Він має право використовувати лише передбачені Кримінальним процесуальним кодексом України слідчі (розшукові) дії [6].

По-третє, це різні межі застосування слідчим та оперативним працівником процесуальних і непроцесуальних засобів і методів. Якщо слідчі (розшукові) дії (за винятком огляду місця події) можуть проводитися тільки після відкриття кримінального провадження і до закінчення досудового розслідування, то оперативно-розшукові заходи застосовуються як до відкриття кримінального провадження у ході досудового розслідування, так іноді і після закриття кримінального провадження. Таким чином, успіх розслідування значно залежить від якості проведення слідчих (розшукових) дій і ефективності оперативно-розшукових заходів щодо виявлення та закріплення слідів скоєного злочину.

По-четверте, це різні безпосередні результати діяльності оперативного працівника і слідчого. Унаслідок дій слідчого можуть бути отримані судові докази, тоді як унаслідок

оперативно-розшукових дій оперативного працівника можуть бути отримані лише дані про факти, джерела цих фактів, з яких докази виходять не інакше, ніж шляхом провадження слідчих (розшукових) дій [10, с. 246–247].

Діалектика зв'язку оперативно-розшукової діяльності і досудового слідства в боротьбі зі злочинністю полягає у тому, що вони мають загальний об'єкт дослідження – злочин, спираються на загальний світогляд і методологічну основу.

В. М. Биков взаємодію між її учасниками ділить на чотири етапи.

На першому етапі починається попереднє ознайомлення майбутніх учасників взаємодії один з одним (від колег по роботі; інформація з наказів чи оглядів, оцінка особи з боку керівництва тощо).

На другому етапі встановлюються перші контакти між слідчим та оперативним працівником (при виїздах на місця подій, обміні інформацією, спільному плануванні розслідування тощо).

На третьому етапі формуються більш повні, об'єктивні і тому більш правильні уявлення про морально-ділові якості взаємодіючих сторін.

На четвертому етапі продовжується співпраця і спільна діяльність щодо розслідування злочинів, відбувається розподіл ролей (повноважень) і визначення організуючої ролі слідчого (наприклад, керівництво слідчими слідчих оперативних груп) [1, с. 13–16].

За дослідженням, проведеним Є. П. Іщенко щодо якісних показників взаємодії слідчого з оперативними підрозділами, були отримані такі результати: взаємодія налагоджена добре – 27,4 %; взаємодія налагоджена задовільно – 63,8 %; взаємодія не налагоджена – 8,8 % [8, с. 157].

Разом з тим О. А. Волобуєва свого часу провела наукове дослідження щодо наявності причин, які негативно впливають на якість взаємодії. Результати були такими: 1) недостатній рівень законодавчої регламентації взаємодії у стадії досудового розслідування; 2) відсутність чітких відомчих інструкцій і відповідних нормативних актів, що регулюють усі аспекти слідчої діяльності щодо залучення до процесу розслідування фахівців; 3) недостатня поінформованість слідчого про сучасні професійні можливості й технічне оснащення експертних установ і підрозділів тощо [2, с. 8].

Від того, наскільки налагоджена та організована взаємодія, залежить ефективність діяльності правоохоронних органів у виявленні, розкритті та розслідуванні злочинів, пов'язаних з рейдерськими захопленнями.

Взаємодія між спеціальними підрозділами набуває епізодичного і найчастіше безсистемного характеру. Тому, на думку окремих авторів, назріла необхідність в організації взаємодії на якісно новому системному рівні [16, с. 76].

Таким чином, правильно організована взаємодія оперативного працівника зі слідчими та іншими працівниками при реалізації оперативної інформації забезпечує: оптимальне використання можливостей суб'єктів взаємодії (працівників оперативно-розшукових підрозділів, слідчих, спеціалістів, експертів, інших співробітників, керівників); поєднання гласних (процесуальних і непроцесуальних) методів викриття, розслідування, попередження та припинення злочинів із негласними (оперативно-розшуковими, науково-технічними) засобами і методами; вирішення завдань, попередження і розкриття злочинів, розшук злочинців, застосування до них передбачених законом заходів державного примусу; виявлення й усунення причин і умов, що сприяють скоєнню злочинів; зашифровку джерел отримання оперативної інформації; забезпечення безпеки осіб учасників кримінального судочинства тощо; забезпечення максимального відшкодування нанесених злочином збитків державі [21, с. 373].

За результатами проведеного наукового дослідження, були встановлені основні недоліки організації взаємодії слідчих і оперативних працівників ОВС.

До них належать: несвоєчасне та неякісне виконання доручень слідчого (87 %); недостатня інформованість слідчих про спрямованість та зміст оперативно-розшукових заходів (38 %); формальний підхід до виконання обов'язків щодо виявлення та розкриття злочинів (43 %); відомчий підхід до розпорядження інформаційними ресурсами (56 %); формальна участь співробітників оперативних підрозділів у діяльності слідчо-оперативних груп (94 %) [20, с. 223].

Аналіз організації взаємодії правоохоронних органів при розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних з рейдерськими захопленнями, свідчить про певні труднощі.

За результатами проведеного наукового дослідження, вдалося виділити фактори, які негативно впливають на ефективність такої взаємодії. До них належать: наявність різних інтересів та показників оцінки діяльності підрозділів, що беруть участь у спільних діях; корумпованість окремих співробітників правоохоронних органів; різні критерії оцінки діяльності взаємодіючих підрозділів; відсутність зацікавленості у кінцевому результаті діяльності; відомчі інтереси та нерозкриття певної наявної інформації (більшою мірою оперативно-розшукової); низький рівень нормативно-правової регламентації взаємодії; відсутність належного методичного забезпечення організації та здійснення взаємодії у ході розслідування злочинів; неналежний рівень професійної підготовки співробітників, які беруть участь у спільних діях; складність виявлення та розслідування злочинів, застосування правопорушниками заходів протидії правоохоронним органам тощо [11, с. 71].

На зазначені фактори впливають як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. До об'єктивних чинників належать: складність дій, які виконуються під час взаємодії; заходи щодо приховування слідів злочинцями; низький рівень технічного забезпечення органів, що беруть участь у спільних (розшукових) діях тощо. До чинників суб'єктивного характеру відносять: можливості керівного складу підрозділів ОВС організувати діяльність співробітників різних підрозділів чи правоохоронних органів; відсутність належної підготовки та досвіду спільної діяльності; формальне ставлення до результатів спільних операцій. Окремі дослідження свідчать, що майже у 67 % випадків виконання спільних (розшукових) дій носило формальний характер [11, с. 71–72].

Разом з тим взаємодія потребує вдосконалення не лише в організаційному та правовому напрямах, але, в першу чергу, в інформаційному, оскільки сучасний рівень розвитку інформаційних технологій це дозволяє зробити. Цю думку підтримують і інші автори [5, с. 61].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Быков В. М. Психологические аспекты взаимодействия следователя и органа дознания : лекция / В. М. Быков. – Омск, 1976. – 542 с.

2. Волобуєва О. А. Взаємодія слідчого з фахівцями під час збору інформації про особу, що скоїла злочин : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / О. А. Волобуєва. – К., 2006. – 20 с.

3. Громов Н. А. Доказательства, доказывание и использование результатов оперативно-розыскной деятельности : учебное пособие / Н. А. Громов. – М. : Приор, 2001. – 208 с.

4. Дулов А. В. Тактические операции при расследовании преступлений / А. В. Дулов. – Минск, 1979. – 128 с.

5. Дзуганов А. А. К вопросу о взаимодействии органов внутренних дел при раскрытии и расследовании преступлений против собственности с палатами по государственной регистрации прав на недвижимость и сделок с ними / А. А. Дзуганов // Известия Тульского государственного университета. – 2001. – Вып. 5. – С. 56–61.

6. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України : від 18 лютого 1992 року № 2135-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.

7. Иваншвили Г. Г. Взаимодействие оперативных аппаратов ИТУ и уголовного розыска в раскрытии преступлений, совершенных до ареста и оставшихся не раскрытыми : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Г. Г. Иваншвили. – М., 1985. – 11 с.

8. Ищенко Е. П. Проблемы первоначального этапа расследования преступлений / Е. П. Ищенко. – Красноярск, 1987. – 167 с.

9. Кобзарь И. А. Взаимодействие правоохранительных органов – субъектов противодействия преступности несовершеннолетних / И. А. Кобзарь // Известия Тульского государственного университета. – Тула, 2002. – Вып. 6. – С. 36–41.

10. Ковашерис А. К. Тактические положения взаимодействия следственных и оперативных органов / А. К. Ковашерис // Совершенствование уголовного и уголовно-процессуального законодательства. – Рига, 1982. – С. 105–115.

11. Лисенко В. В. Досвід підрозділів податкової міліції Російської Федерації щодо взаємодії з іншими правоохоронними та контролюючими органами / В. В. Лисенко // Збірник наукових праць Академії ДПС України. – 2001. – № 4 (14). – С. 131–140.

12. Лукашев В. А. Организация взаимодействия оперативно-розыскных аппаратов ОВД / В. А. Лукашев. – Омск, 1982. – С. 18.

13. Организация работы следственного отдела (управления) УВД, МВД / под. ред. С. В. Мурашова. – М. : НИИ МВД СССР, 1977. – 169 с.

14. Организационная деятельность ОВД по предупреждению преступлений : учебник для слушателей / под ред. В. Д. Малкова, А. Ф. Токарева. – М. : Академия управления МВД России, 2000. – 322 с.

15. Потоцкий Н. К. Совершенствование деятельности оперативных аппаратов следственных изоляторов в борьбе с преступностью : дисс. … канд. юрид. наук / Потоцкий Н. К. – М., 1984. – С. 182–193.

16. Січкар В. О. Проблеми боротьби з податковою злочинністю та шляхи їх розв'язання / В. О. Січкар // Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю на етапі реформування кримінального судочинства : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Запоріжжя, 2002. – Ч. І. – С. 70–76.

17. Усатий Г. Проблеми здійснення взаємодії слідчих та оперативних працівників при розслідуванні податкових злочинів / Г. Усатий // Науковий вісник академії ДПС України. – 2002. – № 1(15). – С. 149–158.

18. Хірсін А. В. Криміналістичне забезпечення розслідування корисливо-насильницької організованої злочинної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / А. В. Хірсін. – К., 2006. – 18 с.

19. Чувилев А. А. Взаимодействие следователя органов внутренних дел с милицией : учебное пособие / А. А. Чувилев; МВД СССР; Моск. высш. школа милиции. – М., 1981. – 80 с.

20. Цимбал Г. П. Взаємодія податкової міліції з правоохоронними та державними органами при виявленні і розслідуванні злочинів у сфері оподаткування : монографія / Г. П. Цимбал. – Ірпінь : Національна академія ДПС України, 2007. – 160 с.

21. Центров Е. Е. Информационно-организационные аспекты криминалистического обеспечения борьбы с организованной преступностью / Е. Е. Центров // Актуальные проблемы теории и практики борьбы с организованной преступностью в России. – М. : НИ и РИО Московского института МВД России, 1994. – Вып. 1. – С. 157–161.

22. Шевчук В. М. Профілактична профілактика злочинів та її роль у побудові методики розслідування: дискусійні проблеми / В. М. Шевчук // Вісник Академії правових наук України. – 2002. – № 2 (29). – С. 175–180.

23. Цимбал П. В. Необхідність взаємодії оперативних працівників, слідчих та фахівців при виявленні, розкритті т розслідуванні податкових злочинів / П. В. Цимбал // Південноукраїнський правничий часопис. – Одеса, 2007. – № 2. – С. 210–215.

УДК 343.343.5

Я. Ф. Фокін,
аспірант кафедри
кримінального процесу
та криміналістики
Університету державної
фіскальної служби України

СУДОВІ ЕКСПЕРТИЗИ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ УХИЛЕНЬ ВІД ПРОХОДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СТРОКОВОЇ СЛУЖБИ ТА МОБІЛІЗАЦІЇ

У статті аналізується роль судових експертиз у розслідуванні ухилень від проходження строкової військової служби та мобілізації. Акцентовано увагу на експертизах, результати яких надають змогу правильно кваліфікувати діяння, а також установити суттєві обставини злочину. Запропоновано релігієзнавчу експертизу як шлях перевірки симуляції підстав на проходження альтернативної (невійськової) служби та дійсності релігійних переконань у призовника.

Ключові слова: *судова експертиза, спеціальні знання, ухилення від призову, призовник, військовий обов'язок.*

В статье анализируется роль судебных экспертиз в расследовании уклонения от прохождения срочной военной службы и мобилизации. Акцентировано внимание на экспертизах, результаты которых позволяют правильно квалифицировать деяния, а также установить существенные обстоятельства преступления. Предложено религиоведческую экспертизу как путь проверки симуляции оснований на прохождение альтернативной (невоенной) службы и действительности религиозных убеждений у призывника.

Ключевые слова: *судебная экспертиза, специальные знания, уклонение от призыва, призывник, военный долг.*

The article examines the role of forensic expertise in the investigation of evasion from avoidance of military service and mobilization. The attention is focused on the examinations, the results of which allow to properly qualify the acts, as well as to establish essential the crime of crime. A religious expertise as a way to verify the simulation reason to alternative (non-military) service, and Indeed religion in recruits.

Key words: *forensics, expertise, avoiding conscription, conscript, military duty.*

На тлі проходження в Україні антитерористичної операції збільшилася кількість кримінальних злочинів, які порушують процес комплектування Збройних сил України, а отже, підривають їхню боєготовність та обороноздатність країни. Зокрема, це ухилення від призову на строкову службу (ст. 335 Кримінального кодексу України (далі КК – України) та призову з мобілізації (ст. 336 КК України). Під час розслідування цих злочинів виникають ситуації, коли

знань слідчого недостатньо для вирішення тієї чи іншої задачі. Зрозуміло, що слідчий повинен володіти базовими знаннями в галузі криміналістики, судової медицини та психіатрії, але у ході розслідування часто потрібно використовувати більш глибокі знання в тій чи іншій галузі науки [9]. Розслідування ухилень від проходження строкової військової служби та мобілізації також потребує використання спеціальних знань, певних науково-технічних засобів. Слідчий, у свою чергу, може застосовувати їх сам, залучати спеціаліста або експерта для участі в досудовому слідстві.

Вагомий внесок у розвиток спеціальних знань внесли такі відомі вчені, як: Т. В. Авер'янова, В. П. Бахін, Р. С. Бєлкін, А. В. Дулов, В. С. Кузьмічов, Є. Д. Лук'янчиков, П. Д. Нестеренко, М. І. Порубов, М. В. Салтевський, О. Г. Філіппов, П. В. Цимбал, М. Г. Щербаковський та ін.

Розглядаючи питання щодо використання спеціальних знань при розслідуванні цього виду злочинів, вважаємо за необхідне нагадати, що саме розуміється під цим терміном. Дослідженню проблем цієї категорії приділяється значна увага в юридичній літературі. Наприклад, Б. В. Романюк надає таке тлумачення: «Спеціальні знання – це сукупність науково обґрунтованих відомостей окремого (спеціального) виду, якими володіють особи – спеціалісти у рамках будь-якої професії у різних галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла, і відповідно до норм кри-мінально-процесуального законодавства використовують їх для успішного вирішення завдань кримінального судочинства» [8, с. 57].

У ході розслідування ухилення від проходження строкової військової служби та мобілізації виникає необхідність у призначенні судових експертиз. На жаль, досліджений емпіричний матеріал свідчить про абсолютну відсутність практики використання спеціальних знань у будь-якій формі або будь-якому вигляді. Проте при розслідуванні злочину, передбаченого стст. 335 та 336 КК України, виникають питання, які потребують відповіді із застосуванням знань з неюридичних сфер. «Судова експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів досудового розслідування чи суду» [7].

Залежно від сутності способу вчинення злочину виникає необхідність призначення конкретного виду експертизи [10].

1. Судово-медична експертиза. Судово-медична експертиза призначена «для вирішення питань, що виникають при розслідуванні кримінальних і цивільних справ, що потребують спеціальних знань в області судової медицини». Одним з її об'єктів є живі особи, досліджувані для визначення характеру і ступеня тяжкості розладу здоров'я.

При розслідуванні складу злочину, передбаченого стст. 335 та 336 КК України, результати судово-медичної експертизи можуть бути доказом підтвердження або спростування твердження призовника про те, що у зв'язку зі станом здоров'я йому повинно бути надано звільнення від проходження строкової військової служби або мобілізації.

Так, відповідно до ст. 18 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» від призову на строкову військову службу в мирний час звільняються громадяни України, які визнані за станом здоров'я непридатними до військової служби в мирний час [4].

Відповідно до п. 1.1 Положення про військово-лікарську експертизу у Збройних силах України від 14.08.2008 військово-лікарська експертиза визначає придатність за станом здоров'я до військової служби призовників, військовослужбовців та військовозобов'язаних, установлює причинний зв'язок захворювань, травм (поранень, контузій, каліцтв) та визначає необхідність і умови застосування медико-соціальної реабілітації та допомоги військовослужбовцям [5].

Якщо висновком військово-лікарської комісії призовник визнаний придатним до проходження строкової військової служби або мобілізації, але від їхнього проходження ухиляється, військовий комісаріат направляє матеріали за вищевказаним фактом до прокуратури на предмет порушення кримінальної справи. Однак у ході попереднього слідства підозрюваний може заявляти про наявність у нього певного захворювання, що надає підставу для звільнення від призову.

Також на допиті може бути виявлена інформація про ігнорування подібних заяв військово-лікарською комісією при здійсненні медичного огляду. На жаль, реакція слідчих на такі заяви, як правило, зводиться до дій з огляду медичного висновку військово-лікарської комісії. Вважаємо такий стан справ неправильним.

Основним завданням судово-медичної експертизи є встановлення достовірності відомостей про наявність у призовника захворювання, що надає підставу для звільнення від військової служби або мобілізації. Предметом судово-медичної експертизи є: а) визначення наявності у призовника будь-якого захворювання; б) віднесення цього захворювання до списку захворювань, що надають підставу для звільнення від призову. Зазначимо, що вважаємо небажаним надання експерту копій документів, зібраних військовим комісаріатом за фактом проходження призовником медичного огляду військово-лікарської комісії. Ця думка базується на прагненні виключити ймовірність корпоративної солідарності. Об'єктом експертизи в цьому випадку буде безпосередній стан здоров'я призовника.

2. Судово-психіатрична експертиза. Предмет судово-психіатричної експертизи пов'язаний із встановленням наявності або відсутності юридично значимих психічних розладів у призовника (наприклад, у разі заяви призовника про нетрадиційну сексуальну орієнтацію).

3. Техніко-криміналістична експертиза документів. Залежно від способу вчинення ухилення у ході розслідування виникає необхідність призначення техніко-криміналістичної експертизи документів (за підробки останніх). Оскільки в нашому випадку її здійснення не має принципових відмінностей від здійснення в рамках розслідування інших складів злочинів, то докладно не зупинятимемося на цьому питанні.

Крім того, відповідно до ст. 2 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» право на альтернативну службу мають громадяни України, якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням і ці громадяни належать до чинних, згідно із законодавством України, релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю [5]. Використовуючи це положення, недобросовісні призовники симулюють вищевказані підстави, намагаючись ухилитися від проходження військової служби. Досліджений емпіричний матеріал показав, що істинність заявлених призовником відомостей про наявність підстав для проходження альтернативної (невійськової) служби замість строкової військової служби виявляється або малодостовірною, або зовсім не встановлюється.

Найчастіше призовники відмовляються мотивувати своє небажання проходити військову службу, посилаючись на положення ст. 34 Конституції України: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань» [6]. Звісно ж, що в подібних випадках має місце помилкове розуміння тексту Основного закону нашої держави. По-перше, заявляючи про право на проходження альтернативної (невійськової) служби в силу власних переконань віросповідання, призовник уже за особистою ініціативою «висловлює» свою думку і переконання. При цьому відмовлятися від них його не змушують ні у військовому комісаріаті, ні в органах прокуратури. По-друге, мотивування цих підстав

для проходження альтернативної (невійськової) служби обов'язкове в силу ст. 4 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» на альтернативну службу направляються громадяни, які підлягають призову на строкову військову службу й особисто заявили про неможливість її проходження як такої, що суперечить їхнім релігійним переконанням, документально або іншим чином підтвердили істинність переконань та стосовно яких прийнято відповідні рішення [5].

Члени призовної комісії, виявивши в доводах призовника симуляцію підстав для заміни військової служби за призовом, відмовляють у наданні йому права на проходження альтернативної (невійськової) служби. Органи прокуратури, розслідуючи ухилення від проходження військової служби, у свою чергу, повинні процесуальним шляхом встановити факт симуляції підстав на проходження альтернативної (невійськової) служби.

На цей момент, відповідно до стст. 9 та 10 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу», регламентована така процедура для вирішення питання про направлення на альтернативну службу громадян, які після взяття на військовий облік, але не пізніше ніж за два календарні місяці до початку встановленого законодавством періоду проведення призову на строкову військову службу, особисто подають до відповідного структурного підрозділу місцевої державної адміністрації за місцем проживання мотивовану письмову заяву.

Відповідний структурний підрозділ місцевої державної адміністрації зобов'язаний прийняти заяву про направлення на альтернативну службу або про звільнення від призову на військові збори та у письмовій формі повідомити громадянина про дату його явки на засідання відповідного структурного підрозділу місцевої державної адміністрації [3].

При розслідуванні ухилення від проходження строкової військової служби шляхом симуляції підстав на проходження альтернативної (невійськової) служби виникає потреба перевірки дійсності релігійних переконань призначенням релігієзнавчої експертизи. Проте в Україні відсутня державна релігієзнавча експертиза, на відміну від Росії і Білорусі. Також відсутня релігієзнавча експертиза і в переліку Закону України «Про судову експертизу», в цьому можна вбачати незаперечний демократичний поступ, оскільки релігієзнавча експертиза повинна бути незалежною, оскільки тоді стає можливим дотримання принципів незаангажованості й об'єктивності. Завдання забезпечення релігієзнавчої експертизи покладено в Україні на Міністерство культури України за участі релігійних організацій та відповідних експертів.

Вважаємо, що основним завданням релігієзнавчої експертизи в цьому випадку було б встановлення достовірності відомостей про віросповідання призовником релігії, що суперечить несення військової служби.

Предметом релігієзнавчої експертизи повинно стати: а) встановлення факту віросповідання призовником будь-якої релігії на основі співбесіди з ним; б) посвідчення антивоєнного характеру цієї форми суспільної свідомості. Об'єктами зазначеної експертизи могли б виступати: релігійні переконання, релігійна література; матеріали аналогічного спрямування, що зберігаються на аудіоносіях, відеоносіях, цифрових носіях; предмети релігійного призначення; пакет документів засвідчує існування будь-якої організації або товариства, що об'єднує осіб, які поділяють релігійні антивоєнні погляди (якщо підозрюваний заявляє про своє членство в ньому); протоколи слідчих дій, необхідні експерту для вирішення поставленого завдання (протоколи допитів, обшуків, оглядів та ін.). Крім того, на експертизу необхідно було б надати копії документів, зібраних військовим комісаріатом, за фактом розгляду заяви

призовника про заміну військової служби за призовом альтернативною громадянською службою. Як експерти, здатні виступити особи, які володіють спеціальними знаннями в області релігієзнавства, філософії, психології та історії.

Крім того, нормативно не визначені ознаки віросповідання, що суперечать несенню військової служби. Отже, це може бути будь-яка віра в бога, богів або щось інше надприродне. Подібне положення узгоджується з текстом ст. 35 Конституції України: «Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова» [2]. Також ст. 3 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» кожному громадянину в Україні гарантується право на свободу совісті. Відповідно до ст. 7 цього закону релігійні організації в Україні утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирають, призначають і замінюють персонал згідно із своїми статутами (положеннями). Відповідно до оприлюдненого на сайті Міністерства культури України «Звіту про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2017» на початок цього року в Україні існує 34 385 релігійних громад. З них 32 468 є діючими зареєстрованими громадами, 854 недіючими і ще 1 063 діють без юридичної реєстрації [1].

Основні світові релігії: буддизм, християнство та іслам. А до найбільш відомих сектантських навчань належать: баптизм, адвентизм, п'ятидесятництво, меннонізм, ієговізм. При дослідженні положень різних релігій необхідно враховувати, що будь-який постулат релігійного віровчення при тлумаченні може бути представлений з діаметрально протилежним змістом. Окремі представники одного і того ж віросповідання підкріплюють свої мілітаристські або антивоєнні гасла і дії цитатами з одних і тих же релігійних джерел (яскравим прикладом може стати трактування положень Корану у мусульман). При цьому кожне тлумачення обґрунтовується досить аргументовано.

Вищевикладене дозволяє резюмувати, що релігієзнавча експертиза може проводитися відповідними незалежними експертами, кваліфікація яких відповідала б встановленим вимогам Законом України «Про судову експертизу», а саме особи, які мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку та отримали кваліфікацію експерта з певної спеціальності, із залученням членів Експертної ради з питань свободи совісті та діяльності релігійних організацій при Міністерстві культури України, які можуть також надавати пропозиції щодо визначення шляхів, механізмів, способів вирішення проблем, що виникають під час реалізації державної політики у сфері релігії.

У практичній площині здійснення релігієзнавчої експертизи на цей момент доручається такому фаховому науковому підрозділу, як Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди, де працюють спеціалісти з питань релігії і церковно-конфесійних відносин, відповідають вимогам, які висуваються до експертів.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що при розслідуванні справ ухилень від проходження строкової військової служби та мобілізації в основному призначаються судово-медичні, судово-психіатричні та техніко-криміналістичні експертизи документів. Що ж до релігієзнавчої експертизи, то в Україні відсутня така державна експертиза, на відміну від Росії і Білорусі. Вона б допомогла виявити симуляції підстав на проходження альтернативної (невійськової) служби (дійсності релігійних переконань) замість строкової військової служби.

Таке становище пояснюється основним чином недооцінкою ролі і значення вказаної експертизи при розслідуванні ухилень від проходження строкової військової служби недостатньою обізнаністю працівників слідчих органів з досягненнями експертної практики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2017 / Офіційний веб-портал Міністерства культури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://mincult.kmu.gov.ua/control

2. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80

3. Про альтернативну (невійськову) службу : Закон України : від 12.12.1991 № 1975-XII // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1975-12

4. Про військовий обов'язок та військову службу : Закон України : від 25.03.1992 № 2232 // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2232-12.

5. Про затвердження Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних силах України : Наказ Міністерства оборони України : від 14.08.2008 № 402 // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1109-08

6. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України : від 23.04.1991 № 987-XII // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/987-12

7. Про судову експертизу : Закон України : від 25.02.1994 № 4038-XII // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12

8. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : монографія / Б. В. Романюк. – К., 2002. – 196 с.

9. Цимбал П. В. Використання спеціальних знань на початковому етапі розслідування ухилень від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів / П. В. Цимбал, О. П. Мілевський // Підприємництво, господарство, право. – 2006. – № 6 (126). – С. 136–139.

10. Цимбал П. В. Проблеми залучення спеціалістів до проведення слідчих дій та призначення експертизи при розслідуванні податкових злочинів / П. В. Цимбал, Г. П. Мигрин // Реформа міжнародних відносин і проблеми розвитку податкової системи України : матеріли науково-практичної конференції, 14–15 жовтня 1999 р. – Ірпінь, 1999. – С. 407–408.

УДК 343.98

P. V. Tsymbal,
Doctor of Law, Professor of department of criminal process and criminalistics,
M. V. Kyhta,
Student University of the State Fiscal Service of Ukraine

PROBLEMS OF INTERNAL BELIEF EXPERT IN THE EXPERT STUDY

The article investigates the contents of internal belief expert in the expert study. Analyzed scientific approaches to the definition of «internal persuasion expert». Studied social, psychological and logical-epistemological beliefs aspects of internal experts during the expert study. Particular attention is paid to the role of intuition in the process of internal persuasion expert.

Key words: *inner conviction, expert, cognitive activity, thinking, consciousness, intuition.*

Стаття присвячена дослідженню змісту внутрішнього переконання експерта при проведенні експертного дослідження. Проаналізовані наукові підходи до визначення поняття «внутрішнє переконання експерта». Досліджені соціальні, психологічні та логіко-гносеологічні аспекти внутрішнього переконання експерта при проведенні експертного дослідження. Особлива увага приділена ролі інтуїції у процесі формування внутрішнього переконання експерта.

Ключові слова: *внутрішнє переконання, експерт, пізнавальна діяльність, мислення, правосвідомість, інтуїція.*

Статья посвящена исследованию содержания внутреннего убеждения эксперта при проведении экспертного исследования. Проанализированы научные подходы к определению понятия «внутреннее убеждение эксперта». Исследованы социальные, психологические и логико-гносеологические аспекты внутреннего убеждения эксперта при проведении экспертного исследования. Особое внимание уделено роли интуиции в процессе формирования внутреннего убеждения эксперта.

Ключевые слова: *внутреннее убеждение, эксперт, познавательная деятельность, мышление, правосознание, интуиция.*

Expert research: at first, it is a difficult process in which his separate stages interconnected and interdependent; secondly, it is cognition of facts and circumstances (in a gnosiological value) which, in same queue, for an investigator and court also is the objects (by fact sheets in the procedural value of this word) of cognitive activity. A cognitive process can not be examined in tearing away from a social factor. Thus consideration of cognitive process from a active side foresees the account of both social and psychological, factors of cognitive activity.

Taking into account, that criminal procedure cognition part of which is expert research has a identity side also which shows up in a procedural form and, it is necessary to examine cognitive activity of expert as unity logical-epistemological, social, psychological and procedural factors [18, a. 6].

The process of cognition and logical proof to carried out an expert is in the process of expert research from point of in-use argumentation, intellectual activity, psychological processes does not differ from the process of search of truth in other spheres of establishment of truth, in a that number from activity of investigator and judge from a search verifications and estimations of proofs (in a criminal procedure value).

Problems of internal belief of expert during the conduct of expert research was the object of scientific searches of domestic and foreign scientists, such, as: A. Ya. Vishinskogo, M. V. Zhogina, G. O. Zorina, V. P. Kolmakova, Yu. K. Orlova, O. R. Ratinova, M. S. Strogovicha, I. Ya. Foynickogo, Ya. M. Yakovleva and others like that.

In literature the unique point of view absents in relation to nature and concept of internal belief, and also factors which influence on him. The problem of internal belief was probed known proceduralists of I. Ya. Foynickim and V. K. Sluchevskim [17, a. 188]. They examined internal belief not as lighting up of subject of estimation of proofs, but as mental act which was bound to consciousness and circumstances of case, as by the basic criterion of forming of internal belief.

M. S. Strogovich examined internal belief in relation to judges as subjective expression of objective truth, as a criterion, process, method and result of estimation of proofs [16, a. 67].

In opinion of A. Ya. Vishinskogo in quality of factors which influence on internal belief, selects a world view and legal consciousness as establishment of financial truth which makes one of basic tasks of soviet litigation is the result of difficult psychical activity which ends with the formation of the confidence of judge in the correctness of the decision he look in this case, that is the formation of the so-called internal belief of judge [7, a. 177–178].

This process of forming of internal belief of judge takes place on the basis of perception and estimation of court facts (proofs), which take place, the estimation of these facts (proofs) depends a decision measure, from such leading principles, as dominating in this society justice – from one side, and degree scientifically methodological preparedness or qualification of judge – from other.

Internal belief of judge is always organically related to his world view, with his legal consciousness, which dominate in this society. Near understanding of nature and essence of internal belief we find the most rational going in O. R. Ratinova and M. S. Strogovicha. They examine internal belief as pre-condition, process and result of cognitive activity of subject of proof. On this basis they select the gnosiological, logical and psychological aspects of internal belief [14, a. 474–478].

In literature an idea, in accordance with which it follows to examine internal belief as beginning, principle, speaks out also, as a method of estimation of proofs and as a result of such estimation.

Internal belief as a moral, ethics category is related to other ethics category – conscience. A conscience shows up in form clever awareness of moral value of the accomplished actions. A person judges about the acts as though in one's capacity, coming from the own ideas of justice, duty, about correct or wrong [15, a. 1242].

In literature attention applies yet on one aspect of internal belief – on obligatoryness of him external expression in the argumentation ground of the accepted decision in relation to the estimation of proofs [14, a. 476].

In procedural literature scientists mark indissoluble connection of internal belief and legal consciousness. Debatable is a question about character of connection of internal belief and legal consciousness. So, for example, A. Ya. Vishinskiy, examining correlation of legal consciousness and internal belief, marks that a "dialectical method lies at the heart of legal consciousness as a general system of legal, philosophical and political looks and internal belief as a method of decision of private, concrete questions of judicial order" [7, a. 182]. O. R. Ratinov, criticizing this position A. Ya. Vyshinsky pointed out that if "the assessment of evidence based on internal belief is directly based on the consideration of the particular circumstances of the case, then the necessary prerequisite for the possibility and correctness of this assessment is the content of the consciousness of the evaluating entity, that is, the judge, investigator, prosecutor" [14, a. 487]. We fully agree with the opinion of O. R. Ratinov and believe that consciousness is the basic value when applying the subjects of the assessment of evidence of internal conviction. Only with the help of consciousness is a qualitative subjective reflection of objective reality (in our case, of evidence) in the form of subjective qualities (their perception of a separate subject).

In a theory right legal consciousness is determined as a form or sphere of consciousness, which represents legal reality in form legal knowledges and evaluation attitudes toward a right and practice of his realization, legal settings and valued orientations which regulate the conduct (activity) of people in legally meaningful situations. It is absolutely right to note that legal consciousness is a subjective phenomenon, and consists of representations of people about the right, from the subjective attitude to the very phenomenon of law, its values, from legal psychology and even individual or emotional mass reaction to the right, sometimes intuitive, subconscious [2, a. 264]. Of all the characteristics of the properties and parties of legal consciousness, we are interested in those who contribute to the formation of an inner conviction or is an adjacent zone. Of course, to these aspects of legal consciousness is a set of knowledge and relations to law, as well as those experiences that the subject of assessment feels at the moment of evaluative mental activity. The literature expresses the idea of criminal procedural legal consciousness, which, along with general ideas and principles, includes a set of specific views and assessments relating to phenomena and institutions only procedural law [14, a. 484]. It must be accepted that the subjects of criminal procedural activity have a special specific legal consciousness, especially this applies to the subjects of appraisal of evidence, persons possessing legal knowledge. This, in our opinion, can be attributed to experts who work in expert institutions, even if they do not have legal education.

Professional legal consciousness in the literature is defined as the legal consciousness of lawyers. Its contents are accepted to include qualified scientifically substantiated judgments, conclusions, patterns, ability to apply the right [14, a. 484]. The content of professional legal experts can include special knowledge, knowledge of their rights and responsibilities as an expert, the relation to special knowledge and its professional and procedural status, knowledge of the procedural basis of appointment and conduct of expertise, as well as expert psychology.

Given out, that exactly in this plane there are difficulties of proof to and conduct of examination from the so-called "medical cases" or in cases of incorrect treatment which entailed heavy consequences.

Internal belief, as justly marks Yu. K. Orlov, serves one of methods of achievement of objective truth. Not repeating the analysis of discussions in science of criminal process about maintenance and character of truth, we will be stopped for that count truth which is set in case, relative and concrete [12, a. 8–13]. Difference of internal belief, which is formed for the subjects of estimation of

proofs, and internal belief, for an expert lies in plan different maintenance of truth which is set an investigator and court in criminal proceeding, and truth which is set an expert during expert research. The problem of internal belief of expert is examined criminal scientists-lawyers from 50th of XX of age. In particular, according to the expert's internal belief, a conscious and freely formed conviction, which has objective reasons, allows one only to draw a true conclusion [10, a. 30]. By factors which influence on the conclusion of expert, in opinion of V. P. Kolmakova, the followings come forward: 1) high readiness in the specialty and practical experience of an expert; 2) the reasoning and logic of expert judgments set forth in the general (synthetic) part of the examination act in such a way that the investigator and the court can trace the course of his thought; 3) sufficient volume and adequate quantity of material provided for research; credible circumstances established in the case [10, a. 31].

B. I. Yakovlev under internal belief understands consisting of confidence of expert of that his conclusions are represented by indeed existent facts. Internal belief, according to his opinion, is the result of activity of expert [19, a. 6–7]. Examining the structure of internal belief of expert, he marks unity of gnosiological, logical and psychological aspect of internal belief. A gnosiological aspect means that belief of expert must correctly represent found out as a result of research properties and signs of object of examination. The absolute merit of Ya. M. Yakovleva is a selection and consideration of the stages of forming of internal belief of expert. It is a very important moment from point of influence of the different stages of research on forming of expert internal belief [19, a. 8–9]. P. C. Belkin in quality of objective grounds of internal belief of expert examined, next to professional knowledges of expert, also ideological principles and settings [6, a. 331].

To our opinion, it is necessary to divide the concept of pre-condition of origin of internal belief, grounds of internal belief and result of internal belief of expert. We already talked that one of pre-conditions of forming of internal belief of expert there is his legal consciousness, component part of which is his world view. In this connection for us very valuable is a remark of O.R. Ratinova, in accordance with which the "estimation of any meaningful fact which violates interests of people is always given from positions of certain ideology, certain world view" [14, a. 491].

To the sense of expert judgment, in our opinion, should also include the special knowledge that the expert possesses. It is obvious that the nature of special knowledge applied in the field of law, criminal and civil proceedings is such that these knowledge with a certain degree of conditionality for their inclusion in the content of justice can be considered juridical (legal) to the extent that they serve to resolve the tasks of the criminal and civil justice [8, a. 214].

We name legal consciousness of expert not foundation, but pre-condition of origin of internal belief. Pre-condition – it that which is preceded internal belief, being the necessary condition of origin of internal belief, but pre-condition does not generate internal belief. It is possible to consider his noninteraction (independence) pre-condition of forming of internal belief of expert in the process of leadthrough of research from the leader of expert establishment and from an investigator and court, and also freedom from prejudice.

R.S. Belkin applied to the objective grounds of internal belief an expert also professional qualities of expert: observation, attention, depth, flexibility, logic, criticism of mind, independence of thought, the ability to overcome bias or prejudice [6, a. 331]. All these psychological qualities of expert are taken in such constituent of legal consciousness, as legal psychology, if pre-condition of internal belief of expert is legal consciousness as the phenomenon is not only individual but also group. Intuition in the theory of cognition is examined as one of varieties of cognition next to

cognition logical [3, a. 98]. In a theory cognitions are examined three methods of reflection and cognition of the objective world: vivid, concept and intuitional.

Intuition is basically a thinking experience, which includes both elements of the concept and concept, but not reduced to them [3, a. 99]. We can bring arguments of another kind, which lead to the same understanding of the psychological nature of intuition. Philosophers, examining the gnosiological and psychological aspect of intuition, come to the conclusion about that, which is «automated» convolute inference in a gnosiological relation differs nothing substantial from the complete unfolded deduction [9, a. 114]. Consequently, intuition is the psychological, but not gnosiological phenomenon. Thus in philosophy distinguish intuition "perceptible" and "intellectual".

The supporters of dialectical approach in the theory of cognition select the followings ways of forming of perceptible appearances and concepts in human consciousness: 1) sensory-perceptual process which results in sensory images; 2) sensory-associative process in which a transition is from one perceptible appearances to other; 3) a transition process is from perceptible appearances to the concepts; 4) a transition process is from concepts to perceptible appearances; 5) process of logical conclusion, by which a transition is from one concepts to other.

In the theory of cognition to intuition as special method of cognition of the world take conceptual intuition essence of which consists in generalization of perceptible appearances and transition from perceptible appearances to the concepts, a right to attribute him to intuition gives unrealizedness of this process a subject. To eydetichnoy intuition take a transition from concepts to perceptible appearances, exactly this way of forming of knowledge in human consciousness is characteristic for expert research by a modeling [9, a. 120–121].

Somewhat different approach to intuition, we meet in forensic and procedural literature. Most of the work of criminologists is devoted to intuition in the process of investigation of crimes. M. S. Strogovich examines the problem of intuition in forming of judge persuasion and comes to the conclusion, that enlightenment has nothing general with acceptance correct decision in case [16, a. 345].

O. R. Ratinov in the first time considered the problem of intuition in the process of investigation. He cast aside mystic character of intuition and rotined its role in the process of investigation. In particular, he marked that in judicial sense intuition, certainly, has no value. The hundred most witty assumptions, unverified and unconfirmed the real facts, will remain the vain game of mind and, certainly, can not serve as foundation for the least limitation of rights for citizens and decision of tasks of the criminal legal proceeding [13, s. 198].

Ya. Peschak, examining the role of intuition in forming of consequence versions, marks that intuitional guess-work are more successful for a that investigator in which more rich experience of investigation in general and developments of consequence versions in particular. In other words, for intuition of Ya. Peschak considers information foundation as knowledges in the field of criminalistics and knowledges, got during experience.

Thus, acknowledging that expert intuition plays a certain role in the process of expert research, especially at the decision of the so-called heuristic tasks, it follows to acknowledge that any expert hypothesis or version must be grounded scientific researches, professional estimation of fact sheets, logical conclusions.

Yu. K. Orlov, examining the problem of internal belief, marks that on the nature internal belief is sense which is formed at subconscious level. He talks that sense of internal belief, equal as and

about other subjective states of person, it is possible to judge only from some external displays» [11, a. 73–74]. Serve as such external displays of internal belief of expert him the grounded conclusions, set out in the expert's opinion. But unright to equate internal belief with a subconsciousness. Subconsciousness as memory of brain, vital and professional experience is pressed, basis of the intuitive illumination at the unexpected decision of necessary expert task [8, a. 556]. A subconsciousness in criminalistics literature is used as a concept, identical intuition. G. O. Zorin determines investigation intuition as heuristic game with an own subconsciousness [8, a. 558]. In other words, the role of intuition as an unconscious solution to this problem plays a role in shaping the expert's internal conviction in solving creative, heuristic expert tasks.

However, intuition requires its justification, logically detailed reasoning. Note that as elements of the mechanism of expert intuition, applying the provisions put forward by G. O. Zorinim, one can distinguish: careful study of all the initial data needed to solve an expert task; prolonged domination (retention) in the consciousness of elements of the solvable problem; accumulation of interest, increased excitement when considering the problem being solved; multiple recoding of inoffensive information in visual images (expert modeling); accentuating the goals to which the expert seeks to solve an expert task; filtering all information through a dominant, that is, through the focus of excitation, caused by the unresolved problem; emotional immersion in the situation that created the problem [8, a. 560].

Thus, it is possible to draw conclusion that in itself intuitional conjecture is one of methods of decision of heuristic tasks during realization of expert researches. However grounded any idea, decision of creative task on the basis of the conducted researches, must be and argued by virtue of requirements of procedural law to the conclusion of expert as source of proofs. Intuition as one of forms of cognition plays an important role in forming of internal belief of expert.

Summarizing, will mark that internal belief of expert (as a result and criterion of expert research) – it psychological emotionally intellectual the state of expert, which consists in sense of confidence in the rightness of the applied knowledges, expert methods, methods, in the correct estimation of properties and features of expert objects and in the correctness of the conclusions made. In the light of expert legal consciousness it is possible to select the procedural aspect of internal belief: it is sense of confidence, that during the conduct of examination and forming of expert conclusion rules, set a penal procedural law, were not broken. Pre-condition of forming of internal belief is legal consciousness of expert (as a human factor) and independence (autonomy) of expert (as an objective factor) in the process of expert research. Foundation for internal belief is information, which turns out an expert in the process of study of expert objects and materials of criminal proceeding, given in his order.

LIST OF THE USED SOURCES

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : від 13.04.2012 № 4651-VI [Електронний ресурс] / ВР України // База даних «Законодавство України». – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17

2. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – Москва, 1999. – 712 с.

3. Бакшутов В. К. Интуиция в процессе научного поиска / В. К. Бакшутов. – Свердловск, 1984. – С. 98–108.

4. Балакшин В. Заключение эксперта как средство доказывания по уголовному делу / В. Балакшин // Законность. – 1999. – № 3. – С. 37–40.

5. Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. – Т. 1 : Общая теория криминалистики / Р. С. Белкин. – Москва, 1997. – 408 с.

6. Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. – Т. 2 : Частные криминалистические теории / Р. С. Белкин. – Москва, 1997. – 464 с.

7. Вышинский А. Я. Теория судебных доказательств в советском праве / А. Я. Вышинский. – Москва, 1950. – 308 с.

8. Зорин Г. А. Криминалистическая методология / Г. А. Зорин. – Минск, 2000. – 608 с.

9. Кармин А. С. Интуиция как предмет гносеологического исследования / А. С. Кармин. – Свердловск, 1984. – С. 109–122.

10. Колмаков В. П. О внутреннем убеждении советского судебного эксперта / В. П. Колмаков // Вопросы советской криминалистики. – 1951. – С. 26–30.

11. Орлов Ю. К. Заключение эксперта как источник выводного знания в судебном доказывании. (Уголовно-процессуальные, криминалистические и логико-гносеологические проблемы) : автореф. дисс. на соискание науч. степени докт. юрид. наук / Ю. К. Орлов. – Москва, 1985. – 54 с.

12. Орлов Ю. К. Основы теории доказательств в уголовном процессе : научно-практическое пособие / Ю. К. Орлов. – Москва, 2000. – 144 с.

13. Ратинов А. Р. Вопросы следственного мышления в свете теории информации / А. Р. Ратинов. – Москва, 1967. – С. 180–199.

14. Ратинов А. Р. Теория доказательств в советском уголовном процессе / А. Р. Ратинов. – Москва, 1973. – 736 с.

15. Советский энциклопедический словарь. – Москва, 1980. – 1657 с.

16. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса : в 2 т. – Основные положения науки советского уголовного процесса / М. С. Строгович. – Москва, 1968. – 470 с.

17. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства : в 2 т. – Т. 2 / И. Я. Фойницкий. – Санкт-Петербург, 1996. – 607 с.

18. Чупин П. П. К анализу движущих сил развития науки / П. П. Чупин. – Свердловск, 1984. – № 4. – С. 5–18.

19. Яковлева Я. М. Основы психологии судебно-экспертной деятельности / Я. М. Яковлева. – Москва, 1975. – 435 с.

УДК 343.98

A. B. Antoniuk,
candidate of juridical sciences (Ph.D), Associate Professor of Department of criminal process and criminalistics,
T. V. Loza,
student University of the State Fiscal Service of Ukraine

PRINCIPLES AND CONDITIONS OF APPOINTMENT AND CONDUCT OF FORENSIC EXAMINATIONS ARE DURING CRIMINAL PROCEECING

The article is devoted to the investigation of the basic principles of the appointment and conduct of forensic examination in criminal proceedings. The author in his study determines the basic principles of the appointment and conduct of forensic examination and their application in rule-making. The conditions for appointing and conducting judicial expertise in the course of criminal proceedings have been established.

Key words: *forensic examination, principles of forensic examination, forensic examination conditions.*

Стаття присвячена дослідженню основних засад призначення та проведення судової експертизи в кримінальному провадженні. Автор усвоєму дослідженні визначає основні принципи призначення та проведення судової експертизи та їхнє застосування в нормотворчості. Встановлено умови призначення та проведення судової експертизи під час кримінального провадження.

Ключові слова: *судова експертиза, принципи судової експертизи, умови судової експертизи.*

Статья посвящена исследованию основных принципов назначения и проведения судебной экспертизы в уголовном производстве. Автор в своем исследовании определяет основные принципы назначения и проведения судебной экспертизы и их применение в нормотворчестве. Установлены условия назначения и проведения судебной экспертизы в ходе уголовного производства.

Ключевые слова: *судебная экспертиза, принципы судебной экспертизы, условия судебной экспертизы.*

Expert activity is the system of judicial and organizational procedures, forensic examinations related to the conduct. Progress of this activity directly depends on a number of fundamental ideas about which it is accepted to talk as about principles.

Researches of questions devoted appointment and conduct of forensic examinations carry debatable and in a great deal fragmentary character, that does not allow to make the complete and

integral picture of them. This scientific problems, related also with research of principles of appointment and conduct of forensic examination, are given, examined in labours of domestic and foreign scientists, namely: S. V. Borodina, R. S. Belkina, L. M. Golovchenko, V. G. Goncharenko, Yu. M. Groshevogo, N. I. Klimenko, V. O. Konovalovoy, V. K. Lisichenko, V. G. Lukasiewicz, N. P. Maylis, Yu. K. Orlova, O. R. Rosinskoy, T. V. Sakhnovoy, M. Ya. Segaya, M. O. Selivanova, F. N. Fatkullina, V. U. Shepit'ka, O. R. Shlyakhova. At the same time, problems of maintenance of principles of appointment and conduct are investigational not enough, by the selection of these principles from the conditions of appointment and conduct of examinations [13, a. 128].

Beginning our research, will underline that in quality of principles of appointment and conduct of examination it is possible to name the followings, as: *1) Providing of right for personality is at appointment and conduct of examination; 2) Publicness of forensic examination; 3) Availability the expert's conclusion; 4) Independence and autonomy of expert is during the conduct of research; 5) "Contentionness" of examination; 6) Validity and timeliness of appointment of examination.*

Will ground each of them: *1) Providing of right for personality is at appointment and conduct of examination.* During disclosing of this principle should be emphasized, that we adhere to position, according the list of basic rights and freedoms of citizen, fastened in Constitution of Ukraine, are not exhaustive. For each there must be well-to-do possibility to appeal to the rights which did not enter to this list, and for judges is possibility of verification of observance of such rights [1].

Human dignity – it is not dignity that a particular person can produce on the basis of his own, actual individual qualities, but the one, that belongs to every personality without the account of its achievements, status and features. Even those people who, due to their physical or mental condition, are not capable of socially meaningful behavior, have the right to claim social respect. It is not halted as a result of them «not worthy behavior» [11, a. 108–109].

The article 29 Constitution of Ukraine, provides, that everybody has a right on freedom and bodily security [1]. Encroachment upon physical inviolability very often is simultaneously related to encroachment upon dignity of personality. Simple limitation of individual freedom proves to be correct, if it is based on a law or pursues legitimate public interest. Imprisonment provides for, that a person against its will is long time retained in a certain place. In Convention about protecting of human rights and fundamental freedoms from 04.11.1950 certain pre-conditions of legal imprisonment, which consist in the following are foreseen: 1) execution of a sanctions, imposed by a court sentence; 2) arrest of person which refuses to comply with procedural duty; 3) pre – trial detention; 4) detaining in custody of minor; 5) arrest of persons which make a danger for society; 6) imprisonment for the purpose of deportation or extradition [5].

In the article 32 Constitutions of Ukraine are set that nobody can subjected to interference in his or her personal and family life, except for cases, foreseen Constitution of Ukraine [1]. Complication of this question consists in that there was not a concept of private (personal) life in a soviet period. Because of it, there are not certain limits of the personal life of person even in the theory of civil law. It is unconditional that the protection is not a certain type of action, but any circumstances and actions that constitute a personal and family life and do not violate the interests of others.

An idea speaks out in literature, that at determination of limits of the personal life it is necessary to go out from that the personal life is a right to be leave at peace [11, p. 128]. In a criminal process

the row of guarantees of protecting is foreseen from the disclosure of secret of the personal life of citizens. Information which make the secret of the private, family, personal life of citizens can be used in the field of the criminal legal proceeding, as a legislator goes out from public (state and community interest). For now, it is possible to talk only about partial realization of guarantees of the above-mentioned rights in a criminal judicial legislation and other legislation, for example, in a law "On a psychiatric help" from 22.02.2000 № 1489-III [3]. Yes, there are not convincing guarantees of realization of right for a victim on just access to justice, as he does not own those rights on the stage of pre-trial investigation at appointment examinations which are owned by a defendant. Not a few cases, accordingly with which persons, placed in psychiatric permanent establishment for the conduct of forensic examination, at once test intensive treatment strong psychotropic drugs.

2) Publicness of forensic examination. The publicness as means principle, that protecting of society and citizens from criminal trespasses is the duty of the state in the person of its law enforcement authorities. That touches forensic examination in a criminal process, the publicness, in our view, shows up in that public expert institutions or those experts activity of which is licensed can carry out examination only. In other words investigation judge, court (judge) at appointment of examination obliged to provide the proper conditions of its conduct: judicial conditions (issue a judicial document about appointment of examination, to carry out the choice of expert (expert establishment), to provide the guarantees of rights for the participants of process at appointment and conduct of examination); gnosiological conditions (to define the subject of examination, volume of materials, necessary an expert for research).

3) Availability the expert's conclusion. This principle is predefined the duty of court to substantiate the verdict in evidence in lawsuit. This duty of court spreads on the conclusion of expert. Regardless of difficulties, which are caused by the estimation of scientific validity of conclusion of expert, court, investigator obliged to estimate such conclusion of expert from point of relativity, admission, sufficientness and authenticity. This principle is related to the question about the addressee of evidence. As noticed O. O. Eysman: "Evidence collected in case, are addressed not only to the investigator and not only court; they must be clear and accessible to all participants of process, all present at the courtroom, finally, to all society" [14, a. 88].

4) Independence and autonomy of expert is during the conduct of research. Before to begin the analysis of maintenance of this principle, it follows to specify some starting positions in this question. Foremost it would be desirable to mark that examination is conducted after the appeal of side of criminal proceeding or on the instructions of investigation judge or court, if for finding out of circumstances which matter for criminal proceeding, the special knowledges are needed. In maintenance of this principle independence of expert must be included in the process of expert research, thus independence must mean freedom of choice the expert of research method, from the list of generally accepted in this kind or type of examination, and also freedom estimations of the got results, which conclusions are formed on the basis of.

To maintenance of this principle also, in our view, must enter norms which guarantee an expert freedom against prejudice, and also norms of legislation, which provide an expert the novelty of perception of objects of examination and other materials, given him in disposing of investigator and of court.

5) "Contentionness" of examination. In a general view under contentionness in a criminal process understand the dispute of participants of process concerning the produced prosecution under control a court. The conditions of realization of this principle is a separation of functions of

prosecution, defence and decision of case, in essence, and also principle of equality of rights for the participants of judicial trial [10, a. 173]. Thus, appointment of examination is taken at discretion of investigation judge or court, that a court or investigation judge may refuse in satisfaction the petition. But only in case that appointment and conduct of examination will not result in establishment of substantial for case circumstances. The contentionness of examination shows up also in that during criminal proceeding of side can take part in research of conclusion of expert, to set the expert of question, to take part in formulation of court's questions an expert by the grant of writing questions a court or investigation judge before appointment of examination.

6) Validity and timeliness of appointment of examination. In judicial sense foundation for acceptance of any judicial decision is sufficient information (judicial and unjudicial information), what necessary and sufficient for acceptance of that or other decision. Actual foundation is a receive an investigator, court of information, from which the necessity of acceptance of judicial decision follow out about realization of that or other action which carries certifying (confession of person by a victim, bringing in in quality a defendant) or cognitive character (realization of review, search, producing, is for recognition). In criminal judicial literature practically all scientists under foundation of conduct of examination understand a requirement in the special knowledges for establishment of circumstances which are subject evidence [6; 8; 12]. It follows to develop an idea, expressed T. V. Sakhnovoy in relation to the necessity of determination of grounds of appointment and grounds of conduct of examination [13, s. 90]. It is also possible to talk about material and judicial, about gnosiological and legal grounds of appointment and conduct of examination.

The first circumstance foresees establishment, more frequent all, so-called evidential facts. The second circumstance foresees establishment of circumstances of main fact, financial right stopped up a norm, in quality the sign of corpus delict. First circumstance – a receipt of information from which a requirement follow out in appointment of examination is judicial foundation of realization of examination. Second circumstance – pointing of norms of financial right on the necessity of the use of the special knowledges – we name financial basic for the conduct of examination.

Obviously, that by such actions followings: 1) issuing a procedural document about appointment of examination; 2) implementation of requirements of procedural law on the provision and realization of rights for the participants of process in connection from appointment and conduct of examination; 3) providing of expert necessary and sufficient initial information is for realization of expert research.

It should be noted that a the same circumstance in criminal proceeding can be set by a few consequence (search) actions, including by appointment of examination. It is connect to CPLD, foremost, with the necessity of providing of failsafety evidence for criminal proceeding. Therefore it follows to consent from Yu. K. Orlovim, which considers that the groundless appointment of examination is less dangerous, than un appointment of examination is at presence of for this purpose grounds [12, a. 39]. At the decision of question about appointment of examination it is necessary to take into account possibility of origin of requirement in appointment of examination afterwards, for example, when a defendant is changed by a testimony or witnesses in course of time can not categorically assert already, that damages were inflicted exactly this object.

With reasonableness of appointment of examination the closely associated timeliness. The timeliness of acceptance of judicial decisions is laid down in an article 28 CPC of Ukraine as a requirement of cleverness of terms. During criminal proceeding every judicial action or judicial decision must be executed or accepted in clever terms. On the other hand, some types of examinations

require careful preparation, for example, when the question is about psychologo-psychiatric or forensic accounting examinations. However here necessary it is to take into account intercommunication of terms of conduct of examination and terms of pre-trial investigation. It follows to accede to those authors, which consider that a timeliness means at appointment of examination, that the conduct of it is expedient and effective in that moment when: 1) there is a requirement in the special knowledges; 2) when necessary and sufficient material is collected for realization of examination [6, a. 56; 7, p. 37].

Along with principles it is necessary to select the general conditions of appointment and conduct of examination as a judicial action. The concept of general conditions in the theory of criminal process is examined in relation to the stages of criminal process: stages of pre-trial investigation and stage of judicial trial. Under general conditions in a criminal process the set understand a established by the criminal procedural law requirements, which determine a judicial order which is based on principles of criminal process and expresses the most essential and specific lines of the stage or institute of criminal judicial right [8, p. 246]. In legal literature marked, that general conditions and principles are not identical concepts. Connection of principles and general conditions consists in that those fundamental positions and ideas which are fastened in principles of justice develop and specify the "general conditions of pre-trial investigation". But differentiating of these concepts in a criminal process is not always carried out sufficiently clear, so, for example. M. V. Zhogin, F. N. Fatkullin mark that in the light of criminal judicial legislation and modern requirements to the fight against criminality it is necessary to distinguish substantive provisions which can be examined in quality principles and general conditions of preliminary investigation in a soviet criminal process [9, p. 71].

As the general conditions (rules) for the appointment and conduct of the examination, the following provisions can be distinguished: *1) A decisive role is in appointment and conduct of examination of person, which appointed examination.* To this general conditions we can take rules, fastened in an article 242 CPC of Ukraine, in accordance with which the initiators of appointment of examination is an investigation judge or court, if for finding out of circumstances which matter for criminal proceeding, the special knowledges are needed. The same persons determine the article of examination and limit of acquaintance of expert with materials of criminal proceeding. In addition these persons are under an obligation to appeal to the expert for the conduct of examination in relation to: 1) establishment of reasons of death; 2) establishment of weight and character of bodily harms; 3) determination of mental condition suspected at presence of information, which cause a doubt in relation to his responsibility, limited responsibility; 4) establishment of age of person, if it is necessary for the decision of question about possibility of attracting of it to criminal responsibility, and it is by other method impossible to get these information; 5) establishment of puberty of victim of person is in criminal proceeding in relation to crimes, foreseen the article 155 of the Criminal code of Ukraine; 6) determining size financial losses, harm of unproperty character, harm, an environment, caused criminal offence [2].

2) Freedom and independence of expert during the conduct of examination, it is foreseen in the article 4 Laws of Ukraine "About forensic examination" [4]. However much freedom and independence of expert didn't got the direct expression in CPC of Ukraine which is a substantial gap in a criminal procedural law. This general condition includes rules defining the limits of the expert initiative and the limits of familiarization of the expert with the materials of the criminal proceedings.

3) Order of appointment and conduct of examination in expert and outside the expert establishments. Rules, that determine this general condition is the sequence of action of all participants of appointment and conduct of examination: investigation judge, court, and also expert, defendant (suspected), defender, victim, civil plaintiff, civil defendant and their representatives.

4) That touches participation of defendant (suspected) and his defender, victim, at appointment and conduct of examination, given a general condition means that at appointment and conduct of examination necessarily it follows to adhere to the requirements of norms of right about realization of rights for those participants of criminal process, interests of which are violated at appointment and conduct of examination.

5) Appointment and conduct of examination is only in relation to the begun criminal proceeding at presence of for this purpose grounds. Given general foundation talks that at appointment of examination it follows to adhere to all rules, set a criminal procedural law.

6) General and special rules of estimation of conclusion of expert by an investigator and court. A norm comes forward in quality of general rule of estimation of conclusion of expert an investigator and court, set article 94 CPC of Ukraine, is in accordance with a "investigator, public prosecutor, investigation judge, court on the internal persuasion which is based on comprehensive, complete and impartial research of all circumstances of criminal realization, following a law, estimate every proof from point of belonging, admission, authenticity, and collected cumulative evidence – from point of sufficientness and intercommunication for acceptance of the proper judicial decision" [2]. A rule comes forward the special foundation, set a. 101 CPC of Ukraine: "a conclusion of expert is not obligatory facial or organ, which carries out realization, but disagreement with the conclusion of expert must be explained in the proper a decree, decision, sentence" [2].

Thus, summarizing, it follows to mark the necessity of differentiating of principles from the general conditions of appointment and conduct of examination. Principles of forensic examination in a criminal process are ideas, fastened in the norms of criminal procedural law, which express essence of operating under appointment and conduct of examination and estimation of conclusion of expert as to the source of proofs. The general conditions of appointment and conduct of examination are rules of appointment and conduct of examination, which have general character and fastened in the norms of criminal procedural law. In other words, principles and general conditions are correlated between itself as certain knowledge and method of realization of this knowledge through concrete norms and rule.

LIST OF THE USED SOURCES

1. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс] / ВР України // База даних «Законодавство України». – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80

2. Кримінальний процесуальний кодекс України : від 13.04.2012 № 4651-VI [Електронний ресурс] / ВР України // База даних «Законодавство України». – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17

3. Про психіатричну допомогу : Закон України : від 22.02.2000 № 1489-III [Електронний ресурс] / ВР України // База даних «Законодавство України». – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1489-14

4. Про судову експертизу : Закон України : від 25.02.1994 № 4038-XII [Електронний ресурс] / ВР України // База даних «Законодавство України». – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4038-12

5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : від 04.11.1950 [Електронний ресурс] / ВР України // База даних «Законодавство України». – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004

6. Аубакиров А. Ф. Значение экспертизы в расследовании преступлений : учебно-методическое пособие / А. Ф. Аубакиров. – Караганда, 1991. – 768 с.

7. Бородин С. В. Вопросы теории и практики судебной экспертизы / С. В. Бородин. – Москва, 1963. – 180 с.

8. Громова Н. А. Уголовный процесс России / Н. А. Громова. – Москва, 1998. – 552 с.

9. Жогин Н. В. Предварительное следствие в советском уголовном процессе / Н. В. Жогин. – Москва, 1965. – 367 с.

10. Лейбо Ю. И. Права и свободы человека и гражданина / Ю. И. Лейбо. – Москва, 2000. – 448 с.

11. Орлов Ю. К. Соотношение экспертизы с другими формами использования специальных познаний в процессе доказывания / Ю. К. Орлов. – Москва, 1977. – С. 39–55.

12. Сахнова Т. В. Судебная экспертиза / Т. В. Сахнова. – Москва, 1999. – 368 с.

13. Эйсман А. А. Заключение эксперта: Структура и научное обоснование / А. А. Эйсман. – Москва, 1967. – 152 с.

Судоустрій, прокуратура, адвокатура

УДК 343.9

Т. П. Яцик,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
кримінального процесу
та криміналістики,
О. Ю. Сніцар,
здобувач вищої освіти
Університету державної
фіскальної служби України

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ДІЯЛЬНОСТІ СПЕЦІАЛІЗОВАНОЇ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПРОКУРАТУРИ ТА ШЛЯХИ ЇХНЬОГО ПОДОЛАННЯ

Статтю присвячено виявленню проблемних питань реалізації функцій Спеціалізованої антикорупційної прокуратури та обґрунтуванню шляхів їхнього вирішення. Виокремлено пріоритетні напрями вдосконалення діяльності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури виходячи з положень міжнародно-правових актів та світового досвіду. Встановлено функції і завдання Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, реалізація яких здійснюється у процесуальній формі.

Ключові слова: *корупція, Спеціалізована антикорупційна прокуратура, діяльність прокуратури, антикорупційна діяльність, функції прокуратури.*

Статья посвящена выявлению проблемных вопросов реализации функций Специализированной антикоррупционной прокуратуры и обоснованию путей их решения. Выделены приоритетные направления совершенствования деятельности Специализированной антикоррупционной прокуратуры, исходя из положений международных актов, мирового опыта. Установлены функции и задачи Специализированной антикоррупционной прокуратуры, реализация которых осуществляется в процессуальной форме.

Ключевые слова: *коррупция, Специализированная антикоррупционная прокуратура, деятельность прокуратуры, антикоррупционная деятельность, функции прокуратуры.*

The article is devoted to problematic issues of implementation of the Specialized anti-corruption Prosecutor's office functions and the justification of their solutions. Priority directions of improvement of activity of Specialized anti-corruption prosecution, based on the provisions of international legal instruments, international experience. The functions and tasks of Specialized anti-corruption prosecutors whose implementation is carried out in a procedural form are established.

Key words: *corruption, Specialized anti-corruption Prosecutor's office, prosecutor's office activities, anti-corruption activities, prosecutor's office functions.*

Найбільшою перепоною до економічного зростання та демократичного розвитку держави, здатною поставити під загрозу будь-які позитивні зрушення і перетворення, є корупція, яка нівелює принцип верховенства права, заважає повноцінній реалізації прав та свобод громадян, розвитку громадянського суспільства тощо. А звернення до світового досвіду функціонування інституцій, подібних Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі в Україні, та критичний аналіз чинного законодавства є джерелом пошуку шляхів удосконалення ефективності її діяльності [6, с. 32].

Питання діяльності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури у своїх працях вивчала велика кількість науковців, серед яких: В. С. Бабкова, Є. В. Вандін, Д. Г. Заброда, М. І. Камлик, М. І. Мельник, О. О. Онищук, О. С. Проневич, А. І. Редька, Н. О. Рибалка, М. І. Хавронюк та інші.

Метою дослідження є визначення проблем діяльності спеціалізованої антикорупційної прокуратури, а також напрямів удосконалення її функціонування.

Для забезпечення ефективної боротьби з корупцією необхідно, в першу чергу, чітко розподілити обов'язки між конкретними інституціями, забезпечити наявність спеціалізованих органів, що відповідали б за протидію корупції, або ж спеціалізованих осіб, на яких покладаються обов'язки з боротьби з корупцією за допомогою правоохоронних органів. У міжнародної спільноти склалося загальне розуміння того, що за виконання та проведення моніторингу антикорупційних законів і заходів мають відповідати зазначені органи чи особи, які мають відповідні повноваження, ресурси і кваліфікацію, а також повинні бути захищені від неправомірного політичного тиску, для чого необхідні механізми забезпечення високого рівня їхньої структурної, операційної та фінансової автономії [4].

Одним зі шляхів викорінення корупції законодавець вважає реформу наявних і створення нових органів, які здійснюють протидію корупційним виявам. Зокрема, 14 жовтня 2014 року Верховною Радою України прийнято Закон України «Про запобігання корупції», яким визначено систему спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції. У вказаному законі визначено роль і місце органів прокуратури щодо здійснення антикорупційної діяльності [7].

Відповідно до ст. 7 Закону України від 14 жовтня 2014 року «Про прокуратуру» однією зі складових системи прокуратури України є Спеціалізована антикорупційна прокуратура, яка утворюється на правах самостійного структурного підрозділу в Генеральній прокуратурі України. Законом закріплено вичерпний перелік функцій Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, а саме: здійснення нагляду за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування Національним антикорупційним бюро України; підтримання державного обвинувачення у відповідних провадженнях; представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, передбачених цим законом і пов'язаних із корупційними або пов'язаними з корупцією правопорушеннями [8].

Слід зазначити, що Н. О. Рибалка, у свою чергу, функції поділяє на загальні, спеціальні та допоміжні [10, с. 212]. На думку Є. В. Вандіна, загальні функції відображають тенденції управління органами прокуратури загалом, а тому до них можна віднести: інформаційну;

прогнозування; планування; координаційну; контрольну; нормотворчу; забезпечення пріоритету публічних інтересів над приватними тощо [2, с. 123].

Крім того, слід погодитись із позицією Н. О. Рибалки у тому, що застосування спеціальних функцій буде різноманітним у силу особистих якостей конкретного керівника підрозділу, управління, відділу тощо [10, с. 213]. З метою досягнення цілей в управлінні керівник у Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі повинен володіти рядом інструментів як при виконанні постійних, щоденних, так і стратегічних завдань.

До допоміжних функцій відносять кадрову, фінансово- та матеріально-забезпечувальну (господарську), нормативну, статистичну, облікову, функцію управління веденням діловодства та документообігу, в тому числі із дотриманням режиму секретності [2, с. 123].

Процесуальна ж компетенція Спеціалізованої антикорупційної прокуратури стосується розгляду і вирішення звернень громадян, запитів і звернень народних депутатів України, представників державних, громадських організацій, інших осіб, а також скарг учасників кримінального провадження на дії та рішення детективів і прокурорів [6, с. 33].

Крім того, слід, на нашу думку, погодитися з твердженням, що основним завданням нагляду в діяльності антикорупційної прокуратури є забезпечення належної, ефективної організації нагляду за дотриманням режиму законності під час здійснення оперативно-розшукової та кримінальної процесуальної діяльності підрозділами Національного антикорупційного бюро України [2, с. 124].

Отже, спеціальний антикорупційний орган – це незалежний, структурно автономний і самостійний та підзвітний державний орган, наділений в установленому порядку відповідними державно-владними повноваженнями з метою здійснення завдань і функцій у сфері запобігання корупції, що спирається у процесі реалізації своїх повноважень на високий рівень професійної підготовки працівників, а також на достатні фінансові та матеріально-технічні ресурси. Основними його ознаками є: незалежність і самостійність, структурна та операційна автономія, підзвітність, доступність, прозорість, відкритість, високий рівень спеціалізації працівників, фінансування за рахунок коштів державного бюджету тощо. Іншими ж ознаками спеціального антикорупційного органу будуть: порядок його створення та діяльності, компетенція, передбачені законодавством спеціальні функції і державно-владні повноваження, функціональна взаємодія з іншими органами в процесі реалізації своїх повноважень тощо [4].

Як бачимо, в нормах Закону України «Про прокуратуру» законодавець спробував дотриматись усіх зазначених положень, однак існує ряд проблемних питань, які потребують подальшого вивчення та усунення.

Специфічний складний, криміногенно-резонансний, загальнодержавний характер кримінальних проваджень, нагляд за розслідуванням яких здійснюють антикорупційні прокурори, потребує, на думку Є. В. Вандіна, розробки особливої кадрової стратегії в діяльності спеціалізованого антикорупційного інституту. Станом на сьогодні законодавча розробка та доопрацювання необхідна: штатному розпису і структурі Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, стратегії експертно-галузевого (фахового) забезпечення кадровими ресурсами, спеціальним правилам етичного кодексу поведінки антикорупційних прокурорів, ризикоорієнтовній системі оцінки схильності до корупційних проявів у професійній діяльності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури [3, с. 169].

Іншою проблемою правового статусу цієї прокуратури є те, що вона організаційно і функціонально відокремлена від інших органів прокуратури. Пояснення цьому лежить в

особливому призначенні Спеціалізованої антикорупційної прокуратури і прагненні законодавця гарантувати її незалежність. Проте таке її виняткове становище, яке проявляється, наприклад, у тому, що Спеціалізована антикорупційна прокуратура розташовується в службових приміщеннях Національного антикорупційного бюро України або в службових приміщеннях Генеральної прокуратури України (регіональної чи місцевої прокуратури), які розташовані окремо від інших службових приміщень Генеральної прокуратури України (регіональної чи місцевої прокуратури), створює загрозу підриву засади єдності системи прокуратури України [1, с. 20].

Цілком зрозумілим є те, що в умовах проведення реформи системи органів прокуратури України особливу увагу вітчизняних науковців і практиків, а також міжнародної спільноти привертає створення принципово нового для вітчизняної моделі прокуратури органу – Спеціалізованої антикорупційної прокуратури [1, с. 18]. Проте її запровадження пов'язане, на думку В. М. Руденка, в першу чергу, із необхідністю забезпечення функціонування Національного антикорупційного бюро України та розглядається в контексті посилення зусиль держави у напрямі протидії корупції [11, с. 71]. Цієї ж позиції дотримується й Є. В. Вандін, який зазначає, що функціонування Спеціалізованої антикорупційної прокуратури в Україні на сучасному етапі є елементом реалізації механізму національної антикорупційної стратегії. А її діяльність є особливим видом правоохоронної діяльності (антикорупційний нагляд), завданнями якого є забезпечення належної, ефективної організації нагляду за дотриманням режиму законності під час здійснення оперативно-розшукової та кримінальної процесуальної діяльності підрозділами Національного антикорупційного бюро України [2, с. 125].

Слід також зазначити, що діяльність Спеціалізованої антикорупційної прокуратури має відповідати міжнародним стандартам та передовій світовій практиці, а також враховувати особливості національної правової системи. Саме тому, на нашу думку, важливою гарантією є імплементація міжнародно-правових норм протидії корупції у вітчизняне законодавство та удосконалення кримінально-правового, процесуального, адміністративного, фінансового та іншого законодавства.

А. В. Іванцова зазначає, що аналіз зарубіжної теорії та практики прокурорської діяльності надає підстави стверджувати, що легітимізація спеціалізованої антикорупційної прокуратури в окремих європейських країнах ґрунтується на правовому постулаті ліберальної конституційно-правової доктрини щодо невизнання абсолютного характеру засад єдності й ієрархічної залежності органів прокуратури та їхнього похідного характеру від конституційних принципів верховенства права, законності і незалежності [5, с. 63].

Є. В. Вандін звертає увагу на те, що нині питання меж реагування прокурора на виявлене корупційне правопорушення є надзвичайно важливим. При цьому необхідно оцінювати три фактори, за якими слід визначати дотримання антикорупційним прокурором вказаних стандартів ООН: 1) можливість притягнення до відповідальності у межах іншої юрисдикції, крім кримінальної (тобто неприпустимості односторонньої відмови від реагування); 2) підтвердження користі від взаємодії обвинуваченої особи з органами розслідування (надана інформація має бути дійсно цінною у сенсі кримінального переслідування злочинних груп та високопосадовців); 3) достатнє документування у випадках, коли здійснюється відмова від кримінального переслідування [3, с. 172].

Крім того, вчений наполягає, що аналіз досягнень і прорахунків Бразилії щодо діяльності антикорупційної прокуратури зумовлює потребу при розбудові Національного

антикорупційного бюро України та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури України враховувати такі критерії ефективності діяльності, як вихідна організаційна та процесуальна незалежність, гарантії непідкупності та ефективності їхньої діяльності. Ними, як вбачається, можуть бути залучення незалежних експертів із провідних країн Європи та світу, неприпустимість ознак прихильних відносин між главами антикорупційних відомств і вищими державними посадовцями, можливість автономізації розслідувань від корумпованої правоохоронної та судової системи із можливим утворенням окремої національної судової палати у Верховному Суді України [3, с. 173].

Вказуючи на особливості функціонування спеціалізованих антикорупційних державних органів, доцільність їхнього функціонування, не можна оминути увагою напрацювання О. С. Проневича, який провів порівняльно-правовий аналіз правового регулювання статусу відповідних органів у державах Європи (Іспанія, Румунія, Хорватія, Швеція, Австрія) та деяких державах ближнього зарубіжжя (Литва, Молдова, Азербайджан). Результатом цього аналізу став висновок про те, що в окремих європейських країнах було запроваджено значною мірою уніфіковану інституційно-функціональну модель спеціалізованої антикорупційної прокуратури. Для неї характерними є високий рівень автономності служби, загальнонаціональна юрисдикція, децентралізований порядок призначення керівника та його високий внутрішньовідомчий статус, прозорість процедур відбору персоналу, закріплення предметною юрисдикції служби, професійна підготовка тощо [9, с. 266].

Проте, як уже нами зазначалося раніше, на сьогодні залишається ряд недоліків у нормативно-правових актах, які регулюють діяльність Спеціалізованої антикорупційної прокуратури. Так, наприклад, центральний апарат і територіальні філії, які утворюють систему Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, являють собою підсистему органів прокуратури України з визначенням відповідних функцій, яку очолює керівник Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, який безпосередньо підпорядковується Генеральному прокуророві України [8]. Усе це свідчить про намагання законодавця акцентувати увагу на організаційній і функціональній автономності антикорупційної прокуратури.

Отже, з огляду на вищевикладене, на нашу думку, можна зробити висновок, що поява Спеціалізованої антикорупційної прокуратури України об'єктивно зумовлена прагненням суспільства створити ефективний державний антикорупційний механізм кримінального переслідування корупційних злочинів та осіб, які їх вчинили. А закріплення її особливого статусу в структурі органів прокуратури зумовлено специфічними завданнями, які покладаються на цей орган, і обмеженням впливу на прокурорів цієї прокуратури з боку керівництва Генеральної прокуратури України.

Виходячи з положень міжнародно-правових актів та досліджень вчених можна виокремити пріоритетні напрями вдосконалення діяльності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, реалізація яких має бути забезпечена державою: гарантування відсутності впливу на професійну діяльність; оптимальна інституціоналізація; належна фахова підготовка персоналу; адекватне технічне та матеріальне забезпечення; ефективний інформаційний обмін, який гарантує належну професійну діяльність із виконання функцій, встановлених чинним законодавством [6, с. 35]. За результатами аналізу функцій і завдань Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, доцільно виокремити ті з них, реалізація яких здійснюється у процесуальній формі, а саме: а) підтримання державного обвинувачення у суді у кримінальних провадженнях, розслідуваних Національним антикорупційним бюро України;

б) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, передбачених Законом України «Про прокуратуру», щодо корупційних або пов'язаних із корупцією правопорушень; в) розгляд і вирішення звернень, які стосуються дій та рішень прокурорів, детективів [12].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабкова В. С. Проблеми визначення статусу Спеціалізованої антикорупційної прокуратури / В. С. Бабкова // Проблеми реформування прокуратури : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Харків, 15 квіт. 2016 р.). – Х. : Право, 2016. – С. 18–20.

2. Вандін Є. В. Діяльність антикорупційної прокуратури: теоретико-правовий аспект / Є. В. Вандін // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2016. – Вип. 1, том 4. – С. 122–125. – (Серія Юридичні науки).

3. Вандін Є. В. Організаційно-правові засади діяльності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури України : дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / Є. В. Вандін. – К., 2017. – 207 с.

4. Зарубіжний досвід створення та діяльності спеціальних антикорупційних органів : науково-практичний посібник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/84695/pravo/spetsializovana_antikoruptsiyna_prokuratura

5. Іванцова А. В. Міжнародний досвід та проблеми розвитку Спеціалізованої антикорупційної прокуратури України / А. В. Іванцова // Проблеми реформування прокуратури : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Харків, 15 квіт. 2016 р.). – Х. : Право, 2016. – С. 60–64.

6. Карпунцов В. В. Проблемні питання реалізації функцій Спеціалізованої антикорупційної прокуратури та шляхи їх вирішення / В. В. Карпунцов // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2017. – Вип. 44, том 2. – С. 32–35. – (Серія Право).

7. Про запобігання корупції : Закон України : від 14.10.2014 № 1700-VII // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1700-18

8. Про прокуратуру : Закон України : від 14.10.2014 № 1697-VII // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1697-18

9. Проневич О. С. Інститут спеціалізованої антикорупційної прокуратури в європейській державно-правовій традиції / О. С. Проневич // Форум права. – 2015. – № 1. – С. 261–268.

10. Рибалка Н. О. Мета, завдання та функції управління органами прокуратури України / Н. О. Рибалка // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. – 2013. – № 2. – С. 211–215.

11. Руденко М. В. Органи прокуратури України як спеціально уповноважений суб'єкт у сфері протидії корупції: теорія, новації, шляхи оптимізації / М. В. Руденко // Право України. – 2015. – № 6. – С. 70–76.

12. Цимбал П. В. Прокуратура України : навчальний посібник / П. В. Цимбал, О. А. Калганова, Т. Я. Цимбал. – Ірпінь, 2009. – 205 с.

До авторів:

Шановні колеги!

Просимо вас дотримуватися таких вимог до матеріалів, що надсилаються до редакції:

1. Редакція приймає до друку статті українською, російською або англійською мовами.

2. До друку приймають статті, що відповідають таким вимогам:

– авторські рукописи мають бути оформленими відповідно до державних стандартів і відповідати вимогам Постанови ВАК України від 15.01.2003 № 7-05/1 ;

– папір формату А4; параметри сторінки: верхній і нижній береги – 20 мм, лівий – 30 мм, правий – 15 мм; шрифт – Times new roman, 14 pt.; інтервал між рядками – 1,5;

– обсяг авторських рукописів. Обсяг статті – 10 стор. (максимально до 20 стор.); наукових повідомлень, рецензій тощо – до 7 стор.

3. Посилання на джерела необхідно робити по тексту у квадратних дужках із зазначенням номерів сторінок відповідно до джерела. Наприклад, [1, с. 12]. Список використаних джерел подається наприкінці статті в алфавітному порядку відповідно до стандартів бібліографічного опису (див.: стандарт «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис». ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 (див. Бюлетень ВАК України, № 5, 2009); стандарт «Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. ДСТУ 8302:2015»).

4. Стаття повинна містити такі елементи: номер і назву спеціальності, УДК, анотації та ключові слова українською, російською й англійською мовами, переклад назви статті англійською мовою.

5. До статті необхідно додати реферат (резюме) англійською мовою (обсяг – 1 сторінка без виділення розділів, або 250 слів) для розміщення на сайті журналу, який має висвітлювати такі структурні питання: автор, тему статті, мету, результати дослідження, наукову новизну результатів дослідження, практичну значущість результатів дослідження, ключові слова. Переклад реферату (резюме) англійською мовою повинен бути достовірним (не машинним).

6. Для осіб, які не мають наукового ступеня, обов'язковим є подання рецензії на статтю за підписом особи, що має науковий ступінь (підпис рецензента повинен бути засвідчений в установі, де рецензент працює).

7. Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, редакція не розглядатиме з метою публікації.

Над випуском працювали:

Відповідальний за випуск	**Цимбал П. В**
Редактор-коректор	**Грабарчук М. М.**
Технічне редагування та комп'ютерне верстання	**Лисенко О. В.**

Підп. до друку 12.12.2017. Формат 75х108/16.
Ум.-друк. арк. 12,1. Обл.-вид. арк. 12,4.
Тираж 300 пр. Зам. № 623.

Видавець і виготовлювач
Університет державної фіскальної служби України
вул. Університетська, 31, м. Ірпінь, Київська обл., 08201
Тел 38(098)878-46-91
e-mail: in_yur_visnuk@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої діяльності до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції Серія ДК № 5104 від 20.05.2016